पण्डितराजमारवाडकेसरिश्रीस्नेहिरामजीशास्त्रिस्मारक-
श्रीराजस्थानसंस्कृत-कालेज-ग्रन्थमालायाः-
❁ त्रिशङ्कुसुमम् ❁

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं-

पातञ्जलं महाभाष्यम्

महामहोपाध्यायश्रीनागोजीभट्टविरचितमहा
भाष्यप्रदीपोद्द्योतोद्भासितेन महाम-
होपाध्यायश्रीकैय्यटोपाध्याय-
विरचितेन प्रदीपेन
विराजितम् ।

तस्यायम्

अष्टमोऽध्यायः

पण्डितराजश्रीस्नेहिरामशास्त्रिणा पौत्रेण, न्यायाचार्य,-
पण्डितश्रीशिवनारायणशास्त्रिणा पुत्रेण,
श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा व्याकर
णाद्याचार्येण महता परिश्र
मेण संशोधितं टिप्पण्या
संयोजितश्च ।

प्रथम रात्संस्करणम् } १०००   १९३८   { मूल्यम् १॥)

Publ shed bj —

Pandit Nandkishore Shastri Ayurvedacharya,

RAJASTHAN SANSKRIT COLLEGE GRANTH MALA

$\frac{2}{1}$ Dharmakoop Meerghat BENARES

अत्यावश्यक सूचना—

जन्मना ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य के सिवाय अन्य किसी जाति को इस महाभाष्य के खरीदने व पढ़ने का अधिकार नहीं है। अत जो जन्मना द्विज नहीं हैं वे इसे न खरीदें और न पढ़ें। ब्राह्मण आदि भी इसे शुद्ध होकर शान्तिपाठपूर्वक ही पढ़ें पढ़ायें और अन्त में भी शान्तिपाठ करें। अन्यथा वे प्रत्यवायभाजन होंगे।

Prnted by —

B K Shastri,

JYOTISH PRAKASH PRESS

Bishweshwarganj BENARES CITY

महाभाष्यस्य आद्यावन्ते चावश्यपठनीया शान्तिमन्त्रा.—

तत्रादौ—ॐ शं नो मित्र शं वरुण । शं नो भवत्वर्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पति । शं नो विष्णुरुरुक्रम ॥ ॐ नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् २ । ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥ ॐ ।

[ॐ वाङ्म मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि । वेदस्य म आणीस्थ श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाऽधीतेनाहोरात्रान्सन्दधाम्यृत वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् २ ।]

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति । ॐ नम पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो मुनिभ्य ॥

ॐकारश्चाथ शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मण पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥

अन्ते च—नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋतमवादिषम् । सत्यमवादिषम् तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् । आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् २ ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं–

व्याकरणमहाभाष्यम्

उद्द्योतोद्भासितप्रदीपविराजितम् ।

तत्रायम्—

अष्टमोऽध्यायः

॥ तस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

सर्वस्य द्वे ॥८।१।१॥

सर्ववचनं किमर्थम् ॥*॥ सर्ववचनमलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम् ॥ ॥ सर्वग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] ॥ 'अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थम्' । 'अलोऽन्त्यस्य

[प्रदीपः] सर्वस्य द्वे । सर्वशब्दो द्रव्यप्रकारावयवकार्त्स्न्यवृत्तिः । द्रव्यकार्त्स्न्ये यथा–'सर्वस्वं ददाती'ति । प्रकारकार्त्स्न्ये यथा–'सर्वान्नं भक्षयती'ति । सर्वप्रकारमन्नं भुङ्क्ते इति गम्यते । अवयवकार्त्स्न्ये यथा–'सर्वः पटो दग्ध' इति । इह तु पदादीनां विशिष्टार्थानां कार्यित्वेनोपादानाद्द्रव्यप्रकारकार्त्स्न्याऽसंभवादवयवकार्त्स्न्यवृत्तिः सर्वशब्दः । तस्योपादानमलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थं वा स्यादि प्रयोगनिवृत्तये स्थानषष्ठ्यर्थं वा । तत्र वक्ष्यमाणैर्लिङ्गसामर्थ्यादिभिरलोऽन्त्यनिवृत्तिं षष्ठ्यर्थप्रक्लृप्तिं च सिद्धां मत्वा, स्थाने द्विर्वचनस्य द्विःप्रयोगद्विर्वचनस्य च फलभेदमपश्यन् पृच्छति–सर्ववचनमिति । अलोन्त्यनिवृत्त्यर्थमिति । ननु सर्वस्येत्यस्मिन्नसति स्थानषष्ठ्यभावादनुसंहाराऽभावः । स्थाने विज्ञातस्याऽनुसंहार इत्युक्तत्वात् । कथं चान्त्यस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति यावता अनेकाल्त्वात्सर्वादेशेन तेन भवितव्यम् ।

[उद्द्योतः] सर्वस्य द्वे । ननु 'सर्व'शब्दस्याऽलोन्त्यनिवृत्त्यर्थत्वस्यानुपपत्तिरत आह–सर्वशब्द इति । उपादानादिति । यद्यपि 'नित्यवीप्सयो'रित्यादौ न कश्चिद्विशेष उपादीयते, तथापि विशेषाऽनुपादानादेव सर्वेषां शब्दानां सिद्धमिति द्रव्यप्रकारार्थाऽसम्भव इति भावः । स्थानषष्ठ्यभावादिति । 'नित्यवीप्सयो'रित्यादावपि

विषयो भवन्ती'त्यन्त्यस्य द्विर्वचनं मा भूदिति ॥ क पुनरलोन्त्यनिवृत्त्यर्थे नाऽर्थं सर्वग्रहणेन ? ॥ 'नित्यवीप्सयो रिति ॥ 'नित्यवीप्सयो'रित्युच्यते, न चाऽन्त्यस्य द्विर्वचनेन[1] नित्यता वीप्सा वा गम्यते ॥ इह तर्हि–'परेर्वर्जने' इत्यन्त्यस्याऽपि द्विर्वचनेन[1] वर्ज्यमानता गम्येत । ॥*॥ षष्ठीनिर्देशार्थश्च[2] ॥*॥ षष्ठीनिर्देशार्थं च सर्वग्रहणं कर्तव्यं । षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत ॥*॥ अनिर्देशे हि षष्ठ्यर्थाऽप्रसिद्धि ॥ * ॥ अक्रियमाणे हि सर्वग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याऽप्रसिद्धिः स्यात् ॥ कस्य ? ॥ स्थानेयोगत्वस्य ॥ क पुनरिह षष्ठीनिर्देशाऽर्थेनार्थं सर्वग्रहणेन यावता सर्वत्रैव षष्ठ्युच्चार्यते[4]–'परेर्वर्जने' 'प्रसमुपोद

प्र] उच्यते। 'परेर्वर्जने'इत्यादौ तावत् षष्ठी विद्यत एव। 'नित्यवीप्सयो'रित्यत्रापि सामर्थ्यलभ्या[5] षष्ठी । यच्चोक्तम्'नेराल्त्वात्सर्वादेशो भविष्यती'ति, हलन्तेष्वेव तत्स्यात् । अजन्तेषु तु पर्यादिष्विकारादेरन्त्यस्य प्राप्नोति । ननु द्वाविकारौ सवस्य स्याताम्, यथा डा आ डा इति प्रश्लेषनिर्देशात्सर्वादेशो डा भवति। उच्यते–द्वाविकारौ श्रुतेरादेशावादेशत्वं प्रतिपद्येते इत्यनेकाल्त्वादादेशोऽलोन्त्यस्य प्राप्नोति । डास्तु प्रश्लेषनिर्देशसामर्थ्याद्विगृहीतरूपः सर्वादेशत्वं प्रतिपद्य सवर्णदीर्घत्वं प्रतिपद्यते । क पुनरिति । नित्यादिरर्थोऽन्त्यद्विर्वचनेन न द्योतयितुं शक्यत इति भाव । अन्त्यस्यापीति । यथाऽन्तरेण द्विर्वचनं परिवर्जनार्थं प्रयुज्यते–'परि त्रिगर्तेभ्य' इति। अत एवोच्यते–'परेर्वर्जने वावचन'मिति। एवमन्त्यस्यापि द्विर्वचनं परवर्जनं प्रतीयेत। षष्ठीनिर्देशार्थं चेति। इदमस्य षष्ठ्यर्थस्य प्रकृत्यर्थमित्यर्थ । कस्येति। 'नित्यवीप्सयोर्ये शब्दस्तस्य द्वे' इति सामर्थ्यात् षष्ठ्यर्थो लभ्यत इति भाव । इतर शब्दमन्तरेणाऽऽनन्तर्यादिरपि सम्बन्ध सामर्थ्याद्विज्ञायेतेति मत्वाह–स्थानेयोगत्वस्येति । क पुनरिति ।

उ] भाव ।'परे'रित्यादौ स्थानषष्ठीसत्त्वादाह–कथ वाऽन्त्यस्येति। सामर्थ्यलभ्येति। नित्यवीप्सयोर्वर्तमानस्य पदस्य द्वित्वविधानादित्यर्थं । हलन्तेष्विति । तत्र हि–अन्त्यद्विर्वचनेऽपि आदेशस्याऽनेकाल्त्वेनाऽपवादविषयसत्त्वादलोऽन्त्याऽप्रवृत्तौ सर्वस्यैव भविष्यतीति भाव । यथा–'डा–आ' इति लुट प्रथमस्येत्यत्र, यथा च 'युष्मदस्मद्भ्यां ङस' इत्यत्र शित्त्वप्रत्याख्यानाय 'अ–अ' इति प्रश्लेषेण सर्वाऽऽदेशत्वमुक्तं । 'द्वाविकारा'वित्यादि पूर्वपक्ष्याशयवर्णनमात्रम् , षष्ठीनिर्देशस्य वक्ष्यमाणरीत्या सुलभत्वादाह–इहस्येति । आनन्तर्यादिरपीति । वस्तुनो द्वे उच्चारणे इति उच्चारणक्रियानिरूपित

1 'द्विर्वचने पा० 'इत्यत्रान्त्यस्यापि' पा०। 3 इद वार्तिकं प्रायोलुप्तम् । हि क्वचिन्न । 4 श्रैवाऽत्र षष्ठी' पा० । 5 'सामर्थ्याद्' पा० ।

पादपूरणे' 'उपर्यध्यधसः सामीप्ये' 'वाक्यादेरामन्त्रितस्ये'ति ॥

इह न कश्चित् षष्ठी—'नित्यवीप्सयो'रिति ? ॥ ननु चैषैव षष्ठी ॥ नैषा षष्ठी ॥ किं तर्हि ? ॥ अर्थनिर्देश एषः—'नित्ये चाऽर्थे वीप्सायां चे'ति ॥

अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थः सर्वग्रहणेन । इदं तावदयं प्रष्टव्यः — 'नित्यवीप्सयोर्द्वे भवत' इत्युच्यते, द्विशब्द आदेशः कस्मान्न भवति ? ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न द्विशब्द आदेशो भवती'ति—यदयं 'तस्य परमाम्रेडितम्' 'अनुदात्तं चे'त्याह ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ द्विशब्दोऽयमेकाच्, तत्रैकाच्त्वात्तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चेत्येतन्नास्ति । पश्यति त्वाचार्यो—'न द्विशब्द आदेशो भवती'ति, ततस्तस्य परमाम्रेडितमनुदात्तं चेत्याह ॥

प्र] षष्ठी सर्वत्र विद्यत इति भावः । ननु चैषैवेति । नित्यार्थवचनः शब्दो नित्यो, वीप्सार्थवचनश्च वीप्सेत्याश्रीयत इति भावः । अर्थनिर्देश इति । प्रयोक्तृधर्मो वीप्सा यथा आबाधो, नत्वभिधेयधर्मः । यद्वक्ष्यते वीप्सायुक्तो वक्ता भवतीति । वीप्सायाश्चाऽर्थत्वे नित्यशब्दोऽप्यर्थवृत्तिरेव प्राप्तो, द्वन्द्वनिर्देशाद्भिन्नविभक्तित्वाऽयोगात् । अलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थेनेति । ननु च नित्यवीप्सयोरित्यर्थाश्रयणेन पूर्वमेवालोऽन्त्यविधिर्निवारितस्तत्किमर्थं नित्यवीप्सयोरित्युपादीयते, परैर्वर्जने इत्यादि ह्युपादेयम् । प्रकरणोपलक्षणार्थं वा सर्वेषु वा सूत्रेषु परिहारस्य तुल्यत्वाददोषः । कथं पुनर्द्विशब्द आदेशः सम्भाव्यते यावता 'ग्रामो ग्राम' इत्यस्मिन्नर्थे प्रतिपाद्ये द्विशब्दो न प्रवर्त्तते । पराभिप्रायेणैतदुच्यते यथा भवान् सामर्थ्यादिन्यायत्यागेन शास्त्रमद्धावमानेनाऽलोऽन्त्यविधिं मन्यते तथा 'स्वं रूपं शब्दस्ये'ति शास्त्रप्रामाण्याद्द्विशब्दः प्राप्नोति । न्यायाश्रये तु स्थानषष्ठीवदलोऽन्त्यविधिर्न भविष्यति । आचार्यप्रवृत्तिरिति । न्यायसिद्धस्य लिङ्गदर्शनम् । नहि द्विशब्द आदेशो ग्रामादिशब्दस्यार्थं वक्तुं समर्थ इति न प्रवर्तते । 'नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा'

उ] कर्मत्वमेव प्रत्याय्येनेति बोध्यम् । ननु नित्यादिशब्दयोरप्यर्थत्वादेवैव षष्ठ्यत्यनुपपन्नमत आह नित्यार्थेति । भिन्नविभक्तिकं वेति । वीप्साया विषयसप्तमी, नित्यात्तु षष्ठ्येवेत्यर्थः । ननु चेति । नित्यवीप्सयोरर्थयोर्द्वे भवत इत्यर्थे स्थानषष्ठ्यभावादलोऽन्त्यस्याऽप्रसङ्ग इति भावः । परिहरति—प्रकरणेति । परिहारस्येति । वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः । इत्यस्मिन्नर्थे इति । एतदर्थं तत्र हि वीप्साप्रत्ययो न तु द्विशब्दत्वे भावः । सामर्थ्यादिन्यायेति । आदिना इत्यत्र सङ्ग्रहः । सर्वस्यैतस्य सर्वशब्दस्येत्यर्थवारणाय

---

१ तस्यैवोपन्यायेनेदमेवमन्वत्राप्यन्वेति । २ वाप्स वप्सन् पा० ।

यदि तर्हि न द्विशब्द आदेशा, भवति के तहीदानीं द्वे भवत ? ॥ द्विशब्देन यदुच्यते ॥ किं पुनस्तत् ?॥ द्विशब्दोऽयं सङ्ख्यापदं, सङ्ख्यायाश्च सङ्ख्येय मर्थं । सङ्ख्येये द्वे भविष्यत ॥ के पुनस्ते ? ॥ पदे वाक्ये मात्रे (वा) ॥

तयदा तावत्पदे वाक्ये वा तदाऽनेकाल्त्वात्सर्वादेश सिद्ध । यदा तावन्मात्र अपि तदा'ऽनेकाल्शित्सर्वस्ये'ति सर्वादेशो भविष्यति ॥

यदा तर्ह्यर्द्धमात्र तदा सर्वादेशो न सिध्यति ॥ नैष दोष । [तत्रापि सिद्ध]। न चार्द्धमात्र द्विरुच्येते ॥ किं कारणम् ?॥ इह व्याकरणे यत्सर्वा-ऽल्पीयान् स्वरव्यवहार स मात्रया भवति । नाऽर्द्धमात्रया व्यवहारोऽस्ति, तत्राऽर्द्धमात्रे न भविष्यत ॥ एवमपि कुत एतत्–'पदे द्वे भविष्यत'इति, न पुनर्वाक्ये स्यातां मात्र वा ? ॥ 'नित्यवीप्सयोर्द्वे भवत' इत्युच्यते न च वाक्यद्विर्वचनेन मात्राद्विर्वचनेन वा नित्यता वीप्सा वा गम्यते ॥

प्र]'नित्यमाम्रेडिते डाची'त्येतदपि लिङ्ग द्रष्टव्यम्। यदि तर्हीति पृष्ट द्विशब्देन यदुच्यतइ त्युत्तरे दत्तेऽपि सामान्याभिधानाद्विशेषा दर्शनमिति पृच्छति–किं पुनस्तदिति । सङ्ख्येयमर्थं इति । अभिधेयमित्यर्थ । यदुच्यते–'आदशभ्य सङ्ख्या सङ्ख्येये वर्त्तते तत उत्तर सङ्ख्याने सङ्ख्येये च'ति । पदे इति । शब्दानुशासनप्रस्तावा च्छब्दस्योपन्यास । यदा तावन्मात्रे इति । यदुक्त–'द्वावि कारौ इतीकारादेशावेकारादेशो ऽन्त्यस्य प्राप्नोता'ति, तद्युक्त,न त्यप्रवृत्तयोरेकादेश-शास्त्रप्रवृत्तिरस्ति, प्रवृत्तिकाले चाऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वमिति नास्त्यन्त्योऽल्-विधि । यदा तर्हीति । परिमाण्देकारस्य द्व अर्धमात्रे अ ग्रहणनाऽर्द्धमात्राया अग्रहणादनेकाल्त्वाऽभावात्प्राप्नुत । इहेति । विशिष्टस्यार्द्धमात्राद्वयस्योच्चारणप्रयोगादशक्य आदेश कर्तुम् । 'तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्व'मित्यनेन तु ह्रस्वादिवर्णस्थाया अर्द्धमात्राया गुणाख्यान क्रियते। न च वाक्यद्विर्वचने इति।

उ]शापकात्तस्माह नाम्रेडितस्यान्त्यस्येति। भाष्ये-सङ्ख्यापद–सङ्ख्याप्रवृत्तिनिमित्तक पदम् । सङ्ख्यायाश्चेति । तत्प्रवृत्तिनिमित्तकपदस्येत्यर्थ । अत उत्तर–दशभ्य उत्तर । विंशत्यादय इत्यर्थ । ननु सङ्ख्येयस्याऽनन्तत्वात्पदादीनामेवोक्त्याऽयुक्ताऽत आह–शब्दानुशासनेति । प्रकारा–र्थ । भाष्ये–अपि तदेति। तदापीत्यर्थं । अत्र 'मात्रा' शब्दो वर्णोपलक्षणम्। प्राप्नुत इति। 'अन्त्यस्ये'ति शेष । भाष्य–व्याकरणे यत्सर्वेति। 'यदिति सामान्ये नपुंसकम्। 'य' इति वा पाठ । गुणाऽऽख्यान क्रियत इति। न तु

१ सङ्ख्येये द्वे' पा० । २ 'सर्वस्यादेशा' पा० । ३ 'यदा मात्र पा० । ४ 'भवति' पा० । ५ अयं पाठ क्वचित्। ६ सर्वोऽल्पीयान् पा० । ७ द्विवचन पा० ।

पर्यायनिर्देशार्थमेव तर्हि सर्वग्रहणं कर्तव्यम् ॥

॥*॥ न वा पदाधिकारात् ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'पदाधिकारात्' । 'पदस्ये'ति प्रकृत्य द्विर्वचनं वक्ष्यामि ॥*॥ तच्च समासतद्धितवाक्यनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥ तच्चावश्यं पदग्रहणं कर्तव्यम् ॥ [किं कारणम् ?॥ 'समासतद्धितवाक्यनिवृत्त्यर्थम्'][1] । समासनिवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थं च ॥ समासनिवृत्त्यर्थं तावत्—सप्तपर्णः । अष्टापदम्[2] । तद्धितनिवृत्त्यर्थम्—द्विपदिका त्रिपदिका । माषशः कार्षापणशः । वाक्यनिवृत्त्यर्थम्—ग्रामे ग्रामे पानीयम् । माषं माषं देहि [इति] ॥

अथ क्रियमाणेऽपि वै पदग्रहणे 'समासनिवृत्त्यर्थ'मिति कथमिद

प्र.] नित्यत्वादर्थप्रतिपादनाय तत्प्रतिपादनसमर्थः शब्दः प्रयुज्यते, 'स्थानेऽन्तरतम' इत्युपस्थानाच्च शब्दतोऽर्थतश्चान्तरतमे एव द्वे पदे आदेशौ भवतः । 'परेर्वर्जने' इत्यादौ तु पर्यायनिर्देशमनिच्छताऽपि शब्दः[3] पर्यायानेव सह्यानाचष्ट इति वाक्ये माने पदे अपि ये ते चिन्त्य प्रवर्तेते । न वेति । शब्दान्तरं पदान्तमुपादेयम्, को विशेष इति यदाह—तच्चेति । सप्तपर्ण इति । सप्तसङ्ख्यानि पर्णानि वीप्स्यन्ते न तु तद्वान् वृक्ष इति वीप्सायामेकत्वस्याऽनन्तर्भावात्प्रागेव विभक्तेर्द्विर्वचनं प्राप्नोति—सप्तसप्तपर्ण इति । पदाधिकारात्तु न भवति । द्विपदिकेति । द्वित्वसङ्ख्यायुक्तः पादार्थो वीप्स्यते इति वीप्साया स्वार्थिकत्वल्लक्षणयोर्लिङ्गसङ्ख्ययोरनन्तर्भावात् प्राक्तद्धितोत्पत्तेः समासे कृते पदत्वाऽभावाद्विर्वचनाऽभावः । ग्रामे ग्रामे पानीयमिति । वाक्यस्याऽपदत्वाद्विर्वचनाऽभावः । अथेति । 'सप्त

उ.] सा)पृथगुच्चारणविषयेति भावः । ननु यत्किञ्चिच्छब्दद्वयेनैवाऽर्थः स्यादत आह—अन्तरतमे एव द्वे पदे इति । द्वित्वं पदे न तु वचने । नाद्दश्यबोधनाऽसामर्थ्येनानन्तरतमत्वादिति भावः । नित्यत्वेऽप्यनयोर्थः शब्दस्तत्र पष्ठा स्थानषष्ठा मन्यते । पर्यायनिर्देशेति । अन्यथाऽस्येति भावः । ये केचिदिति । 'पदे भवत' इत्यनेन सम्बध्यते । को विशेष इति । पष्ठ्यन्तशब्दान्तरोपादाने विशेषः पृष्टो न्यायः । एकत्वस्यानन्तर्भावादिति । वीप्साविषयस्यार्थबोधसमये वृक्षार्थत्वस्याऽननुभवादित्यर्थः प्रागेव द्वित्वमित्यर्थः । पृथगेव विभक्तेरिति । विभक्तेः पृथग्भूतस्य । विभक्तिरहितस्येत्यर्थः । प्रागेव विभक्ते'रिति तु युक्तः पाठः । पदाऽधिकारे तु 'सप्तपर्णः' इति पदवाच्यस्य वीप्साविषयत्वाऽभावान्न दोषः । पादार्थ इति । पादशब्दार्थ इत्यर्थः । पदत्वाभावादिति । अन्तर्वर्तिन्या अनुत्पत्तेः पूर्वमेवाऽत्र तद्धितः इति भावः । भाष्ये—'द्विपदिका' निर्देशेऽनुवर्तनीय—'माषशः कार्षापणशः' इत्यपाठः । पदग्रहणेनाऽपि तत्र निवृत्तेरशक्यत्वात्, सुबन्तत्वादपि पदत्वात् ।

1 इद वर्तितम् । 2 'अष्टापद' पा० । 3 'पर्यायशब्द' पा० । 4 'रत्यादि' पा० ।

विज्ञायते—समासस्य निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमाहो स्वित्समासे निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति ?॥ किं चातः ? ॥ यदि विज्ञायते समासस्य निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति, सिद्ध—सप्तपर्णं सप्तपर्णौ सप्तपर्णा इति। सप्तपर्णाभ्या सप्तपर्णेभ्य इत्यत्र प्राप्नोति। अथ विज्ञायते—समासे निवृत्त्यर्थं समासनिवृत्त्यर्थमिति,—सप्तपर्णं सप्तपर्णौ सप्तपर्णा इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

तथा—'तद्धितनिवृत्त्यर्थ'मिति,—कथमिदं विज्ञायते—तद्धितस्य निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति, आहो स्वित्तद्धिते निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति ?॥ किं चातः ? ॥ यदि विज्ञायते तद्धितस्य निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति, सिद्ध द्विपदिका त्रिपदिका [इति], द्विपदिकाभ्या त्रिपदिकाभ्या मासदा

प्र] पर्ण'इत्यत्र किं सङ्ख्याया वीप्सा, अथ पर्णानाम्, अथ सङ्ख्याविशिष्टाना पर्णानाम् ? तत्र यदि समुदायो वीप्स्यते तदा समुदायस्य प्राप्त द्विर्वचन पदाधिकारेण निवर्त्यते। अथ अवयवार्थवीप्सा तदाऽवयवस्य प्राप्त द्विर्वचनमिति समासे विद्यमानस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः संपद्यते। एव तद्धितद्विर्योजनम्।

यदि विज्ञायते इति। यदा 'समुदायो वीप्स्यायुक्त' इति पक्ष। सिद्धं सप्तपर्ण इति। विभक्तौ परत समासस्याऽपदत्वात्। सप्तपर्णाभ्यामिति। स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वाद्द्विर्वचनप्रसङ्ग। अथेति। यदाऽवयवार्थवीप्सा तदा समासे प्रत्ययलक्षणेनाऽवयवस्य पदत्वाद्द्विर्वचनप्रसङ्ग। उत्तरपदस्य तु पदत्वे चाऽसदा त्रिविधावयवेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पदत्वाऽभाव। सिद्ध द्विपदिकेति। हल्ङ्यादि लोपे तद्धितान्तस्य पदत्वाद्'द्विपदिका' इति बहुवचनान्त परिनिष्ठम्। द्विपदिकाभ्यामिति। एकोऽवयवोऽन्तवर्त्तावयवतद्धितान्त, 'स्वादिषि'ति पद च।

उ] तत्पूर्वस्याऽवयवस्य द्विर्वचन प्राप्नोति। वाक्यस्येति। अन्यथा तद्धिते परत्र प्राप्ते पार्ष्ठ्यर्थमिति स्यादिति भाव। 'किं सङ्ख्याया वीप्सा अथ पर्णाना' मित्यनेनावयवार्थवीप्सापक्षो दर्शित। समुदायवीप्सापक्षमाह—अथवेति। तत्रावयवानामर्थिनिर्देशाद्—तत्र यदीति। कार्यो समासेन प्राप्तिरित्याह—अथ त्विति। समासे निवृत्त्यर्थमिति। समासे विद्यमानस्य निवृत्त्यर्थमित्यर्थः। तद्धितयोरिति। तद्धितवत् तद्धितान्तपदयोरपि बोध्यम्। प्रत्ययलक्षणेनेति। 'अन्तर्वर्तिनी विभक्ति'मपेक्ष्य पूर्वं तु पदसंज्ञा प्रवृत्तेरिति भाव। अवयवस्य पदत्वादिति। पूर्वस्येत्यर्थ। पदत्वाभाव इति। परे तु—'अन्तरादिनिर्दिष्टस्य तद्धितान्तविधिर्विषयत्र न भवति'। अन्यथा त्वा वाक्यभेदे दोषप्रदर्शनेन भाष्यस्य न्यूनता स्यादित्याहु। भाष्ये त्रिपदिका इत्य

१ 'द्विपदिका' इति क्वचित् पाठ- क्वचित्। २ अव पाठ- क्वचित्।

कार्षापणश इत्यत्र प्राप्नोति ॥ अथ विज्ञायते—तद्धिते निवृत्त्यर्थं तद्धितनिवृत्त्यर्थमिति, द्विपदिका(:)त्रिपदिका इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥

तथा 'वाक्यनिवृत्त्यर्थ'मिति कथमिदं विज्ञायते वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति । आहो स्विद्वाक्ये निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति ? ॥

किं चातः ?॥ यदि विज्ञायते—वाक्यस्य निवृत्त्यर्थं वाक्यनिवृत्त्यर्थमिति,—यदि वाक्यं वीप्सायुक्तं, भवितव्यमेव द्विर्वचनेन । अथाऽप्यवयव ,—भवत्येव । तदेतत्क्रियमाणेऽपि पदग्रहणे [1]ओल्हनविशीर्णं भवति, किंचित्सङ्गृहीतं किंचिदसङ्गृहीतं [च][2] । ॥*॥ सगति[3]ग्रहणं च ॥*॥ सगतिग्रहणञ्च कर्त्तव्यम् । प्रपचति—प्रपचति, प्रकरोति—[4]प्रकरोतीति ॥

किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ न हि सगतिकं पदं भवति ॥

समासनिवृत्त्यर्थेन तावन्नार्थं पदग्रहणेन । समासेनोक्तत्वाद्वीप्साया द्विर्वचनं न भविष्यति ॥ किं च भोः 'समासो वीप्साया'मित्युच्यते ? ॥

प्र] मापश इति । प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं, तद्धितान्तं च । वाक्यं वीप्सायुक्तमिति । वाक्यार्थस्य वीप्सायोगा(ऽभावा)द्वीप्साग्रहणं द्विर्वचननिमित्तोपलक्षणं तेन *'प्रपचति प्रपचती'ति नित्यतायां वाक्यस्य द्विर्वचनं भवत्येव* । अथेति । *यदा* ग्रामार्थस्य वीप्सा तदा 'ग्रामे ग्रामे पानीय'मिति भवति । यदा पानीयस्य तदा 'ग्रामे पानीयं पानीयं स्या'दिति भवति । तदेतदिति । अतिव्याप्तिर्न कथंचित्परिहर्तुं शक्यते । सगतिग्रहणं चेति । पदाधिकारे क्रियमाणे सगतिग्रहणमधिकं कर्तव्यम् । भाष्यकारः पदाधिकारेण विनापि समासादिनिवृत्तिप्रतिपादनायाह—समासेनेति । 'सप्तपर्ण'इति हस्तिशब्दः परिगृहीतावयवार्थविशेषो वृक्षविशेषे वर्तत इत्यर्थः । किं च भो इति । ननु न वचनादर्थं शब्दः प्रत्याययति

उ] त्रापीति । अपिना द्विपदिकाभ्यां माषश इत्यादौ च दोषः । वीप्साऽयोगादिति । वीप्सयाऽयोगादित्यर्थः । वाक्यस्य—पदसमुदायस्य । वीप्सायुक्तमिति भाष्यस्य वीप्साप्रदर्शितसूत्रोपात्तार्थयुक्तमित्यर्थ इति भावः । भाष्ये—अथाऽप्यवयव इत्यादिमतमीसमानं दूषणम् । एतत्प्रयोजनवचनम्—अल्पनविशीर्णं । तद्व्याचष्टे—किंचिदिति । किंचिदसङ्गृहीतमिति । किंचिद्व्यावर्त्यं न व्यावर्तितमित्यर्थस्तदाह अतिव्याप्तिर्न कथंचिदिति । वाक्यविषये चाऽव्याप्तिवारणाय वचनान्तरमावश्यकमित्याह भाष्ये—सगतीति । तद्व्याचष्टे—पदाधिकारे इति । परिगृहीतावयवार्थेति । अनेन योगरूढोऽयमिति ध्वनि

---

१ त्वादेन पा० । २ च क्वचित् । ३ पद सर्वत्र पाठः पुस्तक । ४ इति क्वचित् ।

न खलु वीप्सायामित्युच्यते गम्यते च सोऽर्थः ॥ तत्र किम्[2] ? ॥ उक्तं समासेनेति कृत्वा द्विर्वचनं न भविष्यति । यत्र च[3] समासेनाऽनुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम् । तद्यथा—एकैकविचिता अन्योन्यसहाया इति ।

अथ वा यदत्र वीप्सायुक्तं नाऽद्य प्रयुज्यते ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ पर्वणि पर्वणि सप्त पर्णान्यस्य, पङ्क्तौ पङ्क्तावष्टौ पद्मान्यस्येति ॥

तद्धितनिर्वृत्त्यर्थेन चाऽपि नार्थः पदग्रहणेन । तद्धितेनोक्तत्वाद्वीप्साया द्विर्वचनं न भविष्यति । तद्धितः खल्वपि 'वीप्साया'मित्युच्यते । यत्र च तद्धितेनाऽनुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम् । तद्यथा—एकैकशो ददातीति ॥

प्र] तर्हि, स्वसामर्थ्यात् । एवं मन्यते वाक्ये द्विर्वचनेन वीप्सा व्यज्यते—'सप्त सप्त पर्णान्यस्ये'ति, एवं समासेऽपि वीप्साप्रतिपादनाय द्विर्वचनस्य प्रसङ्गात् प्रतिषेधो विधेयो—'नित्यवीप्सयोरसमासे' इति । यथा वक्ष्यते—'परेरसमासे' इति । न खल्विति । रूढिशब्दत्वादस्याक्षिप्तव्याप्तोऽवयवार्थः । यथा 'त्रिदशा' इत्यादावाक्षिप्तसुजर्थः । अन्ये हि वाक्यधर्मा अन्ये वृत्तिधर्माः । तत्र समासेनोक्तत्वादित्यस्यायमर्थः—समासेनाभिव्यक्तत्वादिति । यत्र चेति । यो न रूढिशब्दः । एकैकविचिता इति । एकैकेन विचिता । अन्योन्यसहाया इति । अन्योन्यस्य सहाया इत्यर्थः । अत्र कर्मव्यतिहारो द्विर्वचनद्योत्यः । अथ वेति । न चाऽप्रयुज्यमानस्य द्विर्वचनसम्भवः, गतार्थत्वाच्च पर्वादिशब्दस्याऽप्रयोगो, रूढिशब्दत्वाच्च गतार्थत्वम् । तद्धितेनेति । तद्धितस्य स्वार्थिकत्वादभिव्यक्तिर्वीप्साया अवसेया । एकैकश इति । केचिदाहुः—अल्पार्थोऽप्येकशब्दोऽस्ति तस्य वीप्सायां द्विर्वचने कृते 'बह्वल्पार्था'

उ] नन् । ननु चेति । तथा हि सति समर्थसूत्रस्थभाष्यविरोध इत्यर्थः । प्रतिषेधो विधेय इति । सप्तपदस्य पदत्वसत्त्वात्तद्द्वयेत्यनेन वारणमिति भावः । रूढीति । अनेनाऽवयवार्थानां वीप्साविशिष्टस्यार्थस्य बोधकत्वे निमित्तं दर्शितम् । नन्वेवं वाक्येऽपि द्विर्वचनं न स्यादत आह—अन्ये हीति । वृत्तिविषयागमनेताऽऽद्य स्वभाव इति भावः । नन्वेवमपदेनोक्तत्वेऽपि समासेनोक्तत्वादित्यसङ्गतमत आह—अभिव्यक्तत्वादिति । अवयवद्वारेत्यर्थः । 'वीप्सोक्ते'त्यस्य व्यापकत्वानुक्तमित्यर्थः । कर्मव्यतिहार इति । मध्यस्थत्वेऽप्यानन्दसुखलक्षणमिति भावः । ननु यदि पर्वाद्यर्थो वीप्साविशिष्टोऽवगम्यते तर्हि तत्प्रयोगोऽपि स्यादत आह—गतार्थत्वाच्चेति । पर्वपर्वाधिकरणकसप्तपर्णसम्बन्धिनि विशिष्टे सप्तच्छदाकारादिति भावस्तदाह—रूढिशब्दत्वाच्चेति । भाष्ये—तद्धितेनोक्तत्वादिति । न च 'नित्यवीप्सयो'रित्यस्य 'येन नाप्राप्ति'न्यायेन तस्य बाधात्कथमत्र द्विर्वचनप्राप्तिरिति वाच्यम्, शसन्तस्य प्राप्त । तस्य

---

१ अथ कश्चित्र । २ 'तत्रेत्य- समासेन' पा । ३ 'यत्र च' इत्य नु' पा ।

वाक्यनिवृत्त्यर्थेन चाऽपि नार्थः पदग्रहणेन। पदद्विर्वचनेनोक्तत्वाद्वीप्साया वाक्यद्विर्वचनं न भविष्यति। यत्र च पदद्विर्वचनेनाऽनुक्ता वीप्सा भवति तत्र द्विर्वचनम्। तद्यथा—प्रपचति-प्रपचति, प्रकरोति-प्रकरोतीति ॥

[॥*॥ उत्तरार्थन्तु ॥*॥] उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्त्तव्यम्। 'तस्य परमाम्रेडितम्' 'अनुदात्तं चे'ति वक्ष्यति[3]। तत्[4] पदद्विर्वचने यथा स्या

प्र] दिति शब्दभूत्य। अन्ये त्वाहु —"एकैकस्मै ददानीति क्रमप्रदानस्य साकल्य प्रतिपादनाय शब्दद्विर्वचने भवत इति, तदयुक्तम्, एकेन पदेन युगपत्क्रमद्वयस्याऽभिधानाऽसम्भवात्। पदद्विर्वचनेनोक्तत्वादिति। आधारवीप्सयाऽऽधेयवीप्साया आक्षेपादाधेयवाचिपदद्विर्वचनाऽभाव । यत्र चेति। अत्रान्तिम्यवस्थार्थं धातूपसर्गयोः पृथक्करणमिति। परमार्थतः समुदायस्य क्रियाविशेषवाचित्वान्नित्यता।

उ] क्तिप्राप्तद्विर्वचनाऽभावस्त्वपि समस्ते तदपवादस्याऽभावात्। कचित्त्वाहु —अल्पार्थो ऽपाति। अनाऽरुचिबीजं तु तस्याऽल्पार्थत्वे न मानं। ध्वान्ता ध बहुषु 'पदादाकि निन्यादि सूत्रेषु सत्याऽमहाप्रान्यार्थस्यैवैकशब्दस्य भाष्य उक्त। एवं गोत्र इति सूत्रस्थ च भाष्ये लक्षणया प्रथमार्थकोऽप्युक्त। एवं च प्रधानसमानसाधारणऽल्पार्थत्वे न मानं, समानसाधारणार्थौ तद्व्यावर्तकशब्दप्रयोगेण पर्व्यवसितौ भवत। क्रियाऽल्पार्थकत्वमस्तोऽपि तदर्थत्वेन शब्दस्य प्रसिद्धयभावं [illegible] दिति सूत्रे [illegible] तदुक्तं। किञ्च [illegible] पाचन्द्रातिरिक्तशब्दार्थानां परिगृहीतैकवाचनानेव वीप्सामत्त्वेन ततो द्विर्वचनमेव प्राप्नोति। क्रियाऽल्पत्वस्य परिमाणविवक्षायां 'अन्ये' इति सवभाष्यनैरप्योक्त त्वेन प्रत्यावर्तनामिव परिगृहीतैकवस्त्वेव वाप्ननि भाष्याऽसङ्गति। न चैक बहुवद्विदिति तत्र द्वित्वम् न च तस्य प्रमवादो नाऽप्याप्यभावादिति वाच्यम्, तत्पदेन प्राप्त प्रसिद्धतरत्वा तद्वाचकस्यैव ग्रहणेनाऽत्र तदप्राप्त । अत एवैकस्मा'केनि' विधायक भाष्ये। किञ्च तेन वीप्साया कृतत्वेऽपि कशब्दाऽनुवादेन तदुक्तेऽविशिष्टस्यैव विधि। अत एवैकदा तत्स्य सिद्धि। तस्मादत्र मन्थार्थं—तद्व्यैकवचनाच्चस्तत्र वस्य वीप्साया नित्यनेन सम्बन्ध वीप्साया स्वार्थे च प्रत्ययार्थे। तत्र स्वार्थिकेऽभिधानस्वाभाव्यादेकशब्दात्तत्र द्विवचनैव तद्वाचा। तेन नातिप्रसङ्ग। एवमेकशब्दनिकायाम स्वार्थिकत्वस्यापि सत्त्वेन न ततो नियमेन वीप्सोक्तिरिति तत्र वीप्सायामभावश्च द्विवचने कृते तत स्वार्थिक इत्यसिति। अत्र चेद भाष्यमेव मानम्। एकशब्देनैतरस्मैकवचनन्त वीप्सार्थकत्वमन्त वचनम् भाष्ये व्याख्यान लोक प्रकरणादिक नियामक वो वन्। तद्धित स्वार्थे तनेन समासतो वैरूप्यमुक्त। सुपदिति। विभक्तिविशेषस्य विभक्ति विनेत्यादि। आधारवीप्सयेति। ग्रामे ग्रामे पानीयमित्यादौ। अनेनैव न्यायेन यत्तच्छब्दयो प्रयोग उभयत्र वीप्सा नेच्छन्ति।

१ इति क्वचित्। २ अयं पाठः क्वचिन्नैव दृश्यते। ३ वक्ष्यते। ४ तत्। ५ प्रकरोति प्र०।

द्वाक्यद्विर्वचने माभूत्—मह्य ग्रहीष्यति—मह्यग्रहीष्यति, मामभिव्याहरिष्यति—मामभिव्याहरिष्य[तो]ति ॥

कथ चाऽत्र द्विर्वचनम् ? ॥ छान्दसत्वात् ॥

स्वरोऽपि तर्हि च्छान्दसत्वादेव न भविष्यति ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि पदग्रहण कर्त्तव्य,'पदस्य पदा'दिति वक्ष्यति,तत्पदग्रहण न कर्त्तव्य भवति॥

सर्वग्रहणमपि तर्ह्युत्तरार्थम् । 'अनुदात्त सर्वमपादादा'विति वक्ष्यति तत्सर्वग्रहण न कर्त्तव्य भवति ॥ उभय क्रियते तत्रैव ॥

इहार्थमेव तर्हि षष्ठीनिर्देशार्थमन्यतरत्कर्त्तव्य, षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने

प्र] प्रतिपादनाय पदसमुदायस्य द्विवचनमित्यर्थः । वीप्सयाऽत्र नित्यत्व लक्ष्यते ।

मह्यमिति । 'आबाधे च'ति द्विर्वचनमित्याहु । कथमिति । आबाधस्याऽसप्रत्ययादर्थान्तरस्य च द्विर्वचननिमित्तस्याऽभावाद्विर्वचनाऽप्रसङ्ग । स्वरोऽपीति । अनुदात्तत्वाऽभावे प्रकृतिस्वरो भवति । उत्तरार्थमिति । 'सर्वस्ये'त्यपनीय 'पदस्ये'ति क्रियमाणे मण्डूकप्लुतिन्यायेन द्विर्वचनप्रकरणमुल्लङ्घ्योत्तरत्रोपतिष्ठते । इहार्थमेवेति । ननु सामीप्यादिसम्बन्धप्रतीतिनिवारणमप्यन्यतरोपादानस्य प्रयोजन कस्मान्न भवति ? । उच्यते । 'नित्यवीप्सयो'रित्यर्थनिर्देशेन शब्दस्याक्षेपात्—'नित्यवीप्सयोर्यो वर्तते शब्दस्तस्य द्वे भवत'इति प्रक्रियावाक्यस्योपगमनाद्विशिष्टषष्ठ्यर्थावगमात्सामीप्यादिसम्बन्धप्रतीत्यभाव सिद्ध । पक्षद्वयसम्भवे तु

उ.] नन्वाभीक्ष्ण्यरूपनित्यत्वस्य क्रियाधर्मत्वात्तदात्मके क्रियावाचि वाक्ये कथ प्रत्युदाहरणस्य द्वित्वमत आह—अद्यादीनि । तिङ्क्षु वीप्साया असम्भवादाह—वीप्सयेति । एवञ्च पदग्रहणाऽभावे सर्वनिकग्रहण सुतरा व्यर्थमिति तात्पर्यम् । उल्लङ्घ्येति । अत्र पञ्चाऽभावनाऽसम्बन्धादित्यर्थ । न च नित्ये द्वित्व धातुमात्रस्य मा भूदिति पदस्येत्यावश्यक, किञ्च सुप्प्रत्ययान्तेऽपि द्वित्व वारयितु तत् क्रियाऽऽबाधादिविषये वाक्यद्वित्वस्थापूर्त्यर्थमिति वाच्य, धातुद्वित्वेन नित्याद्यर्थानवगते । किञ्च सुबादिभि स्वार्थे परिपूर्णस्यैव लोके प्रयुज्यमानस्य शब्दादुपस्थितस्य बहिर्भूतवीप्सादियोग इति न तद्विर्वचनप्रसक्ति । आबाधविषयवाक्याऽसम्भवाच्च । अत एव भाष्ये छान्दसत्वेन वाक्ये द्वित्वमुक्तम् । न च पदस्येत्यस्याऽभावे गन्दर्भस्य कौटिल्यमात्रे मात्राकाशो यद्वा कौटिल्यपौनःपुन्योभयविवक्षाया परेण द्वित्वेन बाध्येत, एव भृशार्थपौनःपुन्योभयविवक्षायामपि । तत्सत्त्वे तु बहिरङ्गत्वाद्विर्वचनस्य पदेनैव । अत एव 'सरितो व ठिसूत्रे' ल्लतठतातीना द्वित्वस्य च भमत्व वक्ष्यति भाष्यकार इति वाच्यम्, एव (विधे) विषये उभयविवक्षैव नाऽनभिधानादित्याशयात् ।

ननु सामीप्यादीनि । अस्या शङ्काया बौद्धिमत्र इति चिन्त्यम् । विशिष्ट

द्विर्वचनं यथा स्याद्द्विःप्रयोगो मा भूदिति ॥ किं च स्यात् ?॥ 'आम्पचमि पचसि देवदत्ता३'। 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' इत्येकान्तरता

प्र] षष्ठीनिर्देशेन 'षष्ठी स्थानेयोगे'ति परिभाषोपस्थानाद्द्विःप्रयोगो निवर्तते। 'द्वे'इत्येतावत्युच्यमाने सङ्ख्येयमुच्चारणं यदपेक्षते-'शब्दस्य द्वे उच्चारणे भवत' इति,-तदा शब्दस्य क्रियायाश्च स्थान्यादेशभावाऽयोगाद्द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षः। यदा तु शब्दस्य सङ्ख्येयं तदा 'द्वे शब्दरूपे एकस्य प्रसङ्गे भवत' इति स्थाने द्विर्वचनं विज्ञायते। अथैकाचो द्वे प्रथमस्येत्यत्र षष्ठीनिर्देशात् स्थाने द्विर्वचनं कस्मान्न भवतीति। 'अभ्यासाच्चे'त्यनेनाऽभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कुत्वविधानाज्ज्ञापकात्। न हि स्थाने द्विर्वचनेऽभ्यासादुत्तरो हन्तिः सम्भवति, शब्दान्तरत्वादादेशस्य। स्थानिवद्भावादपि समुदायो हन्तिग्रहणेन गृह्यते न तु तदवयवः। एकान्तरतेति। आवृत्तिभेदनिबन्धनया द्वित्वसङ्ख्यया स्वाश्रयस्यैकत्वस्य निवर्तनात्। तथा चोक्तम्-"एकापनेका ग्रहणेषु चावृत्तिसङ्ख्यानादिति ऋषिसहस्रमेका कपिला दत्त्वा सर्वे ते सहस्रदक्षिणा भवन्तीस्तत एकदक्षिणा आनीयन्तामित्युक्ते सहस्रदक्षिणत्वान्न त आनीयन्त'। तत्र आम्शब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः। एतस्य 'पचमि'शब्दस्य 'तिङ्ङतिङ' इति निघातो, द्वितीयस्याऽनुदात्तं चे'त्यामन्त्रितस्य पदात्परस्य निघाते प्राप्ते, प्रतिषिद्धे, 'आमन्त्रितस्य च'त्याद्युदात्तत्वम्। प्लुतस्याऽप्युदात्तत्वम्। अथ स्थाने द्विर्वचने कथमेकान्तरता यावतैकस्य स्थाने द्वौ शब्दावादेशौ विधीयेते[1]। उच्यते-

उ] षष्ठ्यर्थेति। स्थानस्य कर्मत्वरूपो वा यथ। कथं पुनरयं तदीयदर्शनेन द्विःप्रयोग निश्चित इत्यत आह-पक्षद्वयसम्भवे त्विति। तदभावे पक्षद्वयमसमुपपादयन्ति-द्वे इति। शब्दस्येत्युच्चारणक्रियापेक्षया कर्मषष्ठीति भावः। यदा त्विति। पर तु कारकषष्ठ्यसम्भव इतरस्या अन्याय्यत्वेन द्विःप्रयोग एव स्यात्, तदर्थं सर्वस्येत्याद्युक्तिः। तदुक्ते तु तत्सामर्थ्यात्स्थानषष्ठीति भावः।

ननु 'पचमि'शब्द एक एव, उच्चारणमेव तु भिद्यत इति द्विःप्रयोगे त्वेकान्तरता सिद्धेत्यत आह-आवृत्तीति। उदाहरति। अ इ उ णित्यत्र। न ते अर्थ दन्ते इत्यत्रान्वयो ग्रन्थः। प्रतिषिद्धे इति। 'आम एकान्तर'मित्यनेनेत्यर्थः। आमन्त्रितस्य चेति। षष्ठ्यर्थं। प्लुतस्याप्युदात्तत्वमिति निघातानुदात्त पदमित्यस्याऽप्रवृत्त्या तदनुदात्तत्वं निघातस्याऽभावादिति भावः। ननु पुनः शब्दस्याऽसत्त्ववाचित्वेन कथं भावसम्बन्धयोगे

१ षष्ठीनिर्देशेनेति क्वचित्।

न स्यात्। इह च 'पौनःपुन्यं' 'पौनःपुनिकः' इति,—अप्रातिपदिकत्वा-त्तद्धितोत्पत्तिर्न स्यात्॥

यदि तर्हि स्थाने द्विर्वचनं—राजा राजा वाग्वाक्,—पदस्येति नलोपादीनि न सिध्यन्ति॥ इदमिह सम्प्रधार्यं—द्विर्वचनं क्रियतां नलोपादीनीति, किमत्र कर्तव्यम्?॥ परत्वान्नलोपादीनि॥ पूर्वत्राऽसिद्धे नलोपादीनि। सिद्धाऽसिद्ध-

---

प्र]एकपदादेशत्वात् स्थानिवद्भावादेव पदत्वम्। पौनःपुन्यमिति। पुनः पुनर्भवितरि वर्तमानात् 'पुनः पुन'शब्दाद्भावे प्रत्ययो, यथा नानात्वमिति नानाभूतैर्नानाशब्दात्। पौनःपुनिक इति। 'पुनः पुनर्भव' इति 'कालाट्ठञ्'। तत्र द्विःप्रयोगे पदस्य विज्ञायमाने वीप्स्यमानार्थतावित्स्यादर्थवत्त्वेऽप्यर्थवत्समुदायस्य समासग्रहणान्नियमार्थादप्रातिपदिकत्वम्। स्यादेतत्—अनुत्पन्न एव सुपि पुनःशब्दस्य नित्यतानुवृत्तक्रियाप्रधानस्याऽव्ययस्य द्विःप्रयोगो विधास्यते, ततो सुबन्तसमुदायत्वाद्व्यावृत्तं प्रातिपदिकत्वं, यथैकशेषे सरूपप्रातिपदिकसमुदायस्य। तच्च न। द्विर्वचनस्य नित्यत्वादर्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्गात्सुबुत्पत्तेरर्थमात्रापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्। स्थाने द्विर्वचने तु स्थानिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वम्। ननु स्थान्येव सुबन्तत्वान्न प्रातिपदिकम्। नैतदस्ति। सुब्लुकि प्रत्ययलक्षणेनाऽप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधो, 'न ङिसम्बुद्ध्यो'रिति नलोपनिषेधाल्लिङ्गात्। अन्यथा प्रातिपदिकत्वाऽभावान्नलोपस्य प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधो न कर्तव्यः स्यात्। राजाराजेति। पदस्य स्थाने समुदाय आदेशः सोऽपि न तदन्यथैव इति पूर्वस्य नलोपाद्यसिद्धिः। अन्तरङ्गबहिरङ्गान

उ]अथ—पुनः पुनर्भवितरीति। वृत्तिविषये इति भावः। पुनःशब्दस्येति। आकृतिगणत्वात्स्वरादिपाठात्स्वरादित्वादित्यर्थः। नित्यतानुवृत्तक्रियाप्रधानस्येति। नानाक्रियावत्त्ववृत्तेरित्यर्थः। अतएव तत्र ध्वनानिसिद्धिः। यथैकशेषेति। सरूप प्रातिपदिकसमुदायादेकस्या विभक्तौ परत एकशेष इति पक्षे इदम्। अन्तरङ्गत्वादिति। स्वत्व द्वन्द्वत्वाद्यत्र सङ्घाते पूर्वो भाग पदमिति नियतानिर्दिष्टत्वस्याप्रवृत्तिरिति भाव। नत्र पदत्वस्याऽर्थवत्त्वेऽपि न क्षतिः, लोके तदानुपूर्वीकत्वेनापि प्रयुज्यमाना दर्थस्यान्येनाऽऽदस्याऽप्यर्थवत्त्वात्। दोषवृत्तिन्तु 'दार्ढ्यादिवदारणाया। सुब्लुकीति। ननु प्रातिपदिकत्वेऽपि स्थप्रकृतिस्तुबन्तत्व तुल्यं, सुबन्तात्तद्धितो नोत्पद्यत इति हि सिद्धान्त इति चेन्न तत्त्वस्याप्यनिर्देशेन साम्यात्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया 'यस्मात्' इत्यस्य सत्त्वेन प्रकृते स्थानिप्रातिपदिकग्रहणेऽसुबन्तत्वस्याऽपि सम्भवात्। इति पूर्वस्येति। उत्तरस्य

१ 'पौनःपुनर्भव'मिति पा०।

याश्च नास्ति सम्प्रधारणा ॥ यत्र तर्हि–'पूर्वत्राऽसिद्धीयमद्विर्वचने' इति [वक्ष्यामि । नञ्समासश्च–] वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ विभाषिता प्रयोजयन्ति–द्रोग्धा द्रोग्धा । द्रोढा द्रोढेति ॥ इह तर्हि–सिमसिम सुमङ्गलम् सुमङ्गलम्,–'आदेशप्रत्यययो'रिति षत्वं प्राप्नोति ॥ 'आदेशो यः सकार' 'प्रत्ययो यः सकार' इत्येवमेतद्विज्ञायते ॥ इह तर्हि–नृभिर्नृभि,–'रषाभ्यां नो णः समानपदे' इति णत्वं प्राप्नोति ॥ 'समानपद' इत्युच्यते, समानपद

प्र] पेक्षे च चोद्यमभाषाने । नन्वेपादीनि हि पदत्वनालानि अन्तरङ्गत्वादन्तरङ्गाणि द्विर्वचनं तु वीप्साद्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्गम् । एवं विभाषिता अपि विषयोऽन्तरङ्गा ।

विभाषिता इति । ननु 'न होकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगः' इति न्यायाद्यदा पूर्वस्य घत्वादि तदा परस्यापि लाघवाद्भविष्यति । एवं मन्यते—धातुप्रत्ययाकृतिश्चैकैव । प्रकान्तार्थभेदाशङ्कापि नास्ति यथा गवा स्वाम्यश्च च'ति नित्यत्वविरोधिनी च विभाषा । अतश्च चाऽत्र युगपदेव प्रयोगः स विधानुमीन तस्या प्रसङ्ग । एतन्न्यायाऽनपेक्षया चेदुच्यते । आदेश इति । सकारस्यादेशत्वं पत्व न त्वादेशावयवस्य । प्रत्ययो यः सकार इति । आदेशानुरोधेनैतदुक्तं । प्रत्ययावयवस्य तु सकारस्य षत्वं व्यवस्थापयिष्यते । नृभिर्नृभिरिति । स्थानिवत्त्वात्समुदायस्यैकपदत्वात्प्रसङ्गः । समानमेवेति । यत्र निमित्तनिमित्तिनोरवियोगस्तत्र णत्वम् । इह तु वाक्याऽभावे द्विर्वचनऽभावाद्निमित्त

उ] १ समुदायपदत्वेनापि सिद्धमिति भाव । अन्तरङ्गबहिरङ्गानवकाशेति । चकारेण भाष्य गतचोद्यसमाधाने इत्यर्थः । नैपादिकेऽवश्ये स्वप्रवृत्त । अथाऽन्यस्य वर्द्धन्ता भाव इति भाव । विभाषिता अपीति । अन्यत्र 'स्थित–सिन एकस्थैको' कृतद्वन्द्वे विभाषितेऽक सिद्धि । एकस्या आकृतेरिति । द्रोग्धा–द्रोढेति स्थितिरथ्या । लाघवादिति । प्रतिपत्तिलाघवादित्यर्थः । एवमन्यत्रापि 'कुम्भकार निर्दिष्टम्' धात्वाकृतिरिति । धातुप्रत्ययाकृतिभेदाभावादेकैवाऽऽकृतिरित्यर्थः । स्वरूपनैकात्म्यास्य न्यायस्य चेद–प्रकान्तार्थभेदशङ्कापि नास्तीति । यथा–गवा स्वाम्यश्चुवेत्यादौ । नैव प्रत्ययैकत्वमित्यर्थः । तदुदाहृतैव तत्पदार्थ इति भाव । नित्यत्वविरोधिनी चेति । एकश प्रयोगे तत्प्रयोगानुपपत्त्या सकृत्प्रवृत्तौ नत्वाऽत्र माऽस्त्विति भाव । अनपेक्षयेति । अनित्यत्वादिति भाव । 'प्रत्ययो यः सकार' इत्यत्र न सिद्ध्यन्ति इत्यत्र–आदेशानुरोधेनेति । ननु यद्यप्यस्याऽऽदौ वा समानपदत्वेऽनयो न निमित्तनिमित्तिनो कथं तत्प्रसङ्ग इत्यत आह–स्थानिवत्त्वादिति । यथेति । यद [illegible]

---

१ अयं पाठ क्वचित् । २ समानपदे इति पा० ।

मेव यच्छित्य, न चैनच्छित्य समानपदमेव ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ॥ कथमनुच्यमानं गस्यते ? ॥ 'समानग्रहणसामर्थ्यात्' । यदि हि यत्समानं यच्चाऽसमानं च तत्र स्यात्समानग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

अथ वा पुनरस्तु द्वि प्रयोगो द्विर्वचनम् ॥ ननु चोक्तम्—"आम्पचसि पचसि देवदत्ता ३ !—आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके इत्येकान्तरता न प्राप्नोती"ति ॥ नैष दोषः—सुप्तिङ्भ्यां पदं विशेषयिष्यामः । 'सुप्तिङन्तं पदं' । यस्मात्सुप्तिङ्विधिस्तदादि सुप्तिङन्तं च [पदम्] ॥ ननु चैवं तस्मादेवात्र

प्र] रेफ पूर्वमन्तरगाऽपि नकारस्य प्रयोगान्तर्वदा समानपदस्थत्वाऽभाव । अथवा स्थानिवद्भावादेकपदत्व,तत्त्वतस्तु पदद्वयात्मक आदेश । समानग्रहणमिति। 'रषाभ्यां नो णः पदे' इत्येव वक्तव्य, तत्राऽपदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोर समनाद्गुणे सङ्ख्याया विवक्षितत्वाच्चैकपदस्थत्वे सिद्धे समानग्रहणं नियमार्थं माश्रीयत इरत्न णत्व न भवति । यस्मात्सुप्तिङ्विधिरिति । अर्थः प्रत्ययसामान्यान्म एव पत्ययाद्द स एव च तिङिति य पूर्वस्माद्विहित स परस्मादपि, य परस्मात्स पूर्वस्मादपि । तदादिग्रहणं चानुवर्तते । तेन 'पचसि-पचसी'ति समुदाय पत्यसवादि पदसंज्ञ इति सिद्धमेकान्तरत्वम्। ननु चेति। ततो नैक पदम्।

उ] अथवेति। पूर्वं प्रयोगान्तराश्रयेण समानपदस्थत्व नेत्युक्तम्। इदानीमस्मिन्नेव प्रयोगे इति विशेष । गुणे सङ्ख्याया इति । उद्देश्यगतसङ्ख्याया सर्वथाऽविवक्षितत्वात्प्रयोगान्तरेऽप्यादेशे चित्तयमिद । तस्मात्पदत्वप्रयोज्यविकरणे इत्यर्थः । न च पदसमुदायस्तदेनि वोऽन्यम् । नियमार्थमिति। नियमश्चाऽखण्डपदत्वाश्रयणात्स । अखण्डत्वं—निमित्तानधिकरणनिमित्तिमत्त्वाऽघटितत्वम् । तेन 'मातृभोगीण' इत्यादी णत्व । पद चाऽत्रार्थबोधक, तेन रामनाम' 'गन्धवगान मित्यादी न णत्वम् । ननेवमप्यप्रचनार च'निति क्षुभ्न, 'अग्रेऽग्रे' इति पूर्वरूप 'रामान् रामा'निति णत्वनिषेधादिकं च न स्यादिति चेन्न,'द्वे' इति द्विर्वचनवले-नानन्तमिता स्वयमेदसमुदायस्यैवादेशस्य विधानेन प्रत्येकमपि पदत्वसिद्धे । तदुक्त कैयटेन—'पदद्वयाऽऽत्मक आदेश' इतीत्याहु । भाष्ये—सुप्तिङ्भ्यामिति । 'यस्मा'दिति परिभाषासूत्राभ्यामाभ्यां पद पदसंज्ञा विशेषविषयां करिष्याम इत्यर्थः । ननु यस्मात्सुप्तिङ्विहितस्तदादि तदन्तस्यैव पदत्व युक्तम् । 'पचसि पचसी'त्यत्र य आदि 'पच्' शब्दो न तस्मादत्यसिन्निति कथ समुदायस्य पदत्वमत आह—अर्थरूपेति । य पूर्वस्मात्तिङ् विहित स परस्मादप्यत्यस्य प्रकृते उपयोगश्चिन्त्य । न च द्वित्वात्पूर्वं प्रवृत्ततया 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनरप्रवृत्ति लक्ष्यभेदात् । तदादिग्रहणञ्चेति । 'प्रत्ययग्रहण'इति

१ अय पाठ क्वचित् ।

सुसिद्धिधि ॥ समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तया पदसंज्ञा ॥ कुत एतत्? ॥ ॥*॥ शास्त्रोऽहाने ॥*॥ एवं हि शास्त्रमहीनं भवति ॥ यदप्युच्यते— इह पौन पुन्यं पौनःपुनिकमिति,—अप्रातिपदिकत्वात्तद्धितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति [इति]। मा भूदेव 'समर्था'दित्येव भविष्यति । अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्ति

प्र] समुदाय इति। यथा समुदायस्याऽवयवानां चैकाच्त्वे तुल्ये समुदायस्यैव द्विर्वचनं भवति नाऽवयवानां, पपाचेति, तथेहापि पदसंज्ञा। एवं हि शास्त्रमिति। प्रत्यवयवं तु पदसंज्ञाया पदसमुदायस्य त्यागात्तद्विषयं शास्त्रं हीनं स्यात्। नदादिग्रहणाऽनुवृत्तिश्चाऽनर्थिका स्यात्। मा भूदेव समर्थादिति। तद्धितोत्पत्तौ हि, विभक्त्यन्ताद्धोत्पत्ति, तदवयवात्प्रातिपदिकाद्धेति। तत्र विभक्त्यन्तात् दुत्पत्तिरिति पक्ष आश्रीयते। समुदायश्च पूर्वोक्तेन न्यायेन विभक्त्यन्त इति ततस्तद्धितोत्पत्तिरविरुद्धा। अथ वेति। यद्यपि प्रातिपदिकात्तद्धितोत्पत्ति

उ] परिमाप्यैव सिद्धे यस्मात् प्रत्ययविधि रित्यनुवृत्तिरीदृशार्थलाभ इति भावः। ननु चैरकस्मादिति। हि प्रयोगादितिनिमित्त प्रयोगोऽपि शास्त्रप्रक्रियानिष्पन्न इति भावः।

यथा समुदायस्येति। समुदायस्य तत्रप्रवृत्तिमात्रेऽयं दृष्टान्तः ननु तद्दवयवानां पदत्वाऽभावे। समुदायपदत्वेनाऽवयवानां निष्ठपदकार्याननुग्रहेण तत्कार्यविषयाऽभावात्। अत एव— अअऽअ' इत्यादौ पूर्वपदान्तत्वेन पदान्तत्वनिबन्धनरूपादि सिद्धिः। 'निवर्तकमिदं प्रकरण'मिति नित्यवीप्सयो रिति सूत्रस्थभाष्येण तथैव बोधनात्। **समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिस्तया पदसंज्ञे'ति** भाष्यस्य तथापि पदसंज्ञैत्यर्थ इति न विरोधः। अत एव शास्त्राऽहानिरपरत्ना। अन्यथाऽवयवविषयशास्त्रहानेस्तदवस्थत्वमेव स्यादिति बोध्यम्। एतच्चैकाचो द्वे इति सूत्रे विस्तरेण निरूपितं। न चैवमनवयदान्तस्यापि सत्त्वेन कथनेकान्तरतेति वाच्यम् अनेकपदान्तरे न भवतीत्यर्थस्य विधिस्पृष्टवाऽभावेन विशिष्टस्यापि पदत्वनेकान्तरे भवतीति विधिस्पृष्टार्थस्य सत्त्वनाऽदोषात्। प्रत्यवयव मिति। प्रत्यवयवमात्र मित्यर्थः। ननु पौनःपुन्यादेरपि पूर्वोक्तन्यायेन सिद्धत्वात् पुनः प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह— तद्धितोत्पत्ताविति। भाष्ये—**समर्थादित्येवमिति**। प्रातिपदिकात्समर्थादित्यन्वयः। प्रातिपदिकस्य पदस्य च तत्प्रकृतिकलक्षणेत्यर्थं र गुरुत्वादव्यवहितपरत्वं, प्रातिपदिकात्तु व्यवहितमिति न क्षतिः। अत्र तु व्यापकत्वात्समुदायस्यैव प्राधान्याच्च। 'एकाचो द्वे' इति सूत्रे (च) भाष्ये स्फुटमेतत्। तत्र प्रातिपदिकाद्दृष्टपरत्वस्याप्यसत्वादाह—भाष्ये—**अथ वेति**। एव हि प्रयोगस्यैकोऽपि भाष्ये स्पष्ट। अस्याऽज्ञापकात्त्वानद्विर्वचनशास्त्रश्रवणेनेव युक्तमित्याहुः। न चैवं हि प्रयोगत्वे दोऽयं धर्म इति वाक्यस्यापि पदत्वापत्तिः, एकस्यैव धर्मस्य बोधनार्थं सन्दर्भप्रति लौकिको हि प्रयोगोऽयमिति नाऽर्थभेदोऽत्र। तथा च— अन्

१ क्वचित्तु भाष्यमेवेदं न वार्त्तिकमिति मन्यन्ते। २ हि' क्वचित्। ३ इति क्वाचित्क.।

ज्ञापयति—'भवत्येव चार्तीयकेभ्यस्तद्धितोत्पत्ति'रिति, यदयं कस्कादिषु कौतस्कुतशब्दं पठति ॥ [सर्वस्य द्वे] ॥

नित्यवीप्सयोः ।८।१।४।

इह कस्मान्न भवति—हिमवान्, वाटव, पारियात्र, समुद्र इति। 'नित्ये द्वे भवत' इति प्राप्नोति ॥ नैष दोषः—अयं नित्यशब्दोऽस्त्येव कूटस्थेष्व

प्र] स्यथाप्यप्रातिपदिकादपि द्विरुक्ताज्ज्ञापकात्तद्धितोत्पत्तिः। कुत कुत आगत इति कस्कादिषु पाठान्निपातनादव्ययत्वभूणत्वमभावं अण्प्रत्ययः। [सर्वस्य।]

नित्यवीप्स। इहेति। यदा नाश्रितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषो नित्यशब्दः परिगृह्यतेऽङ्गीकृतसामान्यप्रवृत्तिनिमित्तो वा तदाऽत्रापि प्राप्नोति। निमित्तविशेषानाकरणेऽप्याभीक्ष्ण्यमङ्गीकृत न कूटस्थत्वमिति विशेषे प्रमाणाऽभाव इति मत्वा प्रश्नः। अथ वा नित्यशब्दस्य कूटस्थत्वलक्षणो मुख्योऽर्थः, शब्दान्तरमनिष्यनपेक्षणात्, आभीक्ष्ण्यं तु क्रियापदप्रयोगमपेक्ष्य गौणोऽर्थः, अविच्छेदोपलब्धिसामान्यमाश्रित्य तत्र प्रयोगात्। ततश्च गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्यय इति कूटस्थवाचिनामेव द्विर्वचनेन भाव्यम्। येषां च प्रयोक्तृभिरुत्पादविनाशौ नोपलभ्येते ते नित्याः। तत्र नित्यशब्दस्य तत्पर्यायाणां च 'नित्य कौटिल्ये गतौ' 'ध्रुवमपाये' इत्यादिनिपातनाच्छब्दयोर्द्विर्वचनाऽभावं प्रतिपत्तुमिति विशेषानुसन्धानस्यन्ति—हिमवानिति। कूटस्थेष्वविचालिष्विति। उभयोपादानं नित्यार्थाभिव्यक्त्यर्थं। कूटस्थे

उ] घटेऽयं घटः अग्निदत्त इ' इत्याद्यन्तरस्य स्यात्। अत्र स्थाने द्विर्वचनत्वमेव न्याय्यमिति वाच्यम्, ईदृशप्रयोगस्यानभिधानेनाऽदोषात्॥ [सर्वस्य द्वे] ॥

नित्यवी। नन्वाभीक्ष्ण्यवृत्तिर्नित्यशब्दस्य ग्रहणादाभीक्ष्ण्यस्य च क्रियाविषयत्वात् कथमत्र प्रसङ्गोऽत आह—यदानाश्रितेति। अत्र पक्षे नित्यशब्दः प्रत्ययार्थे इत्यर्थः। अङ्गीकृतसामान्येति। तच्च नित्यशब्दस्य मिति भावः। विशेषे प्रमाणाभाव इति। तथा च सकलविशेषाणां ग्रहणमिति भावः। अथ वेति। योऽर्थः शब्दादुच्चरितमात्रादन्यनिरपेक्षः प्रतीयते स मुख्यः, यस्तु शब्दान्तरसन्निधानादिना प्रतीयते स गौण इति विभागः। क्रियापदेति। 'नित्यप्रहसित' इत्यादौ। मुख्यार्थमादायमन्तरेण प्रतीयमानत्वं गौणत्वात् दर्शयति—अविच्छेदोपलब्धीति। कूटस्थस्य यथाऽविच्छेदेनोपलब्धिस्तथा प्रसङ्गनादस्यापीति भावः। सामान्यम्—सादृश्यम्। कूटस्थत्वं नाम किं तदाह—येषाञ्चेति। न तु सर्वथोत्पत्तिनिरोधरहितत्वं तस्य ब्रह्मण्येव सत्त्वेन 'नित्या पृथिवी'त्यादेरनुपपत्तेः। अत्र पक्षेऽनिष्ट एव द्वित्वं प्राप्नोति न त्विष्टमिति भाष्यार्थः। तत्र नित्यशब्दतत्पर्यायाणां

---

१ 'पाण्डव' पा०। 'माल्यवान्' इति 'विन्ध्य' इति वा केचित् पठन्ति। २ 'पारियात्र' पा०।

विचालिषु भावेषु वर्तते । तद्यथा—नित्या द्यौः नित्या पृथिवी नित्यमाकाशमिति । अस्त्याभीक्ष्ण्ये वर्तते । तद्यथा—नित्यप्रहसितो नित्यप्रजल्पित इति । तद्य आभीक्ष्ण्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणम् ॥

प्र] ष्वित्येतावत्युच्यमाने राशेरपि नित्यत्वं प्रतीयेत, यस्मादवयवो न क्रियते। तथा चोच्यते 'तथा कूटस्थं राशिं कुरु, नाऽस्मादवयवः कर्तव्य' इति । एवमविचालिष्वित्युच्यमाने यदा क्रियारहितं द्रव्यं भवति तदा तस्य नित्यत्वप्रसङ्गः । उभयोरुपादाने तु 'येऽर्था उत्पादविनाशरहितास्ते नित्या' इत्युक्तं भवति । नित्या पृथिवीति । अवयवानां विचालेऽप्यवयविस्वभावा पृथिवी स्वरूपान्न चलतीति नित्योच्यते । तद्विति । आभीक्ष्ण्यवचन एवाऽत्र नित्यशब्दो गृह्यते न कूटस्थवचनः । कूटस्थवचने हि तद्वाचिनां सुबन्तानां स्वार्थ एव द्विर्वचनं स्यात् । न चैव लोके प्रयोगोऽस्ति, प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानं । हिमवान्–हिमवा'निति ह्युक्ते वीप्सा प्रतीयते न तु स्वार्थः । सुबन्तानामेव च नित्यवीप्सालक्षणद्विर्वचनविधानेन तिङन्तानि नाऽनुगृहीतानि स्युः । आभीक्ष्ण्यलक्षणे तु नित्यत्वे गृह्यमाणे तल्लक्षणं द्विर्वचनं तिङन्तानां, वीप्सालक्षणं तु सुबन्तानामित्युभयानुग्रहः कृतो भवति । गौणोऽपि चार्थो लक्ष्यदर्शनवशादिहाश्रीयते, यथा 'शीतोष्णाभ्यां कारिणि' 'पार्श्वेनान्विच्छती'त्यादौ । यद्याभीक्ष्ण्ये द्विर्वचनं विधीयते किमर्थं वार्तिककारः–'क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम्' 'आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्य'मिति वक्ष्यति[१] । क्रियासमभिहारे द्विर्वचनं विधीयमानं यथा लोडन्तस्य भवति–'लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाती'ति, तथा पचपचेत्यादौ यङन्तस्य कस्मान्न

उ] त्यागे बीजमाह—नत्र नित्यशब्दस्येति । पौनरुक्त्यपरिहारायाह—उभयेति । नित्यार्थेति । नित्यशब्दप्रतिपाद्यार्थेत्यर्थः । उभयोरुपादाने तु समासमध्यादभिमतार्थलाभ इत्याह–येऽर्था उत्पादेति । प्रयोगे पल्लवमानेत्यादि । ननु पूर्वविकारागमादीनाम् नित्यत्वदर्शनात्कथं नित्यत्वमत आह–अवयवानामिति । भाष्ये–तस्येदमित्यत्र तस्ये त्यदमित्यवधारणमित्याह–आभीक्ष्ण्यवचन एवेति । अत्रोपपत्तिमाह–कूटस्थग्रहणे हीति । नित्यपदेन निर्देश । तदनुग्रहाय च आभीक्ष्ण्यवाचिग्रहणमेव न्याय्यमित्याह सुबन्तानामेवेति । आभीक्ष्ण्य–मौन पुनरुक्त । गौणोऽपिचेति । पदान्तरसमभिव्याहारगम्यत्वादस्य गौणत्वमुक्तम् । शीतोष्णशब्दाभ्यां मन्दकारित्वेन्यार्थतृतीयकारि इति बोध्यम् । यद्याभीक्ष्ण्ये इति । आभीक्ष्ण्यस्यैव च क्रियासमभिहार इत्यभिमान । एवमाभीक्ष्ण्ये द्वैवाच्य इत्यस्यापि वैयर्थ्यं । शङ्कान्तरं करोति–क्रियासमभिहारे इति ।

१ इद क्वचित्र । २ 'भवत' इत्येन पर्यन्तमेव वार्तिकमित्यन्ये ।

प्र] भवति¹। उच्यते—लोण्मुल्तावाभ्यामेव विषये विहितात्विति ताभ्यामेव तस्य द्योतितत्वादप्राप्तं द्विर्वचनं मत्वा तद्विधानम्। अथ यङ्द्विर्वचनाभ्यां सहिताभ्यां सामीप्यं द्योत्यत इति वा वार्तिककारः प्रदर्शयति। क्रियासमभिहारश्च द्विविधो भृशार्थः पौनःपुन्यं च। तत्र भृशार्थे द्विर्वचनस्याऽप्रसङ्ग एव। आभीक्ष्ण्यमपि लोटाऽभिव्यक्तमिति तत्रापि तन्न प्राप्नोतीति विधीयते। तत्र यङ् क्रियासमभिहारव्यभिचाराऽभावादर्थैव स्वार्थिकेन क्रियासमभिहारद्योतनाद्यङन्तस्य न भवति। यदा तु भृशार्थे यङ् तदा पौनःपुन्यप्रतिपिपादयिषया द्विर्वचनं भवत्येव—पापच्यते—पापच्यते इति। लोटोऽपि भवति,—पापच्यस्व—पापच्यस्वेति। लोट् तु विषयान्तरेऽपि विधानाद्व्यभिचरति क्रियासमभिहारमिति द्विर्वचनसहित एव तं द्योतयतीति तदन्तस्यैव क्रियासमभिहारलक्षणद्विर्वचनप्रवृत्तिः। अथ नित्यतायां द्विर्वचनं विधीयमानं धातुमात्रस्य कस्मान्न भवति? धातुर्हि क्रियावाची क्रिया धर्मश्चाभीक्ष्ण्यम्। नैतदस्ति। परिगृहीतसाधना क्रिया व्यवहारोपयोगिनीति तिङन्तस्यैव भवति। न च धातुमात्राद्द्विर्वचनेन नित्यत्वं द्योत्यते इति धातु

उ] भृशार्थः—पौनःपुन्यं च क्रियासमभिहारः। अप्राप्तं द्विर्वचनं मत्वेति। समानकर्तृकयोरित्यादिना विषयान्तरेऽपि तद्विधानात्तयोस्तद्द्योतने सामर्थ्याऽभावमभिप्रेत्योक्तं तदाह—अथ यङित्यादि। एवञ्च न्यायसिद्धानुवादकमेव तदिति भावः। एवमामीक्ष्ण्ये अस्य सार्थक्यमुक्त्वा क्रियासमभिहारे इत्यस्य तदाह—क्रियासमभिहारश्चेति। एवञ्च भृशार्थेऽप्राप्तविध्यर्थमेतदिति भावः। नन्वेवं भृशार्थे इत्येव वक्तव्यं क्रियासमभिहारग्रहणं व्यर्थमत आह—आभीक्ष्ण्यमपीति। विधीयत इति। क्त्वो विध्यानो समुच्चये च विधानादाभीक्ष्ण्याभिव्यक्तौ केवलस्य सामर्थ्याऽभावाद्द्विर्वचनमावश्यकमिति प्रतिपादयितुं विधीयत इति ज्ञापयत्। यङन्ते द्वित्वं निवारयति—तत्रेति। द्विर्वचनं भवत्येवेति। नित्यवीप्सयोरित्य नेनेत्यर्थः। सकलाऽवयवविशिष्टक्रियां सम्पादयन् पुनः पुनः पचतीत्यर्थः। न च पौनःपुन्ये यङि तस्मिन् भृशार्थविवक्षायामपि द्वित्वापत्तिः सूत्राऽप्राप्तेः। वार्तिके ■ लोडन्तमात्रविषयमित्यग्रे निरूपयिष्यामः। लोटोऽपीति। भृशार्थविशिष्टे पौनःपुन्यप्रतिपादनाय धातुसम्बन्धे विवक्षिते लोन्द्विर्वचने अपि भवत इत्यर्थः। तदन्तस्यैवेति। लोडन्तस्यैव न तु यङन्तस्येत्यर्थः। अत एव क्रियासमभिहारे लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे भवत इति वचनं क्रियासमभिहारे लोडिति सूत्रे भाष्ये पठितमिति भावः। न च पौनःपुन्ये यङि नित्यवीप्सयोरिति यङन्ते दुर्वारम्। न च यङोक्तत्वान्नतत्। भृशार्थेऽपि यङो विधानेन केवलस्य द्योतने सामर्थ्याभावादिति वाच्यम्। भृशार्थे इत्येव सिद्धे क्रियासमभिहारग्रहणादामीक्ष्ण्ये ■ इत्यस्मात् ज्ञापकात्पौनःपुन्यस्य कथञ्चिद्द्योतने सौत्रद्वित्वाऽप्रवृत्तिज्ञापनेन यङन्ते द्वित्वा

1 वीप्सु पा०। २ दुर्वारं यङोक्तत्वात्। न च भृशार्थेऽपि इति पाठान्तरम्।

अथ किमिदं वीप्सेति ? ॥ आप्नोतेरयं विपूर्वाद् इच्छायामर्थे सन् विधीयते ॥ यद्येव-चिकीर्षति जिहीर्षतीत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ नैष दोष –नैव विज्ञायते-'वीप्सायामभिधेयाया'मिति ? ॥ कथं तर्हि ? ॥ कर्तृविशेषणमेतत् । [वाप्सतीति वीप्से ।] वीप्सश्चेत्कर्त्ता भवतीति।

प्र] मानस्य द्विर्वचनाऽभाव । आप्नोतेरिति। व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन क्रियाविशेषे योगरूढिर्वीप्साशब्द इति दर्शयति। इतरोरूढित्वमबुद्ध्वाह–यद्येवमिति। करोत्यादिभिः क्रियाभिः घटादीनां या व्याप्तुमिच्छा तद्वाचित्वाच्चिकीर्षतीत्यादेर्द्विर्वचनप्रसङ्ग । रूढत्वाश्रयेणाह–नैष दोष इति । चिकीर्षति चिकीर्षतीति द्विर्वचने आभीक्ष्ण्यमेव प्रतीयते न तु स्वार्थमात्रम् । नाऽभिधेया वीप्सा गृह्यते–'वीप्सावाचिनो द्वे भवत' इति, किं तर्हि प्रयोक्तृधर्मा, यथा आराध । गतगत इति शुक्रे प्रियस्य चिरगमनेन पीडितो वाक्यं प्रयुङ्क्ते इति प्रतिपत्ति । वीप्सश्चेत्कर्तेति। अत्र प्रयोक्ता कर्ता विवक्षित । यदा पृथक् सङ्ख्यायुक्तानितरेतरयोगमप्राप्तान्सर्वानर्थान् क्रियया गुणेन वा युगपद्व्याप्नुवन् वाक्यं वक्ति तदा स वक्तृस्य इच्छाविशेषो द्विर्वचनेन

उ] भावसिद्धे । धातुमात्रस्येति। परत्वे त्वधिकाराभावादिति भाव । गृहीतसाधनेति। कुरितते'इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या पूर्वं धातु साधनेने'ति न्यायेन धात्वन्तरङ्गत्वात् पूर्वं साधनाऽऽकाङ्क्षया तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्त्युत्तरं तदर्थे एव बहिर्भूताऽऽभीक्ष्ण्यादिसम्बन्ध इति भाव । भावाख्यानान्तेऽपि अन्तरङ्गत्वात्प्रत्यये तदनन्तरमेव द्वित्वमिति तात्पर्यम् । अनभिधानादपि धातोर्द्वित्वाऽभाव इत्याह नच धातुमात्रेति। क्रियाविशेषेति। व्याप्तिप्रतिपिपादयिषारूपे योगरूढिरियंस्येत्यर्थ । 'इतिमबुद्ध्वे'ति पाठ । तद्वाचित्वादिति। वीप्साकृते शब्दस्य द्वित्वमित्यर्थेऽयं दोष इत्यर्थ । रूढत्वेति। पङ्कजादिवद्योगरूढोऽयमिति भाव । रूढित्वे'ति पाठो लेखकप्रमादात्। वीप्साया अभिधेयत्वाभावेऽनभिधान हेतुमाह–चिकीर्षतीत्यादि। प्रयोक्तेति। व्याप्तिप्रतिपिपादयिषारूपवीप्साकर्तृत्वस्य तत्रैव सत्त्वादिति भाव । वीप्सास्वरूप दर्शयति–यदेति। पृथक्सङ्ख्याऽऽरिक्तत्वे हेतु –इतरेतरयोगमप्राप्तानिति। साहित्यमप्राप्तानित्यर्थ । अत्र साहित्यमात्राऽभावात्। तेनैकस्य विषये न द्विर्वचन, पृथक्सङ्ख्यायोगश्च परिगृहीतैकत्वादीनामेव भावादिति बोध्यम्। क्वचित्तु–'इतरेतरयोग प्राप्ता'निति पाठ । 'बोध' इति च्छ । पृथक्सङ्ख्यायोगाच्चेतरयोगतो वैलक्षण्य बोध्यमित्याहु, तेषामितरेतरयोग प्राप्तानिति स्वरूपकथनम् । युगपद्ग्रहणात् क्रमविवक्षाया न द्विर्वचन, यथाऽत्र वनेऽयं वृक्ष शोभनोऽयं वृक्ष शोभन इति क्रमेण शोभनत्वप्रतिपादने वक्तुर्न शब्दानां प्रयोगो भवति ।

युगपद्व्याप्नुवन्–व्याप्तिरूप सम्बन्धं युगपत्प्रतिपादयन्। अयं प्रयोजनमिति । ना

1 वीप्सु' पा० । 2 वीप्सश्चेदिति क्वचित्पाठ ।

क्व पुनर्वीप्सार्थं ? । ॥*॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थं ॥*॥ अनवयवेन द्रव्याणामभिधानमेवं वीप्सार्थं । ॥*॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थं इति चेज्जात्याख्यायां द्विवचनप्रसङ्गः ॥*॥ अनवयवाभिधानं वीप्सार्थं इति चेज्जात्याख्यायां द्विवचनं प्राप्नोति । व्रीहिर्यवं इति ॥*॥ न वैकार्थत्वाज्जातेः ॥३॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'एकार्थत्वाज्जातेः' । एकार्थौ हि जाति ।

प्र] द्योत्यते । क्व पुनर्वीप्सार्थं इति । अर्थं प्रयोजनम् । एवं भूताया वीप्साया उपादाने किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । अनवयवाभिधानमिति । साकल्येन द्रव्याणां क्रियागुणसंबन्धप्रतिपादनं वीप्साफलमित्यर्थः । जात्याख्यायामिति । जातौ पदार्थे साकल्येन द्रव्याणां प्रतिपत्तिर्भवति । यथा 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इति सर्वब्राह्मणहननप्रतिषेधः प्रतीयते । न वैकार्थत्वादिति । यदि व्यक्तिव्यतिरिक्ता जातिरथ व्यक्तिभेदहेतवो व्यक्तय एव जातिः, उभयथा भेदाभावाज्जातिलक्षण एकोऽर्थः तत्र यथाग्न्यानयने चोदितेऽचोदितमपि पात्रं नान्तरीयकत्वादग्न्यानयनस्योपादीयते तथा जातौ चोदितायां द्रव्यं क्रियाङ्गभावेन प्रतीयते, ततोऽनवयवाभिधानस्य भेदविषयत्वाज्जात्यभिधाने तदभावाद्द्विर्वचनाऽभावः । एकशेषेऽप्यस्मिन्वने शोभना वृक्षा इति कतिपयानामपि वृक्षाणां शोभनत्वेन प्रयोगदर्शनादनवयवाभिधानाऽभावाद्द्विर्वचनाऽभावः । 'ग्रामो ग्रामो रमणीय'

उ]मिष्य इत्यर्थः । अत्र किमिदं वाप्त्यस्यनन न पौनरुक्त्यम् । अनवयवाभिधान-साकल्याभिधानं, व्याप्तत्वमिति फलितं । साकल्येन द्रव्याणां क्रियागुणेति । ग्रामे ग्रामे पानीयमित्यादावपि अस्तिक्रियाया सत्वेन तया सम्बन्धस्य प्रतिपादनाद्दोषः परन्तु इदमुपलक्षणं द्रव्याऽभावयोरपि ग्रामे ग्रामे स्वामी ग्रामग्रामे न दृष्ट मित्युदाहरणे । आद्ये स्वामीश्वरेति सप्तमी । भेदाभावादिति । जायते स्वरूपम् एव तस्याऽभावः । अन्ये तद्गतोत्पाद-पद्धतानाऽभावः । ननु जाते क्रियाङ्गत्वाऽयोगाद्द्रव्यस्यापि शब्दवाच्यताया आवश्यकत्वे यत आह-तत्र यथेति । आक्षेपाद्द्रव्यप्रतीतिर्न तु शब्दवाच्य इति भावः । भेदविषयत्वादिति । शब्दवाच्यार्थगतपरस्परनिरूपितभेदविषयत्वादित्यर्थः । शब्दवाच्याभिन्नार्थविषयत्वादिति यावत् । द्विर्वचनविषयानवयवाभिधानस्य स्वरूपकथनमिदं । जातिव्यावृत्तये एव 'पृथक्सङ्ख्यायुक्तानि' ति पूर्वलक्षणे दत्तम् । अनेनाऽप्यस्य व्यावृत्तिरित्याह–एकशेषेऽपीति । कतिपयानामपीति । परिगृहीतैकत्वानामप्यानां च पृथक्सङ्ख्यायुक्तत्वाऽभावः । अत एवैकरूपे प्रत्येक विधेयसम्बन्धो नियमेन न प्रतीयते । नहि ब्राह्मणेभ्य धनं दद्य मित्युक्ते नियमेन प्रत्येकं धनं दद्य (भवति) । 'वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चती'त्यत्र च तथा प्रतीतिः ।

१भाष्यमिदं न वार्तिकमित्यये । २'मेव'पा० ३ व्रीहिर्यवं पा० । ४'एकार्थ' ५ द्विर्वाभाव 'पा०।

'एकमर्थं प्रत्याययिष्यामी'ति जातिशब्दः प्रयुज्यते ॥*॥ अनेकार्थाश्रयत्वाच्च वीप्सायाः ॥*॥ अनेकार्थाश्रया च पुनर्वीप्सा । 'अनेकमर्थं सम्प्रत्याययिष्यामी'ति वीप्सा प्रयुज्यते । एकार्थत्वाज्जातेरनेकार्थाश्रयत्वाच्च वीप्साया जात्याश्रयाया द्विर्वचनं न भविष्यति ॥*॥ निवर्तकत्वाद्वा ॥*॥ अथ वा नाऽनेन

प्र] इति सूक्ते निःशेषग्रामगतरमणीयत्वप्रतीतिः, तथाऽस्मिन्वने वृक्षो वृक्षः शोभन इत्युक्ते सर्वेषामेव वृक्षाणां प्रत्येकं सन्निवेशनिरपेक्षदर्शनीयत्वयोगप्रतीतिः, 'सर्वे वृक्षाः शोभनाः' इत्यत्र तु सर्वनाम्ना वीप्साया द्योतनाद्द्विर्वचनाऽभावः । इह तु 'सर्वे माषा ब्राह्मणेभ्यो दत्ताः' इति यद्यपि कस्मै चित्रयो दत्ताः कस्मैचित् पञ्च, तथापि प्रयोगाद्वीप्साऽभावः । यदा त्वेकैको दत्तस्तदा वीप्सासम्भवान्माषो माषो दत्त इति द्विर्वचनं भवति । वृत्तिकारैरप्युक्तम्—'नानावाचिनामधिकरणानां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्से'ति । नानाभूतमर्थं द्रव्यलक्षणं ये शब्दा ब्रुवन्ति तेषां यान्यधिकरणान्यभिधेयानि तेषां सहाऽविवक्षितानां पृथक् सङ्ख्यायुक्तानां प्रत्येकं क्रियागुणयुक्तानां प्रयोक्तुः क्रियया गुणेन वा युगपदेककाला व्याप्तुमिच्छा सा वीप्सा । तत्र नानावाचिशब्देन जातिशब्दनिरासः । युगपद्ग्रहणेन क्रमविवक्षायां द्विर्वचननिरासः । यथाऽस्मिन्वनेऽयं वृक्षः शोभनोऽयं वृक्षः शोभन इति क्रमेण शोभनत्वप्रतिपादने यद्बहूनपि शब्दान् प्रयुङ्क्ते । वीप्सा प्रयुज्यत इति । वाक्यार्थविषयत्वाद्द्विर्वचनं वीप्साशब्देनोच्यते । निवर्तकत्वाद्वेति । नेदं द्विर्वचनस्य विधायकमिति जातेः

उ] द्विर्वचनविषयेऽनवयवाभिधानस्येत्यपि ग्रामो ग्राम इति । सन्निवेशानिरपेक्षेति । साहित्यनिरपेक्षत्वार्थं । तेनैकशेषाद्वैधर्म्यं दर्शितम् । वैधर्म्यान्तरमाह—इह [illegible] सर्वे माषा इति । युगपदिति । क्रियागुणाभ्यां युगपद्व्यापकत्वेनान्वयं बोधयितुमिच्छेत्यर्थः । सहाविवक्षितानामिति । साहित्यभानाऽभावात्तच्च बोध्यं, तदेवाऽऽह—'पृथक्सङ्ख्यायुक्तानामिति । तदुपपादकमेव 'प्रत्येकं क्रियागुणयुक्तानामि'ति । 'युगप'दित्यस्य व्याख्या—एककालेति । [illegible]र्थरूपायां वीप्सायां प्रयोगकर्तृत्वमयुक्तमत आह—वीप्साविषयत्वादिति । अनेन च जातिशब्देषु प्रयोक्तुर्व्याप्त्यसम्भवान्न द्विर्वचनप्रसक्तिरित्युक्तम् । नेदमिति । ननु द्विःप्रयोगो द्विर्वचनपक्षे समुदायस्यादेशत्वमावश्यकमिति कथं नियमार्थं स्यात्, व्यक्तपदाभिधायकनानाप्रयोगेषु सैव प्रकृतिः स एव प्रत्यय इति कल्पना कर्तुमशक्यार्थभेदादिति समुदायादेशत्वं दुर्लभमिति चेन्न, वीप्साविषये पदान्तरेणाप्रयुक्तनिषेधो

१ अनेकार्थं पा० । २ नेकार्थत्वाच्च पा० । ३ इदं क्वचिन्न ।

द्विर्वचनं निर्वर्त्यते[1] ॥ किं तर्हि ? ॥ अद्विर्वचनमनेन निवर्त्यते । यावन्तस्ते ऽर्थास्तावतां शब्दानां प्रयोगः प्राप्नोति, तत्राऽनेन निवृत्तिः क्रियते—'नित्यवीप्सयोरर्थयोर्द्वे एव शब्दरूपे प्रयोक्तव्ये नातिबहु प्रयोक्तव्य'मिति ॥

॥*॥ सर्वपदसगति[2]ग्रहणानर्थक्यं चार्थाभिधाने द्विर्वचनविधानात् ॥*॥ सर्वग्रहणं चानर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ ['अर्थाभिधाने[3] द्विर्वचनविधानात्'] । सर्वस्यैव हि द्विर्वचनेनार्थो गम्यते नावयवस्य ॥ 'पदग्रहणं चानर्थकं' । पदस्यैव हि द्विर्वचनेनाऽर्थो गम्यते नाऽपदस्य । 'सगतिग्रहणं चानर्थकं' । सगतिकस्यैव हि द्विर्वचनेनाऽर्थो गम्यते नाऽगतिकस्य ॥

किं पुनरिदं वीप्सायां सर्वमभिधीयते आहो स्विदेकम् ? ॥ कथाऽत्र

प्र] शब्दानां द्विर्वचनाऽभावः । द्व्यादिशब्दानां तु यावदर्थं प्रयोगे प्राप्ते द्वयोरेव प्रयोग इति नियमः क्रियते । नातिबह्विति । बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थत्वाद्बहुवच नाऽभावः । सर्वपदेति । यदा निवर्तकमिदं तदा सर्वादिग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः । येषां हि बहूनां प्रयोगः प्राप्तस्तेषां द्विर्वचनेनाऽसौ निवर्त्यते, न चावयवस्याऽपदस्य गतिमन्तरेण वाऽवगतेर्वा आवृत्तिप्रसङ्गः । अथ परेवंजन इत्यादिषु विधायकेषु कथमवयवद्विर्वचनाऽभावः[4] ? । उच्यते । 'परेर्द्वे भवतः' इत्युक्ते समुदायसन्निधौ द्विशब्दः श्रुतः प्रत्यासत्त्या समुदायमेव सङ्ख्येयं प्रतिपादयतीति सर्वादेशः सिद्ध इति नार्थः सर्वग्रहणेन ।

किं पुनरिति । 'अनवयवाभिधानं वीप्सार्थ'इति यदुक्तं सोऽपपन्न इति मत्वा

उ] दाहरणेऽनभिधानेन सत्यभावात् । नृशब्दस्मेऽपि तद्बुद्धादनाऽसम्भवाच्च । नियमत्वे मनुष्येनैव सकलार्थप्रतीत्या द्वेकस्यार्थोऽभावात्, निषादकन्याऽसम्भवाच्च । स्थाने द्विर्वचनपक्षेऽपि प्राप्ताऽनेकप्रयोगस्य स्थाने तदवयवीभूतं प्रयोगद्वयमेव कर्तव्यमिति बोध्यते । स्थानपष्ठीनिर्देशाभावेऽनिवृत्तिः —लक्षणेन दोषद्वयोर्बिति दिक् ।

नित्यवीप्सयोरर्थयोरिति भाष्ये निर्धारणेऽनु सप्तमी[illegible] । ननु 'नानि बहूनी'ति वक्तव्ये नातिबह्विति[illegible] आप-बहुशब्दस्येति । आवृत्तिप्रसङ्ग इति । न चैवमभावे स्थाने द्विर्वचनत्वं न सिध्येत, द्विःप्रयोगेऽपि दोषानुद्धारात् । सत्यपि तस्मिन्नेकाचो द्वे' इतिवद्विप्रयोगस्य दुर्वारतया व्याख्यानस्यैव लक्ष्यानुरोधेन शरणीकर्तव्यतया 'नित्यवीप्सयो'रित्यत्र 'शब्दस्ये'त्यस्य 'परे'रित्यादेश्च सत्त्वेनाऽदोषाच्चेति भावः । उच्यते परेरिति । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । नन्वनवयवदर्शिना वीप्सार्थं इत्युक्त-

1 'निवर्त्यते'। 2 'गति' पा०। 3 अयं पाठः क्वचिदपि नास्ति । 4 'अवगम्यते'पा० ।

विशेषः ॥*॥ वीप्सायां सर्वाभिधाने वचनाऽप्रसिद्धिः ॥*॥ वीप्सायां सर्वाऽभिधाने वचनं न सिध्यति–ग्रामो ग्रामः जनपदो-जनपदः [इति] ॥ बहवस्तेऽर्थास्तत्र बहुषु 'बहुवचन'मिति बहुवचनं प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्येकम् ॥ ॥*॥ एकाभिधानेऽसर्वद्रव्यगतिः ॥*॥ एकाऽभिधाने सर्वद्रव्यगतिर्न सिध्यति ॥ अस्तु तर्हि सर्वाभिधानम्[2] ॥ ननु चोक्त–"वीप्सायां सर्वाभिधाने वचनाऽप्रसिद्धि"रिति ॥*॥ न वा पदार्थत्वात् ॥*॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम्? ॥ 'पदार्थत्वात्' । पदस्याऽर्थो वीप्सा, सुबन्तं[3] च पदं, ङ्याप्प्रातिपदिकाच्चैकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते, न चैतत्प्रातिपदिकम् ॥ यत्तर्हि प्रातिपदिकं इयद् इयत् समित्समिदिति ॥ एतदपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं न[4] प्रातिपदिकम् ॥ अपर आह–॥*॥ न वा पदार्थत्वात् ॥*॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम्? ॥

प्र] प्रश्नः । ग्रामो ग्राम इत्येकवचनं श्रूयते अर्थास्तु बहवः, तत्र किं श्रुतिप्रामाण्यादेकत्वावसायोऽथाऽर्थवशाद्वा'भाविपयस्य शब्दस्य बह्वर्थत्वं,यथैकशेषशब्दस्य ह्यर्थत्वं बह्वर्थत्वं वा । कश्चात्र विशेष इति । परिगृहीतैकत्वाना बहूनामर्थानां वीप्सायामभिधानात्सर्वाभिधाने एकाभिधाने वा नास्ति विशेष इति भावः । वीप्सायामिति । सर्वे चेद्ग्रामशब्देनोच्यन्ते तदैकत्वविरोधिबहुत्वसङ्ख्योपजननादेकवचनमिष्टं न सिध्यति । एकाऽभिधानेऽसर्वद्रव्यगतिरिति । यद्येकाभिधानमभ्युपगम्यते तदा सर्वद्रव्यगतिर्न प्राप्नोति । अस्तु तर्हीति । परिगृहीतैकत्वस्य सर्वस्याभिधानमित्यर्थः । पदस्यार्थ इति । निर्ज्ञातसङ्ख्यस्यार्थस्य वीप्सायोग इत्यर्थः । उत्तरकाल [illegible] सत्यपि बहुत्वे प्रातिपदिकत्वाऽभावाद्बहुवचनाऽभावो यथा 'पश्य मृगो धावती'ति दर्शनक्रियापेक्षे सत्यपि कर्मत्वे द्वितीयाऽभावः । न चैतदिति । 'सुबन्तत्वादप्रत्यय' इति प्रतिषेधात् । एतदपीति । 'न ङिसम्बुद्ध्यो'रिति तु नलोपविषयमेव ज्ञापकं मन्यते । अपर आहेति । पूर्वमप्रातिपदिकत्वाद्

उ] त्वेन कोऽद्वियाऽभावा सन्देहानुपपत्तिरत आह–अनवयवाभिधानमिति । एकवचनश्रुत्यैकत्वात्रसायादिति भावः, तदाह–ग्रामो ग्राम इति । नास्ति दोष इति । अन्तरङ्गैकत्वमादाय वचनं बहुविषयबोधश्च सिद्ध इति भावः । सर्वाभिधानशब्देन विशिष्टसर्वाभिधानं विवक्षितमित्याह–परिगृहीतैकत्वस्येति ।

निर्ज्ञातसङ्ख्यस्येति । एवं च पराधिकाराऽभावेऽपि इदपदस्येव तस्याऽऽचर्यादन्येषामपि तन्मत्र'भिन्नमेवे'ति बोध्यम् । उत्तरकालत्वेति । द्विर्वचनोत्तरकालमित्यर्थः ।

१ 'पदार्थ'भिधाने । २ 'सर्वं पा० ३ च क्वचित्र । ४ 'न च पा० ।

'पदार्थत्वात्'। पदास्याऽर्थो वीप्सा। सुबन्तं च[1] पदम्। ङ्याप्प्रातिपदिका-र्थैकत्वादिष्वर्थेषु स्वादयो विधीयन्ते न चैतत्प्रातिपदिकम्॥ यत्तर्हि प्राति-पदिकं दपद्-दपन् समित्समिद्विति॥ एतदपि प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तं न[2] प्रातिपदिकम्॥

अथेह कथं भवितव्यं पचति-पचतितरां तिष्ठति, आहो स्वित् पचति-तरां-पचतितरां तिष्ठतीति?॥ पचतिपचतितरां तिष्ठतीति भवितव्यम्॥ कथम्?॥ द्विर्वचनं क्रियतामातिशायिक इति द्विर्वचनं भविष्यति विप्रति-षेधेन॥ इहापि तर्ह्यातिशायिकाद्द्विर्वचनं स्यात्—'आढ्यतरमाढ्यतरमानये'-

प्र]हुवचनाऽभाव उक्त इदानीमन्यथोच्यते। सङ्ख्यान्तरेणाऽनाविष्टस्य यद्बहुत्वं तस्य वाचकं द्योतकं वा बहुवचनमुत्पद्यते, वीप्सायां तु परिगृहीतैकत्वानामर्थानां बहुत्वोपजननादन्तरङ्गत्वादेकवचनमुत्पन्नमिति स्वादिशास्त्रस्य कृतार्थत्वात्पुनर-प्रवृत्तिः। ततो 'न चैतत्प्रातिपदिक'मित्यस्याऽयमर्थः—सङ्ख्यान्तरानाविष्टं प्राति-पदिकमत्र नास्तीति। यत्तर्हीति। अर्थाऽभावात्स्वभावतो निवृत्तस्य प्रत्ययस्य लोपविधानद्वारेणानुत्पत्तिरेव प्रत्ययलक्षणायान्वाख्यायत इत्येकत्वानाविष्टमेतत्प्रा-तिपदिकमिति भावः। एतदपीति। प्रत्ययो लक्षणं यस्य तत्प्रत्ययलक्षणम्—ए-कत्वं। तेन सुबन्तमेतदेकत्वाविष्टमर्थं प्रतिपादयति। निवृत्ते हि प्रत्यये प्रकृतिरेवै-कत्वयुक्तमर्थं प्रतिपादयति, यथा राजा तक्षेति नास्त्येकत्वस्याऽप्रतीतिः। 'एकैक'-मित्यत्र सत्यपि बहुव्रीहिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वे परिगृहीतैकत्वस्यार्थस्य वीप्सा-योगादन्तरङ्गत्वादेकवचनं भवति। बहुत्वप्रतीतिस्तु बहिरङ्गत्वाद्बहुवचनाऽभावः। एतस्यैवार्थस्यैकैकस्य प्राचामिति निर्देशो लिङ्गम्। अथेहेति। विनापि चशब्देन

उ]द्वितीयाभाव इति। वर्णप्रतिपादकस्य शब्दान्यस्य प्रातिपदिकत्वाऽभावादिति भावः। मन्यत इति। अतएवाऽस्वरमाद्भाष्येऽपर आहेति पक्षान्तरोपादानम्। तत्र पूर्वस्मादिदृव मुपपादनसदाशयमाह—पूर्वमिति। सङ्ख्यान्तरेणाऽनाविष्टस्येति। एकत्वादिने त्यर्थः। सङ्ख्यान्तरावेशे [illegible] अन्तरङ्गत्वात्तन्निमित्तमेव वचनमिति भावः। नन्वेवं सति यत्तर्हि प्रातिपदिकमिति ग्रन्थोऽसङ्गत इत्यत आह—अर्थाभावादिति। 'एतदपि प्रत्ययलक्षणेने'-त्युत्तरमुक्तेऽर्थे योजयति—प्रत्ययो लक्षणमिति। प्रत्यायने निमित्तमित्यर्थः। नन्वसत सुपः कथमर्थप्रत्यायकत्वं स्यादत आह—निवृत्ते हीति। 'निवृत्तेऽपी'ति क्वचित्पाठः। अयमेव पक्षो युक्तो नतु पूर्वोक्त इत्याह—एकैकमितीति। आद्यपक्षे अत्र बहुवचनं दुर्वार-मिति भावः। ज्ञापकेनाऽप्ययमेव पक्षो ज्ञापयितुं युक्त इत्याह—एतस्यैवेति। निष्कृष्टस्य

1 च क्वचित्। 2 'न च' पा०।

ति ॥ अस्त्यत्र विशेषः —अन्तरङ्ग आतिशायिकः ॥ काऽन्तरङ्गता? ॥ ङ्याप्प्रातिपदिकादातिशायिकः, पदस्य द्विर्वचनम् ॥ आतिशायिकोऽपि नाऽन्तरङ्गः ॥ कथम्? ॥ समर्थात्तद्धितोऽसावुत्पद्यते, सामर्थ्यं च सुबन्तेन । अथ वा स्पर्धायामातिशायिको विधीयते न चाऽन्तरेण प्रतियोगिनं स्पर्धा गम्यते ॥

एवं तर्हीह द्वावर्थौ वक्तव्यौ नित्यवीप्से चाऽतिशयश्च, न चैकस्य प्रयोक्तुरनेकमर्थं[1] युगपद्वक्तुं सम्भवोऽस्ति । तदेतत्प्रयोक्त्रधीनं भवति, एतस्मिंश्च[2] प्रयोक्त्रधीने च चिन्त्या चिरप्रवृत्ततरा गतिर्भवति । इह तावत्—पचतिपचतितरां तिष्ठतीत्येषा प्रवृत्ततरा गतिर्यदिदमुक्त्वाऽतिशय उच्यते ।

प्र]ताकस्थानयोरत्र समुच्चय इति केचिदाहुः । अन्ये तु तिष्ठतीति शतन्तमाहुः । तिष्ठति देवदत्ते यज्ञदत्तः पचन्तराऽपेक्षया पचतिपचतितरामित्यर्थः । नित्यवीप्से चातिशयश्चेति । यद्यप्येते त्रयोऽर्थास्तथापि प्रयोगभेदाश्रयणेनैतदुक्तम् । तिङन्तेषु नित्यत्वाऽतिशयौ द्वावर्थौ, सुबन्तेषु वीप्साऽतिशयौ । न चैकस्येति । यद्यपि वृक्षा इत्यादौ युगपदनेकार्थाभिधानमस्ति तथापि प्रकृतार्थापेक्षयैतदुच्यते । नित्यतातिशययोर्वीप्सातिशययोश्च निमित्तभेदाद्युगपदभिधानाऽसम्भवः ।

प्रयोक्त्रधीनमिति । नन्वभ्युत्तरपदात्खविधानात्कथं केवलस्याधीनशब्दस्य प्रयोगः । अवृत्तिना वृत्तिनसदृशा अधीनादय इत्यदोषः । इनशब्देन वाऽधिशब्दस्याऽव्ययीभावः परायत्तताप्रतिपादनपरः । क्व चिन्त्या चिदिति । क्रियाप्रकर्षः प्रतियोग्यपेक्षो बहिरङ्ग इत्यन्तरङ्गत्वेन पुनः पूर्वं विवद्यते । इह त्वाऽन्यतर

उ]स्यान्वयोपपत्तिमाह-विनापीति । अन्येत्विति । एतत्पक्षे षष्ठी चानादर इति सप्तमी । भाष्ये पदस्येति । तदर्थस्यैव बहिर्भूतार्थस्यानादियोगादिति भावः । प्रकारान्तरेणातिशायिकस्य बहिरङ्गत्वं दर्शयति-अथवा स्पर्धायामिति । एवञ्च परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च द्वित्वं प्राप्नोतीति भावः । त्रयोऽर्था इति । एवञ्च द्वावर्थावित्येतदनुपपन्नमिति भावः । निमित्तभेदादिति । शब्दभेदादित्यर्थः । द्वित्वं नित्यत्वं वक्ति । तरबादि त्वतिशयमिति भावः । अवृत्तिना इति । अप्रयुक्ता । वृत्तिना—तद्धितान्तसदृशा इत्यर्थः । इनशब्देनेति । ईश्वरवाचिनेनशब्देन सहान्यपदार्थवृत्त्यधिशब्दस्याऽव्ययं विभक्तीति समासः । यो यत्र वर्तते स तदधीनो भवतीति परायत्तताऽभः । तिङन्ते द्वित्वे कृते प्रकर्षप्रत्ययः सुबन्ते तु प्रकर्षप्रत्यये[3] कृते द्वित्वमित्युक्तं भाष्ये । तत्रोपपत्तिमाह-क्रियाप्रकर्ष इति । पदार्थान्तरापेक्षया प्रकर्षयोगात्तस्य बहिरङ्गत्वं च । पुनः पुनः ॥ स्वापेक्षमेवैतदन्तरङ्गमिति भावः । सुबन्ते त्वेतद्विपरीतमित्याह-इह त्विति । वीप्सायां द्विर्वचने हि स्वप्रकृत्यर्थे व्याप्यतापन्नेति । प्रकृते चाऽतिशय

1 'अनेकार्थं' पा० । २ 'अपि' पा० । ३ इदं क्वचित्र ।

इहेदानीमाढ्यतरमाढ्यतरमानयेत्येषा प्रसृततरा गतिर्यदतिशयमुक्त्वा वीप्साद्विर्वचनमुच्यते ॥ [नित्यवीप्सयो] ॥

परेर्वर्जने ।८।१।५।

॥*॥ परेरसमासे ॥*॥ परेरसमासे इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्— परित्रिगर्तं वृष्टो देवः ॥ तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यं । ['परेर्वर्जने' इत्येव

प्र]माढ्यतरमानयेति प्रकर्षयुक्ता एवाढ्या आनयनक्रियायामुपयुज्यन्त इति लब्ध प्रकर्षा एव वीप्स्यन्ते । किं च—कृतद्विर्वचनात्तरपि सत्याढ्याढ्यतरमानयेति भाव्यम् । ततश्च प्रकर्षोऽर्थो गम्यते न तु वीप्सा । तस्मात् प्राक् प्रकर्षो विवक्ष्यते ततो वीप्सेति यथेष्ट सिद्धम् ॥ [नित्यवीप्सयो] ॥

परेर्वर्जने। परित्रिगर्तमिति । त्रिगर्तान्वर्जयित्वा वृष्टो देव इति वर्जनक्रियाकृतो वर्षत्रिगर्तानां सबन्ध इति परेः सन्निधाने वाक्यवत्समासेऽपि प्रतीयत इति द्विर्वचनप्रसङ्गे । कस्तर्हि समास इति । 'जहत्स्वार्था वृत्ति'रिति समास एव वर्ज्यमानोपसर्जने वर्जने वर्तते, अवयवौ त्वनर्थकौ । यदाऽप्यजहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षस्तदा वाक्ये केवले वर्जने परिर्वर्तते इति तत्रैव द्विर्वचनं । समासे तु वर्ज्यमानार्थास्कन्दी वर्ये परि केवले वर्जने न वर्तत इति सिद्धो द्विर्वचनाऽभाव । अत्र पक्षे 'न चात्र परिर्वर्जने वर्तत' इत्यस्यायमर्थ —शुद्धवर्जने न

उ]विशिष्ट व्याप्यत्वप्रतीतौ तात्पर्यात्पूर्वं तरविति भाव । आद्ये तु पौन पुन्यविशिष्टक्रियायाम निश्चयान्वयेऽनिश्चयविशिष्टायां वा पौन पुन्यान्वये न विशेष इत्यन्तरङ्गत्वाद्द्वित्वं । सुबन्ते च निश्चयवद्व्याप्यत्वमपि पदार्थान्तरापेक्षामिति समत्वेऽपि द्वयोर्विशिष्टे व्याप्यत्वप्रतीतिनिर्वाहाय पूर्वं तरवितिनात्पर्यम् । पूर्वं द्वित्वे विवक्षितार्थाप्रतिपत्तेरप्यय विभागो युक्त इत्याह—किंचेति । कृतद्वित्वात्तरपि तदन्तस्य प्रातिपदिकत्वात्सुब्लुकि 'प्रकारेगुणवचनस्ये'ति द्वित्व कर्मधारय वद्भावात्सुब्लुकि 'पटुपटु रित्यादाविवात्रापि प्रकारार्थो गम्येतेत्यर्थप्रतीतिलाभाय पूर्वं प्रकर्षयोग पश्चाद्वीप्सेतीष्टसिद्धिरित्यर्थं ।

परेर्वर्जने । वाक्यसमानार्थत्वात्समासस्यवाक्य वद्विर्वचने प्राप्ते प्रतिषेध इति प्रतिपादयितु वाक्यवृत्त्योरर्थोऽभेद दर्शयति—त्रिगर्त्तानित्यादिना । सबन्धइति । वाक्ये पञ्चमीबोध्यो वृत्तौ तु तद्बोध्य इत्यर्थं । 'अपपरीवर्जने'इति कर्मप्रवचनीयत्वं, 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'रिति पञ्चमी । अपपरिवहि रिति समास । ननु वाक्यवत्समासेऽपि परिणैव वर्जनद्योत्यते इति किमिति समासस्य तत्र शक्ति कल्प्यत इत्यत आह—जहदिति । वर्जनं—सबन्धाऽभाव । एवञ्च त्रिगर्तनिष्ठ[illegible] । तदाह—वर्ज्यमानोपस

---

१ इदं क्वचित्र । २ 'वीप्सन्ते' पा० । ३ 'यथेष्टसिद्धि' पा० ।

सिद्धम् ॥] । 'परेर्वर्जने' इत्युच्यते न चाऽत्र परिर्वर्जने वर्तते ॥ कस्तर्हि ? ॥ समासः । ॥✱॥ परेर्वर्जने वावचनम् ॥८॥ [परेर्वर्जने वावचनङ्कर्त्तव्यम्] । परेर्वर्जने वेति वक्तव्यम् । परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः । परि-परि त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः ॥ [परेर्वर्जने]

वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूयासंमतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ८।१।८।

॥✱॥ असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात्पृथङ्निर्देशानर्थक्यम् ॥✱॥ असूया कुत्सनमित्येकोऽर्थः । कोपो भर्त्सनमित्येकोऽर्थः । असूयाकुत्सनयोः कोपभर्त्सनयोश्चैकार्थत्वात्पृथङ्निर्देशोऽनर्थकः । न ह्यनसूयन् कुत्सयति[2], न चाप्यकुपितो[3] भर्त्सयते ॥ ननु च भो अकुपिता अपि दृश्यन्ते दारकान् भर्त्सयमानाः । अन्ततस्ते तां शरीराकृतिं कुर्वन्ति या कुपितस्य भवति ।

प्र] वर्तते । अन्य एव ह्ययं परिः समासः, अन्यो वाक्ये शुद्धवर्जनविषयः । कस्तर्हि समास इति । समासविषयत्वात्परेरेव समासः । अन्य एव परिरित्यर्थः । वाक्ये नित्यद्विर्वचनप्रसङ्गादाह परेरिति । [परेर्वर्जने] ॥

वाक्या । असूयाकुत्सनयोरिति । यद्यप्यसूयादयः परस्परस्माद्भिन्नास्तथापि कार्यकारणभावेनाविनाभावित्वमेकार्थत्वं ज्ञेयं, तमेव कार्यकारणभावं दर्शयति—न ह्यनसूयन्निति । तत्र कुत्सनभर्त्सनाऽभावेऽप्यसूया कोपश्च भवतो न तु कोपाऽसूयाऽभावे भर्त्सनकुत्सने इति कोपाऽसूययोर्द्विर्वचनं विधीयमानं भर्त्सनकुत्सनयोरपि तत्सद्भावात्सिध्यतीति कुत्सनभर्त्सनग्रहणमनर्थकं भवतीत्यर्थः ।

ननु चेति । कोपमन्तरेणापि भर्त्सनसद्भावात्पृथगभिधेयं द्विर्वचनमित्यर्थः ।

उ] र्जनइति । अवयवी ह्यनर्थकाविति । इद चिन्त्यम् ईदृशपदस्यार्थवत्त्वस्येतरत्र भाष्यकारैरनभ्युपगमात् । अयं परिरिति । चिन्त्यमिदं—सूत्रान्तरे कृतेऽपि वर्जने वर्तमानपरेरित्यर्थोऽलाभात् । तस्मादयमत्र भाष्यार्थः—कर्मप्रवचनीयानां स्वयोगविभक्तिनिमित्तार्थमात्रपरिच्छेदकत्वेन तत्र विभक्त्यभावेन तत्राऽसमर्थतानिरर्थकः परिः । किंच वाक्यदृष्टविभक्त्यर्थान्तर्भावेण तत्र समासस्यैव शक्तिकल्पने परेस्तद्द्योतकत्वाऽभावः । नहि समासस्य पदार्थान्तर्भावेण शक्तिः, तत्र तद्द्योतकापेक्षा । अतएव घनश्यामादावित्राद्यप्रयोगः । परिशब्दस्तु वृत्तौ माधुर्यमात्रार्थं प्रयुज्यते, 'समुच्चार्य' न्यबधोदित्यादौ कर्थादिवदिति । [परेर्वर्जने]

वाक्यादेरा । ननु परगुणासहनमसूया, कुत्सनं निन्दनं कोपः—क्रोधः शब्देनयोत्पादनं भर्त्सनमिति कथं तेषामेकार्थत्वमत आह—यद्यपीति । तत्र कुत्सनेति । कार्य

---

१ इदं तुच्छम् । २ 'कुत्सयते' पा० । ३ 'अकुप्यन्' । ४ नित्यं द्विर्वचनं प० ।

एवं तर्ह्याह[1]—

मार्दवैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः ।
लालनाश्रयिणो[2] दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥ १ ॥

एकं बहुव्रीहिवत् ।८।१।९।

इह कस्माद्बहुव्रीहिवद्भावो न भवति–'एक' इति ? ॥ एकस्य द्विर्वचने[3]

प्र.]अत्राप्यस्ति कोप इति दर्शयति–अन्तत इति । यद्यकुपिता भर्त्सयेरन् गुरवो नव दारकास्तेभ्यो बिभियुरिति कोप प्रदर्शयन्तो भर्त्सयन्ते । तत' सर्वत्र भर्त्सने कोपसद्भावात्पृथग्भर्त्सनग्रहण न कर्तव्यम् । कुत्सनभर्त्सनग्रहण-समर्थनायाह–साम्र्वैरिति ।

गुरवो हि हितैषित्वादकुप्यन्तोऽपि भर्त्सनम् ।
कुर्वते भर्त्स्यमानास्तु कुपितान् प्रतियन्ति तान् ॥ १ ॥
विनाऽप्यसूयया कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक्तयो. ।
निर्देशः सूत्रकारेण विहित सूक्ष्मबुद्धिना ॥ २ ॥

एकम् । इह कस्मादिति । केवलो बहुव्रीहिवद्भावोऽनेन विधीयतेऽनि-र्दिष्टविषय इति मत्वा प्रश्न । किं पुनरत्राऽनिष्टं यावता कृतेऽपि सुब्लुकि बहुव्रीहिवद्भावादपरः सुब्भविष्यति । समासग्रहणं च नियमार्थं न तु विध्यर्थ-

उ] विनाऽपि कारण भवति, नतु कारण विना कार्यमिति भावः । कोपाऽभावे भर्त्सनं न स्यादतस्तत्राप्यारोपितः कोपोऽस्तीत्याह–यद्यकुपिता इति । इदमुपलक्षण, यपसूया-हीना निन्देरप्रित्यस्यापि । तदेव ध्वनयन्नाह–कुत्सनभर्त्सनग्रहणेति । एवं तर्ह्याहेति । एव तर्हि यत आह ऋषि –'साम्रवै'रिति अतोऽसूयाकुत्सनयो. पृथग्ग्रहणं कर्तव्यमि-त्यर्थः । तदाह–गुरवोहीति । 'विनाप्यसूयये'त्यस्य 'एव मित्यादिः । ननु कोपाऽभावे भर्त्सनैव कथ स्यादत आह–भाष्ये—लालनेति । [वाक्यादेरामन्त्रितस्याऽसूया] ॥

एकं बहुव्रीहिवत् । ननु द्वित्वसन्नियोगेन विधानात्कथमत्र प्राप्तिरत आह–**केवल इति** । इत्युक्तमभ्युपगम्य दोषाऽभावमुक्त्वा लुग्लुगेन नास्तीति युक्त्यन्तरमाह–**समास-ग्रहण चेति** । विध्यर्थत्वे त्वप्रत्यय इति प्रतिषेधं बाधित्वा बहुव्रीहिवद्भावात्प्रातिपदिकत्व स्यादिति भाव । वस्तुतो द्वित्वे कृतेऽपि स्थाने द्विर्वचनत्वे स्थानिवद्भावेन द्वि प्रयोगपक्षे उक्तयुक्त्या प्रत्ययान्तत्वेनाऽप्रत्यय इति निषेधो दुर्वारः । यदि बहुव्रीहिवद्भावेन तत्र दृष्टत्व-मात्रेण प्रातिपदिकत्वमुच्यते तर्हिदानीमपि तुल्यमिति चिन्त्यमेवैतत् । पुंवद्भाव इत्यपि चिन्त्यम् । तद्धि 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र'इत्यनेन वाच्य । तद्धि वृत्तिघटकानेकभागमध्ये पूर्व भागस्यैव । अत एव तेपे 'दक्षिणपूर्वस्यै' इत्यत्रोत्तरपदस्य च न, नचैव प्रकृते तस्मादेक

[1] 'एव आह' । [2] 'लाडना' पा० । [3] 'द्विर्वचने पा० ।

सम्बन्धेन बहुव्रीहिवद्भाव उच्यते न चाऽत्र द्विर्वचनं पश्यामः ॥*॥ एकस्य द्विर्वचनसम्बन्धेनेति चेदर्थनिर्देशः ॥*॥ एकस्य द्विर्वचनसम्बन्धेनेति चेदर्थनिर्देशः कर्तव्यः । द्विर्वचनमपि ह्यत्र कस्माद्‌ भवति तस्माद्वाच्यम्–'अस्मिन्नर्थे द्वे भवतो बहुव्रीहिवच्चे'ति ॥*॥ न वा वीप्साधिकारात् ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'वीप्साधिकारात्' । 'नित्यवीप्सयो'रिति वर्तते ॥

अथ बहुव्रीहिवत्त्वे किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ बहुव्रीहिवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावौ ॥*॥ [बहुव्रीहिवत्त्वे सुब्लोपपुंवद्भावौ प्रयोजनम्] । सुब्लोप-

---

प्र] मिति प्रत्ययान्तत्वादेक इत्यस्याऽप्रातिपदिकत्वादत्र वा सुब्लुङ् प्राप्नोति । एव तर्ह्युदाहरणदिक्प्रदर्शिता । इदं तूदाहरणमेकैकेति । अत्र हि पुंवद्भावः प्राप्नोति ।

एकस्येति । 'द्वे' इत्यधिकाराद्द्विर्वचनसन्नियोगेन विधीयमानो बहुव्रीहिवद्भाव स्तदभावे न भवति । द्विर्वचनमप्यनेन विधीयमानमन्न प्राप्नोतीति मन्वाह–एकस्येति । नवेति । वीप्साशब्दे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् 'परेर्वर्जने' इत्यादाव र्थान्तरनिर्देशादाकाङ्क्षाया अभावात्तत्सम्बन्धमननुभूयैव निवर्तते । सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति न्यायाद्वा प्राप्साया विधीयमानेन बहुव्रीहिवद्भावेन द्विर्वचनस्य बाधाऽप्रसङ्गादनेनैवोभयं विधीयते । अथेति । किं बहुव्रीहौ दृष्टं सर्वं कार्यमति-

---

उ.] इत्यादौ दधीत्यादाविव नुम्नुकि लक्ष्यैकचक्षुष्कस्य न्यायात्तद्धितेऽनत्वेन मा नुमापत्तिरिति यथाश्रुतभाष्यमेव रमणीयम् । कृते द्वित्वे तु लक्ष्यानेकत्वात् पुनर्विभक्तिरिति न दोषः । न च कार्यातिदेशेऽनेनैव नुमुत्पत्तिरिति लक्षणभेदादेव इत्यत्र पुनः सुब्लुगुत्तर इति वाच्यम्, कार्यातिदेशेऽपि प्रातिपदिकत्वरूपकार्यमतिदिश्यते । तत्रैव कार्यान्तरस्य तत्र दर्शनात् । नन सुब्लोपादि लक्षणान्तरेणैवेत्यदोषात् । अत एव प्रथमान्तानुवादत्वात्पृथङ्मतान्तमर्थे सुब्लोप पुंवद्भावौ इत्यत्र न न्यूनता । अन्यथा नुमुत्पत्तिरपि तत्र वक्तव्या स्यात् । मम तु सुब्लोप पदेन तन्निमित्तभूतप्रातिपदिकत्वलक्षणात्र दोष इति बोध्यम् । द्विर्वचनसन्नियोगेनेति । कृतद्विर्वचनैकशब्दानुवादेनेत्यर्थः । अनेनैव तद्विधाने हि एकशब्दे न भिद्येत् । परत्वाद्द्वित्वस्यैवापत्तेः । अस्य तु न तदपवादः । अनेन सह वैन नाना स्न्दायाऽभावात् । द्विर्वचनमप्यनेनेति । अर्थविशेषानिर्देशादिति भावः । भाष्ये–वीप्साधिकारादिति । समुदायोच्चारणेऽप्येकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्वीप्साग्रहणानुवृत्तिः । ननु सत्येऽपि सम्बन्धे स्यादत आह–परेरिति । ननु तेनैव वीप्साया द्विर्वचनस्य सिद्धत्वादनेन पुनस्तद्विधानं व्यर्थमत आह–सत्यपीति । बहुव्रीहिवद्भावादिति । प्रातिपदिकसञ्ज्ञादिरूपा

---

१ इदं प्रायो लुप्तम् । २ अत्र पाठः स्खलित इव । ३ शब्दस्य' पा० ।

एकैकम्[1]। पुंवद्भाव-गतगता ॥ यद्येवम्-॥*॥ सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोष ॥*॥ सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोषो भवति। [सर्वनाम-] सर्वनामविधौ दोषो भवति-एकैकस्मै। 'न बहुव्रीहा'विति प्रतिषेध प्राप्नोति। सर्वनाम ॥ स्वर-ननु[2] सुसु। 'नञ्सुभ्या'मित्येष स्वर प्राप्नोति। स्वर ॥ समासान्त ऋगृक्। पू पू। 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इति समासान्त प्राप्नोति ॥

प्र] दिश्यत अथ किंचिदेवेति प्रश्न। एकैकमिति। सुबन्तसमुदायस्य बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लुकि कृते पुनर्बहुव्रीहिवद्भावादेव सुबुत्पत्ति। गतगतेति। उत्तरसूत्रेण द्विर्वचनबहुव्रीहिवद्भावौ। एकैकेत्यत्र तु पुंवद्भावे विशेषाऽभाव। अवग्रहे त्वत्रापि विशेषोऽस्ति। न चाऽत्र नित्या संहिता, 'एकैकयेत्येक' इत्यवग्रहकरणात्, 'अग्रे अग्रे सूक्ष्म' इत्युदाहरणाच्च। ननु सुसुइति। 'आबाधे चे'ति द्विर्वचनम्। ननु करोति सुसु आगर्त्तान्येवमादिवाक्यैकदेश उदाहृत। अथ नञ्सुभ्या मित्यन्तोदात्तत्वेऽसति केन स्वरेण भाव्यम्? अत्र हि चत्वार स्वरा प्राप्नुवन्ति। समासान्तोदात्तत्वं, पूर्वपदप्रकृतिस्वरो, नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वमाम्रेडितानुदात्तत्वं च। तत्र कार्यातिदेश इदमेव कार्याणां विधायकमिति परत्वादाम्रेडितानुदात्तत्वमनेन बाध्यते। शास्त्राऽतिदेशे विरुद्धस्य स्वाश्रयस्यातिदेशेन निवर्तनात्स भाव्यमाम्रेडिताऽनुदात्तत्वेन। यथा च 'नञ्सुभ्या'

उ] दिति। कस्माच्चय उक्त। उत्तरसूत्रेणेति। 'आबाधे चे'त्यनेन। अत्र पुंवत्त्व तु स्त्रियाः पुंव दित्यनेन अतिदेशबलेनोत्तरपदस्यैकार्थेन भिन्नार्थत्वाऽभावेन च सामानाधिकरण्यस्य सत्त्वादिति भाव। नन्वेतत्सूत्रविषये पुंवत्त्व कुतो नोदाहृतमित्यत आह-एकैकेत्यत्रेति। नचात्रेति। द्विर्वचनविषये इत्यर्थ। 'संहितैकपदे नित्ये'त्यस्य समासग्रहणसामर्थ्येनाऽवग्रहपद एव प्रवृत्तेरिति भाव। तदेवाह-अग्रे इति। उदाहरणात्। 'प्रकारे इति सूत्रे भाष्यकारेणे'ति शेष। अत्र 'एकैकया आहुत्या' इत्यत्र 'एक ऽएकये'त्यवग्रह याज्ञिका कुर्वन्ति। न चाऽत्रेत्यादेरुपयोगश्चिन्त्य। 'मयूररोमभि'रित्यादौ सुब्व्यसमासेऽप्यवग्रहणकरणेनाऽवग्रहे संहितानित्यत्वस्याऽप्रतिबन्धकत्वादिति न चिन्त्य। ननु 'सुसु' इत्येतावन्मात्रेण कथमाबाधप्रतीतिरत आह-ननु करोतीति। मृत्यादीना कार्यकरणे माचारीति एवमुक्त, प्रियस्यात्यन्तनाशरणाच्च पीडित। समासान्तोदात्तत्वमिति। व्याप्यधर्मातिदेश व्यापकधर्मस्याप्यतिदेशादिति भाव। पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति। 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'त्यनेन। परत्वादिति। अनुदात्तस्यावकाशो 'सुद्रु'इत्यादौ। शास्त्रातिदेशेऽनुदात्तत्वमेव परमत आह-विरुद्धेति। अतिदेशस्वाभाव्यादिति भाव। कार्यातिदेशेऽप्यतिदिश्यमानकार्या-

1 एकैक' पा०। 2 ननु पा०। 3 समासान्त पा०।

सर्वनामविधौ तावन्न दोषः। उक्तं तत्र बहुव्रीहिग्रहणस्य प्रयोजनम्—'बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्र प्रतिषेधो यथा स्याद्बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भू'दिति। स्वरसमासान्तयोरपि—प्रकृतं समासग्रहणमनुवर्तते, तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः—'समासो यो बहुव्रीहि'रिति॥

प्र] मित्यस्य समासग्रहणानुवृत्त्याऽनतिदेशादप्रवृत्तिरेवं पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्याऽपीति समासान्तोदात्तत्वप्रसङ्गः। उच्यते। 'नञ्सुभ्या'मित्यत्रैव 'वनं समासे' इत्यतः सिंहावलोकितन्यायेन समासग्रहणमनुवर्तते, न तु 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'त्यत्र, तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽतिदेशेन भवन् समासाऽन्तोदात्तत्वं बाधते। ऋक् ऋगिति। समासमानाद्विधीयमानो बहुव्रीहेरपि दर्शनादकारो बहुव्रीहिवद्भावात्प्राप्नोति।

उक्तं तत्रेति। 'विभाषा दिक्समासे' इत्यतो 'न बहुव्रीहा'वित्यत्र बहुव्रीहिग्रहणानुवर्तनाद्बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिर्मुख्यस्तस्य सर्वनामसंज्ञानिषेध इत्यतिदेशान्न प्रवर्तते। स्वरसमासान्तयोरिति। स्वरे व्याख्यातम्। समासान्ते व्याख्यायते—'समासान्ता' इत्यत्र 'समासाच्च तद्विषया'दित्यतः समासग्रहणमनुवर्तते, तेन मुख्यसमासपरिग्रहादतिदेशात्समासान्ताऽप्रसङ्गः। समासमात्रस्य समासग्रहणेन विशेषणादर्थाद्बहुव्रीहेरपि विशेषणम्। 'तेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्याम' इत्येतद्भाष्यमुपपद्यते। अन्ये त्वाहुः—'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' इत्यत

उ] णामुपस्थितिदेशस्यैव देशत्वेऽनयैव युक्त्या तदारण बोध्यम्। तर्हि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यादत आह—अन्यथा चेति। अन्तोदात्तत्वप्रसङ्ग इति। एवञ्च विशेषाऽभावादविचारोऽयमयुक्त इति भावः। अनुवर्तत इति। अपकृष्यत इत्यर्थः। सन्निहितत्वाच्च 'नञ्सुभ्या'मित्यत्रैव सम्बन्धो न तु 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'त्यत्रेत्याशयः। बाधत इति। तेन 'नियामा आमुदात्ता' इति पूर्वपदमाद्युदात्तं, शिष्टमनुदात्तम्। एवञ्च सत्यामेडितानुदात्तत्वेऽपि विशेषाऽभावाच्चिन्त्योऽयं कैयटः। अतिदिश्यमानकार्याणामुपस्थितिदेशस्यैव देशत्वेन परत्वेनाऽऽम्रेडितानुदात्तत्वस्यैव प्राप्तेश्च। स्वरे समासग्रहणापकर्षेण समाधानपरं भाष्यं स्वनिर्दिश्यमानधर्मविरुद्धत्वाश्रयकार्याऽभावेन, 'नञ्सुभ्या'मित्यतिदेशे आम्रेडितानुदात्तत्वात्र भेदोऽस्ति दोषः। इदमेवाभिप्रेत्य भाष्ये उपक्रमे मुख्यगौणबहुव्रीहिवद्भावेन प्रयोजने उक्ते, आम्रेडितानुदात्तत्वेनैव स्वरसिद्ध्या विशेषाऽभावात्। अत एव समासवद्भावो नोक्तः। तथाहि सत्यन्तोदात्तत्वापत्तेः। तेन मुख्येति। समास एव समास इत्याश्रयणादिति भावः। एतच्चानुवृत्तिसामर्थ्याद्वनेनातिदेशेन स्वरोऽनतिदेश इति तात्पर्यम्। ननु 'न बहुव्रीहि'निर्देशेन बहुव्रीहिं विशेषयिष्याम' इत्यनुपपन्नमत आह—समासमात्रस्येति। एतच्च भाष्ये सामर्थ्यसिद्धं वस्तुत

१ 'तेनैव' पा०। २ इदं क्वाचित्कम्।

कर्मधारयवदुत्तरेषु ।८।१।११।

कर्मधारयवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ? ॥ * कर्मधारयवत्त्वे प्रयोजनं सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि ॥*॥ [कर्मधारयवत्त्वे सुब्लोपपुंवद्भावाऽन्तोदात्तत्वानि][1] ॥ प्रयोजनं सुब्लोपः पटुपटुः । [सुब्लोपः] ॥ पुंवद्भावः—पटुपट्वी [पुंवद्भावः] ॥ अन्तोदात्तत्वम्—पटुपटुः [कर्मधारयवदुत्तरेषु] ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ८।१।१२।

गुणवचनस्येति किमर्थम् ? ॥ अग्निर्माणवकः गौर्वाहीकः ॥७॥ प्रकारे

प्र] 'ऋक्पूरब्धूः' इत्यत्र बहुव्रीहिग्रहणं, 'समासाच्च तद्विषया'दित्यत्र समासग्रहणं च सम्बन्धानुवृत्त्याऽनन्तरयोगे सम्बन्धमगच्छदनुवर्तते । तदुभयं वाक्यभेदेन सम्बध्यते, तेन 'ऋगाद्यन्तात्समासादकारः प्रत्ययो भवति । बहुव्रीहेस्तु समासादेव न त्वतिदेशा'दित्यर्थः सम्पद्यते । अथ 'नन्वेत्यत्र बहुव्रीहिवद्भावात्सुब्लोपः कस्मान्न भवति ?' । 'वन समासे' इत्यत्र समासग्रहणं सम्बन्धानुवृत्त्या पुंवद्भावमविशेषयत् सुब्लोपेऽनुवर्तते इत्यदोषः । [एकं बहुव्रीहिवत्] ॥

कर्म । 'कालककालिके'त्यादौ 'न कोपधायाः' इति प्रतिषेधात् पुंवद्भावो बहुव्रीहिवद्भावेन न सिध्यति, पूर्वपदप्रकृतिस्वरश्च प्राप्नोतीति कर्मधारयवद्भावाऽधिकारः ॥ [कर्मधारयवदुत्तरेषु] ॥

प्रकारे । गुणवचनस्येति किमर्थमिति । क्रियमाणेऽपि गुणवचनग्रहणेऽनिष्टप्रसङ्ग इति प्रश्नः । अग्निर्माणवक इति । अग्निशब्दो यद्यपि गुणः सोऽय

उ] दर्शितमिति भावः । ननु स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन्निति सूत्रादपि सम्बन्धः स्यादत आह—सम्बन्धानुवृत्त्येति । 'वन समासे' इत्यत्र इति । उत्तरपदाधिकारसमासस्यानेन विशेषणात् सुबन्तसमास एव तत्प्रवृत्तिरिति भावः । परन्तु बहुव्रीहिवद्भावेन नोत्तरस्य सुबन्तसमासचरमावयवत्वं पदत्वम्, अतो न तत्र लोपः स्यात् । इत्यदोष इति । अधिकशब्दस्याऽऽभाषायां द्वित्वे 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य' 'न समासे' इति शाकल्यप्रतिषेधस्तु भिन्नार्थत्वेऽपि एकदेशिसमासस्यैव तत्र ग्रहणमिति बोध्यम् । यथाभिधानमस्ति । [एकं बहुव्रीहिवत्] ॥

कर्मधारयव । ननु 'बहुव्रीहिव'दित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे किमनेनेत्यत आह—कालके इत्यादि । स्वार्थिककान्तमेतत् । आद्यविषये तु नैतादृशपुंवत्त्वम् । अत एव तत्रैव कर्मधारयवद्भावो नोक्तः । अन्तोदात्तत्वमिति भाष्ये । आम्रेडितानुदात्तत्वं तु न, अभिदर्शने स्वाश्रयविरुद्धस्य निवर्तनात् । अत एवाधिकारत्वेऽपि तस्यात्रानुपस्थितिरिति बोध्यम् ॥

प्रकारे गुण । प्रकारोऽत्र सादृश्यम् । अनिष्टप्रसङ्ग इति । सर्वस्यापि सादृश्ये

---

1 'प्रयोजनानि' पा० ।

सर्वथा गुणवचनत्वात्सर्वप्रसङ्गः[1] ॥*॥ [प्रकारे सर्वेषां गुणवचनत्वात्सर्वप्रसङ्गः]। सर्वे हि शब्दाः प्रकारे वर्तमाना गुणवचनाः सम्पद्यन्ते । तेनेहापि प्राप्नोति—अग्निर्माणवकः । गौर्वाहीक इति ॥*॥ सिद्धन्तु प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'प्रकृत्यर्थविशेषणत्वात्' । प्रकृत्यर्थो विशेष्यते । नैवं विज्ञायते—'प्रकारे वर्तमानस्य गुणवचनस्ये'[2]ति ॥ कथं तर्हि ? ॥ 'गुणवचनस्य शब्दस्य द्वे भवतः प्रकारे वर्तमानस्ये'ति । अथवा—'प्रकारे गुणवचनस्ये'त्युच्यते, सर्वश्च शब्दः प्रकारे वर्तमानो गुणवचनः सम्पद्यते ।

प्र] मिति सादृश्यनिमित्तादभेदोपचारान्माणवके वर्तत इति द्रव्ये पूर्वं प्रवृत्तस्याप्यपि द्रव्यवचन इति गुणवाचित्वाऽभावान्न द्विरुच्यते । एवं 'गौर्वाहीक' इति गोशब्दः सास्नादिमति वर्तित्वा पूर्ववद्वाहीके वर्तते । प्रकारे सर्वेषामिति । अग्निशब्दोऽग्निगतं तैक्ष्ण्यं माणवके प्रतिपादयितुं प्रयुज्यत इति गुणशब्दः । एवं गोशब्दः सास्नादिमद्गतजाड्यप्रतिपादनाय वाहीके प्रयुज्यते । गुणगुणिनोश्चात्र विषये नित्यमभेदोपचाराद्भेदानिरन्धनपक्षाभावः । सिद्धन्त्विति । द्विर्वचनस्य प्रकृतिः स्थानीति तदर्थो विशेष्यते न तु प्रकारः । तत्र सर्वस्य गुणवचनत्वाव्यभिचाराऽभावात्तद्ग्रहणाद्गुणवचनो यः शब्दो निर्ज्ञातस्तस्य सादृश्ये द्योत्य

उ] वर्तमानस्य गुणवचनत्वादिति भावः । अग्निगततैक्ष्ण्यमिति । साधारणं तदेवाग्निशब्दलक्ष्यम् । एतावता निरुक्तव्यञ्जनयेति भावः । नन्वेवं गुणवचनत्वे परस्य शुक्लमितिवत् माणवकस्याग्निरित्यपि कदाचित्प्रयुज्येतेत्यत आह गुणगुणिनोश्चेति । इति कश्चित् । परे त्वेवं रीत्या व्याख्याने गौर्वाहीको जाड्यमत्र चौतक्त्य सादृश्यादिनिमित्ताऽभेदोपचार एव लक्षणेत्यर्थपरेण प्रयोगा इति सूत्रस्यभाष्येण विरोधश्च तस्माद्गुणवचनग्रहणाऽभावेऽग्निर्माणवक इत्यादौ सादृश्यस्य व्यञ्जनया प्रतीतेर्द्विर्वचनं स्यादित्याशयः । कैयटस्याप्ययमेवाशय, अन्यथा प्रकारे वृत्तित्वस्याऽप्यभावादसङ्गतिः । प्रकारे सर्वेषामिति । गुणप्रकारत्वेन सर्वोऽपि गुणवचनस्तत्र लक्षकत्वेनेति भावः । मध्यस्थार्थे गुणे भेदान्वयेन पदस्यापि स्यादित्यादद्वारणाय 'गुणगुणिनोश्चे'त्याद्युक्तं प्रकारव्यपदेशाभावो गुणवचन इत्यर्थं इत्युत्तरमित्याहुः । द्विर्वचनस्येति । उपस्थितत्वात् । न तु प्रत्ययस्य प्रकृतिरित्यर्थः न तु प्रकार इति । प्रकारे वर्तमानत्वेन यो गुणवचन इत्येवार्थः किन्तु गुणवचनस्य प्रकारे वर्तमान इत्यर्थ इति भावः । तत्र हेतुमाह—तत्र सर्वस्येति । प्रकारे वर्तमानस्य सर्वस्येत्यर्थः । प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे दोषाभावं निरूपयन् दर्शयति—तद्ग्रहणाद्गुणवचनो य इति । गुणवचनग्रहणसामर्थ्यादिदमेवोऽर्थ इति भावः । सादृश्ये द्योत्ये इति ।

---

१ इदं वार्तिकमारभ्याने प्रायो पुस्तकेषु । २ वर्तमानस्येति क्वचित् ।

तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते—'प्राग्घीयो यो गुणवचन'इति ॥ कश्च साधीय ? ॥ ये प्रकारे च प्राक्त्वे प्रकारात् ॥ अथ वा 'प्रकारे गुणवचनस्ये'त्युच्यते, सर्वश्च शब्दः प्रकारे वर्त्तमानो गुणवचनः सम्पद्यते तत् एव विज्ञास्याम —'प्राक्प्रकाराद्यो गुणवचन'इति ॥ * ॥ आनुपूर्व्ये द्वे भवत ॥ * ॥ आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् । मूलेमूले स्थूलाः । अग्रेऽग्रे सूक्ष्मा ॥*॥ स्वार्थे

प्र] द्वे भवत इति सूत्रार्थः । ननु वक्ष्यत्येतत्—'स एव विज्ञास्याम प्राक् प्रकाराद्यो गुणवचन' इति, तत्कोऽनयोरर्थयोर्भेद ? । उच्यते—इह प्रतिज्ञामात्रं कृत 'सिद्ध स्वि'ति। तत्र तूपपत्तिर्वक्ष्यते। तत्र प्रकर्षगतिरिति। सामर्थ्याद्गुणवचनत्वे लब्धे पुनर्गुणवचनग्रहणं प्रकर्षप्रतिपत्त्यर्थमुपात्तमित्यर्थः । प्राक् प्रकारादिति । गुणवचनग्रहणसामर्थ्यादवस्थाविशेष परिगृहीत । इह च सादृश्य प्रकार आश्रीयते न तु भेद । पटुपटुरिति शुक्ले पटुसदृश प्रतीयते। 'प्रकारवचने जातीय'रित्यत्र सादृश्य प्रकार केषाञ्चिन्मते गृह्यतेऽन्येषा तु भेद प्रकार । अत्र के चिदाहु—गुणपरसर्जनद्रव्यवाचिनोपि द्विर्वचन भवति 'शुक्लशुक्ल पट'इति, गुणमात्रवाचिनोऽपि 'शुक्लशुक्ल रूप'मिति। अन्ये तु गुणविशिष्टद्रव्यवाचिन एव

उ] व्यञ्जयन्त्यर्थ एव च द्विर्वचने पटुशब्द यस्मात् सादृश्यनिमित्तादभेदोपचारात् पटत्वोक्त्या इति भाव । एव [illegible] पटसादृश्य तत्र द्योतित भवति। एव च यस्य परिपूर्णं पटत्व स पटुकार्याणि सर्वाणि करोति तेन यो न्यूनत्वकार्यकारी स 'पटपटु'रित्युच्यते। 'प्रकारेवर्तमानस्ये'त्यस्यापि—व्यञ्जनतया प्रकारे वर्तमानस्येत्यर्थ । इह प्रतिज्ञामात्रमिति। अथवे ति पक्षान्तरोत्थितद्वारेणोक्तेऽर्थे हेतुरभिधीयते इति भाव । सामर्थ्यादिति। प्रकारे वर्तमानस्य सर्वथा गुणवचनत्वादिति भाव । पूर्वव्याख्यानादुत्तरत्र विशेष दर्शयति—गुणवचनग्रहणेनेति । गुणवचनस्य प्रकारे वर्तमानस्यैतस्य आश्रीयत इति भाव । "पेशाहक"इत्यादौ तु प्रकार वृत्तित्वात् प्राक् गुणवचनत्वमिति तात्पर्यम् । आद्यपक्षे द्वित्वोत्तर प्रकारे व्यञ्जनादिप्रत्ययः, द्वितीये प्रकारे तद्वद्योत्तर द्वित्वमिति पक्षयोर्भेद । अथवा सर्व एव स्वार्थानिति प्रवर्त्येतु पुनरप्यथवेत्यादिना भाष्ये तदेवोपपादन। केषाञ्चिन्मतेनेति। शाब्दिकानामित्यर्थ । अन्येषान्त्विति। जयादित्यादीनाम् । तत्राद्यमते द्रव्यवचनेभ्य जातकस्य जातोदरी गुणवचने सादृश्येऽनवकाशेन द्वित्वेन प्रत्ययोऽपि बाधो नेष्यत इति वामन । तत्र नान चित्यमिति जयादित्यमतमेव युक्तमिति दोषयितु शक्यतेति। गुणमात्रवाचिनोऽपीति । व्याप्तिमात्रमिति भाव । अन्येत्विति। वचनग्रहणादरेण गुणवचनादित्या

1 'य' इति क्वचित्। २ 'च' क्वचित्। ३ 'तत्' पा०। ४ क्वचित् आनुपूर्व्ये' इत्येव वक्तव्यमित्यन्त वेद वार्तिकत्वात् । ५ 'अग्रेऽग्र' पा० ।

ऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् द्वे भवत ॥॥ स्वार्थेऽवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम् । अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्या माष माष देहि ॥ अवधार्यमाण इति किमर्थम् ? ॥ अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्या माष देहि द्वौ देहि त्रीन् देहि ॥ अनेकस्मिन्निति किमर्थम् ? ॥ अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्या माष देहि । माषमेव देहि ॥ किं पुन कारण न सिध्यति ? ॥ अनवयवाभिधान वीप्सायं इत्युच्यते, अवयवाभिधान चाऽत्र गम्यते ।

प्र] द्विर्वचन मन्यते–'मूले मूल इति । अग्रमध्यमूलानि त्रयो भागा , तत्रैकमेव मुख्यमग्र मूल च, अन्येषा तु भागानामपेक्षाकृतोऽग्रमूलव्यपदेश , अध सन्निवेशापेक्षोऽग्रव्यपदेश । उपरि सन्निवेशमपेक्ष्य मूलव्यपदेश । नचस्वरूप भागाना स्थौल्य सौक्ष्म्य वा, किं तर्हि यथामूलमुपचीयते स्थौल्य, यथाग्र च सौक्ष्म्योपचय इति वीप्साया अभाव । स्वार्थे इति । स्वार्थग्रहणमर्थान्तराऽभावप्रदर्शनार्थम् । अस्मात्कार्षापणादिति । अनेकमाषसमुदाय कार्षापण । तत्र सर्वे माषा दानक्रियया न व्याप्यन्ते किं तर्हि द्वावेवेति वीप्साऽभाव । भिन्नार्थत्वाच्चाऽनेन द्विवचनेनैकशेषो न बाध्यते । इह भवद्भ्या माषौ देही'त्युक्ते एकैक देहीत्यथा न गम्यते । माष माष देहीत्युक्त एकैकदानप्रतीति । द्वौ देहीति । माष माषौ माषान्देहीत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनपरमेतत् । माषशब्दस्य हि द्विर्वचनाऽभाव प्रदर्शयितव्यस्तत्र यथच्छ देहीत्यस्यार्थस्य प्रदर्शनादवधारणस्याऽभाव । माषमेव देहीति । अवधारणमत्राऽस्तीति प्रतिपादयति । किं पुनरिति । यथा द्वावेव माषौ निर्ज्ञातौ यदा दानक्रियया व्याप्यते तदा माष माष देहीति वीप्साया द्विर्वचन भवति, एवमनेकमाषसमुदायादपि कार्षापणाद्द्वयोरस्ति दानक्रियया व्याप्तिरिति सिद्ध द्विर्वचनमिति भाव । इतर आह–अनवयवाभिधानमिति । एव मन्यत–वाग्मायां सन्निहितोऽर्थस्य न कस्य चिद्धनन

उ] दानेनेति तदाशय । ननु वप्स्याद्विवचनेनैवानुपूर्व्येऽपि सिद्धत्वात्किं वचनेनेत्यत आह–अग्रमध्येति । वीप्सायां इति । एकजातीयाना पदार्थानामेकरूपगुणाद्यन्वये हि वप्स्येति भाव । मूले मूले पथि विर्पना'मित्यादौ तु वप्स्यायामेव द्विन्व बोध्यम् । स्वार्थग्रहणमिति । अन्यथात्राऽपि एकमिति वीप्स्याथमत्र ध इति अम स्यादि न भाव । । मत्वमुपपादयति–इह भवद्भ्यामिति । न गम्यत इति । किन्तु प्रत्येक माष न प्रत्ययते इति भाव । ननु द्वौ देही'त्याद्युक्त द्विशब्दादावचनाऽभावप्रतिपादन पर्योऽभावादित्यत आह–माष माषानिति । मध्ये माष देहीत्यस्य विवरण– त्र

आतैश्चावयवाभिधान यो ह्युच्यते–'अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं माषं देहीति'। माषं माषमसौ दत्त्वा पुनः शेषं पृच्छति–'किमनेन क्रियता'मिति ॥ य पुनरुच्यते–'इमं कार्षापणमिह भवद्भ्यां माषं माषं देहीति' माषमाषमसौ दत्त्वा तूष्णीमास्ते ॥ * ॥ चापरे द्वे भवत ॥ * ॥ चापरे द्वे भवत इति वक्तव्यम्। अहिरहिर्बुध्यस्व बुध्यस्व ॥ न चावश्य द्वे एव, यावद्भिः शब्दैः सोऽर्थो गम्यते तावन्तः प्रयोक्तव्याः। अहिरहिरहि बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्वेति ॥

॥ ॥क्रियासमभिहारे द्वे भवतः ॥ ॥क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम्। ■ भवान् लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति। पुनीहि पुनीहीत्येवाऽयं पुनाति ॥ ॥ * ॥ आभीक्ष्ण्ये द्वे भवतः ॥ * ॥ आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत

प्र]मात्र इह तु कार्षापणमस्तीति वीप्साया अभाव। इमं कार्षापणमिति। अत्र वाक्याया द्विवचनमिति निःशेषमाषदानावगम। चापल इति। आतुरप्रतिपादनं चापलम्। अहिरहिरिति। यद्यनेन न बोधयन्ति तदा हन्यत एवायमहिरिति ज्ञात्वाऽऽतुरप्रतिपादनाय वाक्यप्रयोग। न चावश्यमिति। एवं च द्रुत- त्वाऽनेन नेदं शास्त्राय द्विर्वचनं किं तर्हि परप्रत्यायनायाऽनेकस्य शब्दप्रयोग इत्युक्तं भवति। एवं चाहिरहिरित्यत्र ... स्वरो भव- तीत्याहु। क्रियासमभिहार इति। लोण्मध्यमैकवचने द्विवचनं न युक्तम् ... समुच्चयेऽपि विधानात्क्रियासमभिहारस्याप्रतीतौ, केवलस्य सामर्थ्याभावात् ... तु क्रियासमभिहारविषय एवेति ... सामर्थ्याय द्विवचनम्। आभीक्ष्ण्य इति। ननु चाभीक्ष्ण्य ... नित्यवीप्सयोरिति सिद्धं द्विवचनम्। नैष दोष। पुनः पुनः क्रियाया ... र्नैरन्तर्यम्।

उ] देहीति। न कस्यचिदपि निवृत्तिः। यथा ... एवं ... वर्तते। वचनमात्राध्याने ... लोडन्तस्यैवेति। ... आभीक्ष्ण्य इति वचनस्य प्रयोजन ननु नित्यार्थत्वाद्वीप्सया ... नाह–ननु चेति। यथा ... वर्तते। ... प्रश्ने ... आभीक्ष्ण्यविषय इति। ... । निरुक्ता

१ अधः पा०। २ भवद्भ्यां पा०। ३ ... पा०। ४ ... क्वचिन्न ... । ५ ... पा०। ६ अयं पाठ क्वचिन्नास्ति। ७ क्वचित्तु ... । ... ।

इति वक्तव्यम् । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । भोजंभोजं व्रजति । ॥ * ॥ डाचि च द्वे भवतः ॥ * ॥ डाचि च द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ पटपटायति घटघटायति शरशरायति ॥ ॥ पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां

प्र] तथा हि भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजतीत्युक्ते सत्यपि क्रियाविच्छेदे पुनःपुनः प्रवर्तत इति क्रियाऽऽवृत्तिः प्रतीयते । नित्यता क्रियाया अविच्छेदः यथा 'जीवजीवं जीवती'त्युक्ते जीवनक्रियावायमिति प्रतीयते न त्वावृत्तिः न ह्यसौ जीवित्वा म्रियते मृत्वा वा जीवतीति जीवनमेव दीर्घमविच्छिन्नं प्रतीयते । यत्तु भाष्ये तत्र आभीक्ष्ण्य वर्तत इति,–नित्यशब्दस्य विषयोपलक्षणार्थम् आभीक्ष्ण्यविषया या नित्यशब्दस्तस्य ग्रहणमित्यर्थः । तथा च वृत्तिकारा आहुः 'या क्रिया यत्र प्राधान्येनाऽनुपरममनुकरोति तन्नित्यम्' । अन्ये त्वाहुः –भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजतीत्याभी क्ष्णमुलन्तस्य द्विवचनं प्राप्नोति तिङन्तस्य च । तत्राभीक्ष्ण्यमनपेक्ष्यैव यो विहितस्तदन्तस्य यथा स्यात्तिङन्तस्य मा भूदिति नियमार्थमिदम् । अन्ये तु प्रत्ययेनाभीक्ष्ण्यस्य द्योतनादप्राप्तं द्विवचनं विधीयत इत्याहुः । अथ क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति कस्मान्नोक्तम् आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति किमर्थमुच्यते । क्रियासमभिहारशब्देन यो विधीयते तदन्तस्यैव द्विवचनमिति संविज्ञानार्थमिति

ङ भवेत ॥ ॥ पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति

प्र] वाक्यद्वयोपन्यासः । डाचीति । विषयसप्तमीयम् । तेनाऽनुत्पन्न एव डाच्यकृत टिलोपस्य पटदित्यादेर्द्विर्वचनं, ततोऽव्यक्तानुकरणादिति डाच् । ततष्टिलोपः । ततो 'नित्यमाम्रेडिते डाची'ति पररूपत्वम् । कश्चित्तु पररूपविधानमत्शब्दस्य डाचीति परसप्तम्यामपि टिलोपात्प्राग्द्विर्वचनमित्यस्यार्थस्य ज्ञापकमाह् । तदयुक्तम् । 'पट'दित्यादौ कृतेऽपि टिलोपेऽस्याऽत्शब्दस्य सम्भवात् । तस्मात् 'डाची'ति विषयसप्तम्येवाश्रयणीया । प्रयोगदर्शनप्रमाणकत्वाच्चाव्यक्तानुकरणाड्डाचि द्विर्वचनं न तु सूत्रान्तरविहिते इति द्वितीयाकरोतीत्यादौ द्विर्वचनाभावः । केचित्तु 'नित्यमाम्रेडिते डाची'ति पररूपविधानमेवाऽव्यक्तानुकरणाड्डाचि द्विर्वचनमनुमापयतीत्याहुः । यदा तु पररूपमव्यक्तानुकरणाद्भवतीति प्रत्याख्यायते तदा द्विर्वचनं वक्तव्यमेव । बहुलग्रहणमनाऽऽयेऽधीयते, तेन द्वितीयाकरोतीत्यादौ द्विर्वचनाभावो, डाचीति परसप्तम्यामपि नियोगतः टिलोपात्पूर्वं द्विर्वचनं च सिध्यति । पूर्वप्रथमयोरिति । क्वचिदाशादिविवक्षायामिति पठन्ति । अन्ये त्वर्थातिशयविवक्षायामिति । तत्र भिन्नार्थत्वाद्द्विर्वचनेनातिशायिको न बाध्यत इत्याहुः । तथा हि 'पूर्वतरं भुङ्क्ते' इत्युक्ते क्रियान्तरसाध्यक्रियान्तरापेक्षं भोजनस्य पूर्वत्वमथ भोजनान्तरसाध्यभोजनापेक्षमिति सन्देहः । एवं 'पूर्वपूर्वतरं पुष्प्यन्ती'त्ययमप्यर्थो

उ] विषयसप्तमीति । परसप्तम्यां तु डाचि द्विर्वचनस्य ग्रन्थान्तरभाष्याऽनित्यत्वेन नित्यत्वाट्टिलोपे पश्चात्तस्याऽभिहितयोऽन्योन्याश्रयश्च –डाचि द्वित्वे द्वित्वे अनवधारणत्वं सति च तस्मिन् डाजिति भाव । ततष्टिलोप इति । उत्तरखण्डस्य पटस्य च डाच्परत्वे आम्रेडिते परे पूर्वखण्डस्य पररूपं भवति । अन्यथा डाच्परत्वात्प्रकृते पररूपविधानमनर्थकं स्यादिति भाव । यदा तु पररूपमिति । नित्यमाम्रेडिते डाचीत्येतत् । अत्रान्यैरिति । वृत्तिकारैः । आश्रीयत इति । अभ्युपेत्य व्याख्यात इत्यर्थः । बहुलग्रहणस्य प्रयोजनान्तरमाह–परसप्तम्यामपीति । अत एव डाजभावेऽपि क्वचिद्भवति 'पटपटेति' । अत एव 'नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा' इति चरितार्थं । भाष्ये डाचि चेति । तेन डाजभावेऽपीत्यपि बोध्यम् । अन्योन्याश्रयपरिहाराय विषयसप्तम्या आवश्यकत्वमिति । केचिदाधादिति । पाठद्वयेऽपि पूर्वप्रथमशब्दयोरर्थस्यातिशयविवक्षायामित्यर्थ । नन्वत्र विशयविदि नवाधातिशायिकस्य द्वित्वेन बाध प्राप्नोत्यत आह–तत्र भिन्नार्थत्वादिति । आतिशायिकप्रत्ययोऽनुपन्नत्वादि । पूर्वं वमिति । पूर्वत्वानिश्चय इत्यर्थ । इति सन्देह इति । प्रकरणादिवशाच्च निर्णय इति भाव । 'पूर्वं पूर्वं भुङ्क्ते' इत्युक्ते अन्येभ्यो भोक्तृभ्योऽ

१ इदं वार्तिकस्थं नवाति इगमत्र वचने । २ 'मन्येनागन्ति' पा० । तच्च नागेशमतम् ।

वक्तव्यम्। पूर्वंपूर्वं पुष्प्यन्ति। प्रथमंप्रथमं पच्यन्ते॥ ॥ डतरडतमयो समसम्प्रधारणायां स्त्रीनिगदे भावे द्वे भवत ॥ ~ ॥ डतरडतमयो समसम्प्रधारणायां स्त्रीनिगदे भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम्। उभाविमावाढ्यौ, कतराकतराऽनयोराढ्यता[3]। सर्वे इमे आढ्याः, कतमाकतमैषामाढ्यतेति[4]। ॥ ~ ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो [द्वे भवत] समासवच्च बहुलं, यदा ॥ समासवत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य॥ ॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम्। 'समासवच्च बहुलं। यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं भवति तदा पूर्वपदस्य'। अन्योन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति।

प्र] गम्यते न तावदयं किसलयितो यावदेव पुष्प्यतीति। 'पूर्वं पूर्वं पुष्प्यन्ती'त्यस्मात्तु पुष्पितृभ्योऽन्येभ्य पूर्वं पुष्प्यतीत्यर्थं प्रतीयते। अत एवाद्यादिविवक्षायामित्युच्यते। आदेरादिविवक्षायामादेर्वातिशयविवक्षायां द्विर्वचनमित्यर्थ। डतरडतमयोरिति। डतरडतमान्तस्य द्वे भवत, आढ्यत्वादिना समेन तुल्येन गुणेन सम्प्रधारणायां निरूपणाया विषये। तथाहि उभाविमावाढ्यावित्युक्तेऽनेकप्रकाराढ्यत्वसम्भवादप्रतिपत्त्या किंकृतमनयोराढ्यत्वमिति सन्दिहान पृच्छति–'कतराकतरानयोराढ्यते'ति। स्वार्थे चैतद्द्विर्वचनम्। स्त्रीनिगदो भाव–स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेयो भूति, ऋद्धि, सम्पत्, आढ्यतेति। निगद्यत इति निगद। 'नौ गदे'त्यप्। स्त्रिया निगद–स्त्रीनिगद। कर्मव्यतिहार इति। क्रियाव्यतिहार इत्यर्थ। तत्र द्विर्वचनं नित्यं भवति। समासवद्भावस्तु बहुलम्। तत्र बहुल-

उ] तिशयेनेत्यर्थ एव गम्यते। अयमपीति। अन्येभ्य पुष्पितृभ्योऽतिशयेनेत्यर्थ। अन्येभ्य पूर्वमिति। अन्येभ्योऽतिशयेनेत्यर्थ। पाठान्तरेणैतदाक्यव्याचष्टे–आदेर्वातिशयेति। द्वितीय आदिशब्दोऽतिशयत्वबोधक इति भाव। एवं चेदं वचनं नावश्यकम्, एकस्य पूर्वशब्दस्यातिशयत्वबोधकत्वेऽप्युपपत्ते। किं कृतमिति। किं साधनमवलम्ब्यानुत्पन्नैवकृतमित्यर्थं। परिप्रश्ने प्रत्ययौ। स्त्रीनिगद इत्यस्यार्थकथन–स्त्रीलिङ्गेति। स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेये भावे वर्तमानयोरित्यर्थ। भावश्चाऽविशेषात्कृत्तद्धितयोरपि गृह्यते। तदाह–भूति ऋद्धि सम्पत् आढ्यतेत्यादि। निगद–निगदनकर्मभूतोऽर्थ। स्त्रीशब्देन स्त्रीलिङ्ग शब्द। कर्तृषष्ठ्या समास। क्रियाव्यतिहार इति। परस्परकरणमत्र स। समासवद्भावस्तु बहुलमिति। अनन्तरताच्चैनैव बहुलशब्दस्य सम्बन्ध इति भाव। अत्र

1 पच्यन्ते पा०। 2 निगदे भावे पा०। 'भावे' इत्यन्तमेव वार्तिकमिति पदे।
3 कतराऽस्या इति पा०। 4 कतमैषामिति' इत्यन्तमत्र क्वचिन्नास्ति।

अन्योऽन्यस्य भोजयन्ति । इतरेतरं भोजयन्ति । इतरेतरस्य भोजयन्ति । ॥१०॥ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वाऽम्भावः ॥१०॥ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य वाऽम्भावो वक्तव्यः । अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः । अन्योन्यां [चे] भोजयतः । इतरेतरम् [इमे ब्राह्मण्यौ] भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः । अन्योन्यमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः । अन्योन्यां भोजयतः । इतरेतरम् [इमे ब्राह्मणकुले] भोजयतः । इतरेतरां भोजयतः ॥ [प्रकारे गुणवचनस्य] ॥

प्र.] ग्रहणादन्योन्यशब्दे समासवद्भावाऽभावात्सुब्लुग्न भवति, नाऽपि समासान्तोदात्तत्वमित्याम्रेडितानुदात्तत्वं भवति । इतरेतरशब्दे तु नित्यः समासवद्भाव इति सुब्लुक्समासस्वरौ भवतः । स्त्रीनपुंसकयोरिति । उत्तरपदस्य या विभक्तिस्तस्या आम्भावोऽन्यथानेकाऽल्त्वात् सर्वस्योत्तरपदस्याऽऽम्भावः स्यात् । तत्र 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव'इति स्त्रीनपुंसकयोः पुंवद्भावे कृते पक्षे आम्विधिः । वार्तिकेषु कर्मधारयवदिति न सम्बध्यत इति सुब्लोपादि न भवति ॥

उ.] एव भाष्ये यदा न समासव'दित्येवोक्तम् । **समासवद्भावाभावादिति ।** अत्र नित्यस्तदभाव । तथैव भाष्योदाहरणात् । एव च यदेति यत्रेत्यर्थकं भाष्यम् । भाष्ये– **प्रथमैकवचनं भवतीति ।** बहुग्रहणसिद्धोऽयमर्थः । 'परस्पर'शब्दे तस्य कत्वाभावो नपुंसकेऽन्योन्यमित्यादौ पूर्वखण्डेऽमभावश्च । **तत एव नित्य इति ।** तथैव भाष्योदाहरणादिति भावः । भाष्ये अन्योन्यस्येत्यादि कर्मणः शेषत्वविवक्षया षष्ठी, पुनाद्यपेक्षया । वार्तिकेषु कर्मधारयवत्तदासम्बन्धज्ञापनायात्र 'समासव'दित्युक्तिः । **उत्तरपदस्य या विभक्तिरिति ।** नन्वितरेतरशब्देऽसमासवद्भावात्सुपो लुकि सतुदायात्सुप सुविति नोत्तरपदस्यायं सुविति चेन्न, उत्तरपदोत्तरवर्तिसुप इत्यर्थेनाऽदोषात् । **स्त्रीनपुंसकयोरिति ।** 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र'इत्यस्य 'स्त्रिया'इति प्रकरणबहिः पाठेन नपुंसकेऽपि प्रवृत्तिरिति भाव । तत्र नपुंसके पुंवत्त्वप्रवृत्ते फल चिन्त्यम् । पुंवत्त्व तु पूर्वखण्ड एव इत्युक्तम् । इदमपि इतरेतरशब्दविषयम् । अन्योऽन्ये समासवद्भावाऽभावेन वृत्त्यभावात् । तस्मात् दरद्वये टाबभाव क्लीवे चाद्ड्डिरहः स्वमोः । समासे सोरलुक चेति सिद्धं बाहुलकात्त्रयम् ॥' इति बोध्यम् । अतएवेतरेतरमित्यादावदुडभावः । अन्योन्यशब्दस्त्वेत्रदिति क्रियामिति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगः, अन्योन्यसहाया इति 'सर्वस्य द्वे'इति सूत्रस्थभाष्यप्रयोगश्च सङ्गच्छते । तथा नपुंसकेऽन्योन्यमिति पूर्वपदे सोरम्भावोऽपि बाहुलकादेव बोध्यः । परे [illegible] इतरादिभ्यो विहितो स्वमोरदुडित्यर्थस्य नत्र्वेदिसूत्रे भाष्ये उक्तत्वादितरेतर मित्यादौ नाऽदुड् प्राप्ति । 'अन्योन्यमिमे ब्राह्मण्या'वित्यादावपि 'द्वन्द्वश्चेन्नु समत्र'मितिवत्सामान्ये नपुंसकमितिरीत्याऽन्यशब्दस्यैव द्वित्वेन यत्र म्वाऽम्भाव' । 'स्त्रीनपुंसक

---

१ इद क्वचित्र ।

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाऽभिव्यक्तिषु ।८।१।१५॥

॥ * ॥ अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्वमित्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । द्वन्द्वं स्कन्दविशाखौ । द्वन्द्वं–नारदपर्वतौ ॥ अत्यन्तसहचरित इति किमर्थम् ? ॥ द्वौ युधिष्ठिरार्जुनौ ॥ लोकविज्ञात इति किमर्थम् ? ॥ द्वौ देवदत्तयज्ञदत्तौ । अथ 'द्वन्द्व'मिति किं निपात्यते ॥ * ॥ 'द्वन्द्व'मिति पूर्वपदस्य चाऽम्भाव उत्तरपदस्य चाऽत्वं नपुंसकत्वं च॥ * ॥ द्वन्द्वमिति पूर्वपदस्य चाऽम्भावो निपात्यते उत्तरपदस्य चात्वं नपुंसकत्वं च ॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥ [उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ "लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्ये"ति, तत्र नपुंसकत्वमनिपात्यम् ॥ [द्वन्द्व रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्र] ॥

पदस्य ।८।१।१६। पदात् ।८।१।१७।

प्र.] द्वन्द्वम् । अत्यन्तसहचरित इति । अभिव्यक्तिग्रहणादतिप्रसङ्ग इति वचनम् । द्वौ युधिष्ठिरार्जुनाविति । लोकविज्ञानादभिव्यक्तावेतौ, न त्वत्यन्तसहचरितौ । पूर्वपदस्येति । द्वि औ द्वि औ इति स्थिते कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुकि कृते पूर्वपदावयवस्येकारस्याऽम्भावः, उत्तरपदावयवस्याऽत्वं, समासान्तोदात्तत्वं च भवति । [द्वन्द्वं रहस्यमर्यादा] ॥

पदस्य । अथ किमर्थं पदस्येत्यधिक्रियते यावता वक्ष्यमाणानि कार्याणि पदविषयाण्येव । अर्थे प्रयुक्तस्यैवेदमन्वाख्यानं पदं चार्थे प्रयुज्यते । न च समर्थपरिभाषोपस्थानार्थः पदाधिकार उपयुज्यते । यस्मात्पदद्वयनिबन्धनेषु कार्येषु

उ] योरित्यस्य तत्समानाधिकरणयोरित्यर्थं इत्याहु । सुब्लोपादि न भवतीति । 'मूले मूले स्थूल' इत्यादौ । [प्रकारे गुणवचनस्य]

द्वन्द्वं रहस्य । अभिव्यक्तिग्रहणादिति । लोकप्रसिद्धिमात्रार्थकत्वात्तस्येति भावः । भाष्ये नपुंसकत्वं चेति । तेन कुन्दद्विवाद्विवचनोत्पत्तिमात्रस्य सङ्ग्रहः । [द्वन्द्वं रहस्य]॥

पदस्य । यावता वक्ष्यमाणानीति । आमन्त्रितनिघातो युष्मदस्मदादेशाश्च सुबन्तस्यैव विधीयन्ते । 'तिङ्ङतिङ' इति निघातस्तिङन्तस्येत्यादि द्रष्टव्यम् । कुत्वादिसाधारण्येन पदस्यैव कार्ययोगे युक्त्यन्तरमाह–अर्थप्रयुक्तस्य चेति । न चेति । पदद्वयनिबन्धनेष्वित्यर्थः ।

१ अत्र पाठ क्वचित् ।

आ कुत पदाधिकार ? ॥*॥ पदाधिकार प्रागपदान्ताधिकारात् ॥*॥ 'अपदान्तस्य मूर्द्धन्य' इत्यत[1] प्राक् पदाधिकार ॥

अथ 'पदा'दित्यधिकार आ कुत ? ॥*॥ पदात्प्राक् सुपि कुत्सनात्॥*॥ पदादित्यधिकार प्राक्सुपि कुत्सनात्। 'कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ'[3] विति वक्ष्यति प्रागेतस्मात् ॥ * ॥ यणेकादेशस्वरस्तूर्ध्वं पदाधिकारात् ॥ * ॥ यणेकादेशस्वरस्तूर्ध्वं पदाधिकारात्कर्तव्य. ॥ * ॥ इह वचने ह्यपदान्तस्याऽ

प्र] समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा इति वक्ष्यते। कुत्वादीनि त्वेकपद निबन्धनान्येव। नच भसञ्ज्ञकस्य व्यावृत्त्यर्थं पदाधिकारो, अवयवस्य भत्वेपि समुदायपदावयवत्वाश्रयकुत्वादिप्रवृत्त्यभ्युपगमात्–वचारि दोषवरीति। उच्यते–नलोपाद्यर्थं पदाधिकार। असति (हि) तस्मिन् यथा राजभ्यामित्यादौ प्रातिपदिकान्तस्य नकारस्य लोपो भवत्येव राजानावित्यादावपि स्यात्। पदाधिकारे तु प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्तो नकारस्तस्य लोप। तथा सयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति गोमानित्यादौ, न तु गोमन्तावित्यादौ। 'मो नो धातो'रिति नकार प्रशानित्यादौ भवति न तु प्रशामावित्यादौ। आ कुत इति। कस्य चित्कार्यस्याऽसिद्धि मत्वा पृच्छति। प्रागिति। अपदान्तस्येति विरोध्यु पादानात्प्रागन पदाधिकार। प्राक्सुपि कुत्सनादिति। यदि त्वत्र पदादित्य नुवर्तेत 'देवदत्तो यत्पचति पूती त्वनेव निहन्तस्य निघात स्यात्र तु 'पचति पूती स्यत्र। यणेकादेशस्वर इति। 'उदात्तस्वरितयोर्यण स्वरितोऽनुदात्तस्ये'ति यणा श्रय स्वर 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्येकादेशस्वरश्चेडाया वे यस्मात्परौ कर्त व्यौ। इह वचने हीति। पदस्येति स्थानषष्ठ्युदात्तस्वरितयोर्यो यणन परो

उ] यत्र समानवाक्याधिकारो नास्ति तत्रापि तदुपयोगाऽभावमाह–कुत्वादीनि त्विति। यत्र पदद्वयमिव यत्नसामर्थ्यंस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वमित्यर्थ। अवयवस्य भत्वेऽपीति। सुप प्राग्भागस्येत्यर्थं। समुदायपदेति। सुबन्तसमुदायपद यथं। कस्यचित्कार्य स्येति। वक्ष्यमाणत्रिपरिग्रहे उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यादेर्व्यवस्था या भवेत्कार्यसि द्धिमभिप्रेत्योत्तरम्। अस्याऽवधेरुपादान लक्ष्यानुरोधेनेत्यत आह–यदि त्वत्रेति। यणेका देशाश्रय स्वर इति मध्यमपदलोपी समासस्तदाह–यणाश्रय इति। तत्र यण्निमित्तम् एकादेश स्थानी। इडाया वेत्यस्मात्परावित्ति। तदन्यत्र पदाधिकारस्योपयोगान्निति भाव। स्थानषष्ठीति। षष्ठी स्थान इति परिभाषयान्दिति भाव। इत्स्वरेति। 'स्वर

१ इतिवक्ष्ययन'। २ पदादिनि' पा०। ३ इत्यत प्राक् पा०। ४ 'वचने' पा०।

प्राप्तिः ॥ * ॥ इह क्रियमाणेऽपदान्तस्याऽप्राप्तिः स्यात्। उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्ये'ति। इहैव स्यात्—कुमार्यौ किशोर्यौ। इह न स्यात्—कुमार्यः किशोर्यः ॥ एकादेश उदात्तेनोदात्तः—इहैव स्यात्—वृक्षौ प्लक्षौ। इह न स्यात्—वृक्षाः प्लक्षाः ॥*॥ न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वात् ॥*॥ न वोर्ध्वं पदाधिकारात् कर्तव्यो यणेकादेशस्वरः ॥ किं कारणम्? ॥ 'पदाधिकारस्य विशेषणत्वात्'। पदस्येति नैषा स्थानषष्ठी ॥ का तर्हि? ॥ विशेषणषष्ठी ॥ किं वक्तव्यमेतत्? ॥ न हि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते? ॥ प्रत्याख्यायते स्थानषष्ठी। ॥ * ॥ अन्तग्रहणाद्वा नलोपे ॥ * ॥ अथ वा

प्र] योऽनुदात्तस्तदन्तस्य पदस्य स्वरितस्समलोऽन्त्यस्य भवतीति वाक्यार्थ। एवमुदात्तानुदात्तयोर्य एकादेशस्तदन्तस्य पदस्यालोऽन्त्यस्योदात्तआदेश इति स्यात्। कुमार्य इति। हल्स्वरप्राप्तिरत्र नास्तीति व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वाऽभाव। न वेति। इह पदस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी, सा तूत्तरेषु वाक्येषु यथायोग संबन्धविशेषेऽवतिष्ठते। क्वचित्स्थानेषष्ठी, क्वचिदवयवषष्ठी। तत्र यणेकादेशस्वरयो पदस्येत्यनुवृत्तं कार्यिविशेषणार्थं न तु कार्यिप्रतिपत्त्यर्थं, तेन पदावयवयोरनुदात्तैकादेशयोः स्वरविधानादनन्त्ययोरपि भवति। किं वक्तव्यमिति। 'षष्ठीस्थाने योगे'ति नियमादलभ्या विशेषणषष्ठीति प्रश्नः। प्रत्याख्यायत इति। योगे प्रत्याख्याते यत्राऽन्यः संबन्धोऽस्ति यथोदुपधाया गोह इति—तत्र विशेषणविशेष्यभाव आश्रीयते—'गोहोऽङ्गस्य योपधा तस्या ऊद्भवती'ति। यत्र तु विशिष्ट संबन्धो न प्रतीयते तत्र स्थानसंबन्ध एवाश्रीयते यथाऽस्तेर्भूरिति। तदुक्त भाष्ये—'शब्दस्य तु शब्देन कोऽन्य संबन्धोऽन्यदतः स्थाना'दिति। एवं यणेकादेशस्वरयोः स्थान्यन्तरोपादानात्पदस्येत्यवयवषष्ठी। 'मो नो धातो'रित्यादौ स्थानषष्ठी, प्रयोगमूलत्वाद्व्याकरणस्मृतेर्यथाप्रयोग लक्षणव्यवस्थापनात्। अन्तग्रहणाद्वेति। पठ्यमाने योगे विशेषणषष्ठी न लभ्यत इति लिङ्गेनाऽसौ प्रतिपा-

उ] दिता'वित्यस्यापि न प्रवृत्ति। स्वरोद्देश्यविशेषाभावात्। क्वचित्स्थाने षष्ठीति। 'नैषा स्थानषष्ठी'ति भाष्य तु प्रकृताभिप्रायेणेति भाव। 'प्रत्याख्यायते स्थाने षष्ठी'ति भाष्यस्य 'षष्ठीस्थाने योगे'ति सूत्र प्रत्याख्यायत इत्यर्थं इत्याह—योगे इति। स्थान संबन्ध एवेति। अन्तरङ्गत्वा'दिति भावः। स्थान्यन्तरोपादाना'दिति हेतो 'मो ने'त्यत्र स्याधारणत्व मत्वा हेत्वन्तरमाह—प्रयोगमूलत्वादिति। पठ्यमाने योगे इति। 'षष्ठ्या

१ इद क्वचित्र।

यदयं 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'त्यन्तग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो—'विशेषणषष्ठ्येषा न स्थानषष्ठी'ति ॥ [पदस्य पदात्]

अनुदात्तं सर्वमपदादौ ।८।१।१८।

सर्ववचनं किमर्थम् ? ॥ ० ॥ सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थम् ॥ ० ॥ सर्ववचनं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥ 'अनादेरनुदात्तार्थम्'] । अनादेरप्यनुदात्तत्वं यथा स्यादिति । तिङ्ङतिङ इति, इहैव स्यात् 'देवदत्त, पचती'ति । इह न स्यात्—'देवदत्त करोती'ति ॥

॥ ॥ सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेल्लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ * ॥ सर्ववचनमनादेरनुदात्तार्थमिति चेत्तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम्' । यदयं लुटि प्रतिषेधं शास्ति 'न लु'टिति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनादेरप्यनुदात्तत्वं भवती'ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ न हि लुडन्तमाद्युदात्तमस्ति ।

प्र]यते, यदि पदस्येति स्थानषष्ठ्येव स्यात्—अलोन्त्यस्य लोपस्य सिद्धत्वादन्तग्रहणमनर्थकं स्यात्तस्मादन्तग्रहणात्क्वचिद्विशेषणषष्ठ्यपि विज्ञायते । प्रातिपदिकान्तस्येत्यसमासनिर्देशस्तेन प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्तो नकारस्तस्य लोप इति सूत्रार्थः ।

अनुदात्तम् । सर्ववचनमिति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । सर्ववचनमनादेरिति । असति सर्वग्रहणे पदादित्यधिकारात्तदे परस्येत्यनेन पदस्येति स्थानषष्ठ्या आदावल्पानुमहारादादेरेवोदात्तस्याऽनुदात्तत्वं स्यान्न त्वनादेः, सर्वग्रहणं तु पदस्येति विशेषणषष्ठीविज्ञानात्पदस्य सर्वोऽवयवोऽनुदात्तो भवतीत्यर्थं सम्पद्यते । पचतीति । धातुस्वरेणाऽऽद्युदात्तं पदं, शपतिपोः पित्त्वादनुदात्तत्वात् । करोतीति । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्त(त्व)म् । नहि लुडन्तमिति । लुडन्तः कश्चिदन्तोदात्तः कश्चिन्मध्योदात्त इति श्व कर्ते'त्यादौ निघात-

---

उ] स्थाने योगत्वेनादिमित्यर्थः । 'न स्थानषष्ठी'ति साध्यस्य—न स्थानषष्ठ्येवेत्यर्थः । प्रातिपदिकान्तस्य चेति । स्पष्टार्थम् । असमासनिर्देश इति । समासनिर्देशे उपसर्जनस्याऽन्वयेन सम्बन्धाभावः स्यादित्यर्थः । [पदस्य पदात्] ॥

अनुदात्तम् । आदेरेवोदात्तस्येति । इदं स्वरितस्याप्युपलक्षणं, यदि सम्भव । अनुदात्तस्यानुदात्तविधाने फलाऽभावादिति भावः । सर्वोऽवयव इति । अवयवत्वान्यवृत्ति सर्वशब्द इति भावः । प्रत्ययस्वरेण—विकरणस्वरेण । कश्चिदिति । लुडन्ते सर्वत्र तासेः परस्मात्सार्वधातुकानुदात्तत्वाच्चासिद्धत्वात् । तत्र नियमविषये कर्तव्यास्त्वनुदात्त

---

१ 'सर्वग्रहणं' पा० । * इदं क्वचिदपि नास्ति ।

॥ ॥ अलोन्त्यविधिर्प्रसङ्गस्तु ॥ ५ ॥ अलोन्त्यस्य विषयो भवन्तीत्यन्त्यस्य विधिः प्राप्नोति । यत्र ह्यादिविधिर्नास्ति अलोन्त्य[स्य] विधिना तत्र भवितव्यम् ॥ तत्र को दोषः ? ॥ 'तिङ्ङतिङः' इतीहैव स्यात्–देवदत्तयज्ञदत्तौ कुरुत । इह न स्यात्–देवदत्त करोतीति ।

॥ ॐ ॥ लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ ६ ॥ [लुटि प्रतिषेधात्सिद्धमेतत्] यदयं लुटि प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनन्त्यस्याप्यनुदात्तत्वं भवतीति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ न हि लुडन्तमन्तोदात्तमस्ति ॥ ननु चेदमस्ति भोक्ष्य इति ? ॥ ॐ ॥ उक्तं वा ॥ ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वा'दिति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्–'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावा'विति [वक्ष्यति ते] वान्नावादयः सविभक्तिकस्य यथा स्यु'रिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'पदस्ये'ति हि वर्तते । विभक्त्यन्तं च

प्र.] प्रसङ्गात्किं न लुडिति निषेधेन । विधानात् तिङन्तपदस्येति विशेषणषष्ठी विज्ञायते न स्थानषष्ठीति स्थानषष्ठीनिर्देशस्याऽऽदेः परस्येत्यस्योपस्थानाभावादनादेरप्यनुदात्तत्वं भविष्यति । अलोन्त्यप्रसङ्गस्त्विति । 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यस्यापवादः–'आदेः परस्ये'ति । तत्र तिङादेरपवादेऽपनीते उत्सर्गः प्रवर्तत इति भावः । कुरुत इति । सार्वधातुकस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं, विकरणस्य तु शेषनिघातः । न विकरणस्वरो सार्वधातुकस्वरं बाधते, तासेर्लसार्वधातुकानुदात्तत्वविधानेन ज्ञापनात् । अत्रापि लिङमुच्यते–स्तौतीति । 'गत्यर्थलोटि' वचनेन लृडन्तस्य निघातः प्रतिषिध्यते सर्वं च लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन मध्योदात्तमिति निघातस्य प्रसङ्गाऽभावात्–वा निषेधेन । तदेतस्मात्तिङादेरलोऽन्त्यविषयभावः । भोक्ष्य इति । 'एकाचः उपदेशेऽनुदात्ता'दित्यन्तोदात्तमेतत् । ततश्चाऽत्र निघाताऽभावार्थमादेरलिङ् लुटः निषेध इत्यलोन्त्यनिवृत्त्यर्थं सर्वग्रहणं कर्तव्यम् । उक्तं वेति । अस्यापि सर्वग्रहणे भूयोऽनुदात्तविधी

उ] निर्दिश्यमानस्यादेशा, कर्तरि विनिदधी मध्योदात्त इति भावः । न स्थानषष्ठीति । यथाऽलोन्त्यस्येति स्थानषष्ठ्या लसुन्तरस्य । [illegible] । तत्र लिङादिति । [illegible] । अनुदात्तीति । 'न लुडि'[illegible] इति न दोषः । [illegible]

1 'अलोन्त्यप्रसङ्ग' पा० । २ विभक्त्यर्थं पा० । ३ इदं कैयटः । ४ [illegible] पा० । ५ 'पदस्य' (८-१-१६) इत्यतो । ६ 'वर्तते इति' पा० । [illegible]

पद । तत्राऽन्तरेण सर्वग्रहण सविभक्तिकस्य भविष्यति ॥ भवेत्सिद्ध यत्र विभक्त्यन्त पद, यत्र तु खलु विभक्तौ पद तत्र न सिध्यति–ग्रामो वा दीयते, ग्रामो नौ दीयते । जनपदो वा दीयते, जनपदो नौ दीयते ॥

ननु च स्थग्रहण क्रियते तेन सविभक्तिकस्यैव भवति ॥ अस्त्यन्यत्तस्य ग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ श्रूयमाणविभक्ति[2]विशेषण यथा विज्ञायेत– 'यत्र विभक्तिः श्रूयते तत्र यथा स्यु'। इह मा भूवन्[3] 'इति युष्मत्पुत्रो ददाति'

प्र] *विशेषणपक्षमाश्रयिष्यते न तु स्थानषष्ठीत्यर्थ । सविभक्तिकस्येति । अन्यथा* पदयोर्युष्मदस्मदोरादेशा स्यु । तत्र षष्ठ्येकवचने ङसिङसोश्चेत्यसि पूर्वे कादेशे दोषाऽभावेऽपि वचनाऽन्तरेषु दोषप्रसङ्ग । सर्वग्रहणे तु सति *युष्मदस्मद्भ्या तदवयव समुदायो ऽभ्यन्त इति युष्मदस्मदवयवस्य सर्वस्य* पदस्य वाम्नावादय आदेशा भवन्ति । पदस्येति हि वर्तत इति । तेन युष्मदस्मद्घटित पदस्यादेशा भवन्तीत्यर्थ । भवेत्सिद्धमिति । यत्र केवले युष्मदस्मदी पदे तत्र तद्घटित प्रतिपत्तेरयोगादिति भाव ।

स्थग्रहणमिति । षष्ठ्यादिष्वादेशविधानाद्युष्मदस्मदोस्तत्स्थत्वे लब्धे स्थग्रहण निमित्तसहितयुष्मदस्मत्प्रतिपत्त्यर्थं विज्ञायत इति सविभक्तिकयोरादेशसिद्धि । यथाऽश्वस्थ आनीयतामित्युक्ते सहैवाऽश्वेनाऽऽनीयते । श्रूयमाणविभक्तिविशेषणमिति । यत्र श्रूयते विभक्तिस्तत्र तत्स्थत्व युष्मदस्मदोर्न तु तस्या लुप्तायाम् । प्रत्ययलक्षणेन च कार्यं शास्त्र वाऽनिदिश्यते न तु तात्स्थ्य, तस्याऽपौरुषेयत्वात् । तदेवमन्यार्थत्वात्स्थग्रहणस्य सर्वग्रहण सविभक्तिकादेशार्थं कर्तव्यम् । इति

उ] कार्याणि षष्ठ्याश्रयनार्थान्यपि बोध्यन्। ङसिङसोश्चेत्यसि पूर्वैकादेश इति । 'ते–म इत्यादिविधनौ ङसिङसोश्चेति पूर्वैकादेश इत्यर्थ । वचनान्तरेषु– ग्रामो वां, जनपदो नौ इत्यादिषु । तदवयव इति बहुव्रीहि । ननु युष्मदस्मदोः प्रातिपदिकयो पदत्वाऽभावात्सामानाधिकरण्येनाऽन्वय कथमुपपद्यतेऽत आह–तद्घटित प्रतिपत्तेरिति । किन्तु पदयोर्युष्मदस्मदोरित्येव प्रतीति स्यादिति भाव । ननु यत्र षष्ठ्यादिसत्त्वस्तत्र युष्मदस्मदोरादेशार्थं स्थग्रहण स्यादिति कथ सविभक्तिकयोरादेशसिद्धिरत आह–षष्ठ्यादिष्विति । तत्स्थत्वे लब्धे इति । तद्ग्रहणनिमित्तमेव तत्स्थत्वमित्यभिमान । तत्र तत्स्थत्वमिति । असत आधारत्वाऽयोगात् । भाष्ये 'श्रूयमाणविभक्तिविशेषण'मिति कर्मधारयगर्भ कर्मधारय । अपौरुषेयत्वादिति । पाणिनीयस्पृष्टस्यान्याऽभावादित्यर्थ । अशास्त्रीयत्वादिति यावत् ।

1 'स्यैव' पा० । 2 'श्रूयमाणविशेषण' पा० । 3 स्यादिह मा भूदिति' पा० ।

'इत्यस्मत्पुत्रो ददाती'ति ॥ ॥ समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा ॥ ॥ समानवाक्य इति प्रकृत्य निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ नानावाक्ये मा भूवन्निति । अयं दण्डो, हराऽनेन । ओदनं पच, तव भविष्यति, मम भविष्यति ॥

॥ ॥ पदयार्थैश्च प्रतिषेधः ॥ ॥ पदयार्थैश्च प्रतिषेधः समानवाक्य इति प्रकृत्य वक्तव्यः । इतरथा हि यत्रैव पदयार्थानां युष्मदस्मदी साधनं तत्र प्रतिषेधः स्यात्—ग्रामस्त्वा समेत्य सदस्य समाश्य गत ॥ ग्रामो

प्र]युष्मत्पुत्र इति । 'इति'शब्दात्पदात्परयो षष्ठ्यन्तयोर्युष्मदोर्वन्नसौ न भवत । समानवाक्यइति । 'अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्या'दिति लौकिकं वाक्यलक्षणम् । इह तु वाक्यं परिभाषितम्– आख्यातं साऽव्ययकारकविशेषणं वाक्य'मिति । आख्यातमित्येकत्वं विवक्षितम् । 'अयं दण्डोहराऽनेने'ति वाक्यद्वयमेतत् , अयं दण्डोऽस्ति हरानेनेति तिङन्तद्वययोगात् । तत्रानेनेति सर्वनाम्ना दण्डस्य परामर्शात्करणत्वादस्ति सामर्थ्यमिति निघातप्रसङ्गः । ओदनं पचेति । त्वत्कर्तृकेण पाकेन त्वत्स्वामिको मत्कर्तृकेण पाकेन मत्स्वामिकश्चौदनो भविष्यतीत्येवमुपपादकस्य युष्मदस्मदर्थस्य च व्यपेक्षाऽस्तीत्यादेशप्रसङ्गः । पदयार्थैश्चेति । विधौ समानवाक्यग्रहणं कृतं, प्रतिषेधार्थमिति वाक्यान्तरारम्भः । तत समानवाक्ये पदयार्थयुक्ते युक्तयुक्ते च युष्मदस्मदर्थे आदेशप्रतिषेधः । समेत्य

उ] अर्थैकत्वादिति । विभागे सति साकाङ्क्षावयवत्वेनार्थबोधकः पदकदम्बकमित्यर्थः । इहत्विति । अस्मिन्शास्त्रे इत्यर्थः । परिभाषितमिति । समर्थसूत्र इति भावः । एकत्वं विवक्षितं इति । अन्यथाऽयं दण्डो हराऽनेनेत्यत्रापि निघातापत्तिरिति भावः । लौकिकवाक्यस्य ग्रहणे चानर्थकं स्यादिति भावः । वस्तुत इदं न परिभाषितं किन्तु सिद्धस्यैवेति निरूपितं समर्थसूत्रे अतस्तदेवात्र वक्तुं युक्तम् । न चैकदेशेऽस्ति अयम् तथा... अह—वाक्यद्वयमिति । समर्थपरिभाषाया... —तत्रानेनेति । वस्तुतश्चिन्त्यमिदम् एकार्थीभावयोग्यत्वात् ... पदार्थाऽभावाऽभावात् । ... तत्र ... । कश्चित्तु समर्थ इत्येवात्राधिकर्तव्ये समानवाक्ये इति ... तद्युक्तम् । मत्कर्तृकेण पाकेनेति । मम भविष्यतीत्यत्र ... । विधाविति । ... । युक्तयुक्ते चेति । ... न ...

1 ...दयना प० । २ युष्मद्य प० ।

मा सम्प्रेक्ष्य सद्दश्य[1] समीक्ष्य गत । इह न स्यात्—ग्रामस्तव स्व सम्प्रेक्ष्य सद्दश्य[1] समीक्ष्य गत ॥ ग्रामो[1] मम स्व सम्प्रेक्ष्य सद्दश्य समीक्ष्य गते[1] ॥

सपूर्वाया प्रथमाया विभाषा ।८।१।२६ ।

॥*॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेशे ॥*॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्या-मनन्वादेश इति वक्तव्यम् । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्[2] , ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । ग्रामे कम्बलो मे स्वम्, ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ॥ अनन्वादेशइति किमर्थम् ? ॥ अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् ॥

अपर आह ॥ ॥ सर्व एव वाक्यावादयोऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्या ॥ ॥ कम्बलस्ते स्वम् कम्बलस्तव स्वम् । कम्बलो मे स्वम् कम्बलो मम स्वम् ॥ अनन्वादेशइति किमर्थम् ? ॥ अथो कम्बलस्ते स्वम् अथो कम्बलो मे स्वम् ॥ न तर्हीदानीमिद वक्तव्य,—सपूर्वाया प्रथमाया[3] विभाषेति ? ॥ वक्तव्यञ्च ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ 'अन्वादेशार्थम्' । अन्वादेशे विभाषा यथा स्यात् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम् । अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ॥ [सपूर्वाया प्रथमाया]

प्र] सद्दश्य समीक्ष्येति पर्यायत्वाद्विकल्पेनैषा प्रयोग । भाष्ये तु पदार्थैरित्यर्थ-ग्रहणप्रयोजनकथनार्थमासुपादानम् । [अनुपादत्त सर्वमपाद्यानार्थम्] ॥

सपूर्वाया । युष्मदस्मदोरिति । 'सपूर्वाया प्रथमाया विभाषे'ति यो विकल्प सोऽनन्वादेशे भवति, अन्वादेशे तु नित्य आदेशविधिरित्यर्थ । व्यवस्थितविभाषेयमित्युक्त भवति । अन्वादेशार्थमिति । विरोधात्पूर्ववाक्य 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामनन्वादेश' इति बाध्यते, तेनाऽन्वादेशानन्वादेशयो सपूर्वाया प्रथमाया विभाषा भवति । [सपूर्वाया प्रथमाया विभाषा] ॥

उ] तेनेति भाव । समानवाक्याधिकारात्तु युक्तयुक्तेऽपि भवतीति बोध्यम् । 'नचवे'ति सूत्र तु तत्र समानवाक्ये ह्यस्याऽभावायुक्तयुक्ते न प्रवर्तते इति बोध्यम् । अतएव भाष्ये 'पदार्थैश्च प्रतिषेध' इत्येवोक्तम् । विकल्पेनेति । पर्यायाणा सह प्रयोगाऽभावादिति भाव । भाष्य पर्यायोपादान किमर्थमत आह—भाष्येत्विति । [॥ अनुगत्त भव ॥]

सपूर्वाया । व्यवस्थितेति । नैव स्मिन्दृष्टवचनान्तर व्यर्थमिति भाव वार्तिकस्य व्याख्यानान्तर भाष्ये—अपर आहेति । ननु पूर्वव्याख्याने 'सपूर्वाया इति विकल्पोऽन्वादेशे न भवती'त्युक्तम्, इदानीं ▪ तत्र विकल्प इति पक्षभेदात् कथ सापुन व्यवस्थेयत आह—विरोधादिति । परया व्याख्यया पूर्वव्याख्या बाध्यत इत्यर्थ । 'पूर्ववाक्य'मित्यस्य पूर्वमेतद्व्याख्यानवाक्यमित्यर्थो बोध्य ।

१ अयपाठ क्वाचि न । २ अनोदाहरणद्वयमेव क्वचित् दृश्यते । ३ 'प्रथमाया'इति क्वचिन्न ।

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ।८।१।२७।

किमिदं तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम्—'कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोर्गोत्रादीनि भवन्ति तिङः पराण्यनुदात्तानी'ति, आहोस्विदनुदात्तविशेषणम्—'तिङः पराणि गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरर्थयोरनुदात्तानि भवन्ती'ति? ॥*॥ तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम् ॥*॥ तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम्?]॥ 'पाठविशेषणम्'। पाठो विशेष्यते ॥*॥ अनुदात्तविशेषणे ह्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम् ॥*॥ अनुदात्तविशेषणे ह्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं कर्तव्यं स्यात्—'चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगते'रिति। 'कुत्सनाभीक्ष्ण्ययो'रिति वक्तव्यं स्यात् ॥*॥ अनुदात्तग्रहणं वा ॥*॥ अथ वा 'यान्यनुदात्तानी'ति वक्तव्यं स्यात्। तस्मात्सुष्ठूच्यते— तिङो गोत्रादिषु कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणमनुदात्तविशेषणे ह्यन्यत्र गोत्रादिग्रहणे कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणमनुदात्तग्रहणं चे'ति ॥*॥

तिङ्ङतिङः ।८।१।२८।

अतिङ इति किमर्थम्? ॥ पचति करोति ॥*॥ अतिङ्ग्रहणमनर्थकं समानवाक्याधिकारात् ॥ * ॥ अतिङ्ग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम्? ॥

प्र] तिङो। पाठविशेषणमिति। पठ्यत इति पाठः। सन्निवेशविशेषो ग्रन्थसन्दर्भ उच्यते। एतयोरेवार्थयोर्गोत्रादिव्यपदेशं प्रतिपद्यन्ते नान्येनार्थे। अथ यथा [illegible] विभागेन [illegible]। तिङो गोत्रादीनां त्वेको योगोऽनुदात्तार्थः कुत्सनाभी[illegible] इति द्वितीयो 'गोत्रादीना'[illegible] परिभाषार्थः—'कु[illegible] गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव [illegible]'ति। [तिङो गोत्रा]॥

तिङ्ङतिङः। पचति करोतीति। [illegible] 'च'शब्देन [illegible] ॥ न चेति। [illegible]

उ.] तिङो गोत्रा। [illegible] गोत्रादन्युच्यन्ते [illegible] इति। [illegible] कथं [illegible]— अथ चेति। [तिङो गोत्रा]।

तिङ्ङतिङ। विनाऽपि चेति। [illegible] अर्थवत्या दिति। [illegible] कार्य। [illegible]

१ अत्र एष्टे [illegible] इति ग्रन्थे।

समानवाक्याधिकारात्' । समानवाक्य इति वर्तते, न च समानवाक्ये द्वे तिङन्ते स्त ॥ [तिङतिङ] ॥

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ।८।१।३०।

निपातैरिति किमर्थम् ? ॥ यत्कूजति शकटम् । यैनी कृन्तति शर्करी । यत् रैथ कृजति ॥ निपातैरिति शक्यमवक्तुम् । कस्मान्न भवति—यत्कूजति शकटम्, यैनी कृजती शकटी, यैनस्य कृजतानि ? ॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ॥ नैषा परिभाषेह शक्या विज्ञातुम्, इह हि दोष स्याद्यावद्यथाभ्याम् । इह न स्यात्—यावन्मस्यपेप सर्वा जनेभ्य कृणोति ।

प्र]तादिव्यक्षरस्यार्थे वाक्यस्य परिभाषणादाख्यातमित्येकस्य विवक्षितत्वादेक- स्याख्यातस्य वाक्यवादयोराख्यातयोरेकवाक्यताऽभाव । आख्यातमित्य- स्यस्याऽविवक्षायां वा स्यादिति द्वितीय वाक्यलक्षण वाक्यकारेण पठितम्- 'एकतिङ् वाक्य'मिति । अत्रैकशब्देन यत्नेन सङ्ख्या प्रतिपाद्यते । [तिङविङ] ॥

निपातै । यत्कूजतीति । इण शतरि इणो यणिति यणि रूपम् । यतीति । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्याऽपि ग्रहणमिति प्राप्ति । यतीति । नयोगान्तरोपदस्याऽसिद्धत्वात्तन्मध्यपतितस्य शुमस्तद्ग्रहणेन ग्रहण प्राप्ति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । लाक्षणिकस्यानुमानेन रूपावधारण, प्रतिपदोक्तस्य [illegible] प्रत्यक्षेण । प्रत्यक्षानुमानयोश्चाऽविलम्बितप्रतीतिरूपत्वात्प्रत्यक्ष न्याय ।

यावदिति । यत्परिमाणमस्येति वतुबन्तस्य यावच्छब्दस्य लाक्षणिकत्वाद्य- णादित्यस्य ऐडन्तस्य निघातप्रतिषेधो न स्यात् । निपातस्थैव तु ग्रहण तस्य स्यात्, तत्र यदा प्रायोगिकं रूपमाश्रीयते तदा शास्त्रानपेक्षणाल्लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषा नोपतिष्ठते । शास्त्राऽपेक्षायां वा प्रत्यक्षानुमानयो गमकत्वलाश्रयण

उ.]धिकारे पारिभाषिके च वाक्यमाश्रित्य प्रत्याख्यानम् । तथाव्ययत्व मिथुनत्वमेव । अत्रएव एकस्य गुणो भावनात्स्यादौ भावनान्वयस्य न निघात । यत्वोत्तर च मुनीनां प्रामाण्यमिति दिव । एकत्वस्य विवक्षितत्वादिति चिन्त्यमि युक्त समर्थमूले । [तिङतिङ] ।

निपातैर्य । ऐडन्तस्येति । 'इति हिमाया'मित्यस्यत्र । प्रायोगिकमिति । तद्द नित्यमनवयवमिति भाव । शास्त्रापेक्षायामिति । शास्त्रीयस्य कल्पितप्रकृतिप्रत्ययाद्यव यवकस्य ग्रहणे इत्यर्थ । शास्त्रापेक्षायां शास्त्रीयस्यैव ग्रहणं युक्तमिति भाव । समकस्य

१ 'किम्' पा० । २ 'यन्ती' पा० । ३ कृजति रथ' पा० । ४ पा. न्याय्य. पा० । ५ यावनस्य उप ग्रैव । दस्यग्रैव' 'दस्य ग्रैव । ग्रैव । पा० । ६ 'कृणवत्' पा० ।

॥ * ॥ चण्यग्निचिदिवृत्श्रेदर्थ ॥ * ॥ चण्यग्निचिदिवृत्श्रेदर्थे उपसंख्यानम् । 'अथ च वै मरिष्यति'। अथ चेन्मरिष्यति न च पितृभ्यः पूर्वेभ्यो दास्यति। अप्रायश्चित्तिकृतौ च स्यानाम् ॥ [निहुनिङ] ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ।८।१।३५।

'अनेक'मिति किमुदाहरणम् ?॥ यद्वाहसौ मत्तो भवति अथ यत्तपति॥ नैतदस्ति । एकमत्र हियुक्तमपर यद्युक्तम् तत उभयोरप्यनिघात ॥

इदं तर्हि 'अनृतं हि मत्ता वदन्ति पाप्मा एनं विपुनाति'॥ एकं खल्वपि अग्निर्हि पूर्वमुदजयत्तमिन्द्रोऽनूदजय'दिति ॥ [छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्]॥

प्र] तत्र निपातग्रहणमिह प्रकरणे एतत्परिभाषानाश्रयणस्य लिङ्गम्। चेदर्थं इति। आशङ्कावधारणादिकश्चेदर्थः । 'अथ च वै मरिष्यती'त्याशङ्का गम्यते । अन्यथो वा- अपि मरिष्यत्यथ न च दास्यता'मि । [निपातैर्यद्यदिहन्त]॥

छन्द । हतुहेतुमद्भावस्य द्योतको हिरित्यनेकमपि तिङन्तं हियुक्तं भवति। उभयोरप्यनिघात इति। लक्षणान्तरेण- हि च'ति निपातैर्यद्यदा'ति च। यद्यपि द्व हियुक्ते तथापि द्वितीयस्याऽनिघातकारणान्तरमेकद्वावंदक हियुक्त मित्युक्तम्।

इदं तर्हीति । अनिघातकारणान्तराऽभावात् । पाप्मा एनं उच्यते । यस्मान्मत्तेऽनृतं वदन्ति तस्मादनृतवदनदोषेण न युज्यते इत्यर्थ । उदजयदिति।

उ] स्यात्युक्तत्व मतमि निघाताद-न्तरेति। धारकनैव नित्यह इति भाव । चेदर्थं इति। मनुष्यादिषु दृष्टप्रयोगःक्लेश्योऽपि। तदर्थग्रहो च चित्तनिन्दककार्य इति भाष्याभि प्रय । अन्यथो वेति । तदुदाहृत भाष्ये-'न च पितृभ्य'इत्यादि । न ने यस्य च नैवेदर्थ इति भाव । अप्रायश्चित्तिकृतौ चेत्यत्राप्यनन्तरार्थ इति बोध्यम् । प्रायश्चित्ति -शब्दश्चित् । आकारान्त्य चेनमरिष्यतीत्यादेर्वाक्य तदुपलक्षणेऽपि न प्रय ... इत्यर्थं इति केचित् ॥ [निपातैर्यद्यदिहन्त] ॥

छन्दस्यने । ननु नैकस्य कथं हिनैव स्यादत आह-हेतुहेतुमदिति । यद वीति । भवति हेतुहेतुमद्भावमात्रमिति भाव । मत्ताचात्स्यादनृत वदति शङ्कनीय मानृतवदनार्थं इति स्पष्टम् । पाप्मा एनं इति। कचित्तु 'पाप्मा मद' इति पाठ । तत्र पाप्मेहेतुत्वात्त्मा । मदयिता [illegible] विज्ञानां दोषत्वमाह । एतत्पदयुक्त- पुरुषो मद पानादिना व्याकुलचित्तत्वादनृतं वदति तस्मान्मद एव अनृतादिना पुरुष पुनाति । अनृतवदनदोषकृतवाचा न करोत्यर्थं । यहा-अनृतवदनजन्येन तं न स

1 मदं क्वचित्। २ यत्तपर्य पा० । ३ 'पुनाति' पा० । ४ 'मद' पा०

तुपश्यपश्यताऽहैः पूजायाम् ।८।१।३९।

'पूजाया'मिति वर्त्तमाने पुनः पूजाग्रहणं किमर्थम् ? ॥ अनिघातप्रतिषेधाऽभिसम्बद्धं तेन[1]। यदि तदनुवर्त्तेत[2] इहाऽप्यनिघातप्रतिषेधः प्रसज्येत । इष्यते चाऽत्र निघातप्रतिषेधः ॥ यथा पुनस्तत्र यावद्यथेत्येताभ्यामनिघाते प्राप्तेऽनिघातप्रतिषेध उच्यते इहेदानीं केनाऽनिघाते प्राप्तेऽनिघातप्रतिषेध उच्येत[3] ? ॥ इहापि 'यद्वृत्तान्नित्य'मित्येवमादिभिः ॥ [तुपश्यपश्य]

एहि मन्ये प्रहासे लृट् ।८।१।४६ ।

किमर्थमिदमुच्यते, न 'गत्यर्थलोटा लृ'डित्येव सिद्धम्?॥[॥ ॥ नियमाऽर्थोऽयमारम्भः ॥ ॥]॥ नियमार्थोऽयमारम्भः – 'एहि मन्ये प्रहास एव यथा स्यात्'॥ इह मा भूत् ?॥ एहि मन्ये रथेन यास्यसीति ॥ [एहि मन्ये प्रहासे लृट्]॥

जात्वपूर्वम् ।८।१।४७।

प्र] एकमजयदिति पदमटस्वरेणाद्युदात्तमपरमनुदात्तं, तत्र पूर्वणानेकस्य निघातनिषेधे प्राप्ते क्वचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनम् । तत्र छन्दसि दृष्टाऽनुविधानाद् यथाप्रयोगं व्यवस्था । [छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम्]॥

तुपश्य । अनिघातेति । 'यावद्यथाभ्या'मित्यनेनाऽनिघाते प्राप्ते 'पूजायामनन्तर'मिति प्रतिषिद्धः । इह त्वनिघात इष्यत इति पुनः पूजाग्रहणम् ॥

एहि । आङ्पूर्वादिणो लोट् सिपः हिरादेशः । एहि मन्य इति । अत्र हासेऽपि वैयधिकरण्यादुत्तमप्रयोगः । एहि त्वं रथेन यास्यसीत्येवमहं मन्य इत्यर्थः । 'यास्यसी'त्यस्य निघातो भवत्येव । उत्तमस्याऽतन्त्रत्वादेहि मन्यसे रथेन यास्यामीत्यत्रापि नियमादनिघाताऽभाव इति केचिदाहुः । [एहिमन्ये]॥

उ]कथानि मस्तत्वादेवेत्यर्थः । पापाऽमवश्च एवाऽत्र पवनमिति भावः । एकमजयदिति । आद्यमित्यर्थः । तत्रपूर्वेणेति । अविरहितेनाऽनेनेत्यर्थः । वचनमिति । अपिरूपमित्यर्थः ।

तुपश्यपश्यता । एतद्विषये निघाताऽप्राप्त्या न तत्प्रतिषेधसम्भव इति शङ्कते भाष्ये– यथापुनरित्यादि प्रतिषेध उच्यते इत्यन्तेन । उत्तरयति–इहापीति । [तुपश्य]॥

एहि मन्ये । वैयधिकरण्यादिति । आगमनमननयोः कर्तृभेदादित्यर्थः । प्रहासे तु एहि मन्ये रथेन यास्यसी'त्यादावेककर्तृकत्वं, रथेन यास्यामीति यदि त्वं मन्यसे' इत्यर्थः । अतन्त्रत्वादिति । 'मन्ये'इति शेषः । केचिदाहुरिति । वृत्त्यनुसारिण । भाष्यानुक्तत्वमस्वारस्यबीजम् । [एहि मन्ये प्रहासे लृट्]॥

---

1 'तदभूत्' पा० । 2 'वर्त्तेत' पा० । 3 उच्यते' पा० । 4 दर्शनमन्' पा० ।

किमिदमपूर्वग्रहणं जातुविशेषणम्—'जातुशब्दादपूर्वात्तिङन्त'मिति, आहो स्वित्तिङन्तविशेषणं 'जातुशब्दात्तिङन्तमपूर्व'मिति ? ॥ जातुविशेषणमित्याह ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ यदयं 'किंवृत्तं च चिदुत्तर'मित्याह ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ अत्राऽप्यपूर्वमित्येतदनुवर्तते न चाऽस्ति सम्भवो यत्किंवृत्तं च चिदुत्तरं स्यात्तिङन्तं चाऽपूर्वम् । अत्रापि तिङन्तविशेषणमेव स्यात् ॥ कथम् ?॥ किंवृत्ताच्चिदुत्तरात्तिङन्तमपूर्वमिति ॥ यत्तर्हि 'आहो उताहो चानन्तर'मित्यनन्तरग्रहणं करोति॥ एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम्॥ किम् ?॥ शेषप्रक्लृप्त्यर्थमेतत्स्यात्—'शेषे विभाषा' ॥ कश्च शेषः ?॥ सान्तरः शेष इति ॥ अन्तरेणाऽप्यनन्तरग्रहणं प्रक्लृप्तः शेषः ॥ कथम् ? ॥ 'अपूर्व' इति वर्तते ॥

शेषे विभाषा । ८।१।५० ।

कश्च शेषः ?॥ ॥*॥ 'सपूर्वः शेषः' ॥*॥ इति ॥ [शेषे विभाषा] ॥

❀ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ❀ । ८।१।१ ।

प्र] जात्व । किमिदमिति । निमित्तनिमित्तिसन्निधौ सति संशयात्प्रश्नः । कथं ज्ञायत इति । निमित्तस्याऽप्राधान्यात्सति प्रधाने विशेषणसम्बन्धयोग्यत्वे युक्तो विशेषणसम्बन्ध इति प्रश्नः । तिङन्तं चाऽपूर्वमिति । चिदुत्तरात्किंवृत्तात्परस्य तिङन्तस्य विद्यमानपूर्वत्वात् । अत्रापीति । 'कश्चिद्भुङ्क्ते' इत्यादावेवाऽनिघातो यथा स्यात्, 'कश्चित्पुरुषो भुङ्क्ते' इत्यादौ व्यवधाने मा भूदित्येवमर्थं तिङन्तविशेषणमपूर्वग्रहणं स्यात् । यत्तर्हीति । तिङन्तविशेषणे ह्यपूर्वग्रहणेऽन्तरेणाऽपूर्वं भवतीत्याहो देवदत्त पचतीति सपूर्वत्वादेवाऽनिघातो न भविष्यतीति किमनन्तरग्रहणेन, तस्मान्निमित्तविशेषणमपूर्वग्रहणमित्यनुमीयते । तथाऽऽहो देवदत्त पचतीति निमित्तस्याऽपूर्वत्वादनिघातः स्यादिति कर्तव्यमनन्तरग्रहणम् । इति महाभाष्यप्रदीपे अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

उ] जात्वपूर्वं । निमित्तेति । जातु इत्येतन्निमित्तं, तिङन्तं निमित्ति । जातुयुक्तं तिङन्तं नानुदात्तमिति सूत्रार्थः । कश्चित्पुरुषो भुङ्क्ते इति । अत्र किंशब्दोऽपि किंवृत्तेन चिदुत्तरेण युक्तो भवत्येवेति भावः । इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते अष्टमस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।८।१।१।

---

१ 'अपूर्वग्रहणं जातुविशेषणम्' इति क्वचित्पठ्यते । २ इदं क्वचित् । ३ इदं क्वचित् । ४ 'नन्तरं करो' पा० । ५ 'त्यर्थं' पा० ।

गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत् । ८।१।५१ ।

॥*॥ लृटि प्रकृतिभावे कर्त्रन्यत्व उपसङ्ख्यानं कारकान्यत्वात् ॥*॥
लृटि प्रकृतिभावे कर्तुर्यत्कारकमन्यत्तस्याऽन्यत्व उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।
आगच्छ देवदत्त ग्रामम् ओदनं भोक्ष्यसे ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥
'कारकान्यत्वात्' । 'न चेत्कारकं सर्वान्य'दित्युच्यते सर्वान्यच्चाऽत्र कारकम् ॥
किं पुनः कारणं सर्वान्यत्प्रतिषेधेनाश्रीयते न पुनरसर्वान्यद्विधानेनाश्रीयेत ? ॥

प्र] गत्यर्थ । लृटि इति । निघातप्रतिषेध एव प्रकृतिभाव । कर्तुरिति पञ्चमी । कर्तुरन्यत्कारकं कर्मादि तस्यान्यत्व इत्यर्थः । आगच्छेति । भोजनगमनयोरेको देवदत्तः कर्ता कर्म तु ग्रामो गमनस्यौदनो भोजनस्येति कर्मभेदादनिघातोऽप्राप्त । कारकशब्देन सूत्रे कारकव्यक्तिराश्रीयते तेन कर्मत्वाऽभेदेऽपि ग्रामौदनव्यक्तिभेदात्कारकभेद । किं पुनरिति । कारकमात्रं न सर्वमन्यत् , कर्मभेद

उ] गत्यर्थं लोटा । नन्वत्र प्रकृतिभावो न प्रसक्तोऽत आह-निघातप्रतिषेधे एवेति । कर्तुरन्यदिति । कर्त्रन्यत्व इति वार्तिके कर्तृपदेन कर्तृभिन्नं लक्ष्यते तस्मादन्यत्वमित्यर्थः कर्त्रन्यान्यत्व इति वा वार्तिकपाठ । कर्मभेदादिति । ओदनलृडन्तयोरेकं कारकं तत्र च यद्यप्यन्यत्र भवता यथादिति भाव । सर्वान्यदिति—समासस्तु सौत्रत्वाद्बोध्य । लुप्तविभक्तिर्वा सर्वेति भिन्नं पदम् । ननु कारकपदवाच्यत्वं कारकत्वेनैवात्र ग्रहणात् कारकमात्रमाह कारकशब्देनेति । सामर्थ्यादिति भाव । कर्मत्वाभेदेऽपीति । अत्र व्यक्तिपक्ष तदवश्यम् अत एवाह कथयति- निरूप्यासमवेतद्रव्याभिधानमिति । न तु सूत्रस्थपदेनैव कारकाभिधानमिति । न च तदन्यत्वे ग्रामः पाककर्मैवापत्ति । एवमोदनं पचति देवदत्तः यानं पचतस्यापत्तिरिति वाच्य कारकाधिकारसङ्गते कर्तुरीप्सिततममित्यादिभि क्रियानिरूपकत्वात्तदाश्रयस्य क्रियान्तरस्य तत्तत्कारकशक्तिविशेषाणां निरूपकत्वाभावेन शक्तिभेदेन तच्छक्त्याश्रयविशेषणादिति भाव । इदं चिन्त्यम् अतस्मान्सर्थ्यां कारकरूपमिति सूत्रस्थाकरविरोधात् । आगमनभोजननिरूपितकर्मत्वशक्तिभेदेऽपि कर्तृत्वं सामान्यमेकमिति नन्वानुपस्था कारकशब्देन द्रव्यं गृहीतं स्यादेव । उदाहरणमिदमुदाहरणान्तरेषु वदनभोजननिरूपितशक्तिभेदात् परद्रव्याभिधाने इत्युक्तमिति बोध्यम् । भाष्य—सर्वान्यच्चात्रेति । निङन्तद्वयसम्बन्धिसर्वकारकमध्ये तिङन्तं यदप्यत्र कारकमित्यर्थः । सर्वान्य प्रतिषेधे नेति । अत्र पक्षे समस्तकारकस्य लृडन्ते कर्तृत्वेन लृडन्ते यत्किञ्चिदप्यन्यच्चेत् निघातप्रतिषेधो नेत्यर्थ । न पुनरसर्वान्यद्विधानेनेति । लृडन्ते यत्किञ्चित्कारकं तत्र च भवेत्, किञ्चित्त्वन्यदपि तत्रापि निघातप्रतिषेध इत्यर्थ । 'सर्वे'ति लुप्तविभक्तिकं कारकविशेषणम् । तथा च इदमिदं दर्शयति—कारकमात्र नेति । अन्याऽभिधान

१ 'कर्तुर्यत्' पा० । २ 'यदन्यत्कारक' पा० । ३ अन्ये पा० । ४ इदं वार्तिकम् ।

कर्त्ता चाऽन्यः सर्वान्य[1]श्चेत् कर्तृसामान्यात्सिद्धम् ॥ * ॥ कर्तृसामा-न्यात्सिद्धमिति चेत्तद्भेदेऽन्यसामान्ये प्रकृतिभावप्रसङ्गः ॥ * ॥ कर्तृ[2]सामा-न्यात्सिद्धमिति चेत्तद्भेदे-कर्तृभेदे-अन्यस्मिन्कारकसा[3]मान्ये प्रकृतिभावः प्राप्नोति । आहर देवदत्त शालीन्यज्ञदत्त एनान्भोक्ष्यते ॥ एवं तर्हि-व्यक्तमेव पठितव्यं 'न चेत्कर्त्ता सर्वोऽन्य इती'ति॥ * ॥न चेत्कर्त्ता सर्वान्य[4] इति चेद-न्याऽभिधाने प्रतिषेधमेके ॥ * ॥ 'न चेत्कर्त्ता सर्वान्य' इति चेदन्याभिधाने प्रतिषेधमेके इच्छन्ति । 'उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो यज्ञ[5]दत्तेन भोक्ष्यन्त' इति प्राप्नोति । 'भोक्ष्यन्त' इति चेष्यते ॥ * ॥ सिद्धं तु तिङोरेकद्रव्याऽभि-धानात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'तिङोरेकद्रव्याभिधानात्' । यत्र तिङ्भ्यामेकं द्र[6]व्यमभिधीयते तत्रेति वक्तव्यम् ॥ [गत्यर्थलोटा]

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ।८।१।५५।

प्र]ऽपि कर्तुरन्यत्वादिर्यनिपातो भविष्यतीत्यर्थः । आहरेति । अत्रापि न सर्वा-न्यत्कारकं, शालिलक्षणस्याकर्तृत्वात् । अन्याभिधान इति । यदैकमेव कर्म लकार-द्वयवाच्यं कर्तृभेदश्च तदाऽन्याभिधानं द[र्शी]यते । कर्तृशब्दोपादाने तु न सिध्यति । एकग्रहणं न विवक्षार्थमपि त्वागमपारम्पर्यप्रतिपादनार्थम् ।

सिद्धं त्विति । एकद्रव्यं कारकशक्त्या विशिष्टं कर्म कर्तृ वा यदा ल्[ट्] इत्याभ्यामुच्यते तदाऽभिधानं । न चेदमपूर्वं कर्तव्यं सूत्रेणैवाऽस्यार्थस्य सङ्ग्र-हात् । तथा हि लोट्लृटो सन्निधानात्तद्वाच्यमेवात्र कारकमाश्रीयते, लोडन्त-ल्लन्तयोश्चाऽर्थग्रहणो निमित्तनिमित्तिभावः । [गत्यर्थलोटा]।

उ]इति भाष्यस्य अन्यत्वेन अन्याभिधाने इत्यत्राह-यदैकमेवेति। एक इत्य-न्यत्वस्याऽन्ये नेच्छन्ति नार्थ इत्याह-एकग्रहणमिति । नन्विदमपूर्वमिति । तत्र वक्तव्य'मित्यस्य' व्याख्यानमिदम् । तद्वाच्यमेवेति । अन्तरङ्गत्वादिति भाव । सर्वं प्रसङ्गे ▮ आगच्छ देवदत्त ग्रामं त्वं वक्ष्य ओदनं भोक्ष्यत इत्यादि निरन्तरप्रतिषेधाय 'सर्वं चेत्कारकमन्यत्' तदा निघातनिषेध इति सूत्रार्थः । यास्त्वत्र न सद्योगमात्र-क्रियार्थदारत्वं इत्याह-लोडन्तेति । अर्थलक्षण इति । अर्थद्वारक इत्यर्थः । तत्तरैव वाच्यत्वमिति पक्षे एकस्यैव द्रव्यस्याभिधानात्-तत्त्वाश्रयत्वेन प्रवृत्तिरित्यर्थः ।[गत्यर्थं]।

१ कर्त्ता चान्यः सर्वान्यश्चेत् कारकं नव पा०। २ कर्तृ पा०। ३ कारक सामान्ये पा०। ४ सर्वान्यो भवति इति पा०। इति नास्ति क्वचित्। ५ भोक्ष्यन्ते इत्यधिकं क्वचित्पाठः। ६ सकद्रव्यमे

कस्याय प्रतिषेध ? ॥ * ॥ आम एकान्तर एकश्रुत्यप्रतिषेध ॥ ~ ॥ आम एकान्तर ऐकश्रुत्यस्याऽय प्रतिषेध ॥ कथ पुनरप्रकृतस्याऽसशब्दितस्यैकश्रुत्यस्य प्रतिषेध शक्यो विज्ञातुम् ? ॥ अनन्तिक इत्युच्यते । अनन्तिक

प्र] आम ए । कस्यायमिति । 'आम्भो देवदत्ते'त्युदाहरणम् । आमिति निपातत्वादाद्युदात्त । भो इति भवच्छब्दस्य 'विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य ति रुत्वे ओत्वे च रूप, तस्य पदात्परस्यामन्त्रितस्य चति निघात । देवदत्तन्यस्य निघात प्राप्तोऽनेन प्रतिषिध्यते । भो शब्दस्य नामन्त्रिते इत्यनेनाऽविद्यमानवत्त्वनिषेधादेकान्तरत्वे निघाते च निषिद्धे एकश्रुतिदूरात्सम्बुद्धा वित्येकश्रुति प्राप्नोति, 'दूराद्धूते च' ति प्लुतोदात्तत्व च । तत्र स्वरितस्यार्द्धह्रस्वोदात्तादोदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरादूर्ध्वमुदात्तादनुदात्तस्य स्वरितात्कार्यं स्वरितादिति सिद्ध्यर्थ'मिति वचनात्प्लुतोदात्ते कर्त्तव्ये पूर्वत्राऽसिद्धमित्येकश्रुतेरसिद्धत्वात्प्लुतोदात्तत्वमेव भवति नैकश्रुति । तत्राऽनेक प्रतिषेधसम्भवात्प्रश्न । यदि प्रकरणमपेक्ष्यते तदा निघातस्यैव निषेधेन भाव्य, नैकश्रुते । अथ सामर्थ्यात्प्राप्तस्य निषेध, तदैकश्रुतेरेव निषेधो न निघातस्य । ऐकश्रुत्यस्येति । एका श्रुतिर्यस्य तदेकश्रुति, तस्य भाव ऐकश्रुत्यम् । कथ पुनरिति । प्रकृतस्य वा प्रतिषेधो भवति, यथा नाज्झलाविति सवर्णसज्ञाया । सशब्दितस्य वा,—यथा 'न सप्रसारणे सप्रसारण'मिति ।

इतर सामर्थ्यमाश्रित्याह—अनन्तिक इत्युच्यत इति । ततश्चार्थादेकश्रुति सन्निहिता । कथ पुनरनान्तिक दूरम् [1] । उच्यते । कश्चिन्नञ्समासोऽर्थान्तरस्य वाचक । यथा अनादर इति,—परिभव अवज्ञान चोच्यते, न त्वादराऽभाव ।

उ] आम एकान्तरमा । ननु भो शब्दस्यामन्त्रिते पूर्वमित्यविद्यमानवत्त्वे कथमेकान्तरत्वमत आह भो शब्दस्येति । एकान्तरत्वमिति । अन्तरयेन व्यवधायकत्वम् । एकमन्तर यस्य तद्भाव एकव्यवहितत्वमित्यर्थ । वस्तुतस्तत्र व्याकरणेन स्वाश्रयनिवृत्तेरन्तरमिति बोध्यम् । नैकश्रुतिरिति । प्लुतोदात्तत्वोत्तरमेकश्रुत्यप्रवृत्तेश्च न वार्यतामिति चिन्त्यम् । अथ सामर्थ्यादिति । अनन्तिकशब्दस्य दूरवाचित्वनैकश्रुतेरेव प्राप्तत्वादित्यर्थं । यथाचैकश्रुतेरेव प्राप्तिस्तथोपरिष्टात्स्फुटीभविष्यति । ऐकश्रुत्यशब्द भावप्रत्यया ऽसङ्गति परिहरति—एका श्रुतिरिति । इतर सामर्थ्यमिति । यथा प्रकरणाच्छब्दोपादानाद्वा सन्निधान तथा सामर्थ्यादपीत्यर्थ । स्पष्टप्रतिपदोक्तपरिभाषया दूरवाचकपरो

1 इति क्वचिन्न दृश्यते ।

च स्मिन् ? ॥ दूरम् ॥ दूरात्सम्बुद्धौ चैकश्रुतिरुच्यते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ?॥ किं तर्हीति ॥ * ॥ निघातप्रसङ्गस्तु ॥ * ॥ निघातस्तु प्राप्नोति—आगच्छ भो देवदत्त३ । आमन्त्रितस्याऽनुदात्तत्वं प्राप्नोति ॥ * ॥ सिद्धं तु प्रतिषेधाधिकारे प्रतिषेधवचनात्[1] ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'प्रतिषेधाधिकारे [प्रतिषेधवचनात्' । प्रतिषेधाधिकारे] प्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्निघातो न भविष्यति ॥ नैव वा पुनरत्रैकश्रुत्यं प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ अनन्तिक इत्युच्यते, अन्यच्च दूरमन्यदनन्तिकम् ॥ यद्येव प्लुतोऽपि तर्हि न प्राप्नोति, प्लुतोऽपि हि

प्र] एवमत्रनाऽभिप्रायः ... दूरार्थाभिधाया । तत्रानुदात्तत्व 'पचामि देवदत्त'इत्यादौ मा भवत्य ... एक श्रुतिः प्राप्ताऽनेन प्रतिषिध्यते । निघातस्त्विति । अपवादे प्रतिषिद्धे उत्सर्गस्य न्यायप्राप्तत्वात् । सिद्धं त्विति । निघातप्रतिषेधाधिकार वचनान्निघातोऽपि प्रतिषिध्यते, अन्यथैकश्रुतिर्दूरात्सम्बुद्धावित्युक्ता नाम एकान्तर इत्युच्यते । एवमामन्त्रितस्यानन्तिक इति न वक्तव्यं भवति । केवलस्य च निघातस्यैकश्रुत्या बाधितत्वात् प्रतिषेधोऽनर्थक इति सामर्थ्यादुभयप्रतिषेध । ननु चैकश्रुतिर्देवदत्ता ३ आगच्छेत्यादौ मा भवतु कथमाम् भो देवदत्ता३ इत्यादौ निघातस्य बाधिका ?, प्रत्युत परत्वादेकश्रुतेर्निघात एव बाधक इति तस्यैवाऽत्र प्रसङ्ग इति प्रतिषेधोऽपि तस्यैव न्याय्य । तस्य च प्रतिषेधे एकश्रुति स्यादेव । नैष दोष । पदद्वयनिबन्धननिघातापेक्षयाऽधिकनिमित्त दूरात्सम्बोधनमपेक्षमाण एकश्रुति[2] सति शिष्टस्वरो भवतीति तथैव भाष्यम् । अन्यच्चेति । अन्तिकसदृश

उ.] कारणेन विहितस्य निषेध इति सामर्थ्यमिति भाव । तदाह—कश्चिदिति । अभ्यन्तरस्येति । उत्तरपदार्थविशेषणस्येत्यर्थ । ननु परत्वादेकश्रुत्यस्याऽसिद्धत्वाद्वा निघात एव प्राप्नोतीत्यत आह—तत्रेति । ननु प्रधानमल्लन्याय ... आह-अपवाद इति । 'तौ सत्' इति निर्देशात् न्यायो नास्त्येवेति भाव । नन्वत्रमेकश्रुतिनिषेधे मा भावोऽस्त्वत आह—केवलस्य चेति । सावकाशेति । पदात्परत्वाभावेन निघाताऽप्राप्तिरिति भाव । परत्वादिति । इद च यथान्यासे । वार्त्तिकोक्तोत्वर्थे तु असिद्धत्वान्निघातो भविष्यतीति बोध्यम् । सति शिष्टेति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं निघाते पश्चात्प्रवर्तमानत्वेनेत्यर्थं । वस्तुतोऽसिद्धत्वादेकश्रुते पूर्वं निघाते तस्य प्राप्त्या सतिशिष्टत्व बोध्यम् । एतेनाऽर्थं ... तन्त्र ... न इति । एवं च तस्यैव निषेधो युक्त, प्रतिषेधाधिकारे विधानाच्च निघातस्यैवेति उभयनिषेधसिद्धिरिति भाव । अन्तिकसदृशमिति ।

1 'चैकश्रुति' पा० । 2 'अनन्तिकस्यानुदात्त'पा० । 3 अत्र पाठो त्रुट ।

'दूरा'दित्युमच्यते?॥ इष्टमेवैतत्संगृहीतम्, आम्भो देवदत्तेत्येत्र भवितव्यम् ॥

यद्धितुपरं छन्दसि ।८।१।५६ ।

किमर्थमिदमुच्यते यदाद्यैरेवं सर्वैरेतैरनिघातकारणैर्योगेऽनिघात उच्यते, यथैव पूर्वैर्योगे एवं परैरपि ?॥ अत उत्तरं पठति ॥ * ॥ यद्धितुपरस्य च्छन्दस्यनिघातोऽन्यपरप्रतिषेधार्थः ॥ ॥ यद्धितुपरस्य च्छन्दस्यनिघात उच्यते ॥ [किं प्रयोजनम् ?॥] 'अन्यपरप्रतिषेधार्थः'। अन्यपरस्य प्रतिषेधो मा भूदिति ॥

प्र] यत्र दूरं न चान्तिकं तदनन्तिकं गृह्यते । अन्यथा दूरग्रहणमेव कुर्यात् । अथ वा दूरमध्ययो सामान्यशब्दोऽपि दूरे निघातस्याऽप्राप्त्या तत्प्रतिषेधसामर्थ्यादन्यथाभिधाय्यनन्तिकशब्दः । स्वरव्यञ्जनं च—आम् भो देवदत्तेत्यादावन्तिकाऽनन्तिकत्वम्, अन्तिके निघातस्य विधानात् । अनन्तिके निषेधात् ॥

यद्धि । यदाद्यैरिति । 'निपातैर्यद्यदी'ति 'हि चे'ति 'तुपश्ये'ति सूत्रैः । जाये स्वो रोहावेहीति । आङ्पूर्वादिणो लोट् सिपो हिः । गत्यर्थलोटा युक्तस्य 'रोहावे'त्यस्य 'लोट् चे'त्यनिघातः प्राप्तोऽनेन नियमेन निवर्त्यत इति स्वःशब्दाश्रयो निघातो भवति । ननु 'परमपि छन्दसी'ति वचनात् स्वःशब्दस्य पूर्वाङ्गवद्भावाज्जाये स्वरित्यस्यामन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्त्वान्निघातो नैव प्राप्नोति । नैष दोषः । 'अव्ययानां प्रतिषेध' इति वचनात् परस्य पूर्वाङ्गवत्त्वाऽभावादव्ययस्य । यद्वा—षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनं तन्निमित्तवचनं वा अङ्गवद्भावे आश्रितमिति नास्ति पूर्वाङ्गवद्भावः । नहि स्वःशब्दः षष्ठ्यन्तो, नाप्यामन्त्रित

उ.] अनाम्रेण इव दाविर माद्रदस्पृक्को नत न तु विपक्षस्पृक्क इत्यर्थः । अन्यथेति । प्रतिपत्तिलाघवान्मात्रालाघवमिति भावः । नन्वनान्तिकग्रहणसामर्थ्यं द्वयमव्ययोरुभयोरपि ग्रहणसत्त्वत आह—अथवेति । निघातस्याऽप्राप्त्येति । एकश्रुत्या बाधादिति भावः । कथं पुनरनयोर्निर्णयोऽत आह—स्वरव्यञ्जनयेति । भाष्ये इत्येव भवितव्यमिति । अत्र पक्षे पुनस्त्वाप्यनेन निषेधः । एकश्रुतेरिव तस्याऽपि प्रतिपदोक्तत्वात् । वार्तिके चैकश्रुतिग्रहणमप्राकरणिकस्याप्यस्य निषेध इत्यर्थस्योपलक्षणमित्याशयः । 'पुनोदात्तवमेव भवतीति' पूर्वैकैयस्तु प्राप्तिमात्राभिप्रायः । एवञ्च 'सर्वस्य द्वे'इति सूत्रस्थे 'आम्पत्तमि देवदत्ते'त्युदाहरणे पुनःपुनरेको लेखकप्रमादात् 'पुन उदात्त' इति न तत्कैयटोऽप्यत्रमिति दिक् ।

यद्धितु । भाष्ये—अन्यपरस्येति । परयोगे चेदनैरेव नान्यैरित्यर्थः । निघातो नैवेति । पदात्परत्वाऽभावादिति भावः । परस्याऽव्ययस्य पूर्वाङ्गवत्त्वाऽभावादित्यन्वयः । षष्ठ्यन्त इति । कर्मशक्तिप्रधानत्वादिति भावः । स्वरे चेति । स्वरे इत्यवधारणाद्यथा

१ एवं क्वचित् । 'यदाद्यन्यान' पा० । २ निघातकारणे' पा० । ३ 'अन्यपरस्य'पा० ।

जाये स्वो रोहावेहि॥ अथेदानीं रोहावेत्यनेन युक्ते 'एहीं'त्यस्य कस्मान्न भवति ?, लोट्चगत्यर्थलोटा युक्त इति प्राप्नोति ॥ न हि रुहिर्गत्यर्थः ॥ कथं ज्ञायते ?॥ यदयं 'गत्यर्थाकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चे'ति पृथग्रुहिग्रहणं करोति ॥ यदि न गत्यर्थः,—आरोहन्ति हस्तिनं मनुष्याः, आरोहयति हस्ती स्थलं मनुष्यान्',—'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माऽकर्मकाणामणि

प्र] कारकं, नाऽपि तन्निमित्तम्। स्वरे चे पूर्वाङ्गवत्त्वविधिर्नाऽविद्यमानवत्त्वे।

अथेदानीमिति। आङ् परस्येहीत्यस्य निघात इष्यते, न च प्राप्नोति, 'लोट् चे'ति निषेधात्। केवलोऽपि रुहिश्छन्दसि गत्यर्थो दृश्यत इत्याह इणा योगो, न रुहिणा। छन्दसि परेऽपी'तिवचनाद्यदि रुहिणाऽऽटो योगः स्यात्तदा नाना वाक्यत्वादाङो निघातो न स्यात्। ननु नित्यत्वादेकादेशे कृते व्यपवर्गाऽभावा दुभयत आश्रयेऽन्तादिवद्भावनिषेधाच्च निघातो न प्राप्नोति। एवं तर्ह्यस्मादेव भाष्यकारविचारादनुमीयते– प्राङ्निघातस्तत एकादेश'इति। न हि रुहिरिति। येषामुपसर्गयोगाद्विना गतिप्रतीतिहेतुत्वं ते गत्यर्थाः। रुहिस्तूपसर्गयोगे गति वाचा। यद्वाऽवष्टम्भवाची रुहिः। गतिस्तु तदवयवक्रियेति भावः। यदयमिति। अनुपसर्गस्य रुहेरकर्मकत्वात्कर्तरि क्त सिद्ध, सोपसर्गस्य तु गत्यर्थत्वादिति किं रुहिग्रहणेन ?। तत्क्रियमाणमुपसर्गयोगेन विना ये गत्यर्थास्ते गत्यर्थग्रहणेन गृह्यन्ते। अथ वा रुहिरवष्टम्भवाची, तदवयवस्तु गतिः। सत्यपि वा गत्यर्थत्वे गत्यर्थग्रहणेन रुहिर्न गृह्यते इति ज्ञापयति। यदीति। उपसर्गयोगेऽपि ये यदर्थास्ते तदर्थग्रहणेन गृह्यन्ते यथा हरतिरन्यपूर्वः प्रत्यवसानार्थ इति तद्ग्रहणेन

उ] पत्वादिकं प्रति नानिष्ठा एवमविद्यमानवत्त्व प्रयत्नाति भावः। ननु केवलस्य रुहेर्गत्यर्थ त्वाऽभावादिह च तस्यैकत्वेन परत्र शुनोऽप्याङः पूर्वत्र योग्यत्वम् इति समानवाक्यत्वाऽ भावादाङाश्रयनिघातः 'इहोत्यस्य न स्यादत आह–केवलोपीति। आङो निघातो न स्यादिति। आङ् परस्य इहान्यस्य निघातो न स्यादित्यर्थः। प्राङ्निघात इति। नेहस्य परस्येति सामानाधिकरण्य शब्दमिति भावः। उपसर्गयोगे इति। आरोहन्ति हस्तिनमित्यादौ केवलोऽपि रुहिर्गत्यर्थः। 'छन्दसि दृश्यत' इति प्रायुक्तेन विरोधा त्सहानान्तमाह–यद्वाऽवष्टम्भेति। हस्तिनमुपरि गत्वा स्वाश्रयेन दृढाश्रयमादिति भावः। एवञ्च प्राधान्येन न गत्यर्थत्वमिति तात्पर्यम्। सत्यपीति। कदाचिदपि रुहेर्गतौ वृत्ति प्रयोगादिति भावः। उपसर्गयोगेऽपीति। इदं चोक्तोपसर्गविशिष्टस्याप्युपलक्षणम्। कथं

१ 'रुहि' पा०। २ 'स्वरे वा' इति पाठ शोधित इति पुस्तके।

स्तौ स पा'विति कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति। तस्मान्नैतच्छक्यं वक्तुं 'न रुहिर्गत्यर्थ' इति ॥ कस्मात्तर्हि रोहयतेरनेन युक्तं 'गत्यर्थे'त्येतस्य न भवति ? ॥

छान्दसत्वात् ॥ [यद्धितुपरं छन्दसि] ॥

चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ।८।१।५७।

॥ * ॥ 'आम्रेडितेष्वगते' 'सगतिरपि ति'ङित्यत्र गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणम् ॥*॥ 'आम्रेडितेष्वगते' 'सगतिरपि ति'ङित्यत्र गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यम् । इह मा भूत् । शुक्लीकरोति चन कृष्णीकरोति चन । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति यत्काष्ठं कृष्णीकरोति ॥ अपर आह—' सर्वत्रैवाष्टमिके गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्य—'गतिर्गतौ' 'तिङि चोदात्तवति' वर्ज' 'मिति ॥ [चनचिदि]।

यद्वृत्तान्नित्यम् ।८।१।६६।

प्र] गृह्यते। तथा च 'हक्रोरन्यतरस्या'मित्युभयत्र विभाषा प्रतिपादिता। तस्माद्रुहर्गत्यर्थग्रहणेनाऽनर्थकाभ्युपेयं ग्रहणं। केवलोऽपि रुहिश्छन्दसि गतौ प्रयुज्यत इति प्रागेवोक्तं। गतिरेव रुहेरर्थोऽनष्टम्भस्तु तत्प्रक्रमित्यभ्युपेयं। 'गत्यर्थाकर्मक'त्यत्र तु रुहिग्रहणं प्रपञ्चार्थम् ॥ [यद्धितुपरं छन्दसि] ॥

चनचिदिव। शुक्लीकरोति चनेति। 'अगते'रिति प्रतिषेधाऽभावादत्राऽनिघातो भवत्येव। यत्काष्ठमिति। शुक्लीशब्दस्य (तु) निघातो न भवति। सर्वत्रेति। चादिषु च 'चवायोगे प्रथमे'त्येतयोरगतिग्रहणमनुवर्तत इति तत्राप्युपसर्ग एव गतिः। [चनचिदिवगोत्रादितद्धिता] ॥

उ] तर्हि रोहत्यत्र त्रिलोऽभक्तौ गतिग्रहणमित्याह—केवलोऽपीति। अन्यारोपित प्रेरणं 'आरोहयति हस्ती स्थल'मिति भाष्योदाहरणं। तत्र स्थलशब्देन हस्त्युपरि नियमाणं काष्ठादिमयमुच्यते। सौकर्यार्थमित्यर्थः प्रेरणाद्विवक्षाऽऽदि वृद्धया द्विकर्मकत्वं प्रपञ्चार्थमिति। तेन पक्षान्तराय नाभिनिवेष्टव्यं भाष्यविरोधादिति तात्पर्यम्। भाष्ये—छान्दसत्वादिति। सर्वविधीनां छन्दसि व्यवस्थितत्वादित्यर्थः। [यद्धितुपरम्] ॥

चनचिदिव। अगतेरिति। ऊर्यादीनां गतिसंज्ञैव, नोपसर्गसंज्ञेति भावः। प्रतिषेधाऽभावादिति। निघातप्रतिषेधस्य प्रतिषेधाऽभावादित्यर्थः। 'अनिघातो भवत्येवे'ति पाठः। शुक्लीशब्दस्येति। यद्वृत्तान्नित्यमिति नित्यनिघातनिषेधे प्राप्ते 'सगतिरपी'त्यनेन पुनर्विधीयते। ततोपसर्गग्रहणव्याख्यानस्य प्रतिषेध एवेत्यर्थः। [चनचिदिव] ॥

१ अयं पाठः भाष्ये दृष्टः। २ 'कर्तव्यम्'। ३ 'काष्ठं' 'काष्ठं' पा०। ४ 'अभ्युपेत्य' पा०।

यद्वृत्तादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—यः पचति यः पचति येन पच[2]तीति ॥ [॥*॥ वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्त॥ ॥] वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् ॥ कथं यतरः पचति यतमः पचतीति ॥ [॥*॥ डतरडतमौ च॥ ॥] डतरडतमौ च प्रतीयात् ॥ कथं यदा इदानीमिति ?॥ सुपोऽपि विभक्तित्वात् ॥ कथं 'यावदस्य[1]स्यात्रैष मरो जनेभ्यः कृण्वन्' ॥ यावद्यथाभ्यामित्येव भविष्यति ॥ कथं 'यद्यङ्गायु पचते' 'यत्कामास्ते जुहुमः' ॥ एवं तर्हि यदस्मिन् वर्तते यद्वृत्, यद्वृत्तादित्येव भविष्यति ॥ ॥*॥ वा याथाकाम्ये ॥*॥ वा याथाकाम्य इति वक्तव्यम्। यत्र क्व च यजते तद्देवयजनं[3] एव यजते ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं [काष्ठादिभ्यः]।८।१।६७।

प्र.] यद्वृत्तात्। यद्वृत्तादित्युच्यते इति। वृत्तमुच्चारणमित्युच्यते। यथा त्यदादि वृत्तमिति। ततश्चेहैव स्यात् यः पचतीति। वृत्तग्रहणेनेति। वृत्तशब्दोऽधिकरणसाधनो वर्ततेऽस्मिन्निति वृत्तं, यदो वृत्तं यद्वृत्तम्। 'अधिकरणवाचिना च'ेति प्रतिषेधे प्राप्तेऽत एव निपातनात्समासः। यदा इदानीमिति। स्यादेव एव विभक्तित्वेन प्रसिद्धा इतिप्रश्नः। सुपोऽपीति। 'प्राग्दिशो विभक्ति'रिति विभक्तिसंज्ञाविधानात्। याव यथाभ्यामिति। निपातैर्यद्यदी'ति निपातग्रहणात् लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयत इत्युक्तम्। यद्यङ्गेति। यदङ्गतीति क्विन्। 'विष्वग्देवयोश्चे'ति टेरद्र्यादेशः। यदस्मिन्निति। सर्वं पदं यच्छब्दवद्वृत्तग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः। पञ्चमीनिर्देशोऽप्यत्र व्यवहितस्य कार्यं भवतीति 'पूजनात्पूजित'मित्यत्र पूजनग्रहणस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् पूजितग्रहणे सिद्धे पुनः पूजितग्रहणेन ज्ञाप्यते। वा याथाकाम्य इति। याथाकाम्यं—यथेच्छं प्रवृत्तिर्देशकालाद्यनपेक्ष्य, तत्र गम्यमाने वा निघातप्रतिषेधः। [यद्वृत्तान्नित्यम्]॥

उ.] यद्वृत्तान्नित्यं। त्यदादिवृत्तमिति। त्यदादीनामुच्चारणमित्यर्थः। स्वमिश्चा-रणमिति यद्व्यतिरिक्ताद्यादित्यर्थः स्यादिति भावः। अधिकरणसाधन इति। अकर्मकत्वात्कर्मण्यधिकरणे क्तः। यदो वृत्तमिति। यच्छब्दो यस्मिन् पदे वर्तते इत्यर्थः। नाश्रीयते इति। अत्र हि यावदिति परिमाणार्थकवतुबन्तमिति भावः। सर्वं पदमिति। वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात्। डतरडतमौ च त्वेनैवेहाश्रयणमिति भावः। ननु पञ्चमीनिर्देशाश्रयणे यावदस्य कृण्वन्नित्यादौ कथं प्राप्तिरत आह-पञ्चमीनिर्देशोऽपीति। पुनः पूजितेनेति। पुनरुच्चारणं पूजितग्रहणं निरर्थकमन्यथा व्यवहितस्यापि कार्यार्थमित्यर्थः।

१ अयं पाठः क्वचित्। २ 'यावदस्य उपमरा'। ३ 'तदेव' पा०। ४ दृ० क्वचित्।

॥ * ॥ पूजितस्याऽनुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणम् ॥ ॥ पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणं कर्तव्यम् । काष्ठादिभ्यः पूजनादिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्–शोभनोऽध्यापकः ॥ ॥ * ॥ मलोपवचनं च ॥ ॥ मलोपश्च वक्तव्यः । दारुणाध्यापकः । दारुणाभिरूप[2] ॥ [पूजनात्पूजितमनुदात्तम्] ॥

सगतिरपि तिङ् ।८।१।६८।

सगतिग्रहणं किमर्थम् ? ॥ ॥ * ॥ सगतिग्रहणमपदत्वात् ॥ * ॥ सगतिग्रहणं क्रियते ॥ [किंकारणम् ?] ॥ 'अपदत्वात्'[3] । पदस्येति वर्तते

प] पूजनात् । काष्ठादिग्रहणमिति । काष्ठादिभ्य इति,–सूत्रे वार्तिकदर्शनात् कैश्चित्प्रक्षिप्तम् । दारुणाध्यापक इति । क्रियाविशेषणं दारुणशब्दो द्वितीयान्तः । यथा 'ग्रामं गतः' इत्यादौ गुणभूताया अपि क्रियायाः साधनेन योगस्तथा विशेषणेनाऽपि । तत्र वैयधिकरण्यात्समासाऽभावान्मलोपो विधीयते ।

दारुणाभिरूपक इति । आभिरूप्यं दारुणशब्देन विशेष्यत इति दारुणस्य नपुंसकत्वं, पूर्ववत्समासाऽभावः । [पूजनात्पूजितम्] ॥

सगति । सहशब्दोऽत्र तुल्ययोगे, तेन गतिरपि निहन्यते । अपदत्वादिति । नन्वतिङन्तत्वादिति वक्तव्यं, नहि सगतिस्तिङन्तो भवति । उच्यते । अतिङन्तत्वादित्युच्यमाने मा भूदनेन सगतेर्निघातः, पूर्वेण तु कस्मान्न भवतीति स्यादेव चोद्यं, तेनेदमेवाभिधानीयं स्यात्–अपदत्वादिति । तस्मात्पूर्वो-

उ] पूजनात् । ननु 'दारुणाध्यापक' इत्यादौ विशेषणसमासे विभक्तिलोपेन सिद्धे किं मलोपवचनेनेत्यत आह–क्रियाविशेषणमिति । ननु अध्यापकशब्दे समासे एकार्थीभूतोपसर्जनाध्यापकेन कथमस्याऽन्वयोऽत आह–गुणभूताया अपीति । साधनवदस्यापि विशेषेऽपि आकाङ्क्षत्वादिति भावः । साधन इवाऽत्रापि क्रिया आकाङ्क्षावतीति वा । नियतैवं प्रयोगाऽभावस्तु वस्तुतस्तद्योगाऽभावतस्तत्त्वाच । वैयधिकरण्यादिति । दारुण पदस्यापन तत्र चेति दोषन द्रव्यवाचिना सामानाधिकरण्याऽभावादिति भावः । कश्चित्तु मतुप्समकादिवाद्वैयधिकरण्येऽपि समासः । मुद्गुरेति वा । समासविषय एव समासान्तो बालत्वाऽनवादाऽस्य नियत इति तत्तु भाष्यविरुद्धः । कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी तु न, धात्वर्थे सदनात्र यिकर्तृसाद्दनवर्थेन तदुदासैव कर्मणो ग्रहणात् । इदं च समानाधिकरणविशेषणा न भवति बोध्यम् । अनुदात्तयोश्च काष्ठादय पूजनवचना बोध्याः ॥

सगतिरपि तिङ् । इदं सूत्रं पूजनार्थेभ्य काष्ठादिभ्य परस्य तिङन्तस्य 'तिपातैर्यद्यदि' निघातप्रतिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवार्थम् । तत्र सगतिकस्य तिङन्तत्वाऽभावादप्राप्ते

1 ध्यापक ' प० । २ 'भिरूप ' प० । ३ 'अपदत्वात्' वा० ।

च[1] सगतिकं पदं भवति ॥ ॥ उत्तरार्थश्च ॥ * ॥ उत्तरार्थं चापि सगतिग्रहणं क्रियते—'कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ'। सगतिरपि पचति। प्रपचति पूति ॥

अथाऽपिग्रहणं किमर्थम्? ॥ अगतिरस्यापि यथा स्यात्—यत्काष्ठं पचतीति। नैतदस्ति प्रयोजनं सिद्धं, पूर्वेणाऽगतिकस्य ॥ न सिध्यति। मलोपाभिसम्बद्धं तत्। यदि तदनुवर्तेत इहापि मलोपः प्रसज्येत—दारुणं पचतीति [॥ ॥ उत्तरार्थश्च। * ॥] उत्तरार्थं चापि ग्रहणं क्रियते—'कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ'। 'अगतिरपी'ति। पचति पूतीति ॥ ॥ तिङ्निघातात्पूजनात्पूजितमनुदात्तं विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ तिङ्निघातात्पूजनात्पूजितमित्येतद्भ

प्र] त्तयोरपि योगयोर्यत्साधारणमुत्तरं तद्वोत्तरपदत्वादिति। तिङ्निघातादिति। 'पूजनात्पूजितमितीहानुवर्तते' इत्यनेन सह विप्रतिषेधोपन्यासो न तु पूर्वेण सह, तस्य सुबन्तविषयत्वात्, तत्रैव मलोपस्येष्टत्वात्। काष्ठाध्यापक इति। पूर्वोत्तरयोः सूत्रयोरेकवाक्यत्वात् 'पूजनात्पूजित'मित्येतदभिसम्बन्धात्साऽभेदमाश्रित्याऽवकाशः प्रदर्शितः। यत्काष्ठं पचतीति। निपातैर्यद्यदी ति तिङ्निघाते प्रतिषिद्धेऽनेन निघातः प्रवर्तते। ननु च 'तिङ्ङतिङः' इति निघातस्य प्रतिषेधोऽपवादस्तस्याऽपि 'सगतिरपि ति ङि'त्यपवादः तत्राऽपवादापवादत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिः। नैतदस्ति। गतेरप्राप्त एवाऽनेन निघातो विधीयत इति नास्त्यपवादत्वम्। अपिग्रहणं तूत्तरार्थमपि स्यादित्यपिग्रहणादपिनाऽस्यापवा

उ] सगतिग्रहणं क्रियते तेन कथं गते रिति चेदत आह—सहशब्दोऽत्रेति। अनेन सहेति। भाष्ये—'पूजनात्पूजित मित्यनेन तदनुवृत्तिविशिष्टं प्रकृतसूत्र स्पष्टार्थमिति भावः। तस्य सुबन्तविषयत्वे युक्तिमाह—तत्रैव मलोपस्येति। यत्र मलोपस्तत्रैव सन्निधानादित्यस्य प्रवृत्तिरिति भावः। नन्वत्र 'काष्ठाध्यापक' इत्यवकाशप्रदर्शनमनुचितमत आह—पूर्वोत्तरयोरिति। एकवाक्यत्वादिति। उद्देश्यभेदेऽप्येकवाक्यत्वादिति भावः। उद्देश्यानेकत्वेऽपि वाक्यभेदाभावादाह—पूजनादित्यादिना। ननु चेति। तृतीयकक्षाप्राप्त प्रथमकक्षाप्राप्तेन सह न स्पर्धतेऽनुत्पन्नत्वादिति भावः गतेरप्राप्त एवेति। प्राप्त्यप्राप्तविवेकत्वादिति भावः। नन्व 'सगति'रित्यस्य विधानतया निघातोपादानात् यत्काष्ठं प्रपचतीत्यत्र द्वौ निघातौ सिद्धौ, 'तिङ्ङतिङ' इत्यनेनाऽनेन वेति सन्देहे परत्वादनेनैव तत्र प्रतिषेधाऽभाव इति तात्पर्यम्। ननु निघातानेकत्वेऽपि निघातोऽनेन विधीयते प्रतिषेधबाधनेनैव विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यत आह—अपिग्रहणात्त्विति।

1 'नहि' पा०। 2 अयं क्वचित्। 3 अयं क्वचित्। 4 'वर्तेतेहा' पा०। 5 'तदनुदात्तमिति' इति पा०।

भवति विप्रतिषेधेन । तिङ्निघातस्यावकाशः—देवदत्तः पचति । पूजनात्पूजितमित्यस्यावकाशः—काष्ठाध्यापक । [काष्ठाभिरूपक]। इहोभयं प्राप्नोति—काष्ठा पचति । 'पूजनात्पूजित'मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ क पुनरत्र विशेषस्तेन वा सत्येनेन वा ?॥ अयमस्ति विशेष । माऽस्त्वपवादः स विधि, अथ पुनर्निरपवादकः । यदि हि तेन स्यादिह न स्यात्—यत्काष्ठापचति ॥ [प्रगाति]

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ।८।१।६९।

॥ ॥ सुपि कुत्सन क्रियाया ॥ ॥ क्रियाया. कुत्सन इति वक्त

प्र] व्यम् । यद्वा—पूर्वोत्तरयोरागमयोरेककार्यत्वादभेद विवक्षित्वा विप्रतिषेधोपन्यास । तत्र येन नाप्राप्ते इति वा मध्येऽपवादा इति वा 'तिङ्ङतिङ' इत्यस्यैव 'न लु डिलादि प्रतिषेधोऽपवादो, तत्रस्येति माप्रवादत्वं स निर्विरित्युक्तम्॥

कुत्सने । पचति पूतिरिति । पूति कर्तृविशेषणं न क्रियाया इति क्रियाकुत्सनाऽभाव । ननु क्रियाप्रधानत्वादाख्यातस्य विशेषणेन योग साधनस्य नोपपद्यते । नैतदस्ति । यदुपसर्जनं जहत्स्वार्थमनुपसर्जनीभूतस्वार्थं वाऽर्थान्तरे वर्तते तस्य न भवति विशेषणेन योगो, यथा 'राजपुरुष' इति राजशब्दस्य वृत्तिविषयस्य । वाक्यनिषयस्य त्वर्थान्तरानुपादानाद्भवति विशेषणयोगो, यथा 'महतो राज पुरुष' 'ऋद्धस्य राज पुरुष' इति । एव साधन क्रिया प्रति अङ्गभाव गच्छदपि स्वार्थाभावाऽभावाद्विशेषणेन युज्यते । तथा कृदन्ते क्रिया उपलक्षणभावेनोपात्ता तथैव विशेषणं युज्यते 'शोभनमध्यापक' इति । यथा तर्हि साधनस्य विशेषणेन योग एव क्रियान्तरेणापि प्राप्नोति, तत्र यदुक्त 'न हि

उ.] अभेद विवक्षित्वेति । तत्र हितत्वम् भेदनिर्विशेषस्वरूप । नन्वस्यापि स निषेध कुतो नेत्यत आह-तत्र येनेति । [मध्येऽपवादा निङ्] ॥

कुत्सने च सु । कर्तृविशेषणमिति । प्रत्ययार्थं कर्तांऽत्र कुत्स्यते, क्रिया तु शोभनैव । पूतिशब्द कुत्सितवाची । साधनस्येति । तद्विषयक्रियाविशेषस्य उपपद्यते, पूत्यादेरित्यर्थः । 'पदार्थ पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेने'ति तात्पर्यम् । उपसर्जनीभूतस्वार्थं वेति । अजहत्स्वार्थवृत्तौ स्वार्थविशेषणाद्यर्थान्तरोपस्थापकत्वमित्यर्थ । अर्थान्तरानुपादानादिति । स्वार्थमात्रस्यापि विशेषणसत्त्वमित्यर्थ । उपलक्षणभावेनेति । क्रियापदाद्भवेऽपि स्वव्यवहारप्रवृत्तेरिति भाव । उपलक्षणस्यापि विशेषणान्वयोऽपि बोध्यम् । शोभनमध्यापकोऽस्ति इत्यत्र कृदन्तविषये स्वार्थोपलक्षणतेति भाव । इद चिन्त्यम्-भर्तृहरिप्रभृतयो स्वार्थं कुत्सयन्ति भाष्यादिकर्तृत्वकोऽपि प्रत्ययार्थं विशेषक एव विशेषणयोगो न पृथक् तस्या बोध प्रत्ययस्य उचितम् । किंच अध्यापकोऽत्र

व्यम्। केनु[1] कुत्सन मा भूत। पचति पूति [गिरति[3] पूति]॥ ~ ॥ पूतिश्च[4] चानुबन्ध ॥ ✻ ॥ पूतिश्च चानुबन्धा द्रष्टव्य । पचति पूति ॥

॥ ॥ विभाषित चापि वह्वर्थम् ॥ ✻ ॥ विभाषित चापि बह्वर्थं द्रष्टव्यम्। पचन्ति पति। पचन्ति पूति ॥

प्र]भवति पचति पठता ति नाद्वरक्षत। अय मत क्रियावशीकृत क्रियारूपतामा पन्नमाख्यातवाच्य साधन क्रियान्तरेण न सवध्यत इति, विशेषणनाप्येव न सवध्येत। सवध्यमान वा क्रियारूपतामापन्न नपुसकन विशषणन सवध्यत। नैष दोष । यथा भाया पयुननिनाऽन्तरसवन्ध न सहत स्नानादिसस्कार तु स्वार्थमनुमन्यत तथा क्रियाविशिष्ट साधनमाख्यातवाच्य गमयितु तस्य विशेष णन सवन्ध न प्रतिवध्नाति। क्रियान्तराऽन्त्वाघानस्तु स्वार्थविरोधिनीति ता नाऽनुमानाति। पूतिश्चेति। पूतिरयमति सामानाधिकरण्यदर्शनात् पूतिशब्दो न क्तिमन्तो नापि क्तिन्नन्त सन्तालात्। तस्मादव्युत्पन्न प्रातिपदिकम्। तत्र प्रातिपदिकस्वरेणाऽन्तोदात्त एव सिद्ध निघातनिवृत्तय तस्याऽन्तोदात्त एव यथा स्यादन्यत्र चाद्युदात्तवर्मिनि वचनमित्याहु । नन्वाद्युदात्तस्य लक्षणा॰

उ]समासनिवन्धनैकार्थीभावमन्ता इम अपि तद्भावाराध अतएव कृदन्तेषु सव प्रवृत्ति निमित्तत्वक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादिव्यवहार । तस्मादाख्यातावनतादनियमन विशेषा काङ्क्षावस्तत्त्विशेषकत्वपूर्यात्मनाप्यत्र । अथवाङ्क्षावशादव कारकाणामिव क्रियाविशेष णानामपि गुणभूतक्रियया स्वाथ तत्व साधनम्। अतएव कृतपूर्वा कटमित्यादि सङ्गच्छते इत्यत्र । पचति पूतानि। एककालकयारक्रिययोरधिरूढा पाठक्रियत बोधमसव इति भाव । कृत्स्नवाच्यमथनासिद्धत्वाच्च विशेष शङ्कते अथ मतमिति। क्रियागुण भूतस्वरूप क्रियावशीकृतस्य क्रियारूपतापन्नत्व हेतु। न सहत इति। स्वाय विरोधित्वादिति भाव विशिष्ट साधनमिति। विशेषण विशिष्ट साधनमित्यथ । कुत्सितेन कर्त्रा इय क्रिया निष्पन्नेति बोधयितुमिति भाव । अताऽस्मदुक्ता नियतविशेषाकाङ्क्षैव बाधिन्। स्वार्थविरोधिनीति। स्वार्थस्य प्राधान्यविरोधिनीत्यथ । अत्र भाव तथाहि सति पचति शब्दस्यैव उक्त न्या बोध कारकनिरूपितविशेषणत्वेन तदपेक्ष एव तन्ना

१ केनुकुत्स्नेन पा० । २६ कचित । ३ अताऽत्र ॥ ● ॥ स्वरान्तरमिष्ठाऽस्तीति बोस्तर्थं ॥ ● ॥ स्वरान्तरनिघाऽत्मनिति वक्तव्यम् । दाहा पचति ॥ इत्यर्थक पाठो लक्षी भवत् । अथवा मङ्गलानुयुक्तत्वादर्थं श्रोत्रवागनवाऽस्तो भावना न व्याख्यान इति गौरन् ॥ ४ क्षत्रवार्तिकम् । ५ अत्र स्वम्नापौस्तकल्पित । ६ अयं पाठ कचित ।

॥ ॰ ॥ सुपि कुत्सन क्रियाया मकारलोपोऽतिङीति चोक्तार्थम् ।
पृतिश्च चानुबन्धो विभाषित चापि बह्वर्थम् ॥ १ ॥ ॰ ॥

गतिर्गतौ ।८।१।७०।

गतावितिः किमर्थम् ? ॥ प्रपचति । प्रकरोति ॥ ॥ गतेरनुदात्तत्व गतिग्रहणानर्थक्यं तिङ्ग्रहणावधारणात् ॥ ॥ गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ■ 'तिङ्ग्रहणावधारणात्' । तिङि चोदात्तवती'त्येतन्नियमार्थं भविष्यति—'तिङ्युदात्तवत्येव गतिरनुदात्तो भवति नान्यत्रे'ति॥ [॥*॥ छन्दोर्थ तु ॥ ॥] ॥ छन्दोऽर्थं तर्हि गतिग्रहण कर्त्तव्यम् । छन्दसि गतौ परतो

प्र] ऽभावात्कथ स्यात्? । एव तर्हि वर्तेस्तिविति तिङन्तो बाहुल्यादुपाय । विभाषितमिति । बह्वर्थे तिङन्त विभाषा निहन्यते, यदा च तस्य निघातस्तदा पृतिरन्तोदात्त । अतिङीति । तिङन्ते मलोपो न भवति दारुण पचती ति । उक्तार्थमिति । आचार्यपरपराकथितप्रयोजनमेतदित्यर्थ । [कुत्सने च सुप्यगोत्रा]।

गति । गते शुद्धे वा तिङन्ते प्रयोगो गतियुक्ते वा । एव कृदन्ते । इति शब्देषु तु गवाश्वादिषु क्रियाया अभावान्नाऽस्ति गत प्रयोग । नन कृदन्ते सगतावगती च कृत्स्वरथाथादिस्वरगतिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतेर्निघातस्य भावात्तिङि चोदात्तवतीति नियमादनुदात्ते तिङन्ते तदप्रसङ्गात्पारिशेष्या द्गतावेव भविष्यतीति मत्वाह—गतावितिः किमर्थमिति । 'तिङ्युदात्तवत्येवे'ति विपरीतनियमस्तु न भवति, 'तिङेवोदात्तवति नाऽन्यत्र प्रकारे' इत्यादा वि-

ड]राङ्क्षाऽत्र वाजमिति । न तिङन्त इति । क्रिया तिङ्विधानादिति भाव । बाहुल्यादिति । तत एव च गुणाऽभावोऽपि बोध्य । तिङन्ते मलोप इति । मलोपश्चे नि वार्तिकोक्तो मलोपस्तिङन्ते नेष्ट । एव चाऽस्य वाक्यस्य विशिष्टविषयत्व यदुक्त तदाचार्य परपराकथित वा प्रमाणमित्यर्थ । [कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ] ॥

गतिर्गतौ । ननु गतावित्यस्याऽभाव प्रपचती त्यादावपि निघात स्यादत आह—गते शुद्धेवेति। एव कृदन्तेपीऽति। शुद्धे गतियुक्ते वत्यर्थ । अभावात्—असत्त्वे । गतिस्वर —गतिरनन्तर इति । ■ च कृदन्ते गतिपरगतिनिघातस्य फलाऽभाव । तिङ तेऽप्युदात्तव तीत्युत्तरसूत्रेण भवत्येव स । अनुदात्ते तु नियमाश्रयणादप्रवृत्तिरित्याह—तिङि चेति । अनन्तरस्य वेति । यथाऽनन्तरस्य नियमेन व्यावृत्तिर्न तु शेषनिघातस्य तथा व्याख्यातुमुचित नाऽयथाऽन्यो वा विपरीतनियमो नेत्यर्थं । आ मन्द्रैरिति प्रयोजन पाक्षिक

■ 'भवति नान्यत्रेति' इति पा० । २ ह्द वार्तिकं क्वचिदपि नास्ति मध्ये त्रुटत स्यात् ।

ऽनुदात्तत्वं[1] यथा स्यान्मन्द्रशब्दे मा भूत्। *आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूर*[2]*रोमभिः* ॥ ॥ छन्दस्यर्थमिति चेन्नाऽगतित्वात् ॥७॥ ॥ छन्दोऽर्थमिति चेत्तन्न ॥ किं कारणम्? ॥ 'अगतित्वात्'। यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः। न चात्राऽऽङो मन्द्रशब्दं प्रति क्रियायोगः ॥ किं तर्हि? ॥ याहिशब्दं प्रति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति—अभ्युद्धरति समुद्धानयति उपसमादधातीति ॥ अत्रापि नाऽभेरुद्धरतिं प्रति क्रियायोगः ॥ किं तर्हि? ॥ हरतिं प्रति क्रियायोगः ॥

प्र] ताष्टसिद्धये शास्त्रारम्भात्। अनन्तरस्य वा नियमार्थत्वान्निघाताऽव्याघातात्। आ मन्द्रैरिति। 'प्राग्धातो'रित्यत्र द्वौ पक्षौ प्रयोगनियमः संज्ञानियमो वा। तत्र यदा प्रयोगनियमः – धातोः प्रागेव गत्युपसर्गाः प्रयोक्तव्या' इति, तदा छन्दसि परे 'पि' 'व्यवहिताश्च'त्यारब्धव्यम्। तत एव चेदमुक्तं–"प्राग्वचनं प्रयोगनियमार्थं चदनुकरणस्येति करणपरप्रतिषेधोऽनिष्टशब्दनिवृत्त्यर्थः छन्दसि परव्यवहित वचनं चे ति। अस्मिन्पक्षे याहीत्यनदपेक्षया आङो गतित्वान्निघातप्रसङ्गः। यदा तु संज्ञानियमो धातोः प्राक् प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति न तु परे नापि व्यवहिता' इति तदाऽनाङो गतित्वाऽभावान्निघाताऽप्रसङ्गः ॥

न चात्राङ इति। मन्द्रशब्दस्य रूढिशब्दत्वात्क्रियावाचित्वाऽभावात्। ननु परनिमित्तानुपादाने 'यत्क्रियायुक्तास्तं प्रती'ति कथं लभ्यते?। उच्यते। 'पदस्ये'त्यधिकारात्पदविधित्वात् समर्थपरिभाषोपस्थानाद्वैतद्विशेषलाभः। नाभेरुद्धरतिं ॥

उ] क्रियायोग–स प्राप्नोतीति। तत्राऽऽह इति। तत्पक्षे छन्दसि परेऽपि व्यवहिताश्चेत्यस्य प्रत्याख्यानात् तद्बलेन ॥ इति व्यवहितपरयोर्निवृत्तिरिति भावः। अत एव भाष्ये उत्तराशय।

ननु मन्द्र इति मन्द्रशब्दनिष्पत्तावत्र मदिक्रियानुपपन्ना मन्द्रं प्रति क्रियायोगोऽस्त्येवेत्यत आह–मन्द्रशब्दस्येति। उणादिषु व्युत्पत्तिपक्षमेत्य क्रियोपादाने तदर्थे एव तु प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः। ननु परेति। यथोपसर्गाऽव्यवहिते उपसर्गाः समासेऽपि स्यादी तथैव यत्क्रिया युक्ता इति यावो न चात्र तथेति भावः। समर्थेति। तेनाऽऽदेन गतेः सामर्थ्यं तं प्रति यो गतिः स तस्मिन्परे निहन्यत इत्यर्थः इति भावः। नित्यमनेनान्–एकार्थीभावविषय एव तत्प्रवृत्तेः न चैतेषु तत्सम्भावना। माध्याभ्युद्धरत्योर्विधेयोद्देश्ययोर्हि स्वीकारात्। भाष्यस्य त्वयमर्थः यदा क्रियाऽव्यवहितत्वया युक्तस्तं प्रत्येव गत्यादि संज्ञा। प्रकृते तु यया क्रियया योगस्तदव्यवहितत्वेन संज्ञानियमपक्षे गतित्वाऽभावो येन नाऽव्यवधानं तस्य क्रियात्वाऽभाव इति सर्वथा गतित्वाऽभाव इति। किं तर्हि याहि

---

१ अनुदात्तं पा०। २ इदं वार्त्तिकम्।

३ इ॰ इ वित्र। ४ उपसमनुपदन्ति पा०।

नैष दोषः । उदः प्रति क्रियायोगः ॥ कथम् ? ॥ उत्-इरतिं क्रियां विशिनष्टि । उदा विशिष्टाम् अभिविशिनष्टि । तत्र 'यत्क्रियायुक्ता' इति भवत्येव सङ्घातं प्रति क्रियायोगः ॥ इहापि तर्हि मन्द्रसाधना क्रियाऽऽङाऽभिव्यज्यते— 'आयाहि मन्द्रैः इति॥ ननु 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेने'ति ?॥ नैतत्सारम्—'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' ॥ किं कारणम् ? ॥ साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि, अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम् । सत्यमेवमेतत् । यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभि-

प्र] तीति । उच्छब्दस्य क्रियावाचित्वाऽभावात् । उदमिति । उपसर्गः क्रियायाः समानाधिकरणो विशेषणं, तत्राऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुः क्रियावचनः । उपसर्गास्तु विशेषस्य वाचका इति धातूपसर्गसमुदायः क्रियाविशेषवचनः प्रयत्ने-गतित्वाऽन्वयव्यतिरेकेण समुदायाऽभावादवयवसमुदं प्रति गतित्वमित्यर्थः ।

इहापीति । मन्द्रादिकरणमिन्द्रकर्तृकं यानमाङा विशिष्यत इति समुदायं क्रियाविशेषवाचिनं प्रत्याङो गतित्वमिति वक्तव्यम् । पूर्वं धातुरिति । यानक्रिया आङा विशिष्टा मन्द्रादिभिः साधनैः सम्बध्यते इति न समुदायं प्रत्याङो गतित्वमपि तु 'याही'त्येतत्पदं प्रतीत्यर्थः । अभिनिर्वृत्तस्येति । सतो ह्यर्थस्य विशेषणेन सम्बन्धो दृश्यते । साधनायत्ता च क्रियायाः सत्तेति तस्याः प्राक्साधनेन योगः, पश्चादुपसर्गेण । कथमसती साधनेनाऽभिसम्बध्यत इति चेत्, साधनेन तस्या उत्पाद एव सम्बन्धः । ततश्च साधनाल्लब्धजन्मा क्रियोपसर्गेण विशेष्यत इत्युक्तं भवति । यस्त्वसाविति । नहि साधनादनुत्पन्ना क्रियाऽन्यतो

उ] शब्दप्रती'ति भाष्यस्य—व्यवहितत्वाद्गतित्वाऽभाव इति भावः । नानार्थस्य धात्वर्थं विभक्त्यर्थमङ्गीकृत्य ...न्वयाऽभावादाह—समानाधिकरण इति । कथं तर्हि 'उदं प्रति अत्र क्रियायोगः' इति परिहारवादिनो वचनमत आह—अन्वयव्यतिरेकेणेति । मन्द्रादिकरणमिति । ...क्रियाया ... विशेषणानुवादेन मन्द्र... क्रियायोगादिनिप्रसङ्गनिवारणाय ...मिति वक्तव्यमित्यर्थः । भाष्ये—आङाऽभिव्यज्यत इत्यनेन ... सूचयति । भाष्येऽभ्युदरतिविषये आह—गतिनेति । गतिना तु विशिष्ट । आङा विशिष्टेति । आङर्थेन ...समुखीकरणसंयोगानुकूलत्वेनेत्यर्थः । सतो हीति । ...त्यर्थः । क्रियायाः सत्त्व—दानम् । अयं भावः—साधनकारकैर्विशिष्टो धातुः ...विशिष्टार्थबोधकः उपसर्गेण च ... विशेषणं ... इति । कथमसतीति । ...त्यर्थः । उत्पाद एव—...त्यर्थः । साधनात्—साधन

१ 'प्रयत्न'। २ 'व्यज्यते'। ३ 'ननु च'। ४ 'चार्थस्योपसर्गेण'। ५ 'ग इति प्र' पा ।

सम्बन्धस्तमभ्यन्तरीकृत्य धातुः साधनेन युज्यते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं, यो हि मन्यते—'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणे'ति। 'आस्यते गुरुणे'त्यकर्मकः 'उपास्यते गुरु'रिति केन सकर्मकः स्यात्? ॥

गतिना तु[3] विशिष्टस्य गतिरेव विशेषकः।
साधने केन ते न स्याद्बाह्यमाभ्यन्तरो हि सः ॥ १ ॥

निङि चोदात्तवति। ८।१।७१।

निङ्ग्रहणं किमर्थम्? ॥ ॥ निङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् ॥ ॥

प्र] विशेषं लभते, अपि तु विशिष्टैव क्रिया साधनेनोपादीयते, ततश्च प्रयोक्ता विशिष्टाया क्रियायाः साधनेन सम्बन्धं प्रतिपादयितुं सोपसर्ग(स्य)समुदायं प्रयुङ्क्ते। यथैव गमनस्येदं साधनं न पाकादेरिति प्रतिपादनाय धातोः प्रयोग एव मागमनस्येदं साधनं न गमनस्येति प्रतिपादयितुं सोपसर्गस्य प्रयोगः। ततश्च परमार्थतो धातूपसर्गसङ्घात एव क्रियावाची, पृथगुपदेशस्तु धातूपसर्गयोरडादिव्यवस्थार्थः। ततश्चाऽन्तरङ्ग उपसर्गयोगो बहिरङ्गः साधनयोगः। आस्यत इति। केवल आसिरकर्मक इति तस्मात्कर्तृभावयोर्लकार उत्पद्यते। उपसर्गयोगे त्वर्थान्तरवृत्तित्वात्सकर्मकत्वात्कर्मणि लकारोत्पत्तिः। यदि तु प्राक् साधनेन सम्बन्धः स्यात्ततोऽकर्मकत्वात्कर्मणि लकारो नोपपद्यते। तस्मात् क्रियाविशेषणप्रतिपादनाय 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते' इत्यादौ सन्दः प्रत्यग्र निर्वाहतावितिनकर्तव्यम्। गतिनेति। ऊर्ध्वतादिविशिष्टा हरतिक्रिया गतिना विशेष्यतेऽभ्युद्धरतीत्यनेनार्थः। साधन इति। गताविप्यस्मिन्नागति आ सन्दरे त्यत्र सन्दशब्दे साधनाभिधायिनि परतो निघातः कथं न स्यादिति चोद्यम्। उत्तरमाह—बाह्यमिति। साधनं बाह्यं, तत्सम्बन्धस्य बहिरङ्गत्वात्। धातूपसर्गयोस्त्वन्तरङ्ग इति सन्दः प्रत्यग्रनिर्वाहिणाभावः ॥ [गतिर्गतौ] ॥

तिङि चोदा। निङ्ग्रहणमिति। या क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियया युक्ता

... लोक इति शेषः।
... ते त्विति। उप
... कथं तत्पूर्वं

प्रत्ययोत्तरम्। निघातः कथं न स्यादिति। तेनेत्यत्र,—साधने परतः केन न स्यादित्यन्वयः। धातूपसर्गयोरिति। तदर्थयोरित्यर्थः। [गतिर्गतौ] ॥

१ 'नन्तर कृत्वा' 'भ्यन्तरे' पा०। २ 'युक्ते'। ३ 'गतिना तु विशि'। ४ 'धातूपसर्गं' पा०।

तिङ्ग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] । 'उदात्तवत परिमाणार्थम्' । तिङ्ग्रहणमुदात्तवति यथा स्यान्मन्द्रशब्दे मा भूत्—आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि । ॥ * ॥ यद्योगाद्गतिः ॥ * ॥ यत्क्रियायुक्ताः प्रति गत्युपसर्गसञ्ज्ञे भवतः न चाङो मन्द्रशब्दं प्रति क्रियायोगः ॥ किं तर्हि ? ॥ 'याहि'शब्दं प्रति ॥ ॥ ॥ यद्योगाद्गतिरिति चेत्प्रत्ययोदात्तत्वेऽप्रसिद्धिः ॥ * ॥ यद्योगाद्गतिरिति चेत्प्रत्ययोदात्तत्वेऽप्रसिद्धिः स्यात् । यत्प्रकरोति । तस्मात्तिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

यदि तिङ्ग्रहणं क्रियते आमन्त्रे न प्राप्नोति,—प्रपचतितरां प्रजल्पति

प्र] यत्क्रियायुक्ता इत्याश्रयणादव्याप्तिर्न भविष्यति, क्रियमाणे च तिङ्ग्रहणेऽव्याप्तिः, 'प्रपचतितरा'मित्यामन्त्रे निघाताऽप्रसङ्गादिति प्रश्नः । परिमाणार्थमिति । असति तिङ्ग्रहणे सर्वस्मिन्नुदात्तवति निघातः स्यादिति तत्परिच्छेदाय तिङ्ग्रहणमित्यर्थः । आ मन्द्रैरिति । मन्द्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । यद्योगादिति । गतिशब्दः पित्रादिशब्दवत्सम्बन्धिशब्दत्वात्सम्बन्धिनमाक्षिपतीति क्रियावाचिन एवोदात्तवतो ग्रहणं नान्यस्येत्यर्थः । प्रत्ययोदात्तत्व इति । धातुरेव क्रियावाचित्वाद्गतिसञ्ज्ञानिमित्तमिति धातावेवोदात्तवति गतेर्निघातः स्यान्न तु प्रत्यये । तिङ्ग्रहणात्तु परिमाणार्थात्प्रत्ययोदात्तेनाप्युदात्तवति तिङन्ते गतेर्निघातो भवति । प्रपचतितरामिति । यदा गतिकारकोपपदानां कृद्भिरेव समासो नान्येन स च प्राक् सुबुत्पत्ते'रिति दर्शनं तदाम स्वरेणोदात्तवत्यामन्त्रे गतेर्निघात इष्यमाणस्तिङ्ग्रहणे सति न प्राप्नोति, अतिङन्तत्वादामन्त्रस्य । यदा त्वविशेषेण 'गतीनां समासः प्राक्सुबुत्पत्ते'रिति पक्षस्तदाऽऽमन्त्रेन प्रशब्दस्य समासेऽव्ययपूर्वपद

उ] तिङि चो । ननु यस्य वाच्या क्रिया यत्क्रियेत्याश्रयणे क्रियावाचकधातावेवोदात्तवति स्यात् 'यत्प्रपचता'स्यादौ, 'यत्प्रकरोति'त्यादौ प्रत्ययोदात्तवति तिङ्ग्रहणमवश्यं कर्तव्यमत आह—यत्क्रियेति । अत्र षष्ठ्यर्थं प्रति गतित्वं न शब्दं प्रति, तदर्थे धात्वोऽपवा चद्योतकशब्दे परत्वं सार्थे त्रिधा समान क्रियाप्रधाने सर्वत्रोदात्तवति निद्दर्शनायमन्यपि तिङ्ग्रहणेऽव्याप्त्यभाव इत्यर्थः । 'आमन्त्रे निघाते' इति पाठ । 'आमन्त्रेण' इति स्वपाठः । तत्परिच्छेदायेति । विशेषावस्थापनायेत्यर्थः । सम्बन्धिशब्दत्वादिति । क्रियायोगे गतिसञ्ज्ञाविधानादित्यर्थः । धातुरेवेति । यस्य वाच्या क्रियेत्याश्रयणादिति भावः । एवञ्च 'यत्प्रपचन्ती'त्यादावेव स्यादिति तात्पर्यम् । यदा त्विति । तदा तत्राऽव्याप्तिरिति भावः । शेषनिघातेनेति । एवञ्चोदात्तवत्परत्वाऽभावात्तस्य तत्र प्राप्तिरिति भावः । वस्तुतोऽत्र समासो

१ इदं सूत्रम् । २ भाष्यमित्यर्थः । वार्तिकमित्यपरे ।

तराम् । अस्ति पुनस्तिङ्ग्रहणे क्रियाप्रधानमाख्यातं तस्मादतिशये तर[1]-बुत्पद्यते, तरबन्तात्स्वार्थे आम्, तत्र 'यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः' इति भवेन्नेत[2] सङ्घातं प्रति क्रियायोगः । तस्मान्नार्थस्तिङ्ग्रहणेन ॥ कस्मान्न भवति—आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ? ॥ 'यद्योगात्' इति । [यद्योगात्तिस्र प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न चात्र मन्द्रशब्दं प्रति क्रियायोगः] ॥ ननु चोक्तम्—"यद्योगादितिरिति चेत्प्रत्ययोदात्तत्वेऽप्रसिद्धि"रिति ॥ नैष दोषः । 'यत्क्रियायुक्ताः' इति नैवं विज्ञायते यस्य क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति ॥ कथं तर्हि ?॥ या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ।८।१।७२।

वत्करणं किमर्थम् ? ॥ स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आम् भो देवदत्ते

प्र] प्रकृतिस्वरेण शब्दनिघातेन च भाव्यम् । अथवा 'गतिकारकोपपदात् कृत्'-दित्यत्र कृद्ग्रहणप्रत्याख्यानादुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्ययान्तस्य शेषनिघातस्तदा तिङ्ग्रहणस्याऽव्याप्तिदोषो न चोदनीयः । कस्मादिति । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण'ति दर्शने सङ्घातं प्रत्ययस्य गतित्वाप्राप्नोति । यद्योगादिति । पूर्वमुपसर्गेण धातोर्योगः पश्चात्साधनेनेति प्रतिपादनात् । यस्य क्रियेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य क्रिया धातोरेवासौ क्रियां वाचयति तमेव प्रति गतित्वं स्यात् । यदि तु या क्रिया याऽऽख्याति क्रियालक्षणाऽर्थं आश्रीयते तदाऽर्थं प्रति गतित्वं न शब्दं प्रति । तत्राऽर्थे कार्याऽसम्भवे तद्वाचिनि शब्दे परतः कार्यं विज्ञायतेऽतः क्रियाप्रधाने सर्वस्मिन् प्रत्ययोदात्तत्वेन शक्तृदात्तत्वेन चोदात्तवति सिध्यति । [तिङि चोदात्त] ॥

आमन्त्रितं । वत्करणमिति । वतिमन्तरेणाप्यतिदेशो गम्यते यथा 'गोतो

उ.] वैकल्पिक इति गतिकारकोपपदादित्यत्र लिखितं । तत्र सत्यामप्याशङ्कायां इह भाष्ये क्रियते न कश्चिद्दोषः । अस्य गतित्वादिति । आड इत्यर्थः । प्रश्न इति स्पष्टं । पूर्वमुपसर्गेणेति । तदर्थेनेत्यर्थः । यस्य क्रियेति । कुत एतत्तत्राह—अन्वयव्यतिरेकेति । एवञ्च प्रकृतेऽपि यावद्वक्ष्यामि स्यादिति भावः । तद्वाचिनीति । तद्बोधक इत्यर्थः । एवञ्च सूत्रे तिङ्ग्रहणं क्रियाप्रधानोपलक्षणमिति भावः ॥ [तिङि चोदात्तवति] ॥

आमन्त्रितं पूर्वं । ननु वत्करणमन्तरेणाप्यतिदेशो गम्यत इत्याह गोतो

न्यत्र 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' इत्येकान्तरता यथा स्यात् । ॥ * ॥ पूर्वं प्रति विद्यमानवादुत्तरत्रानन्तर्याप्रसिद्धि ॥ * ॥ पूर्वं प्रति विद्यमानवादुत्तरत्रानन्तर्यस्याऽप्रसिद्धिः स्यात् । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति शुतुद्रि । गङ्गेशब्दोऽस्य यमुनेशब्दं प्रत्यविद्यमानवद्भवति । [न तु भेदशब्दं प्रति] । तत्रामन्त्रितस्य पदात्परस्येत्यनुदात्तत्वं न स्यात् ॥ * ॥ सिद्धं तु पदपूर्वस्येति वचनात् ॥ । सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'पदपूर्वस्येति वचनात्' । पदपूर्वस्य चामन्त्रितस्याऽविद्यमानवद्भावो भवतीति वक्तव्यम् ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ॥ * ॥ अविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनमामन्त्रितयुष्मदस्मत्तिङनिघाताः ॥ * ॥ [अविद्यमानवत्त्वे आमन्त्रितयुष्मदस्मत्तिङ्घाताः प्रयोजनम्] ॥ 'आमन्त्रितस्य पदात्परस्यानुदात्तो भवति' तन्न भवति पचसि देवदत्त' । 'देवदत्त यज्ञदत्त' अत्र न भवत्यविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य । 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ' इतीदं न भवति 'ग्रामो वा स्वम्' 'जनपदो नौ स्वम्' । 'देवदत्तयज्ञदत्तौ युवयोः स्वं मि

प्र] णि दिति प्र (। नन्वसति कारणे पूर्वमामन्त्रितमविद्यमानमित्युच्यमाने पूर्वस्यामन्त्रितस्य निवृत्तिः स्यात् । नैष दोषः । अर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगादनिष्टोऽर्थे शब्दनिवृत्त्यभावात् । अथापि परप्रयोगो भवतु पूर्वप्रयोगो मा भूदित्यर्थं कल्पेन तथापि शतन्तादिषु परमामन्त्रितं च निवर्तयं स्यात् । स्वाश्रयमपीति । यत्स्वाश्रयं कार्यमातिदेशिकेन विरुध्यते तद्बाध्यते । यथा 'चण्डालवदस्मिन् ब्राह्मणे वर्तितव्य'मित्यतिदेशे कृते ब्राह्मणो भोज्यता' मित्युक्ते नाऽसौ भोज्यते । तथा च पूर्वविधिग्रहणस्य नैषेय' इति प्रत्युदाहरणमुक्तं, सति ह्यविद्यमानवत्त्वे यत्स्यापदेशेन घटव्यपदेशस्य वा प्रसङ्गोऽप्रसङ्गात् ।

उ] परिहरति-नन्वसतीति । अनिवृत्तेऽर्थे इति । इष्टे चिपर्यय अथाऽनिवृत्तावत्र लोपादिदर्शनात् । तस्मात्पदे वक्तव्य गुरुकारणादनिदश इति वा यम् । इति वक्तव्यस्यादिति । न च वाक्येऽपि पूर्वप्रयोगोऽसाधुत्वात् पाठे एवमप्यामन्त्रितं पदमिदेव सिद्धे ज्ञापयैयत्काष्ठ । ननु सामर्थ्यादतिदेशेऽपि स्वाश्रयकार्यसिद्धिः कुतोऽत आह-यत्स्वाश्रयमिति । तद्बाध्यत इति । न त्वविरुद्धं बाध्यत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाह-यथेति । नैषेय निपूर्वाद्धातोः ... ब्राह्मण' इत्यतिदेश इति दक ।

1 इयत्र नित्यविकल्पम् । २ न तत्र प्रमि पा० । ३ इष्टे बर्हिषि । ४ तत्र पा० । ५ यमुनाऽन्या पा० । ६ आमन्त्रितनिघातयुष्मदस्मदादेशाऽभावा इति शुद्ध पाठः ।

त्यत्र न भवत्यविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य। 'तिङ्ङतिङः' इत्येतद्धि भवति–'देवदत्त पचती'ति। देवदत्त पचसी'त्यत्र न भवत्यविद्यमानवत्त्वादामन्त्रितस्य॥
॥ * ॥ पूजायामनन्तरप्रतिषेधः ॥ * ॥ पूजायामनन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनम्। यावत्पचति शोभनम्। यावद्देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति॥
॥ * ॥ जात्वपूर्वम् ॥ * ॥ जात्वपूर्वं प्रयोजनम्। जातु पचति। देवदत्त जातु पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति॥ ॥ आहो उताहो चानन्तरविधौ ॥ * ॥ आहो उताहो चानन्तरविधौ प्रयोजनम्। आहो पचमि, उताहो पचसि। आहो देवदत्त पचसि उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि सिद्धं भवति। ॥ * ॥ *आम एकान्तरविधौ ॥ * ॥ आम एकान्तरविधौ प्रयोजनम्। आम् पचमि*

प्र]एवमिहाप्येकान्तरताऽविद्यमानवत्त्वेन विरोधाभिनिर्वर्तनं व्यवधानात् यस्मान्न निवर्तते। आम् भो देवदत्तेति। 'नामन्त्रिते' इति निषेधादेकान्तरता सिद्धेति चिन्त्यमेतत्। पूर्वं प्रतीति। पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात्परं प्रत्यामन्त्रितस्याऽविद्यमानवत्त्वात् पूर्वं तु प्रति विद्यमानत्वमेवेति तत्र व्यवधानात् पूर्वाश्रयकार्याऽप्रसङ्गः। सिद्धमिति। पूर्वं यत्पदं तदपेक्षयापि पूर्वस्याऽऽमन्त्रितस्याविद्यमानत्वाद्व्यवधानकृत्वाऽभाव। अन्ये तु न्यायसिद्ध एवायमर्थ इत्याहुः। पूर्वं तस्य परापेक्षत्वात्

उ]व्यवधानादिति। सामर्थ्यादेकमपि स्वाश्रयं प्रवर्तत इत्यर्थः। व्याख्यानाच्च क्वाचित्कमिति नानिष्टम्। चिन्त्यमेतदिति। एतच्च बहुवचनान्तं प्रत्युदाहरणं। तत्र हि विभाषितं विशेषवचने इत्यनेन पक्षेऽविद्यमानवत्त्वाशास्त्रानप्रसङ्ग इति भावः। वस्तु तस्तु 'नामन्त्रिते' इति सूत्रे उत्तरसूत्रात्प्रकृष्टसामान्यवचनमित्यनेन सर्वस्याविद्यमानवत्त्वादामन्त्रिते इति सप्तम्यन्तार्थे विशेषवचनत्वाक्षेप सामानाधिकरण्यस्यार्थलभ्यतया समानाधिकरणग्रहणं सप्तम्यन्तसमानाधिकरणग्रहणार्थम्। एवञ्च नाऽत्र निषेधप्राप्तिः। भो शब्दस्य सामान्यवचनत्वेऽपि निपातत्वाद्विशेष्यविशेषणभावाऽभावेन सप्तम्यन्तदेवदत्तपदेनाऽस्य समानाधिकरण्याऽभावादिति चिन्त्यमेव चिन्त्यम्। तेन व्यवधानादिति। यद्यप्यत्र पचसि शब्दं प्रत्यविद्यमानत्वेऽपि भोशब्दं प्रति विद्यमानत्वाद्व्यवधानेन, नेत्यनन्दनिमित्तो पचसि इत्यस्य निघातो न स्यादित्यर्थः। पूर्वं यत्पदमिति। वार्तिके पदं च तत्पूर्वं चेति कर्मधारयः। 'तत्पूर्वस्यानन्तर्यादेव' तत्र अविद्यमानत्वमिति वाच्योऽर्थस्तत्राह—तदपेक्षयापीति। एवञ्च पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् परं प्रति कस्माद्वचनात्पूर्वं

१ इदं क्वाचित्कम्। २ आहो पचमि। आहो देवदत्त पचमीत्यत्रापि सिद्धं भवति। उताहो पचमि। उताहो देवदत्त पचमीत्यत्रापि सिद्धं भवति' पा०। ३ वस्तुतस्तु पा०।

ददस्व । अनु मे पचसि देवदत्त यज्ञदत्त मित्र भवति । अविद्यमानवत्त्वा-
दामन्त्रितस्य ॥ [आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्] ॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे ८।१।७३।

इह कस्मान्न भवति—अग्ने देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये एतानि ते
अघ्न्ये नामानि ? ॥ वार्त्तिककार करिष्यते—'नामन्त्रिते समानाधिकरणे
सामान्यवचनम्' । ततो 'विभाषितं विशेषवचने' इति ॥ [नामन्त्रिते
समानाधिकरणे] ॥

सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने ।८।१।७४।

इह कस्मान्न भवति—ब्राह्मण वैयाकरण ? ॥ 'बहुवचनमिति वक्तव्यम्' ॥

प्र]स्य कार्ये [illegible] वा कर्तव्ये आमन्त्रितमविद्यमानवत्-
शब्दात्परोऽनन्तरो भवति 'नमुने' [illegible] इति सिध्यति । [आमन्त्रितं पूर्वम्] ॥

नामन्त्रिते । इहेति । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति सूत्रं पठित्वा, तत
'सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने' इति द्वितीयं, तत्र पर्यायशब्दानामपि
समानाधिकरण्यादविद्यमानवत्त्वनिषेधप्रसङ्गः । योगविभाग इति ।
पर्यायत्वाच्च सामान्यवचनत्वाभावात् सामान्यस्य विशेषणेन [illegible] । एतेन
विनापुनरावृत्तं सर्वपदेभ्यो भवति । [नामन्त्रिते समानाधिकरणे] ॥

सामान्यवचनं विभाषितम् । इहेति । [illegible]
प्रश्न । बहुवचनमिति । तेन 'ब्राह्मण वैयाकरण इति वा' [illegible] , 'ब्राह्मण

उ]भयत्र [illegible] सर्वानिमित्तेऽस्य
निमित्ते वेति । [illegible] । यस्य कार्ये
पूर्वं भवति [illegible] । [आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्]।

नामन्त्रिते । समानाधिकरणादिति । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] इह इति सूत्र [illegible] । [illegible]
पुनानि ते अघ्न्ये नामानीति। एवमेवेति । [illegible] ।
[illegible]—अग्ने [illegible] । [illegible] । [नामन्त्रिते समाना]।

सामान्यवचन विभा । ननु पूर्वं [illegible]—

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] ।

सामान्यवचनमिति शक्यमवक्तुम् ॥ कथम् ? ॥ 'विभाषित विशेषवचन' इत्युच्यते, तेन यत्प्रति विशेषवचनमित्येतद्भवति तस्य भविष्यति ॥ किं च प्रत्येतद्भवति ? ॥ सामान्यवचनम् । अपर आह—"विशेषवचन इति शक्य मवक्तुम् ॥ कथम् ? ॥ 'सामान्यवचन विभाषित'मित्युच्यते तेन यत्प्रति सामान्यवचनमित्येतद्भवति [तस्य भविष्यति]॥ किं च प्रत्येतद्भवति ? ॥ विशेषवचनम् । सामान्यवचन विभाषित विशेषवचन इति[1] ॥

॥ * ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमा ध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥*॥

पूर्वत्राऽसिद्धम् ।८।२।१।

येयं सपादसप्ताध्यायी अनुक्रान्ता एतस्यामयं पादोनाऽध्यायोऽसिद्धो

प्र.] वैयाकरणे'त्यत्र नित्य । सामान्यवचनमिति । 'विशेषवचन'इत्यस्य पदेन सम्बन्धात्पर्यायस्य विशेषवाचित्वाऽभावात्पूर्वसूत्रार्थमपि सामान्यवचनग्रहणं न कर्तव्यम् 'अघ्न्ये देवी'त्यादौ सर्वथामामन्त्रितानाद्युदात्तत्वसिद्धये॥*॥ इति कैयटकृते महाभाष्यप्रदीपेऽष्टमस्य प्रथमे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च प्रथमः ॥*॥

पूर्वत्रासिद्धम् । येयमिति । वृत्तिग्रन्थाक्षेपेण शास्त्राऽसिद्धत्वमाश्रीयते न तु कार्याऽसिद्धत्वं, शास्त्रस्य सन्निवेशात् पौर्वापर्यसम्भवात्, कार्याणां तु प्रयोग समवायात्पौर्वापर्याऽयोगात् । शास्त्रद्वारेण वा कार्याणां पौर्वापर्यं शास्त्रस्य मुख्यं पौर्वापर्यमिति तस्यैव ग्रहणं न्याय्यमित्युत्सर्गलक्षणकार्यसिद्धिरपि भवतीति दर्शयति । एतच्च सूत्रमात्मानं विहाय सूत्रान्तराणामसिद्धत्वं प्रतिपादयति न त्वा त्मनः, बोधकस्य बोध्यत्वाऽभावात् । एतस्य चाऽसिद्धत्वे सर्वथा सिद्धत्वात् सूत्रारम्भ एवाऽनर्थकः स्यात् । यथा 'सर्वं मिथ्या ब्रवीमी'ति वाक्यं वाक्यान्तराणामेव मिथ्यात्वं प्रतिपादयति । एतस्याऽपि मिथ्यात्वे वाक्यान्तराणां मिथ्यात्व

उ] विशेषवचन इति । अस्यैव पूर्वेण सम्बन्ध इति भावः ॥*॥ इति श्री नागोजी-भट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते अष्टमस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्चायं समाप्तः ॥
पूर्वत्रासिद्धम् । सूत्रार्थमात्रकथनरूपं भाष्यं वाऽस्पष्टत्वादत एतत्कथनं निष्फलम् आह—वृत्तिग्रन्थोपक्षेपेणेति । अस्य च दृश्यमानं दूषणं तन्निरस्यं । उपक्षेप — तिरस्कार । अत एवाग्रिमग्रन्थनिरुक्तिरनुपपन्ना । कार्यस्य प्राधान्येऽपि कार्याऽसिद्धत्व

1 इद वार्त्तिकम् ।

देशितव्य ॥ यदि 'सपादसप्ताध्याय्यामेव पादोनोऽध्यायोऽसिद्ध' इत्युच्यते ये इह सप्तमीनिर्देशा पञ्चमीनिर्देशा षष्ठीनिर्देशाश्चोच्यन्ते तेऽप्यसिद्धाः स्युः ॥ तत्र को दोषः ? ॥ इको झलि 'ह्रस्वादङ्गात्' 'संयोगान्तस्य लोप' इत्येतेषां निर्देशानामसिद्धत्वात् 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्येता परिभाषा न प्रकल्पेरन् ॥ नैष दोषः, यद्यपीदं तत्रासिद्धं तत्त्विह सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ ॥ ७ ॥ कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥ * ॥ यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम् । 'इको झलि' 'ह्रस्वादङ्गात्' 'संयोगान्तस्य लोप' । उपस्थितमिदं भवति,—'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' 'तस्मादित्युत्तरस्य' 'षष्ठी स्थानेयोगे'ति ॥ यदि 'कार्यकालं संज्ञापरिभाष'मित्युच्यते इहापि परिभाषाऽस्ति 'विप्रतिषेधे पर'मिति । सा

प्र] न स्यादित्यनयस्मैवन्द्वाक्य स्यात् । यद्यपीति,—यद्यपीदं तत्रपरिभाषानाधिक्यं चोद्यते । तत्र प्रतिवक्ता नैयायिकास्तु 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' तस्य सूत्रस्य 'यत्र सप्तमीनिर्दिष्टः शब्दस्तत्र पूर्वस्य कार्यं भवती'त्यर्थं प्रतिपद्यते, न तु सप्तमीनिर्दिष्टं स्यादिति विशेषं न पर्यालोचयति, तेनेको झलि त्येवमादौ प्रवृत्ताकाङ्क्षे अनन्यार्थत्वात् पूर्वस्य कार्यं प्रतिपद्यते । अस्मिन्पक्षे 'ज्ञानं मतं'त्येवमादौ सप्तम्या निर्देशस्याऽसिद्धत्वात् परिभाषाया अप्रवृत्तिः । तथा 'संयोगान्तस्य लोप'इत्यत्र 'षष्ठी स्थानेयोगे'त्येतत्फलाऽभावात् तदुपस्थानेऽपि फलाऽभावात् अन्त्यसम्बन्धानवगमेऽपि सर्वस्य पदस्य लोपप्रसङ्गः । यद्यपीदमिति । यद्यपीत्यत्र पक्षे । तत्त्विह सिद्धमिति । 'कार्यकालं संज्ञापरिभाष'मित्यस्मिन्दर्शने संज्ञापरिभाषाणां अनन्तरप्राप्त्यैव स्वा

उ.] नुषङ्ग इत्यस्य ऽसर्गोत्तरमेति । 'ज्ञाने' इत्यादौ स्यादेवेत्याह । अनर्थकत्वेनेति । तत्र संप्रवृत्तिवैफल्यान्निषेधः । यदि तत्र निषेधोऽप्यनुसन्धानाद् पूर्वकार्यस्यानन्तरोऽपि निषेधः प्रतिपाद्यते, तथापि शाब्दबोधे तदनुपपत्त्या न स्यादित्यत एव । यदि परिभाषाया कार्यकाले वाक्यैकवाक्यतैव युक्ता तदपि प्रवृत्तिविषये पदार्थोपस्थितिरवश्यमेवेति । पूर्वस्य कार्यमिति । 'उद्देश्यत्वेन उक्ते' इति भावः । इत्येतदन्त्यस्यादिति । तत्सूत्रस्य तत्स्थानार्थत्वं । षष्ठ्यान्तरितेति । ष-ष्ठ्यन्तसमानाधिकरणस्य । सर्वस्य पदस्येति । लोपस्य पदान्तस्य चासिद्धत्वात् पदस्यैवेति भावः । कार्यकालमिति । ननु कार्यस्य तत्र सिद्धत्वेऽपि

] इत इत्यैव ।

ऽपाहोपतिष्ठेत ॥ तत्र को दोषः ? ॥ त्रिप्रभृतिष्वकार्यमिति । गुणाद्दीर्घत्वं स्याद्विप्रतिषेधात् ॥ अत उत्तरं पठति—॥ ॥ पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य ॥ ८ ॥ पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधः ॥ किं कारणम् ? ॥ अभावादुत्तरस्य ॥ द्वयोर्हि सावकाशयोः समवस्थितयोर्विप्रतिषेधो भवति न च पूर्वत्रासिद्धं परं पूर्वं प्रति भवति ॥ यच्चापि दाग्धा दाग्धुं —घत्वस्याऽसिद्धत्वाद्भष् प्राप्नोति ॥ काष्ठतट् कूटतट् । संयोगादिलोपस्याऽसिद्धत्वात् संयोगान्तलोपः प्राप्नोति । ॥ ॥ अपवादो वचनप्रामाण्यात् । ९ ॥

प्र] तस्येण कार्यादिगमहेतुत्वम् । केवलमाचार्येण शब्दानामनेकप्रधानाद्विवक्षया प्रतिपत्तये पृथगुपदेशः कृतः । ततश्च शास्त्रान्निर्दिष्टे पूर्वस्य लक्षणस्य चरितार्थत्वेन किञ्चित्करत्वेऽपि परत्वेन लक्षणस्य किं नाम सहस्य कार्यं निवृत्तं ततो न व्यवधानेऽन्तरे पूर्वस्य नकारस्य लोपः परस्य लोपो न स्यादित्यस्याशङ्कायां पौर्वापर्याऽभावादसिद्धत्वाऽभाव । पूर्वत्रासिद्ध इति । गुण दीर्घत्वाऽसिद्धत्वात् प्रसङ्गाऽभावाद्विप्रतिषेधस्य निमित्ताऽभावात्परिभाषाऽनुपस्थानाद्गुण एव प्रवर्तते यथैवमिति । अभावादुत्तरस्य न न्याय इव घत्वस्या

उ] सिद्धत्वं यदि शास्त्राऽसिद्धत्वे तस्य कथमशेषस्थितिरिति स नाभ साधयन् स्वमकारान्तं स्वकृतिलिङ्गाच्च परिभाषाणामाप्य क्रियते परमार्थ अप स्वमस्यान्वितं विधानपक्षे तत्र सर्वान्सहसान्यान्याभयादिति द्वयाः सवर्ण अत एव ... ऽनुपपत्तिरिति न लोप एव च पक्षे समाधाने पूर्ववत् । कालक्रमेणान्यतरासङ्ग ... इत्युक्तम् तदिदं सिद्धमिति । परिभाषाशास्त्र तु त्रिपादी सिद्धमित्यर्थः यथेमिति नाऽनाथि कथं सिद्धम् ... ऽसिद्धोऽस्मिन्कथं तदुपस्थितिरिति भावः उत्तरमाह कार्यकालमिति । ननु तथापि कार्यकालमेव तयोः प्रवृत्तिरित्यर्थः त्रिपाद्यस्याऽसिद्धत्वे कथं तत्समवायप्रवृत्तिरत आह—यत्र कार्यं तत्रैवावस्थितमिति । कार्यप्रदेशे इत्यर्थः प्रायस्तत्रैवावस्थितमिति पाठः । कार्यकाल ... कार्येण वाक्यते स्वमनुपात स्वसन्निधिं प्राप्यते इत्यर्थः । यथोक्तव्यवस्थाया तु यदा तत्र ऽसिद्धत्वे सिद्धमिति भाष्यस्य फलं चिन्त्यम् । पौर्वापर्याभावादिति । अन्यस्मिन् निन्दम् एकवाक्यतामापन्न पाणिनीयमिति ... तनिमित्तेति तस्मिन्निति निर्दिष्टे न्यत्र भाष्ये । तत्र हि डमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यमिति परत्व ... स्वेन दृष्टान्त इत्युक्तं नि चैवमन्यो यान्त्य एवं वाक्यान्तराणि नोत्तर पौर्वापर्याऽभावे नऽसिद्धत्वाऽभावेऽत्र ... इवाने चेकत्र स्यात्र । दीर्घस्य हलि चेत्यस्य । निमित्ताऽभावादिति । द्वयोः सावकाशयोः समवस्थितयोरेवं गुणप्रसङ्गो ... तत्र प्रवृत्तिर्निमित्तमित्यर्थः न च स प्रवृत्ते इति

[अपवादो वचनप्रामाण्यात्[1]] । अनवकाशावेतौ वचनप्रामाण्याद्भविष्यतः । तस्मात्कार्यकाले सञ्ज्ञापरिभाषमिति न दोषः ॥*॥ पूर्वत्रासिद्धमधिकारः ॥*॥ 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यधिकारोऽयं द्रष्टव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ॥ * ॥ परस्य[3] परस्य पूर्वत्र पूर्वत्राऽसिद्धविज्ञानार्थम् ॥ * ॥ [परस्य परस्य पूर्वत्र पूर्वत्राऽसिद्धविज्ञानार्थम्] । परः परो योगः पूर्वं पूर्वं योगं प्रत्यसिद्धो यथा स्यात् । ॥ * ॥ अनधिकारे हि समुदायस्य समुदायेऽसिद्ध(त्वं)विज्ञानम् ॥ * ॥ अनधिकारे हि सति समुदायस्य समुदायेऽसिद्धत्वं विज्ञायेत ॥ तत्र को दोषः ? ॥ ॥ * ॥ तत्राऽयथेष्टप्रसङ्गः ॥ * ॥ तत्राऽयथेष्टं प्रसज्येत । गोधुक्मान् गुड

प्र]ऽसिद्धत्वाद्गुत्वप्रसङ्गः । अपवाद इति । योऽपवादः स एव भवति, वचनसामर्थ्यात्प्रकरणस्य श्रुत्या बाधनात् । पूर्वत्रासिद्धमधिकार इति । न तु विधिः । तथा हि वक्ष्यमाणत्रिपादीलक्षणसमुदायात् पूर्वं तत्र स एव समुदायः सपादसप्ताध्याय्यपेक्षया परव्यपदेशोऽनपेक्षितान्तर्गतावयवपौर्वापर्योऽसिद्धो भवतीत्येतावानस्य विधिवाक्यस्यार्थो विज्ञायेत, अधिकारे तु परस्य परस्य पूर्वत्र पूर्वत्रासिद्धत्वमपद्यते । सकलशास्त्रव्यापित्वानवकाशार्थं तु परिभाषात्वं नाश्रितं, तेन तस्तस्येत्यादावित्रादिषु कर्तव्येष्वत्वस्यासिद्धत्वाद्दकारान्तनिमित्ता इनादयो न स्युः ।

अनधिकारे हीति । यदि स्वतन्त्रो विधिः स्यादित्यर्थः । यद्यप्यवयवा एव शास्त्रेषु व्याप्रियन्ते न समुदायः तथाऽप्यवयवद्वारकस्तस्यापि व्यापारोऽस्तीति वक्ष्यमाणस्य समुदायस्याऽतिक्रान्ते समुदायेऽसिद्धत्वं स्यात् । अधिकारे तु सर्वेष्टसङ्ग्रहः । अयथेष्टमिति । अयथेष्टमपि प्राप्नोति न तु यथेष्टमेवेत्यर्थः । गोधुक्मानिति । गां दोग्धि गोधुक् सोऽस्य सन्तीति मतुप् । 'दादेर्धातोर्घ' इति घत्वं, तस्यास-

उ] भावः । भाष्ये—परः पूर्वं प्रति भवतीति । परः पूर्वस्य प्राप्ते बाधको भवतीत्यर्थः । एवञ्च मा दर्शयोदशैवेति भावः । अपवादत्वे वचनप्रामाण्यं न हेतुः किं तर्हि, अपवादत्वमेवेत्याह–योऽपवाद इति । ननु धिकारादसिद्धत्वमन्यथैवेत्यनि मत्वापि वचनेन प्रथमरवादत्वस्यादत आह–प्रकरणस्येति । अन्यथाऽधिकारत्वेनाऽसिद्धत्व प्रकरणान्यत्रेति भावः । भाष्ये–कार्यकाले सञ्ज्ञापरिभाषमिति न दोष इति । इतिपक्षेऽन्यतरपक्षाङ्गतया सम्बन्धेन न दोषः स्वयं । अनपेक्षितेति । त्रिपाद्यन्तर्गतानां पौर्वापर्यस्य शब्देनाऽनपेक्षितत्वादिति भावः । इत्येतावानिति । एवञ्च त्रिपादी पूर्वं प्रति परमसिद्धं न स्यादित्यर्थः । अधिकारे त्विति । उत्तरोत्तरस्थितस्य तत्तत्पूर्वसूत्रसमुदायस्य पूर्वत्वेन ग्रहणान्न दोषः ।

१ अत्र ५८ कत्रिपि नास्ति । २ वैतौ त्रिपी । नौ वचनं पा० । ३ क्वचित्तु इदं वार्तिकमिति मन्यन्ते । पूर्ववार्तिकेन सहैव चैनं पठन्ति । ४ सिद्धत्वविज्ञानार्थं पा० । ५ त्वं क्वचित् ।

लिष्मानिति,-षत्वढत्वयो कृतयोर्'झय' इति चत्र प्रसज्येत ॥

॥ ४ ॥ तस्मादधिकार ॥ ४ ॥ तस्मादधिकारोऽयं द्रष्टव्य ।

अथाऽसिद्धवचन किमर्थम् ॥ ५ ॥ असिद्धवचन उक्तम् ॥ ॥ [असिद्धवचने उक्तम्] ॥ किमुक्तम् ? ॥ तत्र तावदुक्त-"षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं चे' ति । एवमिहाऽपि पूर्वत्राऽसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च । आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत्—राजभि तक्षभिः राजभ्या तक्षभ्याम् राजसु तक्षसु इति । नलोपे कृते'ऽत' इत्यैस्भावादय प्राप्नुवन्ति । असिद्धत्वान्न भवन्ति । उत्सर्गलक्षणभावार्थं च-अमुष्मै अमुष्मात् अमुष्य अमुष्मिन्निति । अत्र मुभावे'ऽत' इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति, असिद्धत्वाद्भवन्ति । सुपर्वाणौ ।

प्र] सिद्धत्वादेशाचो यदा इति भष्भाव । ततो चर्त्व गकार । 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' प्रत्यये भाषाया नित्यवचन'मिति ङकार । असिद्धवचनमिति । किं शास्त्रस्याऽसिद्धत्वमथ कार्यस्येति प्रश्न । अथवा यच्छास्त्रमुच्चारित तस्याऽसिद्धवमनर्थकं स्यादिति प्रश्न । असिद्धवचन उक्तमिति । सिद्धस्याऽसिद्धवचनादतिदेश आश्रीयते । शास्त्रस्य चाऽसिद्धवद्भाव आश्रीयते न तु कार्यस्य । अन्यथा सर्गलक्षण कार्यं न सिध्येत् । षत्वतुकोरिति । 'कोऽस्य'त्यादौ षत्व न भवति । 'अधीत्ये' त्यादौ पूर्वं तुग्भवति पश्चादेकादेश । राजभिरिति । नलोपस्यासिद्धत्वमादिषु कर्तव्येष्वसिद्धत्वात्स्वकार्यं न प्रदर्शयतीत्यैसाद्यभाव । अमुष्मा इति । अदसो

उ.] परिभाषात्वमिति । लिङ्गविशेषानुपादानाच्चे यपि बोध्यम् शास्त्रत्वस्यैव लिङ्गत्वे तु सपादसप्ताध्याय्यामपि पूर्वं प्रति पराऽसिद्धत्वापत्ति । मध्ये पाठसामर्थ्याश्रयणे तु त्रिपाद्यामेव अप्रवृत्ति स्यादिति भाव । वक्ष्यमाणस्य समुदायस्येति । ननु तदवयवपूर्वं प्रति तदवयवपरमसिद्धं स्यादिति भाव । ननु किंचिद्दिष्टस्यापि सिद्धेरयथेष्ट प्रसङ्गेनेत्युक्तमत आह-अयथेष्टमिति । अस्त्वस्याऽसिद्धत्वादिति । इद स्थिदाभिप्रायम् । माध्यर्थं प्रसज्येतेति । न च क्त्वा परत्वा प्रत्यये भाषाया'मित्यनुनासिके इयोऽसत्त्वाच्च तदापादनमिति वाच्यम् । एतस्मिन् यथोद्देशत्वमाश्रित्य त्रिपाद्या तदप्रवृत्तिरित्याशयात् । त्रिपादीस्थे परशास्त्रे तदप्रवृत्ते सर्वमसमञ्जसत् । किं शास्त्रस्येति । भाष्येऽर्थशब्दो विषयपर इति भाव । अथवेति । अत्राऽर्थशब्द प्रयोजनपर इति भाव । उभयमपि समाधत्ते सिद्धस्येति । पत्वं नेति । आदेशलक्षणमित्यर्थं । तुगिति । स्थानिलक्षण स्माय।

१ 'अर्थे'ति क्वचित् । २ अयं पाठो लुप्त इति मन्ये । ३ स्थानिवद्भावेन । ४ 'षत्वतुको (६-१-८६)' इत्यत्र वार्तिकमुक्तम् । ५ 'पूर्वत्राऽसिद्धवचनम्' इति क्वचित् ।

सुपर्वाणि । णत्वे कृते 'नोपधाया' इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ।

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ।८।२।२।

'सुब्विधिं प्रति नलोपोऽसिद्धो भवती'त्युच्यते तेनेह राजभिः तक्षभिरिति, नलोपे कृते 'अत' इत्यैस्भावो न स्यात् । इह तु खलु राजभ्यां तक्षभ्यां राजसु तक्षस्विति,—नलोपे कृते दीर्घत्वैत्वे प्राप्नुतः ॥ नैष दोषः । ॥ * ॥ सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः ॥ * ॥ [सुब्विधिरिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः] । सुपो विधिः सुब्विधिः, सुपि विधिः सुब्विधिरिति ।

प्र] विभक्तौ लुकाद्यन्ते कृते परत्वान्नित्यत्वाद्वा वप्रसङ्गाददकारान्तत्वनिबन्धनस्मायाद्यप्रसङ्गः । उत्पन्नात्वस्याऽसिद्धत्वादप्रवर्तनात्पूर्वं स्मायादयः पश्चाल्लुत्वम् ।

नलो । सर्वविभक्त्यन्त इति । सर्वविभक्त्यन्ताऽवयवत्वात् सर्वविभक्त्यन्तः । अथ वा अर्श आदित्वादच्प्रत्ययः,—सर्वविभक्त्यन्तोऽवयवोऽस्यास्तीति । सर्वग्रहणं चाऽनन्तरोपलक्षणं द्वितीयाद्यसम्भवात् । ननु चैकार्थेन शब्देन भाव्यमिति कथं सर्वविभक्त्यन्तत्वमाश्रीयते ? । उच्यते, प्रवृत्तिनिमित्तविशेषाऽनपेक्षया सुब्विधिशब्दवाच्योऽर्थः सुब्विधिरित्याश्रीयते । अथ वा सम्बन्धसामान्ये षष्ठी तया षष्ठीसमासः क्रियते । न तु स्थान्यादेशसम्बन्ध एवाश्रीयते, तेन सुपि यो विधिः स सुपः सम्बन्धी भवतीति तत्राऽप्यसिद्धत्वं भवति । सर्वविभक्त्यर्थाऽन्तर्भावाच्च सर्वविभक्त्यन्त उच्यते । न चाऽत्र सुपः कार्यं विधीयते । तत्र षष्ठी स्थानेयोगेत्यस्योपस्थानाऽभावः । 'उदीचामातः स्थाने' इति स्थानग्रहणाज्ज्ञापकादस्याः परिभाषाया अप्रवृत्तिः । यत्र त्वेषा परिभाषा प्रत्याख्याता तत्राऽपि सम्बन्धसामान्यस्योपादानात्तस्य चैकत्वादयं सम्बन्धः सन्निकृष्टोऽयं विप्र-

---

उ] यप्रसङ्ग इति । उत्वस्याऽसिद्धत्वेऽपि देवदत्तहन्तृहतन्यायेनाऽदन्तत्वाभावादिति भावः ।

नलोप सु । भाष्ये दीर्घत्वैत्वे प्राप्नुत इति । न हीमे सुपो विधीयेते इति भावः । ननु समासस्य सर्वविभक्त्यन्तत्वमसम्भवीत्यत आह–सर्वविभक्त्यन्तावयवत्वादिति । नन्वेवं सर्वविभक्त्यन्तावयवत्वं समासस्याऽनुपपन्नमत आह–सर्वविभक्त्यर्थेति । तेन षष्ठीति । विध्यङ्गभूतपरिभाषाया साक्षात्तद्विशेषणे एव प्रवृत्तेरौचित्यादिति भावः । अत्रैवार्थे लिङ्गमप्याह–उदीचामिति । क्वचित्तु लक्ष्यानुरोधाद्बलवत्यपि तत्रापि परिभाषायाः प्रवृत्तिः, यथोदात्तस्वरितयोरित्यादौ । वस्तुत इदं चिन्त्यमित्यसकृदावेदितम् । यत्र त्वेषेति । षष्ठी स्थाने इत्येषेत्यर्थः । सम्बन्धसामान्यस्येति । सम्बन्धेन सम्बन्धस्य षष्ठ्या

---

१ केचित्तु नेदं वार्त्तिकं, व्याख्यानादर्शनात् । भाष्यमेवेदमित्याहुः । २ इदं तु स्यात् ।

अथ सञ्ज्ञाविधौ किमुदाहरणम् ? । पञ्च सप्त ॥ पञ्च सप्तेत्यत्र नलोपे कृते 'ष्णान्ता ष'डिति षट्सञ्ज्ञा न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ॥
॥ ५ ॥ सञ्ज्ञाग्रहणानर्थक्यं च तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य ॥ * ॥ सञ्ज्ञाग्रहणं चाऽनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य' । नाऽकृतायां षट्सञ्ज्ञायां जश्शसोर्लुक्, न चाऽकृते लुकि पदसञ्ज्ञा, न चाऽकृतायां पदसञ्ज्ञायां नलोपः प्राप्नोति । तदेतदानुपूर्व्या सिद्धं भवति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं पञ्चभिः सप्तभिरिति । 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि'ः 'झल्युपोत्तम'मित्येष स्वरो यथा स्यात् ॥
॥ ॥ स्वरेऽवधारणाच्च ॥ * ॥ स्वरेऽवधारणाच्च सञ्ज्ञाग्रहणमनर्थकम् ।

प्र]कृष्ट इति भेदनिबन्धनो व्यवहारो नास्ति । पञ्चेति । लौकिकप्रयोगात्प्रकाराऽसम्भवं शास्त्राच्च विभक्त्यभावं मन्यते । तन्निमित्तत्वादिति । यथा विभक्तिलोपः शास्त्राधीन एव नलोपः ततश्चानुपूर्व्या सिद्धमेतदित्यर्थः । षट्त्रीति । अन्यथा नलोपे कृते नान्तत्वाऽभावादसत्यां षट्सञ्ज्ञायां 'झल्युपोत्तम'मिति स्वरो न स्यात् । ततश्च 'न सङ्ख्याया' इत्याद्युदात्तं पदं श्रूयते । न चाऽत्र भूतपूर्वगतिराश्रयितुं शक्यते, षट्सञ्ज्ञान्यस्य 'पङ्क्ति'रित्यादौ सावकाशत्वात्, 'झल्युपोत्तम'मित्यस्यापि तिसृभिश्चतसृभिरित्यादौ । समुदाये ह्यनुवर्त्तमाने केषु चिदवयवेषु कृतार्थं शास्त्रं तद्द्वारेण समुदाये प्रवृत्तमेव भवति । तथा च 'वान्यस्य संयोगादे'रित्यत्र ध्वादिनिवृत्त्यर्थमन्यग्रहणं [कृतम्] । अत एव वार्तिककारः परिहारान्तरमाह—स्वरेऽवधारणाच्चेति । स्वरे लोपस्याऽसिद्धत्वमुक्तमेवेति स्वरार्थायां षट्सञ्ज्ञायामसिद्धत्वं न वक्तव्यम् । केचित्तु 'पञ्च ब्राह्मण्य' इत्यादौ 'न षट्स्वस्रादिभ्य' इति टाप्प्रतिषेधाय षट्सञ्ज्ञाया नलोपस्याऽसिद्धत्वमुच्यते इत्याहुः । तत्र नान्तत्वात्पूर्व

उ]धत्वमिति भावः । नास्तीति । तेनाऽन्तरङ्गत्वात्स्थानमस्थ एव षष्ठ्यर्थं स्यादिति न शङ्कनीयमिति भावः । ननु पक्षे त्वत्र प्रत्ययलक्षणेन पदसञ्ज्ञालुकि ततो नलोप इति नलोपे षट्त्वस्य न सम्भव आह—लौकिकादिति । 'नलोपे कृत' इति भाष्यस्य लोकतो नकारश्रवणे कृत इत्यर्थः । एव नलोप इति । लौकिकप्रयोगस्याऽसिद्धत्वमपि दुर्वचनम् शास्त्रीयत्वादिति भावः । ननु षट्विषयक 'झल्युपोत्तम'मित्यचरितार्थमेवाऽत आह—समुदाये हीति । तथा चेति । अन्यथा स्थानिवत्स्वर चरितोऽयम्याऽचरितार्थत्वादेव तत्र नित्यसिद्धावन्यग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ज्ञापिते तु द्वाविंशे तस्य चारितार्थ्यात्स्थानी परत्वादिकस्य स्यादित्यन्यग्रहणम् । पञ्च ब्राह्मण्य इत्यादाविति । यद्यपि

१ पुनान्यादीत्यर्थः । २ अत्र पदं कचित्र । ३ नित्यमनन्तरादो पा० ।

स्वरेऽवधारणं क्रियते–'स्वरविधिं प्रती'ति ॥ इदं तर्हि—दण्डिदत्तौ दत्तदण्डिनौ ।

तुग्विधौ किमुदाहरणम् ? ॥ वृत्रहभ्याम् वृत्रहभि । नलोपे कृते 'ह्रस्वस्य पिति कृति तु'गिति तुक् प्राप्नोत्यसिद्धत्वान्न भवति ॥ ॥ तुग्विधौ चोक्तम् ॥ ॥ [तुग्विधौ चोक्तम्][3]॥ किमुक्तम् ? ॥ 'सन्निपातलक्षणो विधि

प्र.]टाप्प्राप्तो निषिध्यते, नतो नसो लुकि नलोपे चाऽकारान्तत्वाट्टाप्प्राप्तः सोऽपि निषिध्यते, 'स्त्रिया यदुक्तं तत्पञ्चसप्तादिभ्यो न भवती'ति सामान्येन निषेधविधानात्। अत्रान्ये आहुः—स्त्रीसमानाधिकरणपक्षः स्त्रीसूत्रे नाश्रितः, अपि तु प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षः प्रत्ययार्थविशेषणपक्षो वेति पञ्चादीनामलिङ्गत्वात् स्त्रीप्रत्ययस्य प्राप्तिर्नास्तीति नाऽर्थस्तन्निषेधेन। अथापि न प्राप्ति स्यात्तथापि नलोपस्य बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गे टाप्यसिद्धत्वान्नाऽस्ति टाप्प्राप्तिः। सत्यामपि टाप्प्राप्तावन्तरङ्गाया षट्संज्ञाया नलोपस्याऽसिद्धत्वात् सिद्ध एव तत्प्रतिषेधः। तुग्विधौ चोक्तमिति। द्वयमत्राऽस्ति–सन्निपातलक्षणत्वं, बहिरङ्गलक्षणत्वं च। विभक्तिनिमित्तो हि नलोपः, किन्निमित्तस्तुक्। सन्निपातपरिभाषायास्तु तुगभाव प्रयोजनत्वेनोक्त इति

उ.]यथोद्देशपक्षे सर्वत्र तथा संज्ञा निष्पत्ति। यथा द्वादशेऽह्नि कृतेन नाम्ना पश्चात् सर्वकार्याणि क्रियन्ते तद्वत्, पश्चिमाङ्गमार्गेण रित्यादावपि तद्देशाऽऽक्षेपे कार्ये अनिष्पन्नानि बुद्ध्या प्रथमं मनःकरणान्न दोषः, तथापि कार्यकालपक्षे विधिवाक्येनैकवाक्यतापन्नसंज्ञाप्रवृत्तिरिति तत्पक्षे इदम्। अतएव स्वरविधौ पर्यायशङ्का सङ्गच्छते। सूत्रविरोधादसिद्धत्वमप्रकृतमित्यशयेनाह—अपापीति। बहिरङ्गत्वादिति। पदसंज्ञाया विभक्तिसापेक्षत्वेनेति भावः। सत्यामपीति। 'नानान्तत्व' इति तन्त्राश्रिताभिमानः। षट्संज्ञायामिति। बहिरङ्गनेति शेषः। इदं चिन्त्यं, संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणात्। 'न षट्स्वसे'ति निषेधस्तु भूतपूर्वषट्त्वमादाय सिद्ध इति न भाष्ये उक्तः। भाष्ये–दण्डिदत्ताविति। अत्र हि नलोपं दण्डिशब्दस्य विसर्जनीया तस्यैव पूर्वनिपातापत्तिः, इष्यते त्वनियमः। असिद्धत्वे तु घिन्त्वाऽभावात्सिध्यति। यद्यपि पूर्वनिपाते नलोपो, नलोपे च पूर्वनिपात इत्यनुपपन्नमिदं तथापि 'यस्य पूर्वभूतत्वे घित्वं भवति तत्पूर्वमेव प्रयोक्तव्य'मिति सूत्रार्थ इति भावः। विभक्तिनिमित्त इति। स्वादिष्विति पदसंज्ञाद्वारेति भावः। त्वेनोक्त इति। कृन्मेजन्त सूत्रे। तथैवेति। बहिरङ्गपरिभाषानादरेण सन्निपातपरिभाषाश्रयेणेत्यर्थः। भाष्यकृता तु संज्ञानिमित्तस्य न बहिरङ्गत्वं, विभक्तिस्तु संज्ञानिमित्तम्। नलोपस्य परम्परया निमित्तत्वमाश्रयबहिरङ्ग आश्रयणे न मानमिति आशयेन सा नोक्तेत्यन्ये। न च 'वृत्रहभ्य'मित्यादावसुब्विधित्व

१ इदं क्वचिन्न। २ 'कृन्मेजन्तः' (१।१।३८) इत्यत्रोक्तम्। ३ इदं लुप्तम्। ४ नास्ति पा०।

रनिमित्त तद्विघातस्ये'ति ॥ इदं तर्हि प्रयोजन 'कृतानि वक्ष्यामी'ति । इह मा भूत्–ब्रह्महच्छत्रम् । भ्रूणहच्छाया । न ह्येष सन्निपातलक्षणो नलोप ॥

न मु ने ।८।२।३।

इह 'ने यत्कार्यं प्राप्नोति तस्मिन् मुभावो नाऽसिद्ध' इत्युच्यते नाभाव श्चैव तावत् प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि,–॥ ~ ॥ न मु टादेशे ॥ ॥ न मु टादेश इति वक्तव्यम् ॥ किमिदं टादेश इति ? ॥ टाया आदेश टादेश ॥ यदि तर्हि टाया आदेश इत्युच्यते टायामादेशोऽप्रतिषिद्ध भवति ॥ तत्र को दोष ?॥ 'अमुने'त्यत्र मुभावस्याऽसिद्धत्वादतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वं प्रसज्येत ॥ नैष दोष ['टादेश' इति] सर्वविभक्त्यन्तोऽयं समास –टाया आदेश टादेश , टायामादेश टादेश इति ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवाऽस्तु ॥ ननु चोक्त 'ने यत्कार्यं प्राप्नोति तस्मिन्मुभावो नासिद्ध इत्युच्यते नाभावश्चैव तावत् प्राप्नोती'ति ॥ नैष दोष । इहाश्रितेन षष्टि

प्र.]भाष्यकारस्तथैव व्याचष्टे–सन्निपातेति। इदं तर्हीति। नियमार्थमिदं–'कृल्लक्षण एव तुग्माभूत् , छलक्षणस्तु यथा स्या'दित्यर्थ । इह मा भूदिति। तुगभाव । नैष इति । पदसमाननिबन्धनत्वाभावाऽत्र बहिरङ्गो नलोप । [नलोपः सु] ॥

न मु ने। ने यत्कार्यमिति । भूतस्य सप्तमीनिर्देशो युज्यते । परसप्तमी च शास्त्रे प्रसिद्धेति निष्पक्षे नाशब्दे परतो यत्कार्यं प्राप्नोति तत्र मुभावस्य सिद्धत्व स्यादित्यमिति भाव । नाभावश्चैवेति । नाभाव कर्तव्ये मुभावस्याऽसिद्धत्वा द्विलक्षणो नाभावो न प्राप्नोति, ततश्च सुतरामवचनादमगत्व, नाभावस्यैवाऽभावात्, तस्य तस्तस्मिन्परत कार्यं प्राप्नोति यत्र मुभावस्य सिद्धत्वमुच्येत '। इहाश्रितेनेति । न निर्देशादेवाऽर्थप्रतिपत्ति , किं तर्हि आचार्य एव स्मरतीत्येतावत् सूत्रनिर्देशा-

उ] ल्लक्षणे नलोपे तुगभावार्थं कृति तुग्ग्रहणं तेषामनभिधानमित्याशयात्। दश्याह–इदं तर्हीति। स्मरस्तु उच्यते–नैष इति। एतच्च नियमानुपयोग इति भाव । सुबन्तमिति। पदसमाननिमित्तत्वाद्बहिरिति तात्पर्यम्। तदेव प्रत्याख्यानं कृति तुग्ग्रहणमिति दिक् ।

न मुने । ननु ने कर्तव्ये इत्यर्थेन नाभाव सिध्यतीत्यत आह–भूतस्येति । तच्चे वोपस्थितिकापरत्वौचित्यादिति भाव । 'ने कर्तव्य' इत्यर्थे दीर्घमात्रस्यो दोष , उक्तार्थे तु नाभावाऽसिद्धिरिति तात्पर्यम । 'नाभाव तुल्कारत्वात्स्य व्यभिचारादाह– परसप्तमी चेति। तत्र लक्षणस्य इति भाव । न निर्देशादेवेति । न उदाहरणस्थे

१ भ्रूणहन्शब्दस्य । २ नैष सन्निपातलक्षण' । ३ इद क्वचित् । ४ असिद्धि ' सा०।

तेन निमित्तेन महता वो सूत्रनिबन्धेनाचार्याणामभिप्रायो लक्ष्यते । एवं देव ज्ञापयत्याचार्यो[3] 'भवत्यत्र नाभाव' इति यदयं न परताऽसिद्धत्वप्रतिषेधं शास्ति ॥ अथ वा 'द्विगतौ अपि हेतवो[4]' भवन्ति । तद्यथा—आम्राश्च सिक्ता पितरश्च प्रीणिता भवन्ति । तथा वाक्यान्यपि द्विगतानि दृश्यन्ते,—श्वेतो धावति, अलम्बुसानां यातेति, अथ वा 'वृद्धकुमारीवाक्यवद् द्विगतं द्रष्टव्यम्[5]' । तद्यथा—वृद्धकुमारीन्द्रेणोक्ता 'वरं वृणीष्वे'ति, सा वरमवृणीत—'पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीर'न्निति । न च तावदस्याः पतिर्भवति कुतः पुत्राः, कुतो वा गावः, कुतो धान्यम् ? ॥ तत्रानयैकेन वाक्येन पतिः पुत्रा गावो धान्यमिति सर्वं संगृहीतं भवति । एवमिहापि नेऽसिद्धत्वप्रतिषेधं ब्रुवता नाभावोऽपि संगृहीतो भवति ॥ [न सु नं]

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ।८।२।४।

॥ * ॥ यण्स्वरो यणादेशे स्वरितयणः स्वरितार्थम् ॥ * ॥ यण्स्वरो यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ स्वरितयणः स्वरितार्थं । स्वरितयण

र] द्यपनीयते । तत्राश्च यदाचार्या ने यत्नमाह तेन सुभावस्य सिद्धत्वं शास्ति तस्माभावेऽपि सुभावस्य सिद्धत्वं स्मरतीति प्रतीयते । अथ वेति । तन्त्रप्रयोगद्वयमुच्चारितम् । अथ वैकस्यानेकार्थत्वमवादेनैकार्थप्रत्यायनमविरुद्धमित्यर्थः । वाक्यान्यपीति । न केवलमर्थस्याऽनेकप्रयोजनत्वमपि तु शब्दस्याऽपीत्यर्थः । श्वेतो धावतीति । किं नाताको धावति ? किंवर्णो धावतीत्येकमेवैकेनाऽनेकेन वा पृष्टः कौशलादेव कश्चिदर्थद्वयं प्रतिपादयति । अथ वेति । अन्यार्थस्याऽपि नान्तरीयकत्वादुपादानं दृश्यते । यथाऽग्निरान्यतामि युद्धे अचादितमपि पानीयमन्नमन्दानवेऽन्तर्भवति, एवमिहाऽपि नेपरतः प्राप्त कार्य प्रति सुभावस्य सिद्धत्वं ब्रुवताऽर्थान्तरेऽपि कर्तव्य सिद्धत्वमाश्रितम् । [न सु नं]

उदात्त । यण्स्वर इति । यण्निमित्तत्वात्तस्य सम्बन्धी स्वरो यण्स्वर ।

ड.] त्याः । किं नलुमानाद्यपेक्ष्य । सन्निधान्यतिभाषामनाश्रित्यत्वम् । तदपि नानिष्टप्रभिभाषाऽनित्यत्वे हस्वभावितिः वा भाव । द्यर्थं स्वरूप्रत्र्यश्रर्तीति वा । अस्तवदऽपि शब्दैक्यमितिपक्ष आह—अथवैकस्येति । न केवलमिति । दृष्टान्तार्थं तु भाष्य अर्थोपादानम् । नान्तरीयकत्वादिति । पूर्वमलुमानान्यर्थान्तरम्बुद्ध इदानीं तु नान्तरीयकत्वादिति भेदः ॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः । ननु हलः स्वराऽभावाद्यण्स्वर इत्यनुपपन्नमत आह—

१ च । २ न्दन । ३ ज्ञाप॰ । ४ वार्तिक वार्तिकम् । ५ वार्त ६ ॰न्दस्यापि ।

स्वरितत्वं यथा स्यात्,—खलप्व्यटति खलप्व्यशानि ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । आहाऽयम्—'स्वरितयण' इति, न चाऽस्ति सिद्धे[1] स्वरिते, तत्राश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति[2] ॥*॥ आश्रयात्सिद्धत्वमिति चेदुदात्तात्स्वरित दोषः ॥ [illegible] ॥ आश्रयात्सिद्धत्वमिति चेदुदात्तात्स्वरिते दोषो[3] भवति—दध्याशा[4] मध्वाशा ॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । ['उदात्तयण'] उदात्तयणः परस्याऽनुदात्तस्य स्वरितो भवति । ततः 'स्वरितयण' । स्वरितयणश्च[5] परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति । 'उदात्तयण' इत्येव ॥ अथ वा स्वरितग्रहणं न करिष्यते ॥ केनेदानीं स्वरितयणः परस्याऽनुदात्तस्य स्वरितो भविष्यति ? ॥ 'उदात्तयण' इत्येव ॥ ननु च स्वरितयणा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ॥ 'स्वरविधौ

प्र] खलप्व्यटतीति । खलं पुनातीति क्विप् । उपपदसमासः । कृत्स्वरेणान्तोदात्तत्वम् । ङौ परतः 'ओः सुपी'ति यणादेशः । तस्मात्परस्य ङेः सुप्त्वादनुदात्तस्योदात्तयणो हल्पूर्वादित्युदात्तत्वे प्राप्ते 'नोङ्धात्वो'रिति निषिद्धेऽनेन स्वारितत्वं, तस्य यणादेशे कर्तव्येऽसिद्धत्वात् स्वरितयणः परोऽटतिशब्दस्य 'तिङ्ङतिङ' इति निघातस्याऽऽभागे न भवतीति तस्य स्वरितत्वं न प्राप्नोतीति यणः स्वरस्य सिद्धत्वमुच्यते । केचिदाहुः—'एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गं स्वरितत्वं, पदद्वयाश्रितस्तु यण्बहिरङ्गः, ततोऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति यणोऽसिद्धत्वात् पूर्वत्रेति निर्दिष्टविषयाऽभावादसिद्धत्वप्रसङ्गः स्वरितस्य नास्ती'ति । तदयुक्तम् । नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रकॢप्ति'रिति बहिरङ्गपरिभाषाया निषेधात्, इको यणचीति द्वयोरचोरानन्तर्याश्रयेण यण्विधानात् । दध्याशमिति । दधिशब्दो 'नब्विषयस्याऽनिसन्तस्ये'त्याद्युदात्तः । 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति इकारः स्वरितः । आशाशब्दः 'आङ्याया अदिगाख्या चे'दित्यन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिस्ततः आकारस्य स्वरितत्वप्रसङ्गः । उदात्तयण इत्येवेति । तेनोदात्तयण इत्येव यो निर्दिष्ट

उ] यण्निमित्तत्वादिति । 'तिङ्ङतिङ' इति तिङन्तस्य निघातः । निघातस्येति पाठे अत्र अथवा निघातस्य इत्यर्थः । नाजानन्तर्य इति । वस्तुतस्त्वैकदेशिकोऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाऽभावस्य 'षत्वतुकोरसिद्ध' इति सूत्रे भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात् दुर्बलेन निर्दलः । असिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वादत्राऽप्रवृत्तेश्च । भाष्ये—उदात्तात्स्वरित इति । 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति स्वरितत्वस्याऽपि सिद्धत्वात्तत्स्थानिकयणः परस्यापि स्वरितत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । तदाह—

१ 'स्वरिते सिद्धे' प० । २ 'भवतीत्या०' । ३ प्रायो दुष्टमिदं । ४ 'दध्याशा नि[illegible] पाठ पैत्तमन्त । ५ इदं दुष्टं भवेत् । ६ 'स्वरितस्य यण' प० ।

स्यञ्जनमविद्यमानव'दिति नास्ति व्यवधानम् ॥ अथ वा नैवं विज्ञायते—स्वरितस्य यण्, स्वरितयण्, स्वरितयण इति ॥ कथं तर्हि ? ॥ स्वरितो यण् स्वरितयण्, स्वरितयण इति ॥

स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ ।८।२।६।

स्वरितग्रहणं शक्यमकर्त्तुम् ॥ कथम् ? ॥ 'अनुदात्ते परत [पदादौ वा] उदात्त' इत्येव सिद्धम् ॥ केनेदानीं स्वरितो भविष्यति—वाक्येऽनूपे इति ? ॥ आन्तर्यत उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितो भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् तत्र वर्त्तमानता मा भूदिति ॥ अथ क्रियमाणेऽपि स्वरितग्रहणे य मिद्ध

प्र] स्वरितान्तस्य यणः परस्याऽनुदात्तस्य स्वरितो भवतीत्यर्थः । ततश्चाऽस्यैव स्वरितस्याश्रयणात् सिद्धत्वं भवति । स्वरिते यणीति । 'उदात्तस्वरितयो'रिति सप्तमी, उदात्तस्य या यण् स उदात्तेऽपि भवति, तादृप्यस्यात् । 'स्वरिते यणी'-त्येषा तु परसप्तमी, तत्र लौकिके प्रयोगे यः स्वरितस्तस्मिन् परतो यो यण् तत परस्य स्वरुग्रहणादनुदात्तस्य स्वरितो मा भूदिति भवतीत्ययमर्थः । न च दध्यत्रामि त्याकारो लौकिके स्वरितत्वेन न कश्चिद्दोषः । लौकिकस्य स्वरितस्याश्रयणे यणि कर्तव्ये तस्याऽसिद्धत्वाऽभाव । [उदात्तस्वरितयोर्यणः] ॥

स्वरितो वानु । वाक्येऽनूप इति । गङ्गाया इवामिति तस्यत्रमिलक्षणः प्रत्ययस्वरे-णाऽन्तोदात्त । तौ हि गुल्मादनुगन । तयोरेकादेश उदात्त । अयोऽनु गत्मनूपमिति प्रादिसमास । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वर प्राप्ते-'ऽगोरप्रधानकनीयसा' इत्युत्तरपदमन्तोदात्त, शेषनिघात । 'एङः पदान्ताद'ती'त्युदात्तानुदात्तयोरेकादेश पक्षे स्वरित । पक्षे उदात्त । तेन वर्त्तमानतेति । आन्तरतम्यात स्वरितत्व सिद्धमिति तत्सिद्धमिति शब्दनिघातम ये'शक्योऽनुदात्त

द.] उधिशब्द इति । भाष्य-स्वरविधाविति । स्वरो दिष्टविधावित्यर्थ ।

ननु स्वरितस्यासिद्धत्वनिष्पत्त 'स्वरिते यणि'त्यनुपपन्नमत आह—तेन लौकिके इति । ननु स्वरितस्याऽसिद्धत्वात्कथमस्य स्वरिते यणत आह—लौकिकस्येति । शास्त्रीयस्यैवा सिद्धत्वमिति भाव । अत दोषाभावादस्य प्रत्याचर्यम् । [उदात्तस्वरितयोर्यणः] ।

स्वरितो वा । भाष्य—उदात्त इत्येवेति । स च विकल्पेन । व्याकरणस्य सन्वादिति भाव । तेन पक्षे स उदात्त, पक्षे चान्तरत स्वरित इति तत्सम्प्रसिद्धिरिति तात्पर्यम् । पदाद्यनुदात्तयोरेकादेश अनुदात्त-गङ्गाया इदमिति । स्वरितस्यासिद्ध्वादिति ।

१ इदं वार्तिकमिति परे । २ 'पदाद्यनुदात्त' इति पाठ नागेशसम्मत । ३ इति क्वचित् ।

स्वरितस्तेन वर्ज्यमानता कस्मान्न भवति—कन्या नूप इति ? ॥ बहिरङ्गलक्षणत्वात् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येवं न भविष्यति ॥ यद्येवं तर्हि क्रियमाणे स्वरितग्रहणे य सिद्ध स्वरितस्तेन वर्ज्यमानता न भवत्येवमक्रियमाणेऽपि न भविष्यति । तस्माच्चार्थ स्वरितग्रहणेन । 'असिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण' इत्येव सिद्धम् ॥ ३ ॥ एकादेशस्वरोऽन्तरङ्ग [यथैतायावेकादेशशतृस्वरैकानुदात्तत्वानुदात्तार्थम्] ॥ ४ ॥ [एकादेशस्वरोऽन्तरङ्ग सिद्धं वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ५ ॥ 'अयवायावेकादेशशतृस्वरैकानुदात्तत्वानुदात्तार्थम्' ॥ *] ॥ अय—वृक्ष इदम् प्लक्ष इदम् । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येवं भवति । तस्य सिद्धत्व वक्तव्यम् ।

प्र] प्राप्नोत्युदात्तश्च्यते । अस्य तु स्वरितस्याऽसिद्धत्वाद्यथोक्तदोषाऽभाव ।

कन्यानूप इति । कन्याशब्द 'कन्यायाश्चन्दनतुल्यायामन्त' इत्यन्तस्वरित । तत स्वरितानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यात् स्वरित । तस्य सिद्धत्वाद्वर्ज्यमान स्वरे सत्युदात्तस्वरितयोयण इत्यत्र न प्राप्नोति । ततश्चात्र य परिहार स एव 'गाङ्गेऽनूप' इत्यत्र भविष्यतीति भाव । असिद्धमिति । पदद्वयाश्रयत्वादेकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्स्वरोऽपि तदाश्रो बहिरङ्ग । एकादेशस्वर इति । एकादेशस्वरे चत्वारि दर्शनानि । उदात्तानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यात्स्वरितोऽभिनिर्वृत्त । तस्य च स्थान एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तगुण आदेश क्रियते इत्येकं दर्शनम् । स्वरितगुणस्योदात्तगुणमात्रं क्रियत इति द्वितीयम् । एकादेश उदात्तेनोदात्त इति परिभाषा यत्रैकादेशो विधीयते तत्रोपतिष्ठते । तत्रायमर्थो भवति— आद्गुणो भवत्युदात्तानुदात्तयोराद्गुण उदात्त इत्येकादेशो विधीयमान एवोदात्तो भवती'ति तृतीयम् । चतुर्थदर्शने तूदात्तानुदात्तयोरेकादेश उदात्तो भवति । स्वरितगुण प्राप्तस्तत्र यत्न नाप्राप्त इति स्वरितत्वापवाद उदात्तविधि मन्त-

उ] अनुदात्त निवृत्त्य कार्यकाल्त्वेऽपि स्वरितत्वनिवृत्तावधिकारं थ्यसिद्धेऽसत्येवेति भाव । अत्र चेदमेव भाष्य मानम् पक्षान्तरेऽपि गुणमेव तु । आन्तर्यात स्वरित इति । स्वरितो वानुदात्ते इत्यस्य तु न प्रवृत्ति उदात्तेन सहैकादेशाऽभावादिति भाव । स्वरोऽपीति । अन्तर्यन आन इत्यर्थः । एकादेशस्याऽसिद्धत्वात्तत्स्वरस्य नानाऽभावादेकवाक्यताऽस्य नेति भाव । 'अनुदात्त पदमिति लक्षणविषये स्वरे च'त्यर्थमिति तात्पर्यम् । गुणमात्रं क्रियते इति । प्राप्ताऽप्राप्तविवेक यायेनेति भाव । तत्राद्यो मत

१ इदं क्वचिन्न । २ इदमग्रे वार्तिकत्वेन धृतं पठ्यते, नेह । ३ यत्नेनेदं व्याख्यानमतकमाद् ।

आन्तर्यत उदात्तस्य उदात्तोऽयादेशो यथा स्यात् ॥ [ओन्] ॥ कत्वादेशो नास्ति। आय–कुमार्या इदम् किशार्या इदम्। उदात्तानुदात्तयोरकादेनेस्तस्यै कादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति, तस्य सिद्ध च वक्तव्यम्। आन्तर्यत उदात्तस्य उदात्त आयादेशो यथा स्यात्॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्, पूर्वादेशे कृते 'उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इत्युदात्तो भविष्यति ॥ इदमिह सम्प्रधार्यम्–उदात्तत्वं क्रियतामेकादेश इति, किमत्र कर्तव्यम्? परत्वादुदात्तत्वम् ॥ नित्य एकादेशः। कृतेऽप्युदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ एकादेशोऽप्यनित्यः । अन्यथा–स्वरस्य कृते उदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याकृते, 'स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' ॥ अन्तरङ्गस्तर्हि एकादेशः ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ वर्णावाश्रित्यैकादेशः पदस्योदात्तत्वम् ॥ एवं तर्हीदमिह सम्प्रधार्यम् आद् क्रियतामुदात्तत्वमिति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादुदात्तत्वम् ॥ नित्यमुदात्तत्वम्, कृतेऽप्याटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ आडपि नित्यः,–कृतेऽप्युदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ अनित्य आट्। अन्यथास्वरस्य कृते उदात्तत्वे प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याकृते। 'स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' ॥ उदात्तत्वमप्यनित्यम्–अन्यस्य कृते आटि प्राप्नोत्यन्यस्याकृते प्राप्नोति।

प्र]इवे। ननु परिभाषापक्षे किमनुदात्तत्वनचाडिषु। इतरेषु पक्षेष्वनिष्टं न प्राप्त सिद्धमनुच्यते। उदात्तोऽयादेश इति। अन्यथा स्वरितः स्यात्। कुमार्या इदमिति। कुमारीशब्द उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः। 'कुमार्याः' इति स्थिते आडागमे कृते वर्णादेशे चोदात्तयणो हल्पूर्वादिति उदात्तत्वे आटोऽन्त्येनैकादेशे अनुदात्तयोरेकादेशः उदात्तस्यानुदात्तेन। एकादेश इति। न चैकादेशोऽनुदात्तयो प्राप्नोति, पश्चादिदमनुदात्तत्वम्। पदस्योदात्तत्वमिति। विप्रतिषेधः अभावात्। आट् क्रियतामिति। एकादेशस्थानिना सह नित्य

उ]प्रत्ययः। तत्र परिभाषेति। स्थानेऽन्तरतम इति परिभाषयोदात्तस्य उदात्तोऽयादेशः, किं परिभाषया प्रयोजनम्, अनित्यमुदात्तत्वम् इत्येतेन स्वरितस्यैव प्राप्ते। अत्रोदात्तस्योदात्तेन न सिध्यति। अन्यथा स्वरित इति। आदेशे स्वरितत्वे प्राप्ते। चतुर्थ्यपि उदात्तस्येदं स्वरितत्वं स्वरितत्वमन्यत्रास्वरितं स्यादिति भाव। अथ–कत्वादेशो नास्तीति। 'स्वरितत्वं तु नास्तिकम्' इति भाव। एकादेश इति। अन्तरङ्ग इति भाव। ननु उदात्तयणोऽन्येन

[1] इद इत्यधिकम्। [2] ओत् इत्यर्थः।

'शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन् विधिरनित्यो भवति'। उभयोरनित्ययोः परत्वादाडागमः। आटि कृतेऽन्तरङ्ग एकादेशः। [आर्ये]।

आद्–वृक्षाविदम्। प्लक्षाविदम्॥ उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः। तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति, तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्। आन्तर्यत उदात्तस्योदात्त आदादेशो यथा स्यात्। [आर्वे]॥

एकादेशस्वर–गाङ्गेऽनूप इति। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः। तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति, तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्, 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ' इत्येष स्वरो यथा स्यात्। [एकादेशस्वर]॥ शतृस्वर–तुदती नुदती। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशः, तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्। 'शतुरनुमो नद्यजादी'रन्तोदात्ता'दित्येष स्वरो यथा स्यात्॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्–आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'सिद्ध एकादेशस्वरः शतृस्वरे' इति, यदयमनुम इति प्रतिषेधं शास्ति॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम्?॥ न ह्यन्तरेणोदात्तानुदात्तयोरेकादेशं शत्रन्तं सनुम्कमन्तोदात्तमस्ति॥

प्र]त्युदात्तत्वं विधीयते। ननु च यणादेशे कृते विभक्तिस्वरेण भाव्यं, ततश्च नदीसंज्ञाया अभावादाण्न प्राप्नोति। विहितविशेषणं नदीग्रहणं, नद्या यो विहितो ङित्तस्याऽऽडित्यदोषः। अन्तरङ्ग एकादेश इति। वर्णाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वम्, पदस्योदात्तत्वमिति प्रतिपादनेन। तस्याप्यऽयं सिद्धत्ववचनम्। गाङ्गेऽनूप इति। एकारोदात्तस्याऽसिद्धत्वात्स्वरितानुदात्तयोरेकादेशः आन्तर्यात्स्वरित एव स्यान्न तु कदाचिदुदात्तः। तुदतीति। 'तास्यनुदात्ते'दिति शपोऽनुदात्तः। शप्रत्यय उदात्तः। 'शतुरनुम' इत्यन्तोदात्तादिति वर्तते। न ह्यन्तरेणेति। असिद्धत्वे चाऽन्तोदात्तत्वाऽभावादेव तुदन्तीत्यादावुदात्तत्वं न भविष्यतीति किमनुम इति प्रतिषेधेन[4]। प्रतिषेधात्तु नुमि सिद्धत्वमनुमीयते। ननु चेति।

उ]विभक्तेरुदात्तत्वं क्रियते तत्किमुच्यते पूर्वत्रासिद्धे? । अत आह–विभक्तेरिति। एवं च पदत्वसमुदायस्य बहिर्भूतविभक्त्याश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वमिति भावः। आण्न प्राप्नोतीति। वर्णमात्रापेक्षे इद, तत्रश्चाऽपि नित्य इति भाष्यमसङ्गतमिति भावः। कश्चित्तु यत पूर्वं बाध्यादन्नमिति न्यायेनाऽऽडिति चिन्त्यमेनदित्याहु। अन्तरङ्गत्वेऽधिन्याद्य एव तत्प्रवृत्तिरिति भाष्याशय इत्यन्ये। स्वरितानुदात्तयोरिति। एकादेश प्रति उदात्तस्याऽसिद्धत्व आन्तरतम्य स्वरितबुद्धिमत्त्वादिति भावः। ननु कदाचिदुदात्त इति। उदात्तेन सहैकादेशस्यैव विकल्पेन स्वरितविधानादिति भावः। प्रतिषेधात्तु नुमि सिद्धत्वमनुमीयते इति।

१ इद कचित। २ इतिन्वथा पा०। ३ दाश्वन्तोदात्तात् पा०। ४ तादेसदा पा०।

ननु चेदमस्ति यान्ता वान्तीति ॥ एतदपि निघाते कृते नाऽन्तरेणोदात्तानुदात्तयोरेकादेश इत्यन्त मनुस्वमन्तोदात्त भवति ॥ इदमिह सम्प्रधार्यं निघात क्रियतामेकादेश इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वान्निघात ॥ नित्य एकादेश,–कृतेऽपि निघाते प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ एकादेशोऽप्यनित्य । अन्यथास्वरस्य कृते निघाते प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याऽकृते निघाते । 'स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' ॥ अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेश ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ वर्णावाश्रित्यैकादेश पदस्य निघात ॥ निघातोऽप्यन्तरङ्ग ॥ कथम् ? ॥ उक्तमेतत्, 'पदग्रहण परिमाणार्थ'मिति । उभयोरन्तरङ्गयो परत्वान्निघातो निघाते कृते पुनरपि नाऽन्तरेणोदात्तानुदात्तयोरेकादेशम न्तोदात्त भवति । धातुस्वर ॥

एकानुदात्त–तुदन्ति लिखन्ति । उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्य 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्येतद्भवति, तस्य सिद्धत्व वक्तव्य, तेन वर्त्यमानता यथा स्यात्। [एकानुदात्त][3]॥ सर्वानुदात्त ब्राह्मणास्तुदन्ति ब्राह्मणा लिखन्ति ।

प्र] अत्र स्मार्वधातुकानुदात्तत्वस्य निमित्ताऽभावाद्धयोरुदात्तयोरेकादेश उदात्त इति भाव । शेषनिघात पदस्येति मन्यते । एतदपीति । प्रत्ययस्वरे सति निघात धातोरनुदात्तत्वात् । एवमनुम इति ज्ञापक स्थितमेव । एकानुदात्तेति । एकानुदात्तग्रहणना ऽनुदात्त पदमेकवर्ज मित्येव स्वरोऽभिधीयते । तत्र सूत्र–'सिद्ध त्वेकानुदात्त त्वा'दिति । तुदन्तीति विकरण उत्तमो स्मार्वधातुकमनुदात्त, तत्रोदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्वरस्य धातुस्वरेऽसिद्धत्वाच्छेषनिघाताऽप्रसङ्गाद्धातो रप्यन्तोदात्तत्व स्यात् । ननु चोदात्तत्वाऽसिद्धत्वेऽपि स्वरितेन वर्तमानस्वरो भविष्यति ? । सत्र सिध्यति–यत्र स्वरितस्योदात्तता भवतीति पक्ष । यदा तु 'स्वरितापवाद उदात्त' इति पक्षस्तदैकादेशस्योदात्तत्व निर्धीयते, तस्य चाऽसिद्धत्वे स्वरान्तराऽभावाद्वर्त्यमानस्वरो न स्यादिति सिद्धत्वमुच्यते । ब्राह्मणास्तुदन्तीति । अत्रापि 'स्वरितस्य स्थाने उदात्त क्रियत' इति पक्षे उदात्तस्या

उ.] एकादेशोदात्तत्वस्येति शेष 'नुम' इत्यस्य नुम्प्रत्ययसूत्रे इते स्वरस्यार्थ 'निमित्ताऽभावा'दिति पाठ । निघाते इति । पदग्रहण परिमाणार्थमिति भाव । भाष्ये–निघातोऽप्यन्तरङ्ग इति । परिमाणत्वनोदात्त'दिति सिद्धेऽनवकाशत्वाऽस्य विधान'मिति भाव । धातुस्वरे इति । धातोस्स्वरूपे निघाते कर्तव्ये इत्यर्थ । सिद्धत्वमुच्यत इति ।

1 'तुदन्ति' पा० । 2 'अनुदात्तस्य' (६–१–१६०) इत्यनेन । 3 इद सूत्र ।

उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्य 'एकादेश उदात्तेनोदात्त'इत्येतद्भवति, तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'तिङ्ङतिङ' इति निघातो यथा स्यात् ॥ किमुच्यतेऽन्तरङ्ग इति ? ॥ यो हि बहिरङ्गोऽसिद्ध एवासौ भवति– प्रपचतीति, सोमसुपचतीति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । सर्वत्रैव नुम्प्रतिषेधो ज्ञापकः –'सिद्ध एकादेशस्वरोऽन्तरङ्ग' इति ॥

॥ ॥संयोगान्तलोपो रोरुत्वे हरिवो मेदिनं त्वा॥ ॥संयोगान्तलोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यः॥ किं प्रयोजनम् ?॥ 'हरिवो मेदिनं त्वा'। संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वाद्धशि उत्त्वं न प्राप्नोति ॥ ॥प्लुतिश्च॥*॥ प्लुतिश्चोत्त्वे सिद्धा वक्तव्या। 'सुस्रोता३अत्र न्वसी'त्यत्र प्लुतेरसिद्धत्वादतोऽतीत्युत्वं प्राप्नोति। अप्लुतादप्लुत

प्र] सिद्धत्वेऽपि स्वरितस्य निघातविधानादुदात्तस्याऽप्रयोग सिद्ध एवेति स्वरिताऽपवाद उदात्तग्रहणमिति दर्शनाश्रयेण सिद्धत्वमुच्यते । अन्यथोदात्तस्यानुदात्ताऽभावादुदात्त प्रयोगे श्रूयेत । प्रपचतीति । बाह्यपदापेक्षत्वादेकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्तत्स्वरो बहिरङ्ग । तस्याऽसिद्धत्वाच्चोदात्तवत्त्वात् गतेर्निघातो न भवति । सोमसुत्पचतीति । 'तिङ्ङतिङ' इति निघात ईकारस्य न भवति । सर्वत्रैवेति । लक्ष्यापेक्षया सामान्यविषयमनुमानमाश्रीयते । अनुमानत्वाज्ज्ञापकस्य तत्रैकपदाश्रयत्वादेकादेशस्वर सिद्ध इत्यनुम इति प्रतिषेधेन ज्ञाप्यते । अथ वा 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इति परिभाषाश्रयितव्येति ज्ञाप्यते । यस्तु बहिरङ्ग एकादेशस्वरस्तस्याऽसिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे इत्यसिद्धत्वं भवत्येव । हरिव इति । हरयोऽस्य सन्तीति मतुप् । छन्दसीर इति वत्वम् । नुम्संयोगान्तलोपरुत्वानि ।

उ.] स्वरितोदात्तप्रवृत्तिकाले तदेकवाक्यतापन्ननिघातस्याऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्त्या सिद्धेरिदं प्रयोजनं चिन्त्यमिति कश्चित्तन्न एतस्य विभक्त्यन्तव्याख्याने एकादेशेन विकरणस्य विनष्टत्वात्तन्निमित्तनिघाताऽप्रवृत्तेरिति भाष्याशयात् । अन्यथेति । उदात्तस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वं निघाते पश्चादेकादेशस्योदात्तत्वं स्यादिति भाव । सिद्धत्वे तु पश्चादेकादेशोदात्ते कृते तिङन्तनिघातप्रवृत्तिरिति सिद्धि । बाह्यपदापेक्षत्वादिति । तिङि चोदात्तवतीति सूत्रं तु 'यत्प्रपचती'त्यादौ तिङन्तनिघाताऽविषये चरितार्थम् । ईकारस्य नेति । स्वाश्रयमन्तरङ्गं बहिर्भूतेतिशब्दनिमित्ततया बहिरङ्गत्वेनैकादेशस्वरस्याऽसिद्धत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं निघाते पश्चादेकादेशस्वरेणोदात्तत्वादिति भाव । परिभाषाश्रयितव्या इति । चिन्त्यमेतत् उक्तयुक्तेः । हरिवानिति । 'मतुवसो'रिति रुत्वम् । अत्र 'रोरुत्व'इत्यस्य कर्तव्ये कृत

१ अयमंश प्राचि । २ 'त्वन्'स' पा० ।

द्विगु दध्य मौ दीर्घत्वे सिद्धं वक्तव्यम् । उदाम्बत् । पर्णध्वत् । दत्वस्याऽसिद्धत्वादत्वसन्नियोगेनेति दीर्घत्वं प्राप्नोति । अधातोरिति न वक्तव्यं भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्, क्रियते न्यास एव ॥ * ॥ अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे ॥ * ॥ अदस ईत्वोत्वे स्वरे बहिष्पदलक्षणे सिद्धे वक्तव्ये । अमी अत्र । अमी आसते । अमू आसाते । ईत्वोत्वयोरसिद्धत्वादेव इयवायावादेशाः प्राप्नुवन्ति ॥ किमुच्यते 'बहिष्पदलक्षण' इति ? ॥ यो ह्यन्य [१]सोऽसिद्ध एवाऽसौ भवति । अमुया अमुयोरिति ॥ * ॥ प्रगृह्यसंज्ञायां च ॥ * ॥ प्रगृह्यसंज्ञायां च सिद्धे वक्तव्ये । अमी अत्र । [अमी आसते । अमू अत्र] ॥ अमू आसाते । ईत्वोत्वयोरसिद्धत्वाददसो मादिति प्रगृह्यसंज्ञा न प्राप्नोति ॥ किमर्थमिदमुभयमुच्यते न 'प्रगृह्यसंज्ञायाम्' इत्येव स्वरेऽपि बहिष्पदलक्षणे चोदितं स्यात् ॥ पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं, 'स्वरे बहिष्पदलक्षणे' इति, तत्पठितम् । ततः उत्तरकालमिदं दृष्टं 'प्रगृह्यसंज्ञायां च' इति, तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्तयन्ति । ॥ * ॥ इति स्नुविधौ छे च ॥ * ॥ इति स्नुविधौ छे च सिद्धा वक्तव्या । अधी३ इच्छत्रम् । पटा३उच्छत्रम् । इतेरसिद्धत्वाच्छे चेति तुग् न प्राप्नोति ॥ किमुच्यते छे चेति ? ॥ यो ह्यन्यो[२]ऽसिद्ध एवाऽसौ भवति—अग्निचिदत्र । सोमसुदत्र ।

प्र.] अमी स्वरोऽसिद्धत्वे विषये भवति, तत्राऽसिद्धत्वं भवतीत्यर्थः । अमुयेति । अदस था इति स्थिते त्यदाद्यत्वं टाप् । एत्वादेशः । उत्वस्याऽसिद्धत्वादाङि चाप इत्येत्वमयादेशश्च प्राप्नोतीत्यर्थः । न चेति । व्याख्यानसूत्रेषु लाघवानादरात् । अधी३ इच्छत्रमिति । प्लुतोऽप्रगृह्यस्यैकार इत । प्लुतौ तु भाविकौ । तत्र प्लुतोरसिद्धत्वादिकाराश्रयो विकल्पेन तुग् प्राप्नोति । ह्रस्वाश्रयस्तु नित्य इष्यते । इति शब्देन तत्सहचरितानावृत्तौ लभ्येते । अग्निचीदत्रेति । इतस्याऽसिद्धत्वात् ह्रस्वस्येति तुग् भवति । द्विविधं चाऽत्राऽसिद्धत्वं बहिरङ्गत्वात्, पूर्वत्रासिद्धमिति च ।

उ.] स्वर इति । असिद्ध इति भावप्रधानं तत्त्वं विषयसप्तम्यन्तमिति भाव । तत्राऽसिद्धत्वमिति । यो ह्यन्य स्वरस्तस्मिन् स्वरे परत कार्ये त्वादेशोऽसिद्ध इत्यर्थः । तत्वार्थकत्वस्याग एव युक्तोऽत आह—व्याख्यानसूत्रेष्विति । वार्त्तिकेऽपि नतिपुतो सिद्धत्वेऽपि तुगेऽसिद्धवचनमसङ्गतमत आह 'प्लुतिशब्देनेति । इह तुगिति । ... यथे । अत ...

---

१ अत्रोदाहरणयोः क्रमविपर्यासः क्वचित् । २ 'स्योऽसिद्ध' पा० ।
३ इदं क्वाचित्कम् । ४ 'छ इति' पा० ।

॥ * ॥ श्चुत्वं धुट्त्वे ॥ * ॥ श्चुत्वं धुट्त्वे सिद्धं वक्तव्यम् । अट्श्च्योतति पट्[2] श्च्योतति । श्चुत्वस्याऽसिद्धत्वाद् ङ्ः सि धुडिति धुट् प्रसज्येत । ॥ * ॥ अभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोः ॥ * ॥ अभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोः सिद्धं वक्तव्यम् । बभणतुः बभणुः । अभ्यासादेशस्याऽसिद्धत्वादेत्वं प्राप्नोति । उच्चिच्छिषति । अभ्यासादेशस्याऽसिद्धत्वाच्छे चेति तुक् प्राप्नोति ॥ ॥ द्विर्वचने परसवर्णत्वम् ॥ * ॥ द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम् । सय्यन्ता । सव्ँवत्सरः तँल्लोकं यँल्लोकमिति । परसवर्णस्याऽसिद्धत्वाद्यर इति द्विर्वचनं न प्राप्नोति ॥ * ॥ पदाधिकारश्चेत्त्वषत्व(ढत्वं[3])नत्वरुपत्वानुनासिक-

प्र.] अट् श्च्योततीति । 'श्चुतिर् क्षरणे' इति धातुः सकारादिः प्रतिज्ञायते, मधुश्च्युतमाचष्ट इति णिचि टिलोपे क्विपि 'मधुग्' इति रूपं यथा स्यात् । शकारादौ मधुडिति स्यात् । उच्चिच्छिषतीति । उछी विवासे । तुक्सन् इट् । 'अजादेर्द्वितीयस्ये'ति 'च्छि'शब्दस्य द्विर्वचनं, 'शर्पूर्वाः खयः' इति शेषः, छस्य 'अभ्यासे चर्चे'ति चकारस्तस्याऽसिद्धत्वाच्छे चेति पूर्वस्य तुक् प्राप्नोति । सँय्यन्तेति । अनुस्वारस्याऽयोगवाहानामविशेषेण प्रत्याहार उपदेशकरणचोदनाद्य-

उ.] प्रत्युदाहरणपरं भाष्यं सङ्गच्छते । बहिरङ्गत्वादिति । दूरादूतादित्यापेक्षत्वाच्चुत्वं बहिरङ्गम् । एतच्च छे चेति विषयनिर्देशश्चिन्त्यफलं आनन्तर्यात्पूर्वत्रासिद्धत्वस्यैवाऽनेन निषेधादिति भावः । अर्थकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणेन चिन्त्यमिदम् । अत्र चेदं भाष्यवार्तिकमपि मानम् । नन्वयं शकारादिरेव धातुरत आह—सकारादिरिति । तदुक्तं वृद्धैः—'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु । सकारजः शकारश्चेर्षाट्टवर्गस्तवर्गजः ॥' इति । सकारादिप्रतिज्ञाया फलं दर्शयति—मधुगिति । यस्य 'हलो यो ल्यो'रिति लोपः । यत्तु वृत्तौ 'यस्य संयोगान्तलोपः' इत्युक्तं, तन्न, यणः प्रतिषेधात् । नच णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्कथं संयोगादिलोपः, 'पूर्वत्रासिद्धीय' इति तु 'तस्य दोषः' इत्यादिना निषिद्धमिति वाच्यं, 'कौतुस'मिति निर्देशात् । तस्यानाश्रयणे मानं च सकारप्रतिज्ञैव । केचित्तु सकारप्रतिज्ञाफलं 'सनुश्च्योतती'त्यत्र शितुग्व्यावृत्तिः । किंच संयोगान्तलोपे सस्य रुत्वे 'र्वो'रिति दीर्घे 'मधू'रिति रूपापत्तिः तदाश्रयणे मानाऽभावात् 'मधु'गितीति वैयर्थ्यश्चिन्त्य इत्याहुः । तुक्सन्नीति । एवं 'लक्ष्यलक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनस्तुगप्रवृत्तेश्चिन्त्यमिदं वचनमिति भावः । पदविषयत्वात्संहितायास्तत्कार्यं तुक् पश्चादेवेत्यन्ये माध्यमाय वर्णयन्ति । शपूर्वा इति । तन्त्रत्वेन 'शपूर्वा' इति वार्तिकेनेति बोध्यम् । क्वचित्तु 'शर्पूर्वाः खयः' इत्येव पाठः । द्विर्वचने चेति । अनुस्वारस्यैव द्वित्वे द्वयोरनुस्वारयोः क्रमेण परसवर्णाविति भावः । अनुस्वारस्य शर्षु पाठेन यत्वेऽपि यन्त्वा

१ 'श्चुत्वं धुड्विधौ' पा० । २ 'पट्' पा० । ३ 'न्योऽसिद्ध.' पा० । ३ 'ढत्वे'ति क्वचित् ।

चऽन्यानि ॥*॥ पदाधिकारश्चेद्युक्त(ल्वे)न वन वप वग दनुनासिकत्व स्वानि सिद्धानि वक्तव्यानि। लत्व–गोरो गरः। गलो गल । लत्व ॥ ध– द्रोग्धा द्रोग्धा। धत्व ॥ [ढत्वे–] द्रोढा द्रोढा। [ढत्वे] ॥ नत्व क्षुभ्नो क्षुभ्नः। क्षुभ्नो क्षुभ्न। नत्व ॥ रुत्व–अभिनोऽभिन.। अभिनदभिनद्। रुत्व ॥ षत्व–मातृ ष्वसा मातृ ष्वसा। मातृ स्वसा मातृ स्वसा। पितृष्वसा पितृ ष्वसा, पितृ स्वसा पितृ स्वसा। षत्व ॥ णत्व माषवापाणि माषवापाणि। माषवापानि माष वापानि। णत्व ॥ अनुनासिक–वाङ्नयन वाङ्नयनम्। वाग्नयन वाग्नयनम्। अनुनासिक ॥ छत्व–वाक्छयन वाक्छयनम् वाक्शयन–वाक्शयनम्। उभयथा चान्य दोषा यद्यपि स्थाने द्विर्वचनमथापि द्वि प्रयोग ॥ कथम् १॥ यदि तावत्स्थाने द्विर्वचन समस्तुग्धत्वान्प्रकृतिप्रत्ययस्य तस्यापमाद।

प्र] त्वाद्विर्वचन च सिध्यति रूपम्। एतच्चाऽनपेक्ष्य सिद्धत्ववचनम्। पदाधिकारश्चे दिति। यदि लत्वादिषु पदस्ये त्यपेक्ष्यते तदा लत्वादीनां द्विर्वचनस्य च समन्त्वाद्विर्वचन कृते तयामसिद्धत्वाच्च द्विर्वचनेऽपि नैषोऽपि प्रयोगः स्यात्। यदा तु लत्वादिषु 'पदस्ये ति नाऽपेक्ष्यते तदा द्विर्वचनस्य बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गेषु लत्वादिषु कृतेषु द्विर्वचन सतीष्ट सिध्यती ति नाऽर्थ सिद्धवचनेन।

गल इति। 'अचि विभाषे' ति लत्वम्। द्रोग्धेति। 'वा द्रुहमुहे' ति वा घत्व, पक्षे 'हो ढः' इति ढत्वम्। क्षुभ्न इति। 'क्षुभ्नादिषु' ति वा निषेधाभावः। अभिन इति। भिदर्ल ङि तिपि श्नमि 'हल्ङ्याब्भ्यो' तिपि लोपे 'दश्चे' ति वा रुत्वम्। मातृ ष्वसेति। 'मातृपितृभ्यामन्यतरस्या' मिति वा षत्वम्। माषवापाणीति। 'प्रातिपदिकान्ते' ति वा णत्वम्। वाङ्नयनमिति। 'यरोऽनुनासिके' इति वा यकारस्य ङकार। वाक्छयनमिति। 'शश्छोऽटी' ति शकारस्य वा छत्वम्।

उ.] ऽभाव यद्यपि द्विरनुनासिकत्वाद्याऽभावाच्च वा पाक्षिकदोषो न त्वनुस्वारस्य दयथेष्टत्वाऽसिद्धत्वाच्च चिन्त्यमिदम्। पुनरुक्तेति। 'अनुस्वारस्ये' त्यादि सूत्रोक्तपेक्ष्य 'द्विर्वचन' इति सिद्धवचनमित्यर्थः। एवं 'निर्देशं' लत्वादिष्वेवेति द्रष्टव्यं भवति। दनुनासिकत्वाद्यानित्य दोषकारणानीति 'दर्शी' इत्युक्तमिति बोध्यम्। यदीति। किन्तु यदा पदाधिकारमात्रेऽपि पदस्यैव भवति तदोक्तम्। अनिष्टेऽपीति। गरो गरः गलो गल इत्यादावपि। यदि रत्नवादिति। 'अचि विभाषे' ति तत्र तत्र वाऽधिकारेऽन्यथा नेष्ट नित्यादिकस्य दृष्टे

1 'गरो गर मरा गः' ८० । २ उदाहरणेषु स्वदृष्टे दृश्यते बोध्यम्।

[तेनैष दोषः सिद्धः]। अथ हि प्रयोगो द्विर्वचनमसिद्धं स्यादाद्यादीनि निवर्त्तेरन्॥

न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।८।२।७।

नलोपेऽन्तग्रहणं किमर्थम् ? ॥ ॥ नलोपेऽन्तग्रहणं पदाधिकारस्य विशेषणत्वात् ॥ ॥ नलोपेऽन्तग्रहणं क्रियते ॥ किं कारणम् ?॥ 'पदाधिकारस्य विशेषणत्वात्'। पदाधिकारो विशेषणम् ॥ कथम् ? ॥ पदस्येति नैषा स्थानषष्ठी ॥ का तर्हि ?॥ विशेषणषष्ठी ॥ ॥*॥ अह्नो नलोपप्रतिषेधः*॥ अह्नो नलोपस्य[3] प्रतिषेधो वक्तव्यः । अहोभ्याम् । अहोभिरिति ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः । रुरत्र बाधको भविष्यति ॥ असिद्धो रुस्तस्यासिद्धत्वान्नलोपः प्राप्नोति । अनवकाशो रुर्नलोपं बाधिष्यते ॥ सावकाशो रुः ॥ कोऽवकाशः ?॥ अनन्त्योऽकारः ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति

प्र]रत्वादीनि निवर्तेरन्निति । द्विर्वचनात्प्राक् प्रवर्तेरन् । कृते तु द्विर्वचनेऽनिष्टोऽपि तद्विकल्पः स्यात् । ततश्च गर्गो गरो गरो गल इत्याद्यपि प्रसज्येत ॥

न लोप प्राति । अन्तग्रहणमिति । 'न लोपः प्रातिपदिकस्ये'त्येवाऽस्तु पदस्येति वर्तते, तत्र नकारेण पदे विशेष्यमाणे तदन्तविधिना नकारान्तस्य पदस्य प्रातिपदिकस्य लोपो विधीयमानोऽलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य भविष्यतीति प्रश्नः।

नलोप इति । असत्यन्तग्रहणे प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽवयवो नकारस्तस्य यत्र तत्र स्थितस्य लोपः स्यात् । ततश्च नराभ्यामित्यत्र स्यात् । अह्न इति । 'अहन्' 'रोऽसुपी'ति रुत्वरत्वयोः सत्युद्धौ सावकाशत्वात् 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यसिद्धत्वान्नलोपः प्राप्तो निषिध्यते। अनन्त्य इति । अकृतनलोपापेक्षयाऽनन्त्यः । कृते तु नलोपे एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात्स एव अह शब्द इति प्रत्यभिज्ञाना

द] तत्प्रवृत्तिस्त्वेकारादिति भावः । भाष्यकृत्तु 'उरक्मानयो'रिति सूत्रे नैपादिकेऽप्यरके तदप्रवृत्तिमेव वक्ष्यति कार्यकालेऽपि। ननु वानस्य निवृत्त्ययोगाद्विवर्तेरन्नित्यसङ्गतमत आह–न प्रवर्तेरन्निति । शास्त्रासिद्धत्वादिति भावः [स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ] ॥

नलोप । नैत्यविभक्तिकं पृथक्पदं 'प्रातिपदिक'स्येति तथा । भाष्ये नैषा स्थानषष्ठीति । स्थानषष्ठ्येवेत्यर्थः । ननु रुत्वरत्वाभ्यां बाधात्कथं नलोपप्रसक्तिरत आह–अह्निति । नन्वलोऽन्त्यस्य विधीयमानं रुत्वं कथमनन्त्ये सावकाशं स्यादत आह–अकृतेति। न चाऽकारस्य रौ रे वा विशेषाऽभावनोभयविधानं व्यर्थं । सत्युद्विषये लोपाऽभावेन तयोश्चारितार्थ्यमिति भावः । ननु नलोपे कृतेऽचरितार्थ्यत् कथं इत्यत आह–

---

१ अत्र वार्त्तिकम् । २ 'द्विर्वचन'मिति क्वचित् । ३ 'नलोपप्रति' पा० ।

'नानन्त्यस्य रुर्भवती'ति यदयमहन्ग्रहणं करोति ॥ * ॥ अहन्ग्रहणादिति चेत्सम्बुद्ध्यर्थं वचनम् ॥ * ॥ अहन्ग्रहणादिति चेत्सम्बुद्ध्यर्थमेतत्स्यात् । हेऽह रिति ॥ यत्तर्हि रुत्वं शास्ति ॥ एतदपि सम्बुद्ध्यर्थमेव स्यात् । हे दीर्घाहोऽत्र । यत्तर्हि रूपरात्रिरथन्तरेषूपसङ्ख्यानं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'नानन्त्य स्य रुर्भवती'ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकः ? ॥ न ह्यस्ति विशेषो रूपरात्रि रथन्तरेष्वनन्त्यस्य रो वा रे वा ॥ [नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य] ॥

न ङिसम्बुद्ध्योः ।८।२।८।

प्र] वलाऽनन्त्यस्येति वचनादकारस्य रुत्वप्रसङ्गः । यदयमहन्ग्रहणमिति, नकारा-ऽपरित्यागेन निर्देशस्यैतत्प्रयोजनम्—नकारान्तस्य स्थानित्वं यथा स्यात् । अन्य-था'ऽह' इति ब्रूयात् । सम्बुद्ध्यर्थमिति । सम्बुद्धौ नलोपस्य प्रतिषेधात्सदन्तानु करणनिर्देशः स्यादिति नलोपाऽभावो न ज्ञाप्येत । यत्तर्हि रुत्वमिति । हेऽह रित्यत्र 'रोऽसुपी'ति रादेशः क्रियते । 'अहन्नि'त्यनेन तु रुत्वं विधीयते । तेनाऽकृतनलोपनिर्देशो नलोपाऽभावस्य ज्ञापक एवेति भावः । हे दीर्घाहो ऽत्रेति । दीर्घाण्यहानि यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । हल्ङ्यादिलोपः । प्रत्ययलक्षणेन सुप्परत्वाद्रुत्वम् । यत्तर्हीति—वार्तिककारवचनं ज्ञापकं नलोपाभावस्येति । नह्य स्तीति । अत्र परस्य रोरुत्वमुच्यते अकारस्य तु रो रेफे वा विशेषाभावाद्रादे शमेव विदध्यादिति रुत्वविधानान्नलोपाऽभावोऽनुमीयत इति नकारस्यैव रुत्व-रत्वाभ्यां रूपं भाव्यमिति सिद्धमिष्टम् ॥ [नलोप प्र] ।

उ] नकारेति । लुप्तविभक्तिकत्वपूर्वं नकारावस्थानेन निर्देशादित्यर्थः । सम्बुद्धौ नलोप स्येति । एवञ्च नकारमहित्वनिर्देशस्याऽलुप्तनकारस्य सम्बुद्ध्यर्थत्वादहोऽन्त्यस्यानित्यादौ नलोपः स्या देव, रुत्वं च न स्यादित्यर्थः । हल्ङ्यादिलोप इति । निराकरणस्य पुंल्लिङ्गत्वादन्यपदार्थतया न लुक् । रादेशमेवेति । 'रोऽसुपी'ति सूत्रेणेत्यर्थः । एतज्ज्ञापकस्य भाष्याक्तत्वादन्यसम्बुद्धावेव प्रवृत्तिरिति 'भोऽहोऽत्र' ...मम्... स्यादौ चारितार्थ्यमिति न शङ्क्यम्, तस्मिन्विधानेऽपि वस्तुतस्त्वन ...कारो रनलोपः बाधिष्यते इत्येव सिद्धान्तः । न च सम्बुद्धावचरितार्थ, तत्रापि नलोपमात्रे । निषेधेनापि बाधितत्वं स्यात् । अत एव कर्तर्यन्यो दधि दीयते न रात्रौ तद्दायने, कौण्डिन्याय तु तक्रमित्यादावपि सर्वदा कौण्डिन्याय तक्रदानमेव भवति । अत एव पूर्वपक्षिणः स्वैव स्थाने सम्बुद्धौ चारितार्थ्यं नाशङ्कितम् । अन्यत्रैव ज्ञापकमात्र इति वार्तिकमतानुसारी शङ्कते—अनन्त्योऽवकाश इति । तन्नुम्यैकदेशी मन्यते— आचार्येत्यादीत्यलम् । [न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य] ॥

१ 'अह' पा० ।

॥ * ॥ न ङिसम्बुद्ध्योरनुत्तरपदे ॥ * ॥ न ङिसम्बुद्ध्योरनुत्तरपद इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्—चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः इति। राजन् वृन्दारक राजवृन्दारकेति ॥ * ॥ वा नपुंसकानाम् ॥ * ॥ वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् ॥ हे चर्म[1] हे चर्मन्। [हे वर्म[2] हे वर्मन्] ॥ नञ्चानुत्तरपद इति वक्तव्यम्? ॥ न वक्तव्यम्। 'न ङिसम्बुद्ध्यो'रित्युच्यते न चात्र ङिसम्बुद्धी पश्यामः ॥ प्रत्ययलक्षणेन ॥ 'न लुमता तस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः[3] ॥ न कश्चिन्ङिर्लोपेन लुप्यते, सर्वत्र[4] लुमतैव। स यथैवेह[5] भवति आर्द्रे चर्मन् लोहिते चर्मन्निति एवमिहापि स्यात्—चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः इति। तस्मादुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ एवं तर्हि ङ्यर्थेन नान्त्रार्थः ॥ * ॥ भत्वात् ङौ प्रतिषेधानर्थक्यम् ॥ * ॥ ङौ प्रतिषेधोऽनर्थकः ॥ किं कारणम्? ॥ 'भत्वात्'। भसंज्ञाऽत्र भविष्यति ॥ यदि तर्हि भसंज्ञाऽत्र भवति रथन्तरे साम्नि मस्मिन्यत्र 'अल्लोपोऽन' इत्यल्लोपः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ॥ उक्तमुभयसंज्ञा

प्र] नहि। चर्मतिल इति। 'न लुमता तस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद्भसंज्ञाया अभावात् सुबन्तत्वात् पदत्वान्नलोपः। राजन्वृन्दारकेति। अवयवार्थसम्बोधनेन समुदायार्थसम्बोधनं प्रतीयत इति सम्बुद्ध्यन्तयोरेव समासः। यथैवेहेति। वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणाश्रयणात्। भत्वादिति। अयस्मयादित्वात्। सम्बुद्ध्यन्तानामिति। पृथगवयवार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परसम्बन्धाभावलक्षणसामर्थ्याऽयोगात्।

उ] न ङिस। ननु ङिनिमित्तकत्वात् पदत्वाऽभावेन कथं नलोपोऽत आह— न लुमतेति। ननु राजन् वृन्दारकेति समुदायस्याप्यस्य सम्बोधनेनाऽयोगात् प्रत्येकं[6] सम्बोधने उभयोरपि विधेयान्वयेन परस्परमेकार्थीभावाऽभावात्कथं समासोऽत आह- अवयवार्थेति। अवयवानां समुदायनान्तरीयकत्वादिति भावः। भाष्ये न कश्चिन्ङिर्लोपेनेति। न च परमे व्योमन्नित्यादौ घोषाल्पप्राणनिरनुनासिकत्वान्तर्येण पूर्वसवर्णे दकारे तस्य संयोगान्तलोपोऽस्त्येवेति वाच्यं प्रक्रियागौरवात् तत्रापि लुक एव प्रवृत्तेरित्याशयात्। ननु आर्द्रे चर्मन्नित्यत्रापि लुक एव सत्त्वाद्दृष्टान्तानुपपत्तिरत आह—वचनसामर्थ्यादिति। केचित्तु सामर्थ्यादेव प्रत्ययलक्षणं व्याचक्षते। अयस्मयादित्वादिति। न च राजन्वान्वति राजन्शब्दे भिक्षुक इत्यत्र व्यधिकरणत्वेन क्वचिदप्येवमुदाहरणासम्भवः। एतद्भाष्यप्रामाण्यादनभिधानेन तत्र व्यत्यनुपपत्तेः। एवञ्च सूत्रस्य वार्त्तिकस्य च ङिग्रहणं प्रत्याख्यातम्। न्यायेति। एतदन्यतया व्याख्याने भाष्योक्त एव परिहारः। एतद्वार्त्तिकस्य सर्वदिग्ग्रहण

1 हे चर्मन् हे चर्म पा०। 2 इदं क्वचिन्न। 3 प्रत्ययलक्षणस्य पा०। इदं वार्त्तिकमित्यन्ये। 4 सर्वत्रेति पा०। 5 'यथेहे'ति पा०। 6 प्रत्येकमसौ पा०।

याज्यानुवाक्या भवन्ती'ति ॥ एवं तर्हि परिगणनं कर्त्तव्य ॥*॥ 'त्रिहर्यधिपत्यग्निरे'[1] ॥*॥ त्रि–त्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवन्ति । त्रि ॥ हरि–हरिवो मेदिनं त्वा । हरि ॥ अधिपति–अधिपतिवतीर्जुहोति । अधिपति ॥ अग्नि–चतुरग्निवानिव । अग्नि ॥ रे–आरेवानेतु नो विश इति ॥ यदि तर्हि परिगणनं क्रियते सरस्वतीवान् भारतीवान्[2] अपूपवान् दधिवांश्चरुरित्यत्र न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि [॥*॥ छन्दसीरो बहुलम् ॥*॥] ॥ छन्दसीरो बहुलमिति वक्तव्यम् ।

अनो नुट् ८।२।१६।

यदि पुनरयं नुट् पूर्वान्तः क्रियेत–'अनो नु'[2]गिति ॥ * ॥ अनो नुकि विनामरुविधिप्रतिषेधः ॥ * ॥ अनो नुकि सति विनामो विधेयः । अक्षण्वान् 'पदान्तस्य[4] ने'ति निषेधः प्राप्नोति ॥ रुश्च प्रतिषेध्य –सुपथिन्तर । 'नश्छव्यप्रशा'निति रु. प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि परादिः ॥*॥ परादौ वलप्रतिषेधोऽवग्रहश्च ॥ * ॥ यदि परादिर्वत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अक्षण्वानिति । 'मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्य' इति वत्वं प्राप्नोति । अवग्रहश्चाऽनिष्टे देशे प्राप्नोति–अक्षण्[2]वानिति ॥ अस्तु तर्हि पूर्वान्तः ॥ ननु चोक्तम्–'अनो नुकि विनामरुविधिप्रतिषेध' इति ॥*॥ भत्वान्सिद्धम् ॥*॥ [भत्वात्सिद्धमेतत्[3]] भसंज्ञा वक्तव्या ॥ यदि तर्हि भसंज्ञा 'अल्लोपोऽन' इत्यल्लोपः प्राप्नोति ॥

प्र] विशेषणमिति । एष्यदर्शनवशेन वाक्यशेषकल्पनात् । एवं तर्हीति । बहुलग्रहणाद्रैशब्दादपि विजन्ताद्वत्वं भवति । अथवा रयिशब्दस्य 'रयेर्मतौ बहुल'मिति कृतसंप्रसारणस्य रूपम्–आरेवानिति । [छन्दसीरः] ॥

अनो नुट् । यदीति । यदि पूर्वान्तलिङ्ग पठ्येतेत्यर्थः । अक्षण्वानिति । अक्षिशब्दस्य मतुपि छन्दस्यपि दृश्यत इत्यनङादेशः । नुकोऽसिद्धत्वात्पूर्वं नलोपो, भूतपूर्वगत्या नुक् । सुपथिन्तर इति । 'नाद्घस्ये'ति नुकि सति पदान्तत्वात्तकारस्य रुत्वप्रसङ्गः । परादाविति । नुटो मतुब्भक्तत्वात्तद्ग्रहणेन ग्रहणाद्वत्वप्रसङ्गः । भत्वादिति । अयस्मयादित्वात् । अल्लोप इति । एतच्चाऽलोपे

उ.] छन्दसीरः । विजन्तादिति । रि पि गताविति यस्मात्क्विपि गुणः । अत्रेरन्तत्वाभावेऽपि बहुलग्रहणाद्भवतीति भावः । अथवेति । अत्र पक्षे ईवर्णान्तादिति हिस्त्वाद्भवति । भाष्ये–अपूपवानिति वाक्यमन्दर्भेण पठितम् । [छन्दसीर] ॥

अनो नुट् । भाष्ये–यदीति । कृत्वा चिन्तेय । यदि पूर्वान्तस्तत्र को दोष इति प्रश्न ।

1 'रयग्निरेभ्य' पा० । २ अय पाठः क्वाचित्क. । ३ इदं हुम स्यात । ४ 'पदान्तस्ये'ति पा ०।

॥ * ॥ अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि ॥ * ॥ अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि वक्तव्यम् ॥

इह तर्हि सुपथिन्तर —नान्तस्य टिलोपः सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसंख्यानम्… इति लोपः प्राप्नोति ॥

॥ * ॥ घग्रहणं च ॥ * ॥ घग्रहणं च कर्तव्यम् ॥

तत्तर्हि बहु वक्तव्यं, नुड्वक्तव्यो, भसंज्ञा च वक्तव्या, अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि कर्तव्यं, घग्रहणं च कर्तव्यमिति ॥ न कर्तव्यम्—यत्तावदुच्यते 'नुड्वक्तव्य' इति, नुक एष परिहारो 'भत्वादसिद्ध'मिति ॥ [यदप्युच्यते] 'भसंज्ञा वक्तव्ये'ति । क्रियते न्यास एव—'अयस्मयादीनिच्छन्दसी'ति ॥ यदप्युच्यते 'अनस्तु प्रकृतिभावे मतुब्ग्रहणं छन्दसि घग्रहणं च कर्तव्य'मिति, न कर्तव्यम् । उभयसंज्ञान्यपि हि छन्दांसि दृश्यन्ते । तद्यथा—स सुष्टुभा स ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वं, भत्वाज्जश्त्वं न भवति । एवमिहापि पदत्वादल्लोपटिलोपौ न, भत्वाद्विनामरत्विधिप्रतिषेधौ भविष्यतः ॥ सिध्यति—सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवाऽस्तु ॥ ननु चोक्त—'परादौ वत्वप्रतिषेधोऽसप्रहश्चे'ति ॥ यत्तावदुच्यते वत्वप्रतिषेध' इति । 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'त्येवं न भविष्यति । यस्य हि निर्दिश्यते तस्य न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥

प्र] नुकोऽसिद्धत्वमनाश्रित्योच्यते । नुकोऽसिद्धत्वाद्यनन्तत्वाभावो, नलोपस्त्वन्लोपे सिद्धो 'नलोपः सुप्स्वरे'ति नियमात् । नाऽपि नलोपाऽपवादत्वान्नुको नाऽनन्तत्वमिति शक्यते वक्तुम्, अक्षण्वानिति पूर्वस्य नकारस्याऽपदान्तत्वाण्णत्वे कृते परस्य ष्टुत्वेन सिद्धत्वाद्विनामविधानस्याऽयुक्तत्वप्रसङ्गात् । घग्रहणं चेति । घे नान्तस्य टिलोपप्रसङ्गे प्रकृतिभावो विधेय । नुक एष इति । आश्रित्य नुक

उ] तस्य पदान्तत्वं दर्शयितुमाह—अक्षिशब्दस्येति । भूतपूर्वगत्येति । सर्वत्र नलोपप्रसङ्गेन सावकाशाऽभावादिति भाव । भत्वप्रसङ्ग इति । आदे परस्येति तस्य बाधप्रसङ्ग इति भाव । असिद्धत्वमिति । 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यनेन । ननु नलोपस्याऽसिद्धत्वादनन्तत्वमित्यन्लोपोऽस्त इति दुर्वारमत आह—नलोपस्त्विति । 'नलोपापवादत्वान्नुको नानन्तत्व'मिति पाठ । विनामविधानस्येति । तस्मान्नलोपे कृते नुगिति वार्तिककारस्याशयं नम्, असम्भवे एव तस्य नलोपापवादत्वादस्य नलोपत्वस्याऽसिद्धत्वाच्चेति भाव । सुपथिन्तर इत्यत्र 'नाद्घस्ये'त्युत्तरसूत्रेण नुट । प्रकृतिभाव इति । घसंज्ञकप्रत्यये परत इत्यर्थ । आश्रित्य नुकमिति । नुटो वक्तव्यत्वं न वार्तिककृतो दोष, नुकमभ्युपगम्यैव 'भत्वा

१ 'वक्तव्यम्' पा० । २ इदं क्वचित्र । ३ 'तर्हि' पा० । ४ 'नाऽनन्तत्व' पा० ।

नुटा व्यवहितत्वात् ॥ असिद्धो नुट्, तस्याऽसिद्धत्वान्नविर्यति ॥
अवग्रहेऽपि, न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ॥ [अनो नुट्] ॥

नाडस्य ।८।२।१७

॥ * ॥ ईद्रथिनः ॥ * ॥ रथिन ईत्वक्तव्य. । रथीतर. ॥ * ॥ भूरिदाव्नस्तुट् ॥ * ॥ भूरिदाव्नस्तुड् वक्तव्य. । भूरिदावत्तरो जन. ॥ [नाद्धस्य] ॥

कृपो रो लः ।८।२।१८

॥ * ॥ कृपणादीनां प्रतिषेधः ॥ * ॥ कृपणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य. । कृपण । कृपाण । कृपीट । कृपीटम् ॥ * ॥ बालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा

प्र] 'भत्वात्सिद्ध'मिति परिहाराभिधानाद्वक्तव्य इति चोदनमयुक्तमित्यर्थः । असिद्धो नुडिति । अनोऽपि नुटो वत्वाऽभाव । न लक्षणेनेति । पौरुषेयत्वाद वग्रहकरणस्य यथालक्षण पदानि कर्तव्यानीत्यर्थ. । [अनो नुट्] ॥

नाडस्य । ईद्रथिन इति । नुडपवाद ईकारो विधीयते स च नलोपे कृते ईकारस्य विधेय । यदि तु नलोपाऽपवादो नकारस्य स्थाने विधीयेत तदा तस्याऽसिद्धत्वादेकादेशाभावाद्रूप न सिध्येत् । भूरिदावत्तर इति । भूरि ददातीति वनिप् । [नाडस्य] ॥

कृपो । कृपण इति । 'रञ्जे. क्युं'मिति बाहुलकात् क्युन् । कृपाण इति । 'युचिनुचिहस' क्विचे'ति बाहुलकादानच । कृपीटमिति । 'कृतृपिभ्यां कीट'-मिति कीटन् । 'कृपे'रेतत्तु 'कृपे सम्प्रसारण चे'ति भिदादिषु पाठाद्भवति । ततो लाक्षणिकत्वाल्लत्वाऽभाव । अथ कृपू सामर्थ्य इत्येव कस्मान्न पठ्यते, लत्व हि न विधेय भवति । नैतदस्ति । अचीक्लृपदिति हि न सिध्येत् । 'ऋकारलृकारयो सवर्णविधि'रिति लकारस्य ऋकारे कृतेऽचीकृपदिति स्यात् । यदा तु लत्व

व] मिद' मिति परिहाराभिधानादिति भाषार्थ इति भाव । [अनो नुट्] ॥

नाडस्य । नुडपवाद इति । रथशब्दान्मत्वर्थीयान्तादपि नुटि प्राप्ते तदपवाद ईकार इत्यर्थ । यदि त्विति । नलोपस्याऽस्याऽसिद्धत्वान्नलोपेऽस्य चारितार्थ्याच्च नाऽपवादत्व भाष्यमतेऽपीति भाव । [नाडस्य] ॥

कृपो रो ल. । ततो लाक्षणिकत्वादिति । एवं च वचन विनाऽपि रूप सिद्धम इति भाव । एतद्वचन भिदादिष्वसामाणिकमिति भाष्याशय । ऋकारे इति । 'उरण्रप'

---

१ इद प्रायो नास्ति । २ 'रञ्जे' पा. ।

लो र(त्व)मापद्यते ॥ ॥ वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो र(त्व)मापद्यत इति वक्तव्यम् । वाल[1]–अश्ववार । अश्ववाल[2] । वाल ॥ मूल–मूरदेव । मूलदेव[2] । मूल ॥ लघु–वरणस्य[3] लघुस्यद । वरणस्य रघुस्यद । लघु ॥ अलम्–अर भार्य[4] । अर मर्याय[4] । अलम् ॥ अङ्गुलि–सुवाहु स्वङ्गुलि । सुबाहु स्वङ्गुरि ॥ ॥ सञ्ज्ञाच्छन्दसोर्वा कपिलकादीनाम् ॥ * ॥ सञ्ज्ञाच्छन्दसोर्वा कपिलकादीनामिति वक्तव्यम् । कपिरक । कपिलक[5] । तिलिपिलिकम् । तिपिरिकम् । कलमपम् । कर्मपम् । रोमाणि । लोमानि । पांसुलम् । पांसुरम् । कर्म । कल्म । शुक्र । शुक्ल ॥

उपसर्गस्यायतौ ।१।८।१९।

किमिदमयतिग्रहणं रेफविशेषणम्–'अयतिपरस्य रेफस्य लो भवति स चेदुपसर्गस्य भवती'ति,–आहोस्विदुपसर्गविशेषणम्–'अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लो भवती'ति ॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥ * ॥ रेफस्याऽयता

प्र] क्रियते तदा पूर्वत्राऽसिद्धमिति लत्वस्याऽसिद्धत्वात् पूर्वमृकारस्ततो लत्वमिति दोषाभाव । तथा चलीक्लृप्यत इति रीकोऽपि लत्वमिति दोषाऽभाव । तथा चलाक्लृप्यत इति रारोऽपि लत्वसिद्धि । वालेति । 'वल संवरणे' । वल्यत इति वाल । 'मूल प्रतिष्ठाया'मित्यस्मादिगुपधलक्षण क । 'लघि वद्योर्नलोपश्चे'ति कुप्रत्यये लघुशब्द । अङ्गेर्ङ्कतन्यञ्जीत्युलि प्रत्ययेऽङ्गुलिशब्द । 'अमर्गुरिश्च लोवे'ति नापेक्षितम् । कपिलकादिषु वा रस्य ल । रोमाणीति । र शब्द इत्यस्मान्मनिनि रोमन् । लामस्विति निपातनमनाश्रित्योदाहरणोपन्यास । पांसुरस्मिन्नस्तिति नगपांसुपाण्डुभ्यश्चे'ति र । कर्मेति । कृञो मनिन । शुक्रे शुक्ल इति । 'ऋज्रेन्द्राग्रे'ति निपातनादयुक्त पाठ । [कृपो रो ल] ।

उपसर्ग । किमिदमिति । 'र' इति वर्तते । तत्र किं प्राधान्याद्रेफस्यायति

उ] नेन । वा रस्य ल इति । पूर्वसूत्रेण लस्य रत्व बोधकम् अनेन रस्य लो वत्यर्थ । कपिलकादि[?]ति विषयसप्तमी । वार्तिकेऽपि सिद्धये रस्य लो वेति शेषा द्रष्टव्य ।

निपातनमनाश्रित्येति । तत्र रोमन्लोमनिति द्वयो पाठादित्यर्थ । ऋज्रेन्द्राग्रेति । तत्र हि शुक्रशुक्लौ द्वावपि पठितौ । अयुक्त इति । वस्तुत उणादिसूत्र एवाऽयुक्त पाठ इति बोध्यम् । लोत्यपाणिनीयमेति बोध्यम् । [कृपो रो ल] ॥

१ वद लुनन् । २ उदाहरणमत्र पौर्वापर्यं दृश्यतेऽबहुत्र । ३ हरिणस्य लघुस्यद हरिणस्य रघुस्यद 'शुद्ध पाठ । ४ 'अझाय' इति पाठ । ५ शुद्ध शुक्र पा० । ६ लत्वसिद्धि पा० ।

विति चेत्परेरपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ रेफस्याऽयताविति चेत्परेरपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । पल्ययते ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम्[1] ? ॥ प्लायते । पलायते ॥ अस्तु तर्हि उपसर्गविशेषणम् ॥ * ॥ उपसर्गस्येति चेदेकादेशेऽप्रसिद्धि ॥ * ॥ उपसर्गस्येति चेदेकादेशेऽप्रसिद्धिर्भवति । प्लायते पलायते । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावादयतावि[2]ति लत्वं न प्राप्नोति ॥ अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः ॥ उभयत आश्रये नान्तादिवत् ॥ एवं तर्ह्येकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गः ॥ प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्'इति ॥ दोषाः खल्वपि तस्याः परिभाषायाः—'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वे'ष्विति ॥ अथवा पुनरस्तु रेफविशेषणम् ॥ ननु चोक्तम्—'रेफस्यायताविति चेत्परेरुपसङ्ख्यान'मिति ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ ननु चोक्तम्—'अस्ति वचने प्रयोजनं किं, प्लायते पलायत'इति ॥ अत्राप्यकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ॥ एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ॥ एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव ॥ प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः—'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्'इति ॥ दोषाः खल्वपि तस्याः परिभाषायास्तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति ॥

स]विशेषणमुत श्रुतत्वोपसर्गस्येति प्रश्नः । पल्ययत इति । यकारेण व्यवधानात्प्राप्तिः । वचनादिति । सर्वत्र व्यवधानसद्भावेन नाव्यवधानमिति स्यात् । न च निर्दुरयतावपरास्तु इति वक्तुं शक्यम्, एवं हि निर्दुरोरयताविति वक्तव्यं स्यात् । प्लायत इति । एकादेशस्य परं प्रत्यादिवत्त्वादयतिग्रहणेन ग्रहणाद्व्यवधानाऽभावं मन्यते । अस्त्विति । प्रतेरयतिपरस्य प्रयोगो नास्ति, इण एव तेन योग इत्याह । दोषा इति । ततोऽस्ति स्थानिवद्भावः इत्युभयथाऽप्यदोषः ।

उपसर्गस्य । सन्देहे बीजमाह—तत्र किमिति । क्वचिन्वित प्राधान्यम् । सर्वत्रेति । 'प्लायते इत्यादावप्येकादेशस्य स्थानिवत्त्वेन व्यवधानसद्भावादिति भावः । वस्तुतः स्यादिति । प्रत्यासत्त्याऽयं नयाऽन्वयिनापि निर्दुरोर्ग्रहणेन निरायवशास्त्रार्थे प्रत्यर्थविद्याय वचनात्सिद्धम् इति केचित् । तन्त्वतपक्षे प्रतेरपि स्यात्, एतन्तु सङ्ग्रहेण व्यवधानाल्लभविष्यतीत्यत आह—प्रतेरिति । 'प्रत्यय'इत्यादिप्रयोगस्तर्हि कथमत आह—इण एवेति । उभयथापीति । उपसर्गविशेषणत्वेन स्थानिवद्भावव्यपवर्गे प्लायत इत्यादौ लत्वसिद्धिः । रेफविशेषणत्वे स्थानिवत्त्वेन सर्वत्र व्यवधानसत्त्वेन नाऽव्यवधानमिति स्यादनेन सिद्धिरित्यर्थः [उपसर्गस्यायतौ] ॥

१ इदं क्वचित् । २ 'अयताविति'इति क्वचिन्नास्ति ।

अचि विभाषा ।८।२।२१।

॥ * ॥ णत्वोपसंख्यानम् ॥ * ॥ णत्वोपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ * ॥ इहापि यथा स्यात् निगार्यते निगाल्यते ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ अचीत्युच्यते न चात्राजादिं पश्यामः ॥ प्रत्ययलक्षणेन ॥ 'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' ॥ एवं तर्हि स्थानिवद्भावाद्भविष्यति ॥ प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति ॥ अत उत्तरं पठति ॥ * ॥ गिरतेर्लत्वे णत्वोक्तम् ॥ * ॥ [गिरतेर्लत्वे णत्वमुक्तम्[2]] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वि'ति ॥ [अचि विभाषा] ।

परेश्च घाङ्कयोः ।८।२।२२।

॥ * ॥ योगे च ॥ * ॥ योगे चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-परियोगः पलियोगः । ॥ * ॥ सङि रुत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि ॥ ॥ 'सङी'ति प्रकृत्य रुत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि वक्तव्यानि ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ * ॥ प्रयोजनं-गिरौ गिरः पयो धावति द्विष्टरा दृषत्स्थानं काष्ठशक्स्थाता कुञ्चा ध्रुवं [इति] ॥ * ॥ [प्रयोजनं गिरौ गिरः पयो धावति द्विष्टरा दृषत्स्थानं काष्ठशक्स्थाता कुञ्चा ध्रुवं इति] ॥ गिरौ गिरः इत्यत्र

प्र.] अचि वि । णत्वेति । पदस्य लत्वविधानात्तस्यान्तरङ्गत्वाऽभावात्पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वाण्णिलोपे कृते लत्वाऽप्रसङ्गः । वर्णाश्रय इति । विशेष्यस्य प्रत्ययस्याऽसंनिधानाद्वर्णाश्रयं लत्वं न तु प्रत्ययाश्रयमिति भावः ॥ [अचि विभाषा]

परेश्च । सङीति । सनः सकारादारभ्य आ महिङो ङकारेण प्रत्याहारः । गिराविति । गिरतेः क्विबन्तात्सप्तमी । वक्ष्यत्येतदिति । इह विरुध्यते 'वक्ष्यन्ते

उ.] अचि वि । ननु गिलात्राऽपेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं लत्वे पश्चाण्णिलोपे रूपसिद्धेः किंणत्वोपसंख्यानेनेत्यत आह—पदस्येति । नन्वेवमपि परत्वात्तत्र स्यादत आह—पूर्वत्रेति । नन्वस्याजादौ प्रत्यये विधानेन वर्णप्राधान्याऽभावात्कथं स निषेधोऽत आह-विशेष्यस्येति । यद्यपि 'धातोः स्वरूपग्रहणे' इति परिभाषया संनिहितप्रत्ययस्य विशेष्यतया तदादिविधिसुलभत्वेन प्रत्ययलक्षणेनायं सिध्यति तथापि तस्याऽविहितकार्यनियामकत्वेन न विधेयकवाक्यनेत्याशयः । [अचि विभाषा] ॥

परेश्च । सन इति । तेन धातुविहितसर्वप्रत्ययसङ्ग्रह । भाष्ये-वक्ष्यत्येतदिति ।

---

१ इह प्रायो लुप्तम् । २ इह लुप्तम् ।

'अचि विभाषे'ति लत्वं प्राप्नोति—'सर्डा'ति वचनान्न भवति॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। उक्तमेतत्—'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्सिद्ध'मिति॥

पयो धावतीत्यत्र 'धि चे'ति सलोपः प्राप्नोति—'सर्डा'ति वचनान्न भवति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं वक्ष्यत्येतत्—'धिसकारे सिचो लोप' इति॥

द्विष्टरामित्यत्र 'ह्रस्वादङ्गा'दिति सलोपः प्राप्नोति 'सर्डा'ति वचनान्न भवति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्—अत्रापि सिच इत्येवाऽनुवर्तिष्यते॥

उपरस्थानमित्यत्र 'झलो झली'ति सलोपः प्राप्नोति 'सर्डा'ति वचनान्न भवति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्—अत्रापि 'सिच' इत्येवानुवर्तिष्यते॥

काष्ठशक्स्थातेत्यत्र 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते चे'ति ककारलोपः प्राप्नोति 'सर्डा'ति वचनान्न भवति॥

एतदपि नास्ति प्रयोजनम्—काष्ठशगेव नास्ति कुतो य काष्ठशक्स्थितेति?॥

प्र] तच्चकाधीत्येव भवितव्य'मिति। तस्मादिदं वक्तव्यम्—एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वे कर्तव्ये पदद्वयनिमित्तत्वाद्बहिरङ्गस्य सलोपस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वेणेति निर्दिष्टविषयाऽभावाद्गुत्वमेवाऽसिद्धत्वाऽभावात्प्रवर्तते। अल्विधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाऽभावाद्रोलोपाऽभावः। द्विष्टरामिति। द्वौ धारौ द्विः। सुच्प्रत्ययः। परिपूर्णत्वाद्वारद्वयस्य प्रकर्षप्रत्ययः। तदन्तात् किमेत्तिङव्ययेत्याम्प्रत्ययः। उपरस्थानमिति। 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्ये'ति पूर्वसवर्णविधानात्सिचोऽन्यस्य सकारस्य 'झलो झली'ति लोपो न भवतीति ज्ञापकमाहुः। अन्यथा सलोपेनैवोत्थानमित्यादेः सिद्धत्वात्पूर्वसवर्णविधानमनर्थकं स्यात्। काष्ठशगेवेति। दृशिग्रहणात्प्रयोगानुसरणात्ककारान्तेभ्यो धातुभ्यः क्विबभावात्। पक्स्थातेत्यत्र तु पचे कुत्वस्याऽसिद्ध

उ] सूत्रेऽवृद्धिरित्यत्र ('धिसकारे सिचो लोप' इत्यस्य पूर्वपक्षस्थत्वादिदं समाधानमुपलक्षणमित्याहुः) इदं विरुध्यत इति। भाष्ये तु वार्तिकरीत्या वार्तिकप्रत्याख्यानम्। भाष्यमते तत्समाधिमाह—अल्विधित्वादिति। वस्तुतस्तु लोपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषया कार्यकालपक्षेऽप्यप्रवृत्तेः खरवसानयोरिति सूत्रभाष्ये वक्ष्यमाणत्वेदमपि चिन्त्यम्। सिचोऽन्यस्यैति। धिचे स्विदं तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकम्। तेन 'द्विष्टरा'मित्यादौ 'ह्रस्वादङ्गा'दिति सलोपो न। भाष्ये त्वनुवृत्तिलभ्यमात्सिच इत्येवानुवर्तिष्यत इत्युक्तम्। ज्ञापकमुपपादयति—अन्यथेति। वस्तुत इदं ज्ञापकं 'झलो झली'ति प्रकरणस्थसलोपस्तिटप्रत्यय एवेति वर्णनीयम्। तेन यथा धात्विति 'द्विष्टरा'मित्यत्रापि न दोष इति ध्येयम्। ननु ... आह—दृशिग्रहणादिति। 'क्विप्चे'त्यत्र पूर्वसूत्राद्दृशिग्रहणमनुवर्तत इति भावः। 'क्विप्

---

१ 'सुचो लोप' पा०। २ 'स्थाने त्यादे' पा०। ३ 'वर्ये' पा०।

मुच्छेत्यत्र चो कुर्छरीति कुत्वं प्राप्नोति 'सर्डी'ति वचनान्न भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं निपातनादेतत्सिद्धम् ॥ किं निपातनम् ? ॥ 'ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां'मिति ॥

धुर्वं इत्यत्र 'हलि चे'ति दीर्घत्वं प्राप्नोति 'सर्डी'ति वचनान्न भवति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं 'न भकुर्छुरा'मिति प्रतिषेधो भविष्यति ॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥८।२।२३॥

॥*॥ संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधः ॥ ॥ संयोगान्तस्य लोपे यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः। दध्यत्र मध्वत्रेति ॥*॥ संयोगादिलोपे च [काक्यर्थं वास्यर्थम्]॥*॥ संयोगादिलोपे च यणः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किमर्थम्[3]? ॥ 'काक्यर्थं वास्यर्थम् । ॥*॥ न वा झलो लोपात् ॥*॥ न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? ॥ 'झलो लोपात्' ॥ झलो लोपः संयोगान्तलोपो वक्तव्यः ॥ । वश्चिरकलक्षणत्वाद्वा ॥ ॥

प्र] त्वाल्लोपाप्रसङ्ग । कुतो य काष्ठतक्षीयनेन सति सम से निमित्तनिमित्तिनो समानपदस्थत्वे लोपप्रसङ्गो न तु वाक्य इति दर्शयति । पन्स्यस्याधिकारात्प्रत्यासत्तिन्यायाश्रयाच्चैकपदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोर्ग्रहणम् । एवञ्च पयो धावतालन सलोपाऽभाव । [परेश्च घाङ्कयो]

संयोगान्तस्य लोप । काक्यर्थमिति । 'तस्य दोष संयोगादिलोपलत्व णत्वेष्वि'ति वचनात्स्थानिवद्भावादपि लोप परिहर्तुमशक्य । न वेति । झलो झल।

उ] चान्येभ्योऽपि दृश्यत इति मतभ्रूणेति सूत्रभाष्यस्थपाठमभिप्रेत्यै मद नत्वसमासेऽपि लोपप्राप्ते समासरूपसमनुपयोगित्वात् आह–कुतो य इति । प्रत्यासत्तीति । अन्तरङ्गत्वादिति भाव । अनेनैव न्यायेनाऽन्यत्रापि परिहार इत्याह पयञ्छेति । पयो धावन'मिति समासवारणार्थमुक्तमेव समाधान मुख्य । काष्ठतक्षस्थाते त्वनित्यताना झल दरे मयो गाम्लोपप्राप्तियोग्यानामनभिधानमिति भाष्याशयम थे । भाष्य मुच्छेति । छन्दसानुस्वारस्य परसवर्णे नस्याऽसिद्धत्वाज्जन्तराभावेन कस्य कुत्वमिति चेत औपदेशिकत्वोभत्वात् । अतएव मुञ्चादिदानी जश्त्वा नोपधच हि न्लोप स्यादिति भाव । न च चकारोच्चारणसामर्थ्य दव कुत्वाऽभाव निपातनपक्षेन धातव व्यर्थ कुर्छिन्द्यादाविति कुत्वानापत्ते । निपातनेन तु चयोग कुत्वाऽभाव बोधनान्न दोष इति दिक् । परेतु अनेकशाक निपातनाश्रयणापेक्षया मडात्वेन लघु इति मर्डीनिवार्यमेव। इत्याह नस्व कदेशिन इत्याहु ।

संयोगान्तस्य । तस्य दोष इति । एव च तदनाश्रये न्दर्शित भाव । ननु

१ इत्येतदनु' पा० । २ 'संयोगान्तस्ये' पा० । ३ इदं मवन द्वय । ४ 'चेद' पा० ।

अथ वा बहिरङ्गो यणादेशोऽन्तरङ्गो लोपः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ।
॥ * ॥ संयोगान्तलोपे सग्रहणम् ॥ * ॥ संयोगान्तलोपे सग्रहणं कर्तव्यम् । 'संयोगान्तलोपः सस्य चे'ति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—श्रेयान् भूयान् ज्यायान् ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ परत्वाद्रुत्वं प्राप्नोति ॥ असिद्धो रुत्वस्याऽसिद्धत्वाल्लोपो भविष्यति ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणं ? ॥ ॥*॥ रुविधानस्याऽनवकाशत्वात् ॥*॥ अनवकाशो रुर्लोपं बाधेत ॥ सावकाशो रुः ॥ कोऽवकाशः ? ॥ पयः दिवः ॥ ननु चात्रापि जश्त्वं प्राप्नोति, स यथैव रुर्जश्त्वं बाधते एवं लोपमपि बाधेत ॥ न बाधते ॥ किं कारणम् ? ॥ येन नाऽप्राप्ते तस्य बाधनं भवति न चाऽप्राप्ते जश्त्वे रुरारभ्यते, लोपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥*॥ [अथवा] योगविभागात् सिद्धम् ॥*॥ अथवा योगविभागः करिष्यते । एवं वक्ष्यामि—'संयोगान्तस्य लोपोऽरात्' । संयोगान्तस्य लोपो भवत्यरात् ॥ ततः 'सस्य' । सस्य च लोपो भवति संयोगान्तस्य ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? ॥ 'प्रतिषिद्धार्थं रुबाधनार्थं च' ॥

प्र] स्यत सिद्धावस्लोरिति न्यायेन स्थग्रहणमिहाऽनुवर्तते । तत्पञ्चम्या विपरिणम्यत इति यणो लोपाऽभावः । 'स्कोः संयोगाद्यो'रित्यत्र तु पञ्चम्यन्तमेव सम्बध्यते, तेन झल्पूर्वयोः स्कोर्लोपविधानाद्यण्पूर्वयोर्लोपाऽभावः । अन्तरङ्ग इति । एकपदाश्रयत्वात् । स यथैवेति । यदा लक्षणनिरपेक्षं कार्याणां बाध्यबाधकत्वमिति दर्शनं तदा विध्यन्तरैरनाक्रान्तो विषयो नास्तीत्यविशेषात्सर्वं कार्यं बाध्यमिति भावः । येन नाप्राप्त इति । यदा 'लक्षणं बाध्यते' इति दर्शनं तदा येन नाप्रा

उ] हल्ग्रहणस्याऽनुवर्तमानस्य हलो लोपोऽत आह—हलोऽन्त्यलोपोऽस्तीति विपरिणम्यत इति । तच्च वाक्यभेदेन सम्बध्यते, तेनाऽहल्योऽपि कस्यचिल्लोपः स्यादिति । तेन झल इति पूर्वयोरिति । वस्तुतस्तु हल्ग्रहणस्य संयोगान्तलोपसूत्र एव सम्बन्धो न तु 'स्को'रित्यत्र 'झलो लोपः संयोगान्तलोपः' इति भाष्यस्वरसादित्याहुः । एकपदाश्रयत्वादिति । यद्यपि यण्विधौ न पदद्वयमपेक्षितं तथापि एतद्दृष्टे पदद्वयाश्रयो यणिति भावः । अत्र बहिरङ्गत्वस्य यत्वादिति वार्तिकस्यारम्भात्, 'बहिरङ्गो यणादेश' इति भाष्यस्य यणादेशाव्यवहितसंयोगान्तलोपप्राप्तिविषयकत्वघटितप्रयोगाऽनभिधानं बोध्यम् । अन्यथाऽन्तरङ्गलक्षणत्वादन्तरङ्गो लोप इत्येव वदेत् । एवं च 'बाध्य'ग्रहण इत्यादि चिन्त्यमेवेति दिक् । बाध्यसामान्यचिन्तायामुपयोगिनमाह यदेति । विशेषचिन्तायामाह-यदेति । प्रतिषिद्धलोपे यत्तत्र प्रयोजनं

१ 'च' इत्य ह० पा० । २ अयं पाठो न प्रामाणिकेषु दृश्यते । ३ 'गाद्वा सिद्धमिति' तु गौडाः ।

अथ वा यदेतद्रात्सस्येति सग्रहणं तत्पुरस्तादपकृष्यते—'संयोगान्तस्य लोप.' । ततः 'सस्य' । सस्य च संयोगान्तस्य लोपो भवति । ततः— 'रात् ।' रात्सस्यैव संयोगान्तस्य लोपो भवतीति[2] । अथ वा रात्सस्येत्यत्र 'संयोगान्तस्य लोप' इत्येतदनुवर्तिष्यते ॥ [संयोगान्तस्य लोप] ।

धि च ८।२।२५

॥*॥ धिसकारे[3] सिचो लोप ॥–॥ धिसकारे सिचो लोपो वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ॥ ॥ चकाद्धीति प्रयोजनम् ॥*॥ इह मा भूत् सलोप.— 'चकाद्धि पलितं शिर' इति ॥ यदि तर्हि सिचो लोप इत्युच्यते ॥*॥ आशाध्वं तु कथन्ते स्यात् ॥*॥ ['आशाध्व' तु कथम् ?] ॥ आशाध्व-मित्यत्र लोपो न प्राप्नोति ॥–॥ जश्त्वं सस्य भविष्यति ॥*॥ जश्त्वमत्र सकारस्य भविष्यति ॥*॥ सर्वत्रैव प्रसिद्धं स्यात् ॥*॥ सर्वत्रैव जश्त्वेन सिद्धं स्यात् । इहापि आयन्ध्वमारब्ध्वमिति, जश्त्वेनैव सिद्धम् ॥*॥ श्रुतिश्चापि न भिद्यते ॥ ॥ श्रुतिकृतश्चापि न कश्चिद्भेदो भवति ॥ –॥ लुङ्श्चापि न मूर्द्धन्ये

प्र.] विषय आक्रान्तस्तदेव बाध्यते । न हि तदबाधित्वा रुत्वं विषय लभते । यस्य तु क्वचित्प्राप्तिस्तदबाधेनाऽपि विषयलाभाच तद्बाध्यते । अरादिति । रात्परस्य संयोगान्तस्य लोपो न भवति । ऊर्क् । अमार्ट् । प्रतिषिद्धार्थं चेति । 'अरा'-दिति प्रतिषेधस्य बाधनार्थम् । यथा—मातु पितुरिति । 'श्रेया'नित्यादौ तु रुत्वबाधनार्थम् । नन्वानन्तर्यात्प्रतिषेधस्यैव बाधनार्थं सस्येत्येतत्स्यान्न तु रुत्वस्येत्याशङ्क्याह—अपवेति । अथ वा रात्सस्येत्यत्रेति । वाक्यभेदेन संबन्ध. । 'रात्सस्यैव लोपो भवती'त्येक वाक्यम् । 'संयोगान्तस्य लोप'इति द्वितीयम् ॥

धि च । धिसकार इति । स्थानिनो लोपं प्रति विषयत्वविवक्षया सकार इति सप्तमीनिर्देश । चकाद्धीति । हे शिरः ' पलितं सच्चकाद्धि शोभस्वेत्यर्थ । जश्त्वमिति । 'झला जश्झशी'त्यनेन । श्रुतिश्चापीति । एकस्याऽनेकस्य वा व्यञ्जनपरस्य श्रुतौ विशेषो नावधार्यते । लुङ्श्चापीति । श्लोकवार्तिककारस्याऽ-

उ.] यस्येयर्थं इत्याह—अरादिति । [संयोगान्तस्य लोपः] ॥

धि च । स्थानिन इति । धकारे परतो य सकारविषयो लोप स भिच एवेति भाष्यार्थ इति भाव: । हे शिर इति । अनेनाशु प्रार्थ्यते । भाष्ये आयंध्वमरब्ध्वमिति सानुस्वार. पाठ । भाष्ये—जश्त्वेनैव सिद्धमिति । एव च धि चेति सूत्र न कार्यमिति भाव· । ननु जश्त्वे दकारधकारौ लोपे तु ध एवेति कथ श्रुतिभेदो न स्यादत आह—एकस्येति ।

१ 'इष्यते' पा० । २ इतिः क्वचिन्न ३ श्लोकवार्त्तिकम् ।

ग्रहणम् ॥ॐ॥ तत्रायमप्यर्थः—इण पीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गादित्यत्र इङ्ग्रहण न कर्तव्य भवति ॥ इहापि अच्योड्ढ्वमप्लोड्ढ्वमिति षचे सिचो घस्य ढुत्वे च कृते जश्त्वेन सिद्धम् ॥ॐ॥ सेटि दुष्यति ॥ॐ॥ सेटि दोषो भवति । इदमेव रूप स्यात्—अलविड्ढ्वम्,—इद न स्यात्—अलविध्वमिति । तस्मात्सिचो ग्रहण कर्तव्यम् ॥ यदि तर्हि सिचो ग्रहणं क्रियते– ॥ ॐ ॥ घसिभसोर्न सिध्येत्तु ॥ ॐ ॥ घसिभसोर्न सिध्यति–'सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे' 'बब्धा ते हरी धाना' इत्यत्र न प्राप्नोति ॥ॐ॥ तस्मात्सिज्ग्रहण न तत् ॥ॐ॥ तस्माद्धि चेत्यत्र सिचो ग्रहणं न कर्तव्यम्॥ कथ 'चकाद्धि पलिस शिर' इति ? ॥ एव तर्हि सिग्ग्रहण कर्तव्यम् ॥ कथ सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे बब्धा ते हरीधाना इति ? ॥ नैष दोषः । इह तावत् सग्धिरिति, नैतद्घसेरूप ॥ किं तर्हि ? ॥ सघेरेतद्रूपम् ॥ 'बब्धा ते हरीधाना' इति, नैतद्भसेरूप ॥ किं तर्हि ? ॥ बन्धेरेतद्रूपम् ॥ॐ॥ छान्दसो वर्णलोपो

प्र] युक्तमिद वचनम् । अट्टुमप्टुमित्यादौ 'ह्रस्वादङ्गादिति' सिज्लोपे सति मूर्धन्यस्याऽविधाने रूप न सिध्येत् । सग्धिरिति । अदे 'चिनि बहुल छन्दसी'ति घस्लादेश । 'घसिभसोर्हलि च' इत्युपधालोप , तत्र 'झलो झली'ति सलोपो न न प्राप्नोति इष्यते च । बब्धामिति । भसेर्लोटि तामि श्लौ द्विर्वचने पूर्ववदुपधालोप । सघेरिति । सघ हिंसायामित्यस्य स्वरभेदोऽपि नास्ति, क्तिन्याद्युदात्तत्वा॰ त्पुरुषे तुल्यार्थेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानाच्च । अनेकार्थत्वाच्च धातूना समानादने सघिर्वर्तत इत्यर्थभेदोऽपि नास्ति । बन्धेरिति । 'बन्ध बन्धने' इत्यस्य भसेरर्थे वर्तमानस्य लोटि तामि व्यत्ययेन शपो श्लौ नलोपे वर्णव्यत्ययेन बकारस्य बकारे बब्धामिति भवति । क्वचिद्बधेरिति पाठ , तन्त्वयुक्त बधे सन्विषय

उ] अनेकस्येति । एकस्थानकानेकस्येत्यर्थ । व्यञ्जनपरस्येति । षष्ठीत पुरुषबहुव्रीह्योरतन्त्रेण निर्देश । अट्टुमिति । एतदर्थं मूर्धन्ये इड्ग्रहणस्यावश्यकत्व, पूर्वपक्षवादी तु भगवता सूक्ष्मेक्षिका न कृतेति भाव । तादृशानामनभिधानमिति रहस्य कश्चित् । भाष्ये अच्योड्ढ्वमिति च्युङ्प्लुङो रूपे । इद न स्यादलविध्वमिति । विभाषेट इत्यस्याऽप्राप्ते , विधेयस्याऽभावाच्च । तस्मादिड्ग्रहण विधेति च कार्यमिति भाव । तत्पुरुषे इति । समाना निघिरिति समासेऽप्याद्युदात्तत्वमेव यथं । ननु सघेर्हिंसार्थत्वात्समानादनरूपार्थोऽप्राप्तोऽत आह–अनेकार्थत्वाच्चेति । सन्विषय इति । ममाविधयनेन

१ इद क्वचिन्न । २ क्रोडस्थानि क्वचिन्न ।

वा यथेष्कर्तारमध्वरे' ॥ * ॥ अथ वा छान्दसो वर्णलोपो भविष्यति । 'यथे ष्कर्तारमध्वरे' । तद्यथा[2]-'तुभ्येदमग्ने' ॥ तुभ्यमिदमग्न इति प्राप्ते । 'आम्बानां चरु' । नाम्बानां चरुरिति प्राप्ते । 'आव्याधिनी रुगणा' । आव्याधिनी सुगणा इति प्राप्ते । 'इष्कर्तारमध्वरस्य' । निष्कर्तारमिति प्राप्ते । 'शिवा उद्रस्य भेषजी' । शिवा रुद्रस्य भेषजीरिति प्राप्ते ॥ तस्मात्सिज्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

न कर्तव्यम् । यदेतद्रात्सस्येति सकारग्रहणं तत्सिचो ग्रहणं विज्ञास्यते ॥ कथम् ? ॥ 'रात्सस्ये'त्युच्यते न चान्यो रेफात्परः सकारोऽस्त्यन्यदतः सिचः ॥

ननु चायमस्ति 'मातुः' 'पितु'रिति । तस्मात्सिचो ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् ॥ कस्मान्न भवति 'चकाद्धि पलित शिर' इति ? ॥

इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतं, 'चकार्धी'त्येव भवितव्यम् ॥

* ॥ धिसकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम् ।

आशाध्य तु कथं ते स्याज्जश्त्वं तस्य भविष्यति ॥ १ ॥
मर्त्येनैव प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न भिद्यते ।
लुक्चापि न मूर्द्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥ २ ॥
घसिभस्योर्न सिध्येत्तु तस्मात्सिज्ग्रहणं न तत् ।
छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्तारमध्वरे ॥ ३ ॥ ❀ ॥

दादेर्धातोर्घः । ८।२।३२ ।

इह दोग्धा दोग्धुमिति घत्वस्यासिद्धत्वाद्धत्वं प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ।

प्र.] स्यादित्याहु । छान्दस इति । घसिभस्योः सकारस्य लोपे वा रूपसिद्धिरित्यर्थः । 'इष्कर्तारमध्वरस्ये'त्येकदेशानुकरणादिष्कर्तारमध्वरशब्दात्सप्तमी । यदेतदिति । तदेव चोत्तरत्रानुवर्तत इति भावः । मातुरिति । उभयोः स्थाने भवन्नेकादेशस्यान्यतरतो व्यपदेशात् स्थानिवत्त्वाद्रपरत्वे सति सकारस्य लोपः ।

दादेः । घत्वस्यासिद्धत्वादिति । 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यस्य प्रतियोगोपस्थानात्

उ] नित्यसन्निधानादिति भावः । अर्थान्तरे तत्र प्रयोगाऽभाव एवेति बोध्यम् । तत्र सिचो ग्रहणेऽपि प्रकृते निमाभावमत आह—तदेव चेति । [धि च] ॥

1 अयं पाठः क्वचिन्न । २ 'यथा' पा० । ३ श्लोकवार्तिकानीमानि ।

उक्तमेतत्—'अपवादो वचनप्रामाण्या'दिति। अथ वैव वक्ष्यामि—'होढो-ऽदादे.'। हो ढो भवत्यदादे.। ततो 'धातोर्घ.' इति। 'दादे'रित्यनुवर्तते[3] 'ने'ति निवृत्तम् ॥ [एवमपि 'घा] दादे'रित्युच्यते तत्रेद न सिध्यति—अधोक् ॥ क्व तर्हि स्यात्?॥ मा स्म धोक् ॥ नैष दोष.। 'धातो'रिति नैषा दादिसमानाधिकरणा षष्ठी 'दादेर्धातो'रिति ॥ क्व तर्हि ? ॥ अवयवयोगैषा षष्ठी—'धातोर्यो दादिरवयव' इति। सा चावश्यमवयवयोगा षष्ठी विज्ञेयोत्तरार्था ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'एकाचो बशो भष्झषन्तस्य स्ध्वो'रिति, इहापि यथा स्याद्र्दभयतेरप्रत्ययो गर्धवेति ॥ यद्यवयवयोगा षष्ठी,—दोग्धा दोग्धुमित्यत्र न प्राप्नोति ॥ एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन धातोर्दादिरवयवो भवति ॥

प्र] देनतसूत्रारम्भाच्च घत्वढत्वयोर्विकल्पप्रसङ्ग.। उक्तमिति। न ह्युत्सर्गापवादयोर्विकल्पो युक्त । द्रुहेश्च विकल्पविधिरनर्थकः स्यात्। अदादेरिति। असमर्थसमासो 'दादेर्न भवती'ति। 'धातोर्घ' इत्यत्र दादिग्रहणमनुवर्तते न तु नञ्। एषोऽपीति। प्रयोगभेदाद्भिन्नस्य धातोरयमवयव इति बुद्ध्या परिकल्पनात्।

उ] दादेर्धा। विकल्पेति। एव चाऽसिद्धवच्छास्त्रबाधो नेतिभाव । नहीति। श्रुत्या प्रकरणबाध एव युक्त इत्याशय । न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गमप्याह—द्रुहेश्चेति। असमर्थसमासे नञो दादिग्रहणेन सम्बन्धाऽभावात्तस्य सबलस्योत्तरत्रानुवृत्तिरपि दुर्लभेत्याह—धातोर्घ इति। निषेधार्थक 'अ'शब्दस्तु अप्रामाणिक इति तात्पर्यम्। न चाऽत्र न्यासे द्रुहे ढत्वाऽनापत्ति । 'वा द्रुहे'त्यनेन विकल्पद्वारा दानुवृत्त्या तस्यापि विधानादितिभाव । नन्वेवमप्युत्तरत्र दादिग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्था, असिद्धत्वेन दादिभिन्नविषये ढत्वस्यैव प्रवृत्त्या घत्वस्याऽभावादिति चेन्न, दादे रित्यस्य उपदेशावस्थादिलक्षकत्वात्। तेन दामलिड् पादलिडित्यादौ वक्ष्यमाणवैयधिकरण्यपक्षेऽपि न घत्व। नच ढत्वमपि न स्याददादेरिति निषेधादिति वाच्यम्, अर्थाधिकारानुरोधेनोपदेशावस्थादादेरेव तेन निषेधादिति भाव । उक्तमर्थमजानान शङ्कते भाष्ये—एवमपीति। 'एकाच' इत्युत्तरसूत्रार्थं प्रसङ्गान्निर्णेतुम् 'अधो'गित्यस्य दादिपदलक्षणाऽसाधारणत्वाऽभाव च दर्शयितु तदुपेक्ष्य समाध्यन्तरमाह—भाष्ये—नैष दोष इति। सा चावश्यमिति। उत्तरार्थेति च। अनेनात्र सूत्रे तस्याऽनावश्यकत्व ध्वनिता। तद्बीजन्तु दादिपदलक्षणया निर्वाह इति। अन्यथा 'अधो'गित्यादौ घत्वप्रवृत्तिप्रयोजना-न्तरसिद्धयेऽत्रैव सूत्रे वैयधिकरण्यानवगत्यावश्यकत्वेनोत्तरार्थत्वेनावश्यक त्वप्रतिपादनस्य निर्बीजतापत्ति'रिति दिक्। प्रयोगभेदादिति। यथा 'शिलापुत्रकस्य शरीर' 'राहो शिर' इत्यादौ। [दादेर्धातोर्घ]

१ 'पूर्वत्रासिद्ध'(८–२–१) मित्यत्रोक्तम्। २ अय पाठः क्वचिन्न। ३ रिति वर्तते'पा०

॥ * ॥ हृग्रहो[र्भ]श्छन्दसि हस्य ॥ ॥ हृग्रहोश्छन्दसि हस्य भत्वं वक्तव्यम् । गर्दभेन सम्भरति । सरदस्य गृभ्णाति । सामिधेन्यो जभ्रिरे । उद्ग्राभञ्च निग्राभञ्च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥ [दादर्धानोर्घ] ।

दधस्तथोश्च ।८।२।३८।

किमर्थश्चकारः ?॥ [॥*॥ चकारः स्ध्वोरनुकर्षणार्थः ॥*॥] ॥ स्ध्वोरित्येतदनुकृष्यते ॥ कैतदस्ति प्रयोजनम्—सिद्धं स्ध्वोः पूर्वेणैव ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणम् ?॥ अझलादित्वात् ॥ ननु च जश्त्वे कृते झलादि ॥ असिद्धं जश्त्वं, तस्याऽसिद्धत्वान्न झलादि ॥ एवं तर्हि सिद्धकाण्डे पठितम् 'अभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्त्वतुको'रिति ॥ एत्वतुकोर्ग्रहणं न करिष्यते । 'अभ्यासजश्त्वचर्त्वं सिद्ध'मित्येव ॥ एवमप्यझषन्तत्वान्न प्राप्नोति ॥ लोपे कृते झषन्तः ॥ स्थानिवद्भावान्न झषन्तः । अत उत्तरं पठति—॥*॥ दधस्तयोरनुकर्षणानर्थक्यं स्थानिवत्प्रतिषेधात् ॥ * ॥ दधस्तथोरनुकर्षणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'स्थानिवत्प्रतिषेधात्' । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति ॥ स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः ॥ * ॥ इतरथा ह्यलोपे प्रतिषेधः ॥*॥ यो हि मन्यतेऽनुकर्षणसामर्थ्यात्सिद्धोऽत्र भवति, अलोपे तेन प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्—दधाति दधामि ॥ तथोश्चापि ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ?॥ 'झलि झषन्तस्ये'त्युच्यते तथोश्चाऽत्र झलि झषन्तो भवति नान्यत्र॥

अथाप्येतन्नास्ति 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति, एवमपि नैवाऽर्थोऽनुकर्षणार्थेन चकारेण, नापि तथोर्ग्रहणेन । आनन्तर्यमिहाश्रीयते—'झलि झषन्तस्ये'ति । द्विविधं च सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यं,

प्र] दधस्त । एत्वतुकोर्ग्रहणमिति । परिभनिग्रहणं सामान्येन सिद्धत्वस्य ज्ञापकमिति भावः । झलि झषन्तस्येति । झषन्तग्रहणाऽनुवृत्तौ सत्यां झषन्त

उ] दधस्तथ श्च । दध इति कृतद्विर्वचनस्य धातो ग्रहणम् । परिभनक्तीति । यदस्मात् जश्त्वादेरसिद्धत्वं स्यात् परिभनिग्रहणं न कुर्यात् अनादेशादित्वात्पूर्वेणैव सिद्ध त्वात् तयो सिद्धत्वं सर्वकार्यविषयं ज्ञापयति, तत्त्वेतं पृथग्लेवदर्थं । भाष्ये तथोश्चापीति । येन स्ध्वोश्चेदर्थं । उक्तेति मण्डूकप्लुत्या स्वर्यते कार्यादित्वाकृतार्थं झषन्तस्येत्यनुवृत्तिरपि दधतेर्न्ते दर्शयन्नाह । झषन्ताद्वान्यथानुपपत्त्येति। सर्वत्र स्थानिवद्भा

1 प्रभ त' पा० । २ इद इत्यनेन मन्ये । ३ 'झत्र । ४ दधाति' । ५ 'दधाति' पा० ।

क चिन्नैव सन्निपातकृत नापि शास्त्रकृतम् । लोपे सन्निपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यम् , अलोपे नैव सन्निपातकृत नापि शास्त्रकृतम् । यत्र कुतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्याम ॥ [दधस्तथोश्च] ॥

झषस्तथोर्धोऽधः ।८।२।४०।

'अध' इति किमर्थम् ? ॥ घत्त । घत्थ ॥ ॥ ॐ ॥ 'अध' इति शक्यमवक्तुम् ॥ ॐ ॥ कस्मान्न भवति–घत्त धत्थ इति ?॥

॥ॐ॥ नन्वे योगविभाग ॥ॐ॥ [जश्त्वे योगविभाग] करिष्यते । इदमस्ति 'दधस्तथोश्चे'ति । ततो वक्ष्यामि–'झला जॅश'। झला जशो भवन्ति दधस्तथो । तत 'अन्ते'। अन्ते च झला जशो भवन्तीति । तत्र जश्त्वे कृतेऽझषन्तत्वान्न भविष्यति ॥

॥ ॐ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥ ~ ॥

रदाभ्यां निष्ठातो न पूर्वस्य च द ।८।२।४२।

रदाभ्यामिति किमर्थम् ? ॥ चरित मुदितम् ॥ ननु च 'रदाभ्या'मित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । अत्रापि हि रेफदकाराभ्या परा निष्ठा ॥ न रेफ

प्र] त्वाऽन्यथानुपपत्त्या श्रुतिकृतमानन्तर्यमाश्रीयते । स्थानिवत्त्वकृत तु व्यवधान वचनादप्रतिबन्धकमित्यर्थ । [दधस्तथोश्च] ।

झषस्त । तत्रअशस्य इति । 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मिति भष्भावे जश्त्वस्याऽसिद्धत्वात् झषन्तत्व । धत्ते तु परस्मिन्सिद्ध जश्त्वमिति धत्वाऽभाव. ॥

इति श्रीकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपेऽष्टमस्य द्वितीये प्रथममाह्निकम् ॥

रदा । विचारस्य मद्भावादत्र प्रत्युदाहरणोपन्यास । अत्र प्राप्नोतीति । निष्ठेत्यसमस्त प्रत्ययीक पद, तेन रदाभ्या परा या निष्ठा तस्यास्तकारस्य नत्व

ष्ट] वादिति भाव । श्रुतिकृतमिति । तेन 'दधार्मी'त्यादौ न । एव 'त्थोश्चे'ति भन्थस्तनान् ।

झषस्त । यदि दधस्तथोरस्य विधीयते तदाऽजश्त्वेनात् धत्तइत्यादौ भष्भावो न स्यादत आह–पूर्वत्रेति । इतिभाष्यप्रदीपोद्द्योतेऽष्टमस्य द्वितीये प्रथममाह्निकम् ।

रदाभ्या निष्ठा । भाष्ये प्रत्युदाहरणोपन्यासोऽनर्थक इत्यत आह–विचारस्येति । ननु समासे गुणभूतनिष्ठापदस्य विशेषणत्वबाधयोगेनाऽत्र प्राप्नोतीत्यसङ्गतमत आह–

---

१ 'मकर्तुम्' पा० । २ इद भाष्यमित्यन्ये । ३ अत्र पाठे त्रुटी मन्दः । ४ इद क्वचित्र । ५ हि क्वचित्र । ६ 'निष्ठि मात्र' पा० ।

द्कराभ्यां निष्ठा विशेष्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ तकारो विशेष्यते—'रेफद्काराभ्यामुत्तरस्य तकारस्य नो भवति स चेन्निष्ठाया' इति ॥

अथ [निष्ठादेशे] पूर्वग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ निष्ठादेशे पूर्वग्रहणं परस्यादेशप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ निष्ठादेशे पूर्वग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥ परस्यादेशप्रतिषेधार्थम्'] । परस्यादेशो मा भूदिति । भिन्नवद्भ्याम् । भिन्नवद्भिः । छिन्नवद्भ्याम् । छिन्नवद्भिः ॥*॥ पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य ॥*॥ 'पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्ये'ति परस्य प्राप्नोति ॥ ॥ वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधः ॥*॥ वृद्धिनिमित्तात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ ॥*॥ प्रयोजनं कार्तिकौतपौत्य ॥*॥ [प्रयोजनं कार्तिकौतिपौलुय]। कातिरिति वृद्धौ कृतायां 'रदा

प्र] मिति सूत्रार्थाश्रयणात् । न रेफेति । 'निष्ठात' इति समासनिर्देशः । तत्र निष्ठाया उपसर्जनत्वाद्विशेषणेनाऽसम्बन्धः । प्रधानस्य तु तकारस्य सम्बन्धः ।

अथेति । 'भिन्नवद्भ्या'मित्यादौ निष्ठातकारस्य बहिरङ्गत्वाल्लाक्षणिकत्वाच्च नत्वाऽभावात् पूर्वस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः । निष्ठादेश इति । असति पूर्वग्रहणे पाठक्रमे निष्ठा प्रत्यासत्तेति तद्कारस्यैव नत्वेन भाव्यं नाऽन्यस्येति बहिरङ्गलाक्षणिकत्वयोरहेतुत्वम् । निष्ठ-पदस्येत्यधिकारात्पदावयवस्य दस्य नत्वविधानाद्बहिरङ्गत्वं नास्ति। केवलस्य च वर्णस्यानुपदेशाद्वर्णग्रहणेषु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अव्यापारः । पञ्चमीनिर्दिष्टादिति । यद्यपि प्रत्यासत्तिर्नापेक्ष्यते तथापि रदाभ्यां परस्य दस्य नत्वेन भाव्यमिति सामर्थ्यान्निष्ठादकारस्यैव नत्वप्रसङ्गः ।

क्षैतिरिति । वृद्धिरेवाऽत्र नत्वस्य निमित्तं, 'क्षियो दीर्घा'दिति वचनात् ।

उ] मिष्येतीति । ननु पूर्वग्रहणाऽभावे रदाभ्यां निष्ठातस्य नो दस्य च प्रत्यासत्त्या निष्ठाया एवेत्यर्थेन रदाभ्यां परस्य दस्य निष्ठासम्बन्धिन एव संभवेन च भिन्नवद्भ्यामित्यादौ दोषोऽत आह—भिन्नवद्भ्यामित्यादावपीति । अहेतुत्वमिति । बहिरङ्गदोषकालिकप्रत्यासत्त्यादेन तयोर्बोध इति भावः । वस्तुतस्तयोः प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह—किंचेति । निपाता बहिरङ्गपरिभाषाऽभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । केवलस्यचेति । साक्षादुच्चारणेन बोधितं हि प्रतिपदोक्तम् , अनुमेयं च लाक्षणिकं न च दकारादिस्तथा, समुदायघटकत्वेनैवोच्चारणेन तस्य सर्वथानुमेयत्वादिति भावः । इदतो सूत्रस्थभाष्यविरुद्धः । नापेक्ष्यते इति । लक्ष्यानुरोधादिति भावः । लघुक्रमे क्षैते स्तब्ध कार्यं स्तब्ध च दर्शयति—वृद्धिरेवेत्यादिना । बहुव्रीहिपक्षे क्षैते वृद्धिरेव हेतुः ननु वृद्धिनि-

---

१ इद कचिदिति न दृश्यते । २ इदं क्वचो छुप्तम् । ३ इदं क्वचित् ।

स्या'मिति णत्वं प्राप्नोति । क्षैतिरिति वृद्धौ कृतायां 'क्षियो दीर्घा'दिति णत्वं प्राप्नोति । फौड्ढिरिति वृद्धौ कृतायामुदुपधत्वसन्नियोगेन ढत्वमुच्यमानं न प्राप्नोति ॥ अथोच्यमानेऽपि प्रतिषेधे 'वृद्धिनिमित्ता'दिति कथमिदं विज्ञायते,–वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं, वृद्धिनिमित्तादिति, आहोस्विद्वृद्धि[1]निमित्तमस्य सोऽयं वृद्धिनिमित्तं, वृद्धिनिमित्तादिति ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि विज्ञायते वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं वृद्धिनिमित्तादिति,–क्षैतिः सङ्गृहीतः कार्तिरसङ्गृहीतः । अथ विज्ञायते वृद्धिनिमित्तमस्य सोऽयं वृद्धिनिमित्तं, वृद्धिनिमित्तादिति,–कार्तिः सङ्गृहीतः क्षैतिरसङ्गृहीतः । उभयथा च फौड्ढिरसङ्गृहीतः ॥ यथेच्छसि तथाऽस्तु ॥ अस्तु तावद्वृद्धिरेव निमित्तं वृद्धिनिमित्तं, वृद्धिनिमित्तादिति ॥ ननु चोक्तम्–'क्षैतिः सङ्गृहीतः कार्तिरसङ्गृहीत'इति ॥ कार्तिश्च सङ्गृहीतः ॥ कथम् ? ॥ वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति[2] रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्त्तते । अथ वा पुनरस्तु–वृद्धिनिमित्तमस्य सोऽयं वृद्धिनिमित्तं, वृद्धिनिमित्तादिति ॥ ननु चोक्तम्–'कार्तिः सङ्गृहीतः क्षैतिरसङ्गृहीत'इति ॥ क्षैतिश्च सङ्गृहीतः ॥ कथम् ? ॥ यत्तद्वृद्धि

प्र] कार्तिरिति । णत्वस्याऽऽकारो न निमित्तं, किं तु रेफ इति प्रतिषेधो न प्राप्नोति । उभयथेति । न हि वृद्धिर्णत्वस्य निमित्तं नापि वृद्धिहेतुकः परो निष्ठातकारः । न चाऽत्र ष्टुत्वनिषेध इष्यते । रेफशिरा इति । ननु चाऽऽकाररूपस्याऽक्परिमाणस्य च वृद्धिसंज्ञाविधानात्कथमारित्यस्य वृद्धिसंज्ञा । अथ मूर्धान्तत्वाद्रेफस्य वृद्धिग्रहणेन ग्रहणमित्युच्यते तदा किमनेनोक्तेन– रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञक'इति । यद्यपि प्रसज्यमानोऽण् रपरो न भवेदपि तूत्तरकाल रपरत्वं विधीयते तथापि तद्गुणत्वात्कार्तिः सङ्गृहीत एव । एवं तर्हि स्थितपक्षप्रदर्शनात्पूर्वोक्तदोषाऽभावः ।

उ] मित्तक इति तदसङ्ग्रहः । नहीति । उदुपधत्वमेव हि तस्य निमित्तं न वृद्धिः । षष्ठ्यन्तत्वेऽप्यसङ्ग्रहं दर्शयति–नापीति । यथा कार्तिरित्यत्र वृद्धिनिमित्तादेश परो निष्ठान्तकारो नैवमिहेत्यर्थः । नचात्रेति । एवं च फौड्ढिरनेन निषेधनाऽसङ्गृहीत इत्यर्थः । अक्-रूपस्य–आ इत्येवं रूपस्य । अक्परिमाणस्य–द्विमात्रस्य । तत्कथं तृतीयमात्रस्य । एवं च रेफशिरस्कस्य वृद्धिसंज्ञा वाऽभावात् कथं कार्तौ प्रतिषेधप्राप्तिरिति भावः । अथेति । एवं च वृद्धिग्रहणेन ग्रहणाद्वृद्धिसंज्ञकत्वव्यवहार इति भावः । किमनेनोक्तेनेत्युक्त, तदुक्तेरैव परस्य स्पष्टयति यद्यपीत्यादिना । एवं तर्हीति । प्रसज्यमानोऽण्णपर इत्यस्यैव तत्र सिद्धान्ते

१ 'वृद्धेति पा० । २ इति क्वचिन्न । ३ वर्जने पा० ।

शास्त्रं तस्मिन्वृद्धिशब्दो वर्तते ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ ॥*॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥*॥ न वा वक्तव्यः[1] ॥ किं कारणम् ? ॥ बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं त्वम् । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥ एवं च कृत्वा त्वमपि सिद्धं भवति कौहिरिति ॥ [रदाभ्यां निष्ठात]

ल्वादिभ्यः ।८।२।४४।

॥ * ॥ ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावत् ॥ ॥ ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति वक्तव्यम् । कीर्णिः गीर्णिः लूनिः धूनिः ॥ ॥ * ॥ दुग्वोर्दीर्घश्च ॥ * ॥ दुग्वोर्दीर्घश्चेति वक्तव्यम् । आदूनः विगूनः । ॥ * ॥ पूञो विनाशे ॥ * ॥ पूञो विनाश इति वक्तव्यम् । पूना यवाः ॥ विनाश इति किमर्थं ? ॥ पूतं धान्यम् ॥ * ॥ सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य ॥ * ॥ सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । सिनो ग्रासः स्वयमेव ॥ ग्रासकर्मकर्तृकस्येति किमर्थं ? ॥ सिता पाशेन सूकरः ॥ [ल्वादिभ्यः]॥

क्षियो दीर्घात् ।८।२।४६।

प्र] यत्तदिति । एवं प्रतिषेधस्य व्यापकत्वाश्रयणादनुग्रहो भवतीति गौणः शब्दार्थ आश्रीयते । कौण्डिन्याधारेण परिहारं ब्रवीति—न वेति । [रदाभ्यां निष्ठातो न] ॥

ल्वादिभ्यः । कीर्णिरिति । कॄगॄल्वपूना रूपाणि । दुग्वोरिति । टु दु गतावित्यस्य दोर्ग्रहणं न तु टुदु उपतापे इत्यस्य, सानुबन्धकत्वात् । पूना इति । अनेकार्थत्वाद्धातूनां पूङ् विनाशार्थः । सिनो ग्रास इति । बन्धनाक्रियामामान् कृल्यात्तकर्मोऽपि ग्रासः कर्तृत्वेन विवक्ष्यते । [ल्वादिभ्यः] ।

उ] रेफनष्पन्नात्तदनुसारेण रेफाश्रिता इत्याद्युक्तमिति भावः । यद्यपि रेफो निमित्तं न वृद्धिविशिष्टः तथापि अवर्णद्वारा स्व निमित्तमिति बोध्यम् । ननु गौण्मुख्यन्यायेन कथमस्य ग्रहणमत आह एवं प्रतिषेधस्यतीति । [रदाभ्यां निष्ठातो न]

ल्वादिभ्यः । ऋकारेति दग्रहणं नन्वर्थं वायमतिदेशो न कार्यान्तरस्य । तेन पूनिरित्यादौ पूञ्क्त्वनीतोऽविरोधो न । न तु टुदु इति । दूने तस्यैव ग्रहणेनेदं चिन्त्यम् । पूञ्विनाशार्थं इति पाठः । पूङिति लघुपाठः । तत्र पाठे चो कुरिति कुत्वं वा । बन्धन क्रियायामिति । सा बध्यमान [कर्म] क्रियमाणो ग्रासो दध्यादिभ्यः स्वबन्धनानुकूल्यं प्रतिपद्यते तदा कर्मणः कर्तृत्वस्य प्रयोगः । प्रत्युदाहरणं—पाशेनेति करणे तृतीया ॥

---

१ वक्तव्यम्' पा० । २ ल्वादिभ्यः । ३ 'पूनि' पा० । ४ इदं प्रायेणुतम् । ५ 'एव' ।

दीर्घादिति किमर्थम् ? ॥ अक्षितमसि मा मे क्षेष्ठा । दीर्घादिति शक्य-मकर्तुम्[1] ॥ कस्मान्न भवति—अक्षितमसि मा मे क्षेष्ठा इति ? ॥ निर्देशा-देवेदमभिव्यक्तं[2] दीर्घस्य ग्रहणमिति । यदि ह्रस्वस्य ग्रहणं स्यात् 'क्षे'रित्येवं[3] ब्रूयात् ॥ नाऽत्र निर्देशः प्रमाणं शक्यं कर्तुम्[4] । यथैवाऽत्राऽप्राप्ता[5] विभक्ति-रेवमियङादेशोऽपि ॥ नाऽन्वाऽप्राप्ता विभक्तिः, सिद्धाऽत्र विभक्तिः 'प्राति-पदिका'दिति ॥ कथं प्रातिपदिकसंज्ञा ? ॥ 'अर्थवत्प्रातिपदिक'मिति ॥

ननु चाऽधातुरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष धातुर्धातोरेषोऽनुकरणम्[6] ॥ यद्यनुकरणमियङादेशो न प्राप्नोति ॥ 'प्रकृतिवदनुकरणं भवती'तीयङादेशो भविष्यति ॥ यदि 'प्रकृतिवदनुकरणं भवती'त्युच्यते स्वाद्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्यातिदेशिकानां स्वाश्रयाण्यपि न निवर्तन्त इति[7] । अथाप्येतर्ह्यस्ति

प्र] क्षियो । अक्षितमिति । क्षयः क्षितमिति भावे क्तः । भावश्च ण्यदर्थ इति दीर्घाऽभावाद्गुणाऽभावः । क्षेरिति । इयङादेशात्परत्वाद्धेर्ङितीति गुणः स्यात् न्याय्यत्वात् । नात्र निर्देश इति । न हीयङादेशाद्दीर्घस्य ग्रहणं प्रत्येतुं शक्यते, इयङ्निमित्तस्य विभक्तेर्दुर्लभत्वात्ततोऽप्राप्ता यथा विभक्तिः सौत्रत्वान्निर्देशस्य भव त्येव ह्रस्वस्यापीयङादेशः स्यादिति दीर्घग्रहणमर्थवत् । नैष धातुरिति । क्रियावा-चिनो धातुसंज्ञाविधानसामर्थ्यान्निर्देशे चाऽक्रियावाचित्वात् । प्रकृतिवदिति । अर्थभेदादनुकार्यानुकरणयोर्भेदाद्वाचनिकः कार्याऽतिदेशः । स्वाद्युत्पत्तिर्नेति । अधातुरिति प्रसक्ते. प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादनुकरणस्यापि तत्प्रसङ्गात् । आति-देशिकानामिति । अतिदेशः प्रयोजनं येषां तान्यातिदेशिकानि । अतिदेशभा-न्युच्यन्ते । ननु यदतिदेशकार्येणाऽविरुद्धं स्वाश्रयं कार्यं तन्मा निवर्तत्, यत्तु

उ.] क्षियो दी । क्षय क्षितमिति । अत्र त्वकर्मकत्वाच्चरितार्थ अकर्मकत्वाद्वा दीर्घाभावः । क्षियो वृत्तिस्था दीर्घसङ्ग्रहात्मकस्योदाहरणं बोध्यम् । ननु विभक्तेर्दुर्लभत्वं तदर्थमेव दल कार्यं, इयङादेशस्तु दीर्घनिर्देशे प्रमाणमेवेत्यत्राह—ततोऽप्राप्तेति । एव च सन्देह निवृत्तये दीर्घा दिनी नि भाव । ननु 'धी'त्यस्यतो पाठात्तुद्यो न धातुरनन्तरं अह—क्रियेति । निर्देशे स्वरूपपरत्वादिति भाव । निषेधादिति । पर्युदासपक्षेऽपि आनुमानिको निषेधोऽस्त्येव शास्त्रतात्पर्यविषयभूत इति भाव । अतिदेश प्रयोजनमिति । प्रधानउद्देश-निमित्तकार्यं निष्पन्ने तदनोन्यथं । तदाह—अतिदेशमात्रेति । यत्तु विरुद्धमिति । तन्त

१ 'वक्तुम्' पा० । २ 'वेद व्यक्त' पा० । ३ 'ह्रस्व' पा० । ४ 'वक्तुम्' । ५ 'यथैव प्राप्ता' पा० । ६ करण' पा० । ७ इति क्वचित् । ८ 'प्रसङ्ग भाति' पा० ।

'आतिदेशिकाना स्वाश्रयाण्यपि न निवर्तन्ते' इत्येवमपि न दोष । अवश्यमत्र सर्वतो नैर्देशिकी विभक्तिर्वक्तव्या । तद्यथा— नेर्विश ' 'परिव्यवेभ्य क्रिय ' 'विपराभ्यां[1] जे'रिति ॥ अथाप्येतन्नास्ति[2] 'प्रकृतिवदनुकरण भवती'त्येवमपि न दोष । धातोरजादौ यद्रूप तदनुक्रियते ॥ [क्षियो दीर्घात्] ॥

प्र] विरुद्ध तत्कथ न निवर्तेत[3] । एव तर्ह्यधातुरिति पर्युदासो न प्रसज्यप्रतिषेध इत्यातिदेशिकस्य कार्यस्याऽभावाद्धातोरन्यत्वात् स्वाश्रया प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्तते, प्रसज्यप्रतिषेधे तु निषेध एवातिदेशिक स्यात् । इयङादेशस्त्वातिदेशिको धातो विधीयमानत्वाद्भवति, स च दीर्घस्यैवेति दीर्घग्रहणमनर्थकम् । अथापीति । यद्यप्यधातुरिति प्रसज्यप्रतिषेध इति भाव । अवश्यमिति । यस्मा प्रातिपदिक सज्ञानिषेधादप्राप्ता यस्माच्चोत्पन्ना लुप्ता तस्मात्सर्वस्मादित्यर्थः । नेर्विश इति । न रिति लुप्तविभक्तिकाव्ययानुकरणान्निर्देशाऽर्थो विभक्ति , विश इति निर्देशादे श्चाऽप्राप्ता विभक्ति । इयङ् तु दीर्घानुकरणस्यैवेति दीर्घग्रहणमनर्थकम् ।

अथापीति । इहानुकर्ता कदाचित्सामान्यमनुकरोति कदाचिद्विशेषम् । तत्र यदा सामान्यमनुक्रियते तदा विशेषनिबन्धनस्य कार्यस्य सामान्येऽभावात्प्रकृत्या वदृष्टत्वादनुकरणेऽप्यभाव । यदा तु विशेषोऽनुक्रियते तदा तन्निबन्धन कार्य मनुकरणे प्रवर्तते । तत्र यदा धात्वधातुसामान्य क्षिमात्रमनुक्रियते तदेयङोऽप्रा प्तिरिति चिक्षियतु रित्यादौ कृतेयङ्कदेशस्येदमनुकरणमिति दीर्घादिति कर्तव्यम् ।

उ] पदिकात्व । नहि अनिर्देशकत्वस्याभावेन विरुद्धत्व । प्रसज्यप्रतिषेधेऽपीति । वस्तुत पर्युदासपक्षेऽप्यनिर्देशेन धातुत्व बोधिते धातुभिन्नत्वाऽभावेन प्रातिपदिकत्वाऽभावोऽनिर्देश फलमिति तत्प्रवृत्तिरस्त्येव । यद्यप्येतत्साधारण शास्त्रीय तथापि शास्त्रान्तरविषय भवत्येव । नहीत्थ च स्वाऽऽश्रय प्रातिपदिकत्व न भवेत् यथाऽपक्वतण्डुलानि यादौ प्रातिपदिकत्व नेति वक्तु शक्यत् । अथ प्येतन्नापि भाष्यस्याऽयमेवाऽर्थ । विरुद्धानि स्वाऽऽश्रयाणि निवर्तन्त एवेति दैवगोऽन्यत्रात्र लघुत्वा सामान्यप्रवृत्तभाष्यस्य विनाऽनुपपत्तिम धातुरिति प्रातिपदिकमहात्मपविशेषपरत्वाऽयोगात् आतिदेशिकाना मित्यादिवचनाऽभ्युपेत्य । आदागम भुवि इत्याद्यार्थ निर्देशविरुद्धमयथाना इति निवृत्तश्च । विश इति । अत्रा विभक्तिर्निर्देशादेवेत्यन्वय । अप्रातिपदिकत्वानुकरणत्वेन धातुत्वादिति भाव । ननु वचने ऽप्यप्रति कथ नाम्नीत्युच्यतेऽत आह– इहानुकर्तेति । सामान्य–धात्वधातुसाधारण क्षिरूप मित्यर्थ । विशेषमिति । धातुमात्रमित्यर्थ । अत्र धात्वधातुसामान्य क्षिमात्रमिति पाठ । तदेयङोऽप्राप्तिरिति । धातुत्वाऽभावादिति भाव । कर्तव्यमिति । इदमेव दीर्घग्रहण

1 नैर्देशिकत्वम् पा० । 2 'अथवा पा० । 3 इद क्वचित् ।

अञ्चोऽनपादाने ।८।२।४८ ।

॥ * ॥ अञ्चेर्नत्वे व्यक्त[1]प्रतिषेध ॥ * ॥ अञ्चेर्नत्वे व्यक्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य । व्यक्तमनेन[2] कथयतीति ॥ * ॥ अञ्चिविज्ञानात्सिद्धम् ॥ * ॥ [अञ्चिविज्ञा[3]नात्सिद्धमेतत्] ॥ नैतदञ्चे रूपम् । अङ्क्तेरेतद्रूपम् ॥ अञ्चत्यर्थो वै गम्यते ॥ क पुनरञ्चत्यर्थ ?॥ अञ्चति प्रकाशने वर्तते । अञ्चितं गच्छति, प्रकाशयन्नात्मानमिति गम्यते ॥ न वै लोकेऽञ्चितं गच्छतीति प्रकाशनं गम्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ समाधानं गम्यते । समाहितो भूत्वा गच्छतीति ॥

एव तर्ह्यञ्चेरङ्क , अङ्कश्च प्रकाशनम् । अङ्किता गाव इत्युच्यते, अन्याभ्यो गोभ्यः प्र[4]काश्यन्ते ॥ * ॥ अचन्त्यर्थ इति चेद्धस्तदर्थ[5]त्वात्सिद्धम् ॥ * ॥

प्र.] अञ्चो । अञ्चेरिति । प्रकाशनार्थे व्यक्तशब्दे नत्व प्राप्नोति, न चेष्यते इति वचनम् । अञ्चितं गच्छतीति । गमनक्रियाविशेषणमेतद् । प्रकाशत्वेनच गमन पूज्यत इति पूजानिबन्धनो नत्वप्रतिषेध । न वै लोक इति । सर्वस्य गन्तुरनन्यमये तस्य च गमनस्य प्रकाशवादिति भाव । समाधानमिति । गमनस्याऽव्याकुलत्वमि[ता]त्यर्थ । तथा च 'नागाश्वाञ्चितगामिन' इति प्रयोगो दृश्यते । गमनस्य च समाधानमेव पूजा । अङ्कश्चेति । प्रकाश्यते ऽनेनेति ल्युट् । 'अङ्क' इत्यत्र तु 'हलश्चे'ति करणे घञ् । 'अङ्क पदलक्षणयो'रित्यस्याप्येतद्रूप भवति । अञ्चेरङ्क इति न सिध्यति । अङ्किता इति । अङ्कयुक्ता कृता इत्यर्थ । मतवन्तादङ्कशब्दात्तत्करोतीति णिचि कृत इष्टवद्भावान्मतु

उ.] मत्र विभक्तिकरण चातिदेशाऽनित्यत्व ज्ञापकमिति तत्त्वम् । सामान्यानुकरण मिति तु चिन्त्य, तस्याऽभावात् । न च 'चिक्षिप्तु'रित्यादिवस्त्वाऽनुकरणे कथ तत्र स्यात् निष्ठा न हि तद्रूपानुकरणेन धातु प्रत्यायति तु शक्तो नापि 'क्षि' इति रूपमिति वाच्य दृष्टादिति भाव ध्येन स्थिय इति दीर्घविधानसामर्थ्येन च स्वानुकाशमूलभूतस्यापि तद्ग्रहणात्र दोष ।

अञ्चोऽनपादाने । प्रकाशनेति । 'तस्मात्' इत्युदाहरणेषु गतिरेवाञ्चत्यर्थ इति भाव । नन्वञ्चितमित्यत्र प्रकाशनार्थत्वे पूज्यत्वाऽभावादाप्राप्तेरिति नत्वोत्तरनिषेधो नस्यात्, अर्थे पूजार्थमिनीट च न स्यात् अङ्क–प्रकाशवेनेति । भाष्ये–'प्रकाशयन्नात्मान'मित्यादि परिभाषार्थकथन गमनस्य प्रकाशन्व कर्तुं प्रकाशत्व एव भवतीति भाव ।

प्रतिषेध इति । इत्यत्रापि बोध्यम् । सर्वस्य गन्तुरिति । एतच तद्धर्मविशेषण वैयर्थ्यं, नापि तेन गमनस्य पूजात्वमिति भाव । तत्समये–गमनसमय सर्वो–गन्ता नदोत गमन च प्रकाशमानत्वेनेत्यर्थ । एवेति । पूर्वप्रयोजनमिति भाव । 'अङ्क्तेरङ्क'

१ इद आर्षेऽपम् । २ 'मनून' । ३ इद सर्वत्र द्वयम् । ४ 'प्रकाश्यन्ते' । ५ 'तद्यर्द' ।

अञ्चत्यर्थ इति चेदञ्जिरप्यञ्चत्यर्थे वर्तते ॥ कथं पुनरन्यो नामाऽन्यस्यार्थे वर्तते ?॥ कथमञ्जिरञ्चत्यर्थे[1] वर्तते ?॥ अनेकार्था अपि धातवो भवन्तीति[2] ॥ अस्ति पुनः क्वचिदन्यत्राऽप्यञ्जिरञ्चत्यर्थे वर्तते ? ॥ अस्तीत्याह । अञ्जेरञ्जनम्, अञ्जनं च प्रकाशनम् । 'अङ्क्तेऽक्षिणी' इत्युच्यते यत्तत्सितं[3] चाऽसितं चैतत्प्रकाशयति[4] । तथाऽञ्जेर्व्यञ्जनं व्यञ्जनं च प्रकाशनम् । यत्तत्स्नेहेन मधुरेण च जडीकृतानामिन्द्रियाणां रश्मिमात्रमभिव्यवस्थापनं स रागस्तद्व्यञ्जनम् । अन्वर्थं खल्वपि निर्वचनं 'व्यज्यतेऽनेनेति व्यञ्जन'मिति ॥ [अञ्चोऽनपा] ।

प्र.] प्लुकि टिलोपे च रूपम् । अञ्जेरिति । ननु यद्यप्यञ्जिस्तदर्थस्तथाप्यञ्चतेः सोऽर्थो भवतीति तस्य 'व्यक्त'मिति न सिध्यति, 'व्यक्न'मिति प्राप्नोति । एवं तर्हि 'व्यक्त'मित्युक्ते प्रकाशनं न गम्यत इति व्यक्तशब्दप्रकृतिरञ्चिरेव प्रकाशने वर्तते न त्वञ्जिरित्यदोषः । कथं पुनरिति । अर्थान्तरे स्थितोऽन्यः—अन्यस्याऽर्थान्तरवाचिनोऽर्थे—कथं प्रवर्तत इत्यर्थः । अनेकार्था इति । धातुपाठे च क्रियावाचित्वप्रदर्शनपरोऽर्थनिर्देशो न तु नियमार्थः । तथा च 'कुर्द खुर्द गुर्द गुद क्रीडायामेवे'त्येवकारं पठन्ति । अस्ति पुनरिति । अन्यत्र दर्शने व्यक्तशब्देऽपि तदर्थत्वमञ्जेः शक्यते साधयितुं नाऽन्यथेति प्रश्नः । अञ्जनमिति । अज्यते येनाऽक्षिणी तदञ्जनम् । तत्रैतस्याकृतिशब्दोऽयम्, रूढिषु च व्युत्पत्तिनिमित्तमेव क्रिया न तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशङ्क्याऽङ्क्तिशब्दमुदाहरति—अङ्क्ते इति । व्यत्ययेन छान्दसमात्मनेपदम् । यत्तत्सितं चेति । सिताऽसिते सुतरां विभागेन प्रकाशयतीत्यर्थः । तथेति । व्यज्यतेऽनेन रस इति व्यञ्जनम् । राग इति । रज्यतेऽनेनेति रागो व्यञ्जनमेव । अन्वर्थमिति । यौगिको व्यञ्जनशब्द इत्यर्थः ।

उ.] इति भाष्यादङ्कः पदे लक्षणे चेति धातुरत्नार्थ इत्यन्ये । टिलोपे चेति । किं मनोऽर्थाकि भाष्यकारेण टिलोपस्याऽनिष्टेश्चिन्त्यमिदं तस्मादङ्कुरस्य ... इति भाष्यमित्यन्ये । नन्विति । अनिष्टनिवृत्त्यर्थं वचनमावश्यकमिति भावः । न त्वञ्जिरिति । प्रकाशनार्थत्वेनानभिधानेन निष्ठाऽभाव इति भावः । अर्थान्तर इति । अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणगतिषु इति पाठात् । अर्थान्तरेति । प्रकाशनादिवृत्ते । अन्यत्रेति । अन्यशास्त्रदर्शने तु विवादविषये निर्णेतुं न शक्यत इत्यर्थः । अज्यते—प्रकाश्यते इत्यर्थः । अथ परस्मैपदित्वादाह—व्यत्ययेनेति । व्यज्यतेऽनेनेति । जिह्वाया जडीभावनिराकरणेन रसो व्यज्यत इत्यर्थः । भाष्येऽपि—'इन्द्रिय'शब्देन जिह्वैव । क्वचित्तु बाहुवचनं । भाष्ये—रश्मिमात्र

१ 'रञ्चेरर्थे' । २ इति क्वचिन्न । ३ 'यत्तदस्मिन्सित' पा० । ४ 'यत' पा० ।

निर्वाणोऽवाते ।८।२।५०।

॥ * ॥ अवाताऽभिधाने ॥ * ॥ अवाताभिधान इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—निर्वाणोऽग्निर्वातेन । निर्वाणः प्रदीपो वातेन[इति][निर्वाणोऽवाते]॥

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ।८।२।५५।

अनुपसर्गादित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति—परिकृशमिति ॥ - ॥ कृशे र एवं विहित इगुपधात् ॥ * ॥ नैतन्निष्ठान्तम् ॥ किं तर्हि ? ॥ इगुपधात्को विहितः ॥ नैव शक्यम् ॥ * ॥ स्वरे हि दोषो भवति परिकृशे ॥ * ॥ नैव शक्यम् ॥ इह हि परिकृश इति, स्वरे दोषः स्यात् । 'अन्त' 'थाथ घञ्क्ताजवित्रकाणा'मित्येष स्वरः प्रसज्येत ॥ * ॥ पदस्य लोपो विहित इति मतम् ॥ * ॥ एष नहि पदस्य लोपोऽत्र द्रष्टव्यः । पर्यागतः कार्येन

प्र] निर्वाणोऽवाते । अवाताभिधान इति । तेन 'निर्वातो वात' इत्यनैव नत्वनिषेधो न तु भावे निष्ठायामिति 'निर्वाणं वातेने'ति भाष्यमिति वार्तिककारस्य दर्शनम् । अन्ये तु वातकर्तृके धात्वर्थे सर्वत्र निषेधमिच्छन्ति—'निर्वातो वातो' 'निर्वातं वातेन'ति । 'निर्वाणः प्रदीपो वातेन'त्यत्र तु वातः करणमिति प्रतिषेधाऽभावः । [निर्वाणोऽवाते] ।

अनुपसर्गात् । यद्यपि फुल्लादयः पचाद्यचीगुपधलक्षणे के च सिध्यन्ति तथापि निष्ठा च यथा स्यादित्यादिकार्यसिद्धये क्षीबितो यनिष्ठशब्दनिवृत्तये च निपातनम् । स्वर इति । तनूकरणवृत्ते कर्मणि के 'गतिरनन्तर' इत्याद्युदात्तं पदं भवति । तनूभवनवृत्तेस्तु कर्तरि कऽन्तोदात्तं पदं स्यात् । पदस्येति । गम्यमानाऽर्थत्वा-

---

च] स्मरतीति । रसास्वादग्राहकत्वलक्षणं स्वस्वरूपे इत्यर्थः । यौगिक इति । न तु कुमुदादिवद्रूढ इत्यर्थः । [अद्योऽनपादाने] ॥

निर्वाणोऽवाते । तेनेति । वाते निष्ठान्तेनाभिधेये नेत्यर्थः । इत्यनैवेति । वातेरकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः । अन्ये त्विति । अत्राऽस्वचित्तु भाष्यवार्तिकविरोधः, कर्तृत्वमपतु पादानाद्वानं करणमित्यपि चिन्त्यम् । [निर्वाणोऽवाते] ॥

अनुपसर्गात्फुल । पचाद्यचीति । फुल्लक्षीवल्लाघधातुभ्य इत्यर्थः । इगुपधलक्षणे च कृश इति सिद्धः । ननु निष्ठान्तेऽपि थाथादिस्वरेण भाष्यमिति कः स्वरे दोषो न आह—तनूकरणेति । तनूभवनेति । तदर्थेऽकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः स्यादिति थाथादि

---

१ इदं प्रायो लुप्तम् । २ आकवार्तिकमेतत् ॥ 'कृश' पा० । ३ 'एव पा० । ४ इदं क्वचित् । ५ 'फुल्लिनां' पा० । ६ 'कर्तरि' इति नागेशसम्मत पाठः ।

परिकृशे ॥ * ॥ जगत्यनूना भवति हि रुचिरा ॥ * ॥ [जगत्यनूना[2] भवति हि रुचिरा] ॥ * ॥ फलेर्ल्त्वे उत्पूर्वस्योपसङ्ख्यानम् ॥ ५ ॥ फलेर्ल्त्वे उत्पूर्वस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। उत्फुल्लोऽनृत[3] कथयति॥ अत्यल्पमिदमुच्यते उत्पूर्वादिति ॥*॥ उत्फुल्लसफुल्लयोरिति वक्तव्यम् ॥*॥ उत्फुल्ल । सफुल्ल ॥

कृशो क एष हि विहित इगुपधान्स्वरे हि दोषो भवति परिकृशे ॥

पदस्य लोपो विहित इति मत जगत्यनूना भवति हि रुचिरा ॥ १ ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ।८।२।५६।

किमयं विधिराहो स्वित्प्रतिषेध ? ॥ किं चात ? ॥ यदि तावद्विधि नकारग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्य । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क प्रकृत ?॥ 'रदाभ्या निष्ठातो न पूर्वस्य च द' इति ॥ तद्वा अनेनेन निपातनेन व्यवच्छिन्न न शक्यमनुवर्तयितुम् ॥ अथ प्रतिषेधो, ह्रीग्रहणमनर्थकं, न ह्येतस्माद्विधिर स्तीति ॥ यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावद्विधि ॥ ननु चोक्त—"नकारग्रहण

प्र.] दप्रयोग एव लोपस्तत्र गमिं प्रति परिरुपसर्गो न तु कृशिमित्यनुपसर्गत्वा- त्परेर्निष्ठान्त एव कृशशब्द । अव्ययस्वरेणाद्युदात्त परिकृशशब्द, परेर्गति- त्वाऽभावात् । जगतीति । येय परिकृशशब्दस्य व्युत्पत्ति प्रदर्शिता सा रुचिरा अनूना-परिपूर्णा रूपे स्वरे च दोषाऽभावात् । [अनुपसर्गात्फुल्ल] ॥

नुदविद । किमयमिति । कश्चिद्विधिनाऽर्थी कश्चित्प्रतिषेधेन, ततो वक्ष्य माणोऽभिप्राय । नकारग्रहणमिति । प्रतिषेधे तु नुदादिभ्यो यत्प्राप्नोति तत्र

उ.] स्वरेणान्तोदात्त स्यात् नत्र नेष्यत इति तनुरज्जुवृत्तिरेवात्र कृशि । एव चाद्युदा त्तत्वनेष्यते, न च कृशे कर्तरि के नत्वमस्तीति भाव । कर्तरि क्ते इ'ष पाठात्तु युक्त । निष्ठान्त एवेति । एतच्छब्द प्रसिद्धो । कथं पुनरेव मर्तीत्यवगीऽत आह—अव्ययस्व रेणेति । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे' त्यनेन । गतित्वाऽभावादिति । तेन थाथघञित्यन्तोदात्तत्व नेतिभाव । भाष्ये पर्यागत कारयेनेति। परिकृशशब्दे कृशशब्दो भावप्रधान । कृशत्वन परित प्राप्त इत्यर्थ । तेन परित कृश इत्यनाम इति भाव । जगति-शब्दव्यव हारे सर्वत्र । [अनुपसर्गात्फुल्ल] ॥

नुदविदोन्द । कमिदिति । विधानु । तस्याऽप्रसक्तादिति भाव । कश्चिदिति । तदतिरिक्त सर्व । तेषा प्राप्तत्वादिति भाव । ननु प्रतिषेधेऽपि निषेध्यसमर्पणाय नकारग्रहण कर्तव्यमेवेत्यत आह-प्रतिषेधे न्विति । उत्तरसूत्रस्थो नत्रमेव पठनीय इति

---

१ पर्यागत परिकृश' पा० । २ इद व्याख्या भाष्ये नास्ति । ३ 'नून पा० । ४ भाष्यवार्तिकमन्यत्र वा वार्तिकम् । ५ 'अनेन निपात' पा० । ६ अनर्थक भवति' पा० ।

कर्तव्य न कर्त्तव्य प्रकृतमनुवर्तते, न प्रकृत, रदाभ्यां निष्ठातो न पूर्वस्य च द इति, तद्वा अनेकेन निपातनेन व्यवच्छिन्न न शक्यमनुवर्तयितु 'मिति ॥ सव न्धमनुवर्तिष्यते । अथ वा क्रियते न्यास एव द्विनकारको निर्देश । 'नुद विदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्या न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदा'मिति ॥ अथ वा पुनरस्तु प्रतिपेध ॥ ननु चोक्त 'ह्रीग्रहणमनर्थक नह्येतस्माद्विधिरस्ती'ति ॥ नानर्थकम्। एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो 'भवत्येतस्माद्विधि'रिति यदय ह्रीग्रहण करोति ॥

विद्यो भोगप्रत्यययो ।८।२।५८।

यदन इमे विदय पठ्यन्ते तत्र न ज्ञायते कस्य नित्य तत्त्व कस्य विभाषा कस्य प्रतिपेध कस्य इडिति ? ॥ अत्र उत्तर पठति— ॥ * ॥ यस्य विदे नैशक्यौ तत्परत्व तनवचन तद्व वा प्रतिपत्ती ॥ * ॥ श्नविकरणस्य विभाषा शविकरणस्य प्रतिपेध ॥ * ॥ इयां विकरणाश्वविधिरिड्दितुल्य ॥*॥ श्यन्विकरणाद्विदेर्नविधिरिड्डिना तुल्य ॥*। लुग्विकरणो वा पर्यवपन्न ॥*॥ लुग्विकरणो विद्विवेराड़ी पर्यवपन्न ॥ एष एवार्थ —

प्र] भवतारनन्तरेणापि नकारग्रहण सिध्यति। प्राकरणिकस्य प्रतिपेधविज्ञानादनि प्रसङ्गाऽभाव । द्विनकार(क) इति। 'वा पदान्तस्ये'ति परसवर्णाऽभावपक्षे एको नकार आदेशो द्वितीयो नत्र सम्बन्धी। परसवर्णपक्षे तु 'हलो यमा यमि लोप' इति नध्यमनकारलोप । एतदेवेति। न ह्यप्रसक्तस्य प्रतिपेध सम्भवति। [नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम्]।

विद्यो भोगप्रत्यययो । यस्य विदेरिति। 'नुदविदे'त्यत्रोन्दिना दीर्घादिकेन साहचर्याद्वद विचारण इत्यस्माद्व वविरूप । यद्यपि नुदिना तौदादिकेन साहचर्य तथापि शब्दपरविप्रतिपेधाल्लुन्दिरन्त्रकरस्थाहेतुर्न तु नुदि ।

उ] मापयम्। नन्वत्र रादयोऽपि न स्युरत आह–प्राकरणिकस्येति। ननु परसवर्णेन श्यो नकार इति द्विनकारक इत्ययुक्तमत आह–वा पदान्तस्येति। नन्वनङ्भावपक्षेऽपि मध्यमनस्य नलोप इति लोपो दुर्वार सौत्रत्वादिति भाव । [नुदविदोन्द] ॥

विद्यो भो। अत्र यस्य विदेरिति सामान्येन विद्विधनिर्देश। अदादाविति। कस्य त्यय स्वार्थिक । यदोविदो श्नो वि इनौ तद्व तयोऽप्यशब्दपरत्वेनदन्तसवर्णेन वविधि विषये यथाक्रम निष्ठान्तिपातित्वार्थ । इडिन्तुल्य इति। यथा छिदिदित्व इयत्र नित्य

१ इद क्वचित्र। २ तस्य व्याख्या पा०। ३ न्त्र पा०। ४ श्नोरचान्त्रिकमेद। ५ श्यद्यवौ पा०। ६ श्यवल्ले पा०। ७ श्यक्के पा०।

'येयोर्विदो र्थेशावुँचौ तयोर्नत्वस्य वार्नत्रौ ।
ययोर्स्तु इयन्नौ ताभ्यां छिदिर्वैचद्वदिष्यते ॥

अपर आह—

॥ * ॥ वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते ।
विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च वित्तो भोगेषु विन्दते ॥ * ॥

भित्तं शकलम् ।८।२।५९।

'भित्तं शकल'मित्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति–भिन्नं भिन्नमिति ॥

प्र.] विद्लृ लाभे इत्यस्मात्तु भोगप्रत्यययोर्नत्वनिषेधोऽन्यत्र नत्वम् । 'विद सत्ता या'मित्यस्मात्तु नत्वम् । विद ज्ञाने' इत्यस्मात्त्विटा व्यवधानात्प्रसक्त्याऽभाव । तौदादिकात्तु 'विभाषा गमहने'ति क्वसौ विकल्पविधानाद्यस्य विभाषेति निष्ठायामिट्प्रतिषेध । तनवचन इति । तस्य नस्तन , तस्य वचनमिति समास । तत्तु इति । त'दिति लुप्तषष्ठीकम् । उ' इत्यनर्थको निपात पादपूरणार्थ । विन्तेरिति । विन्त इति तिङन्तानुकरणात्षष्ठी । [वित्तो भोगप्रत्यययो] । भित्त । भिन्नमिति । नञ्त्ववाचिना भित्तशब्देन सामानाधिकरण्या

उ] नत्व तथा विद्यतेरित्यर्थं । पर्यवपन्न इति । इ' मति इणान्तर प्राप्त इत्यर्थं । यद्य प्रत्ययस्येन तथापि प्रयोगे धातोरनन्तर श्रूयमाणत्वात्तदवयवत्वप्रतिभानाद्विदि पर्यवपन्नत्युक्तं, तत्र बोजान्याह–तुदेति । शब्दपरविप्रतिषेधाद्विति । यद्य'प विप्रतिषेधसूत्र कार्यशब्देन शास्त्रीय प्रहानुमुचित तथापि विरोध परस्य बलवत्त्वदर्शनादत्रापि तथैव बल्पन । यद्यप्यत्र परत्वमिति सूत्रस्थभाष्यरी या पूर्वत्राह्रचयमन्तरङ्ग तथा'प व्याख्यानादेव निर्णयो बोध्य । एव विभाषागमहनविदविशा मिति सूत्रेपि बोध्यम् । विद्लृलाभ इति । अस्यैव भोगप्रत्यययोवृत्तिसम्भवादिति भाव । सत्ताविचारणयोरद तदसम्भव इति तात्पयम् । क्वचित्तु विदिर्लाभ इति कैयटे पाठ । इयति यादि भाष्य व्याचष्टे–विद् सेति । ननु तौदादिकस्याऽनि'कारिकानु पाठाऽभावात्कथ कुतो नत्वमित्यत आह तौदादिकात्त्विति । तत्र हि व्याख्यानात्तौदादिकस्यैव ग्रहण ननु ज्ञानार्थस्येविकरणस्येत्यर्थं । भाष्य यानप्रावृत्ति । विकल्पनिषेधावित्यथ । ननु रौधादिकस्य विन्दा निरह विन्तेरेव न भवितव्य कथ विन्दरि युक्तत आह–तिङन्तेति । तेन न्दयोः धातुरूपत्व इति भाव । भाष्ये–वित्तो भोगेष्विति भोगग्रहण प्रत्ययस्याप्युपलक्षण । [वित्तो भोगप्रत्यय] रिभत्तं श । पक्षान्तरेऽपि समाधिमाह–विशेषोपक्रमेऽपीति । निमित्तप्रवृत्तिनिमि

१ श्लोकवार्तिकम् । २ 'यद्योर्विदो प्रशाम्तुरी' ३ दुत्तौ पा० । ४ 'न्नौ पा० । ५ चेत्त्वमि । चेत्। ६ पा० । ६ 'वित्तस्तु पा० । ७ वेत्त पा० । ८ भोग वित्तश्च विन्दते इति पा० ।

नैष दोषः—सर्वत्रैवात्र भित्तिर्विदारणसामान्ये वर्तते, तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषोऽनुप्रयोक्तव्यः,—भित्तं ॥ किं ?॥ भित्तमिति ।

॥ * ॥ तत्त्वमर्थमभिप्रायं चेच्छकलस्यार्थैकं प्रयोगः स्यात् ॥
शकलेन चाप्यभिहिते न भवति तत्त्वं निगमनात् ॥ * ॥

क्तिन्प्रत्ययस्य कुः ।८।२।६२।

प्रत्ययग्रहणं किमर्थं न 'क्तिनः कुः' इत्येवोच्येत ?॥ 'क्तिनः कुः' इत्युच्यमाने यकारस्यैव तु कुत्वं प्रसज्येत ॥ ननु च लोपे कृते न भविष्यति ॥

प्र.] छिद्रशब्दस्यापि शकलार्थत्वाभिधानादप्रसङ्गः । ततश्च भित्तं भित्तमित्येव स्यान्न तु भित्तं भिन्नमिति चोद्यम् । सर्वत्रैवेति । शकले घटादौ च । विदारणसामान्य इति । ततश्च सामान्यार्थे पदे प्रयुज्यमाने शब्दान्तरप्रयोगमन्तरेण शकलार्थो बहिरङ्गत्वाभावाऽभावस्यानिमित्तम् । तत्रावश्यमिति । सामान्योपक्रमे विशेषोऽपि ज्ञातमिति भावः । विशेषोपक्रमेऽप्यस्ति शब्दे भित्त शब्दः शकले रूढ इति भित्तिक्रिया केवलं व्युत्पत्तिनिमित्तं न तु प्रवृत्तिनिमित्तम् । अथवा यया विदारणक्रियया शकलं निर्वर्तते तामेव भित्तशब्दोऽभिधत्ते, या तु निष्पन्नस्य शकलस्याऽन्या विदारणक्रिया तत्प्रतिपादनायाऽनेकक्रियासम्बन्धसम्भवे क्रियान्तरव्यवच्छेदाय भिन्नशब्दस्याऽप्यविरुद्धः प्रयोगः । तत्त्वमिति । भित्तशब्दशकलशब्दयोः पर्यायत्वाद्युगपत्प्रयोगः इत्यर्थः । [भित्तं] ।

क्तिन् । प्रत्ययग्रहणमिति । क्तिन प्रत्ययत्वाऽव्यभिचारात्प्रश्नः । यकारस्यैवेति । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादिस्तदन्तस्येति वचनं शेषापवादो यकारस्यैव कुत्व

उ.] तत्त्वऽस्याह—अथवेति । क्रियान्तरव्यवच्छेदायेति । भिन्नमेव भित्तं, तत्त्वमविशिष्ट स्यादित्यर्थं । भित्तमिति भिन्न यदे शकल तत्त्वं [illegible] [illegible] चेति सुवार्थं । भाष्ये-तत्त्वमिति । शकलशब्दः सम्भो भित्तशब्दो उच्यते । यदि भित्तशब्दः प्रयुज्यते तदा शकलशब्दस्य न प्रयोगः । पर्याययोः सह प्रयोगाऽभावात् । एवं शकलशब्दप्रयोगे भित्तशब्दस्य न प्रयोग इति तत्त्वं न्यूनं कस्तु निगमयाम—सिद्धान्तम् । सिद्धान्तकरणं हि निगमनं, यथा पक्षाद्यवयवऽनुमानप्रयोगे तस्मादग्निमान् पर्वत इति । तस्मादु-ऽर्थमिति भावः । तत्त्वमाह—भित्तशब्देनेति ।

क्तिन्प्रत्ययस्य । प्रत्ययग्रहणं इति । प्रत्ययस्यत्वं तु यद्यपि पूर्ववदेवेति न भाव इति भावः । लोपाऽपवाद इति । 'वेरपृक्तस्य' इत्यस्य प्राप्तेः कुत्वस्य' इति भावः ।

१ इह वर्तिम । ४,'यद्यपि'विधाय्य०, ३. अनुप्रयोक्तव्य, तत्त्वमि०, ४ 'भित्तं' भित्तं' इ० ।

अनवकाश कुत्व लोप बाधेत[1] ॥ सावकाश कुत्वम् ॥ कोऽवकाश ? ॥ अनन्त्य ॥ कथ पुन सत्यन्त्ये[2]ऽनन्त्यस्य कुत्व स्यात् ?॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति[4] नान्त्यस्य कुत्व भवती'ति यदय 'क्विन कु'रिति कवर्गनिर्देश करोति, इतरथा हि तद्गुणमेवाऽस्य निर्दिशेत् ॥ इद तर्हि प्रयोजन—येभ्य क्विन्प्रत्ययो विधीयते तेषामन्यप्रत्ययान्तानामपि पदान्ते[3] कुत्व यथा स्यात् ,–माना असाक्। मानो अद्राक् ॥

क्विन कुरिति वैफल्ये प्रत्ययग्रहण कृतम् ।
क्विन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यत ॥ १ ॥

प्र] स्यात् । लोपे कृत इति । अन्तरङ्गो लोप कुत्व तु बहिरङ्ग, पदस्येति विधानात् । अनवकाशमिति । क्विनादिषु सावकाश लोप विशेषविहित कुत्व बाधेतेति भाव । अनन्त्य इति । क्विन्प्रत्ययापेक्षयाऽनन्त्य पदस्य त्वन्त्य इति ज्ञेयम् । 'पदस्ये'ति हि स्थानषष्ठ्या अन्त्येऽन्युपमहारादन्त्यस्यैव कुत्वेन भाव्य यदि तु पदस्येत्यवयवषष्ठी स्यात्तदा घृतस्पृशेत्यादावपि कुत्व स्यात् । कथ पुनरिति । 'सत्यपि सम्भवे बाधन भवती'ति लोप बाधित्वा कुत्वेन भाव्यमिति भाव । यदयमिति । अनेकस्य स्थानिनोऽनेकादेशप्रतिपत्तये वर्गग्रहण मकारस्यैव तु स्थानित्वे घकार एव निर्दिशेत । 'वर्गाणा तृतीयचतुर्था' इति शिक्षाया मकारघकारयोर्गुणसाम्यप्रतिपादनात् । इद तर्हीति । क्विन्प्रत्ययहेतुप्रकृतिधातूपलक्षणमिति तस्मिन्सत्यसति वा तत्प्रकृतेर्धातो पदस्य कुत्व भवति। अस्नागिति । सृजिदृशिभ्या माङि लुङ् । तिप् । सिच । 'बहुल छन्दसी'ति विधानादीण्न भवति । हल्ङ्यादिलोप । 'सृजिदृशोर्झल्यमकिती'त्यमागम । 'वदव्रजे'ति वृद्धि । 'बहुल छन्दस्यमाङ्योगेऽपी'त्यडागम । 'सयोगान्तस्य लोप' । 'व्रश्चभ्रस्जे'ति षत्वे प्राप्ते कुत्व जस्य ग , शस्य ख । 'वावसान'

उ] अन्तरङ्ग इति । प्रत्ययमात्रापेक्षत्वादिति भाव । वैशेषिकत्वादस्य 'सिद्ध कुत्वमिति बोध्यम् । ननु पदस्येत्यधिकारादन्त्येन्दुपरिभाषया पदान्तस्यैव कुत्व स्यादिति कथमनन्त्योऽवकाश स्यादत आह—क्विन्प्रत्ययेति । ननु पदस्येत्यस्य विशेषणताया अनुक्त्वा कथ स्थानषष्ठी स्यादत आह—यदि त्विति । शिक्षायामिति । दन्त्योष्ठ्यस्यापि महाप्राणता तत्रोक्तेत्याहु । धातूपलक्षणमिति । अनुप्रासविशनत्रुत्री हिसेत्यर्थं । जस्य ग इति । अज्ञागित्यत्र । अद्राक्ष्यित्यत्र—शस्य ख इति । 'वर्णानां प्रयत्नादिनादा'

1 बाधेत पा० । २ सत्यन्ते प० । ३ इद कचित । ४ 'सिद्ध सद्' ।

अहन् ।८।२।६८।

॥*॥ रूपविधावहो रूपरात्रिरथन्तरेषूपसङ्ख्यानम् ॥*॥ रूपविधावहो रूपरात्रिरथन्तरेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अहोरूपम् । अहोरात्रः । अहोरथन्तरं साम ॥ [अहन्] ॥

रोऽसुपि ।८।२।६९।

॥*॥ असुपि रादेशे उपसर्जनसमासे प्रतिषेधोऽलुकि ॥*॥ असुपि रादेशे उपसर्जनसमासेऽलुकि प्रतिषेधो वक्तव्यः । दीर्घाहा निदाघ इति ।

प्र]इति चत्वं चकार । 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यसिद्धत्व पक्षे कुत्वस्य नप्राप्तेः, प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् पन्चाद्यपवादत्वात्कुत्वस्य । [क्विन्प्रत्ययस्य कुः] ॥

अहन् । रूपविधाविति । समासाऽसमासयोर्लुमता लोपाद्रादेशे प्राप्ते रुत्वार्थमुच्यते । अहोरूपमिति । [अहो रूपमिति] षष्ठीसमासः । गतमहो रूपमस्यत्यसमासः । अहोरात्र इति । एकारलोपे कृतेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्रुत्वम् । रात्रग्रहणं तु न कृतं, गतमहो रात्रिरागतेत्यत्रापि रुत्वार्थम् । [अहन्] ।

रोऽसुपि । 'असुपि रादेशः' इति पर्युदासः सम्बन्धसुपीत्ये–दीर्घाहा निदाघ इति । अत्र च सुप्परत्वो हल्परोऽस्तीति रादेशप्रसङ्गः, रुत्वं चात्र यत्वार्थमि

उ.] त्यत्र शशदोर्गुणत्वाद्यप्रतिपादनादिति भावः । पत्वाद्यपवादत्वादिति । आदिना जश्त्व । 'कु' क्विन्प्रत्यय इति न्यासेन 'कुः' इत्यध्याहारेण च तत्र सूत्रार्थलाभे सिद्धे प्रत्ययग्रहणस्यान्यपदार्थस्य वैय्याकरणंवक्र'दित्याशयेन विशिष्य नाटशादिविषयत्वं प्रत्ययोपादान तद्विषये जश्त्वपत्वयोरपवादप्राप्त्या तस्य तदपवादत्वमिति भावः । इदं चिन्त्यं, भाष्यकृता बहुव्रीहिमात्रमूलकतया एव प्रत्ययग्रहणस्योक्तत्वात् । तस्मात्सुप्तिङ्सुत्रिव्कुत्वस्य चरितार्थ्येन न तदपवादत्वमिति । यत्तु क्विन्प्रत्यये पत्रशास्त्रोऽन्येऽपि कृते पत्व कुत्वस्य चरितार्थ्यं, तस्मात्पत्वं बहुत्वं च कुत्वमिति बोध्यमिति, तन्न, तत्प्रवृत्तिकालेऽबहुवप्राप्ते रेवापवादत्वं नत्वात् । एतदेवोच्यते 'सत्यपि सम्भव' इत्यादि ।

अहन् । समासासमासयोरिति । न लोप प्रातिपदिकेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यतनास्य सत्त्वप्रवृत्तिरिति बाध्यन् । लुमतेति । लुमता–'सुपो धात्विति' । लुमतानेत्यनोरिति । एकदेशविकृतस्येति । इद भाष्यानुगमनार्थमित्यर्थः । 'न लोप'इति सूत्र भाष्ये 'रात्रे'ति पाठो दृश्यते । अत्र चानिर्दिशकमहेत्यत्र इत्येतदाहत्येति गतमहो रात्रिरित्यादेरनभिधानमित्यन्ये । [अहन्] ॥

रोऽसुपि । पर्युदासपक्षे दर्शयन्नाह–पर्युदासेचेति । एत च पक्षद्वयानेति पदा

---

१ 'रुविधा' । २ इद वर्जित । ३ 'अहोरात्रम्' पा० ।

॥ * ॥ सिद्धं तु सुपि प्रतिषेधात् ॥ ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'सुपि प्रतिषेधात्' । प्रसज्यायं प्रतिषेध -'सुपि ने'ति ॥ इहाऽपि तर्हि न प्राप्नोति अहर्ददाति अहर्भुङ्क्त इति ॥ * ॥ लुकि चोक्तम् ॥ * ॥ [लुकि चोक्तम्] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'अह्नो रविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवती'ति ॥

अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ।८।२।७०।

॥ * ॥ छन्दसि भाषायां च प्रचेतसो राजन्युपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ छन्दसि भाषायां च प्रचेतसो राजन्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । प्रचेतो राजन् । प्रचेता राजन् ॥ ॥ अहरादीनां पत्यादिषूपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ अहरादीनां पत्यादिषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अहर्पतिः । अहः पतिः । [अहXपतिः] अहर्पुत्र । अहः पुत्र । [अहXपुत्र ।] गीर्पति । गीः पति । [गीXपति] । धूर्पति । धूः पति । [धूXपति] [अम्नरूधरवरि]

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ।८।२।७२।

इह कस्मान्न भवति–पपिवान् तस्थिवानिति ? ॥ 'सस्ये'ति वर्तते ॥

प्र] प्यते। पर्युदासे चाऽहरित्यत्र रुत्वमेव भवति न तु र । सिद्धं त्विति । प्रत्ययलक्षणेन दीर्घाहा निदाघ इत्यत्र सुप्परत्वाद्रुत्वाऽभाव । 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति रुत्वस्याऽसिद्धत्व। पूर्वं नोपधालक्षणो दीर्घ, पश्चाद्रुत्वम् । अहरित्यत्र तु र एव भवति । इहापीति । प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधप्रसङ्ग । [रोऽसुपि] ।

अम्नरूध । प्रचेता राजन्निति । नकारस्य रेफ, तस्य रो रीति लोपे ढ्लोप इति दीर्घ । अहर्पतिरिति । रेफस्य रेफो विसर्जनीयबाधनाय पक्षे छन्दोभाषयोर्विधीयते । [अम्नरूधरवरि]

वसुस्र । पपिवानिति । सस्येत्यस्याऽनुवृत्तौ नकारस्य दत्वं प्राप्नोति,

उ] परमत्रिपदीने उक्त भ्यादित्यर्थ । रुत्वस्यासिद्धत्वादिति । वस्तुस्थितिप्रदर्शनमेतत् । भाष्ये लुमता लुप्ते इति । प्रत्यये परत पूर्वस्य कार्यं न लुमतेति निषेधादिति भाव ।

अम्नरू । रेफ इति । रुत्वे पर प्राप्ते इति भाव । रेफस्य रेफविधाने फलमाह–रेफस्येति । अह पत्यादौ पक्षे उपाख्यानाय । [अम्नरू] ॥

वसुस्रसुध्वस्व । लोपं बाधित्वेति । सयोगान्तलोपमित्यर्थ । परत्वादिति भाव ।

१ इद क्वचित्पुस्तके । २ 'न लुमता' (१-१-६३) सूत्रे उक्तम् ॥ ३ इदं न सार्व त्रिकम् । ४ 'विसर्जनाय' इति । ५ उपस्थानायेति पुस्तके । ६ 'अहर्पुत्र' । ७ 'राजन्' ।

पदस्यात्र प्राप्नोति ॥ लोपे कृते न भविष्यति ॥ अन्यकार्यं तस्य लोपं बाधते ॥ भावकार्य इत्यत्र ॥ कोऽवकाशः ? ॥ परिवृढया परिवृढिरिति ॥ [निपातनस्यावकाशः]—भ्रयादि न प्राप्नोति, तच्चैव न बाधते एव नापवादार्थमिति ॥ न बाधते ॥ किं कारणम् ? ॥ येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, न चाप्राप्ते गौ इत्यत्रास्य यत्, लोपे पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ॥ यदि तर्हि 'नस्य'ति वर्तते—अनडुह्यनलिङ्गेश्वत्र न प्राप्नोति ॥ अनडुहरनडुहि भविष्यति ॥ यथैवम्—॥ ॥ अनडुहो न्वे नद्यामर्थपरि ॥ * ॥ अनडुहो न्वे नकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनड्वान् ॥ – ॥ सिद्धं तु प्रतिषेध-विधानात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ प्रतिषेधविधानात्[1] । नुम्प्रतिषेधविधानसामर्थ्यादत्र न भविष्यति ॥ यदि तर्हि यत्रानडुह आम् तत्र नुम्प्रतिषेधविधानसामर्थ्याल्लोपोऽपि न प्राप्नोति—अनडुद्भ्यामिति ॥ नैष दोषः—'य विधि प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते' । इदं च प्रति नुम्प्रतिषेधविधिरनर्थको, न पदान्तविधिर्निमित्तमेव ॥ [अनडुहोऽनडुहा च] ॥

प्र] अनडुहो नु लोप इत्यारभ्य समासस्य न प्राप्नोति । लोपे कृत इति । 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति तस्यासिद्धत्वादेव । अनवकाशमिति । सर्वान्तरेण सर्वस्य विषयस्याक्रान्तत्वात् । येन नाप्राप्त इति । सर्वविषयस्यापि लोपस्य नैव तेन नाऽस्य न तु सर्वं कार्यं सर्वत्रास्यत्वम् । यदि तर्हीति । एकस्यानिर्दिष्टत्वात् तस्यैवैतत्ता सर्वेषां विशेषणत्वेनान्वयस्य न्याय्यत्वात् । वचनादिति । एकस्य [illegible] प्रतिषेधस्य सामर्थ्याभावात् [illegible] च [illegible] विशेषणतावेन । सिद्धं त्विति । आद् नकारस्य इत्यत्र [illegible] इत्यादिरत्र विधीयते । यदि तर्हीति । विधानसामर्थ्यं [illegible] सुना [illegible] भाव ।

उ] [illegible] । [illegible] पूर्वोक्तेन । अथवा [illegible] । [illegible] । अनडुहो नकारान्तेन । [illegible], अत एवानुवृत्ती [illegible], [illegible] । [अनुमनुमत्युः]

1 [illegible]

उपधायां च ।८।२।७८।

किमर्थमिदमुच्यते न 'हली'त्येव सिद्धम् ? ॥ न सिध्यति । 'धातो'-रिति [तेन] वर्तते[2] तत्र रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते—रेफवकारान्तस्य धातो'-रिति ॥ किं पुनः कारणं पूर्वस्मिन् योगे रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते [न पुनः पदं विशेष्यते ?] । नैवं शक्यम्[3] ॥ इहापि प्रसज्येत[3]—अग्निर्वायुरिति ॥ एवं तर्हि पूर्वस्मिन्योगे यद्धातुग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तम् ॥ एवमपि 'कुर्कुर' 'मुर्मुर'इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्यनुवर्तते तत्र धातुग्रहणं, न तु रेफवकाराभ्यां धातुर्विशेष्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ इग्विशेष्यते—'रेफवकारान्तस्येको धातो'रिति ॥ एवमपि कुर्कुरीयति मुर्मुरीयतीत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ तस्माद्धातुरेव विशेष्य । धातौ च विशेष्यमाणे उपधायां चेति वक्तव्यम् ।
॥ * ॥ उपधादीर्घत्वेऽभ्यासजिन्विचतुर्णां प्रतिषेधः ॥ * ॥ उपधादीर्घत्वेऽभ्यासजिन्विचतुर्णां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अभ्यासे—रियर्तु रिर्युः । जिन्वि—जिन्वतु

प्र] उपधायां च । पूर्वस्मिन्निति । 'र्वोरुपधाया' इत्यनेनेत्यर्थः । उत्तरत्रेति । 'हलि चे'त्यत्र । कुर्कुर इति । पदावयवस्य रेफस्य उपधाया इको दीर्घो विधीयमानोऽत्रापि प्राप्नोति । धात्वधिकारे तु रेफवकारान्तस्याऽधातुत्वान्न भवति । रेफवकारान्तस्येक इति । अन्तशब्दः समीपवाची, रेफवकारयोर्हल्परयोर्य उपधेक् तस्य धात्ववयवस्य दीर्घो विधीयमानो 'मूर्च्छित'त्यादौ भविष्यति न तु 'कुर्कुर' इत्यादाविर्त्यर्थः । कुर्कुरीयतीति । क्यजन्तस्य धातोरवयव इगिति दीर्घप्रसङ्गः । तस्मादिति । रफवकारान्तस्य धातोर्हल्परस्योपधाया इको दीर्घो विधीयमानो मूर्च्छिते'त्यादौ न प्राप्नोतीति वचनम् । तेन धातोरुपधे यौ रेफवकारौ तयोरुपधाया इको दीर्घः । उपधादीर्घत्व इति । 'जिन्वि'शब्दो 'जीर्यते

उ.] उपधायां च । भाष्ये-हलीत्येवेति । 'गीर्मित्यादिसिद्धये पदावयवरेफान्तस्या ... दीर्घ इत्यर्थं मन्यते । पूर्वस्मिन्निति यस्य हलि चेत्यत्रत्यर्थेऽग्निरिति उदाहरणाऽसङ्गतिरत आह—र्वोरिति । अत्र धातुग्रहणानुवृत्तौ उत्तरत्राप्यनुवृत्तिः सम्बन्धेन नान्यथेत्याशयेन प्रश्न इत्यर्थः । नन्विको रेफवकारावयवत्वमनुपपन्नं विरोधाऽसन्निधानात्तदन्तविधेर्दुर्लभत्वात आह—अन्तशब्द इति । तेन धातोरित्युपधाग्रहणं वोर्विशेषण । षष्ठ्यो द्विवचनस्य स्थाने सम्बन्धे वचनं । धातोरित्यनुवर्तनात् वैयधिकरण्येन वोर्विशेषणं । प्रत्ययसुपधाग्रहणमिको विशेषणं । तच्च दर्पेक्षं पूर्वत्वमाचष्टे इति भावः । धातोरुपधारेफ इति । व'रिरक्षेत्यादौ

१ इह न दृश्यते । २ 'तत्रापि' पा० । ३ नैव शक्यं विनाऽऽदेशे भाष्ये इह नाश्नुर' पा०

सचिन्नु । [अभ्यासे] ॥ चिचि । चतुर्यिता चतुर्यितुम् ॥ * ॥ उणादिप्रतिषेधश्च ॥ * ॥ उणादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । गिर्यौ गिर्यौरिति ॥ अभ्यासप्रतिषेधस्तावन्न वक्तव्यः । हली'त्युच्यते न चात्र हलादिं पश्यामः ॥ यणादेशे कृते प्राप्नोति ॥ स्थानिवद्भावान्न भविष्यति ॥ प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावो 'दीर्घविधिं प्रति न स्थानिव'दिति ॥ नैषोऽस्ति प्रतिषेधः । उक्तमेतत्—'प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाऽजादेश'इति ॥ चिचिप्रतिषेधश्च न वक्तव्यः । 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' ॥ चतुर्यिता चतुर्यितुमिति—'सुपि चे'ति वर्तते ॥ यद्येवं गीर्भ्यां गीर्भिरित्यप्रसिद्धिः ॥ न सुपो विभक्तिविपरिणामाद्गीर्भ्यां गीर्भिरित्यदोषः ॥ 'उणादिप्रतिषेधो वक्तव्य' इति,—परिहृतमेतत्,—'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानी'ति ॥ [उपधायां च] ।

अदसोऽसेर्दादु दो मः ।८।२।८०।

॥ * ॥ अदसोऽनोत्रे ॥ * ॥ अदसोऽनोत्रेरिति वक्तव्यम् ॥ किमिदमनोऽत्रेरिति ? ॥ अनोकारस्य, असकारस्य, अरेफस्येति । अनोकारस्य—अदोऽत्र ॥ असकारस्य—अदस्यति । अरेफस्य अदः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । क्रियत न्यास एव । अविभक्तिको निर्देशः—'अदस् ओ अस' इति । ओकारात्परः प्रतिषेधः पूर्वभूतः । ततः सकारः । ततो रेफ इति ॥

प्र]तिन् रथ व' इति व्युत्पन्नः । नन्वोणादिप्रतिषेधश्चेति सिद्धः प्रपञ्चार्थः पाठः । चतुर्यितेति। चतुर इच्छतानि क्यच् । तृच् । इट् । अतो लोपे कृते धातोरुपधारेफ इति दीर्घत्वप्रसङ्गः । स्वरेति । पूर्वत्राऽसिद्धे न स्थानिव दिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्दीर्घं प्राप्नोति, तस्मादभ्यासप्रतिषेधो वक्तव्य एवत्याहु । न सुप इति। सुप परो यो हल् तस्मिन्योर्वोर्दाघा न भवतीत्यर्थः । [उपधायां च] ।

उ]भ्यासिद्धत्व तु न वैयाकरणेन स्थानत्र न प्रवर्तते । इत्याहुरिति। 'पूर्वत्रासिद्धे नै'त्यस्यापि न नियम इति तु भाष्याशय इत्यत्राऽरुचिः । भाष्ये सुपि चेति वर्तत इति । आधारत्वविवक्षया सप्तमी । सुबन्तावयवस्यवो नेत्थ इति भावः । एतेन चतुर्यिते त्यादौ अन्तर्वर्तिसुपो लुका लुप्तत्वेन विशिष्टोत्तर सुपो व्यवहितत्वेन न दोष इत्यपास्तम् । सुप पर इति । सप्तम्यन्तस्य पञ्चम्या विपरिणाम इति भावः । [उपधायां च]॥

अदसोऽसे । वार्तिके—अनोत्रेरिति बहुव्रीहि इकार उच्चारणार्थः । अविभक्तिकोऽकार

१ इद क्वचिन्न । २ 'उणादीनां' । ३ भवति' पा० । ४ विभक्तिपरि' पा० । ५ 'अरेफकस्य' पा० । ६ अस ओ' इति पा० । ७ नन्वोण' । ८ 'प्रपञ्चार्थं' पा० ।

अथ वा नैव विज्ञायते–'अदसोऽसकारस्ये'ति ॥ कथं तर्हि ?॥ अकारोऽस्य मकारस्य सोऽयमसि[1], अमेरिति ॥ यद्येवममुमुयङ्ङिति न सिध्यति, अदम्ब ङ्ङिति प्राप्नोति ॥ अदमुयङ्ङिति भवितव्यम् 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवती'ति ॥

॥ * ॥ अदसोऽद्रे पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥ * ॥

॥ * ॥ तत्र पदाधिकारादपदान्तस्याऽप्राप्तिः ॥ * ॥ तत्र पदाधिकारादपदान्तस्य न प्राप्नोति–अमुया अमुयोरिति ॥ ॥ सिद्धन्तु मकारप्रतिषेधात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'सकारप्रतिषेधात्' । यदयमसेरिति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽपदान्तस्यापि भवतीति ॥

प्र] अदसोऽसे । ओकारात्पर इति । सूत्रे तावत्पदानि निर्दिष्टान्युत्तरकालं तु यथेष्टमभिसम्बन्धं लक्ष्यसंस्कारकत्वान्ययमुपलभमानमभिमतमर्थं सम्पादयति । असेरिति । यत्र मकारस्य त्यदाद्यत्वं क्रियते तत्र मुत्वं नान्यत्रेत्यर्थः । यद्येवमिति । त्यदाद्यत्वाऽभावान्मुत्वाऽप्रसङ्ग । अदमुयङिति । सेर्यस्येत्येतदनाश्रयणेऽपि नैवाऽमुमुयङिति भाव्यमित्यर्थः । अदसोऽद्रेरिति । ये–न मि अमिरिति मकारान्तप्रतिषेधमाश्रयन्ति नाऽन्त्यसदेशपरिभाषा, तेऽमुमुयङितीच्छन्ति । यथा 'चलीक्लृप्यत'इति रेफद्वयस्य लत्वम् । अन्त्यसदेशपरिभाषाश्रये त्वदमुयङिति ये तु त्यदाद्यत्वविषये एव मुत्वमिच्छन्ति ते अदद्र्यङिति मन्यन्ते । असेर्हीति । अ. सेर्यस्य सोऽसिस्तस्येत्यर्थः । यदयमिति । 'अदस्यती'त्यत्र 'न' वये'इति नियमाददसोऽपदस्यान्मुत्वं न भविष्यतीति किं निषेधेन [1]। निषेधात्त्वपदस्याऽप्यदसो मुत्वं भवति–अमुयेति, पदस्याऽपि–अमुष्य अमूभ्यामिति । अन्त्य-

उ] मकाररेफस्याऽदम इत्यर्थः । 'अद'इ'न विसर्गस्याऽसिद्धत्वाद्रेफान्तं । भाष्ये–ओकारात्पर प्रतिषेध पूर्वंभूत इति । भूतपूर्वं –पूर्वरूप प्राप्त इत्यर्थः । 'ओ'इति लुप्तषष्ठीक । मेर्'इति रेफान्त । तथैव इकार उच्चारणार्थ इति बोध्यम् । 'असे'रित्यसमर्थसमास । ओकारमकारदेश त्यस्याऽदसो न मुत्वमित्यर्थः । तदाह–सूत्रे इति । अत एवादोऽनुपदश इति निर्देश सङ्गच्छते । अकारोऽस्येति भाष्येण व्यधिकरणबहुव्रीहिरित्युक्त । तदाह–यत्रेति । त्यदाद्यत्वमित्युपलक्षणमाकारस्यापि । तेनाऽमूदृक सिद्धयति । अदसोद्रेरिति । एवं तन्त्रेणार्थद्वयेऽपि सूत्रतात्पर्यं, लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्था । आचार्यमतभेदाच्च रूपत्रयमपि

१ 'अ अग्द' । २ 'स्येति' पा० । ३ 'दपदस्या' पा० । ४ 'मकारस्य' पा० । ५ अमेरिति' ।

अथ दाद्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ ॥ * ॥ दाद्ग्रहणमन्त्यप्रतिषेधार्थम्[1] ॥ * ॥ दाद्ग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम्[2] ? ॥] 'अन्त्यप्रतिषेधार्थम्'[3] ॥ अलोऽन्त्यस्य[4] मा भूत् । अमुया अमुयोरिति ॥ [अदसोऽसेर्दादुदोम] ।

एत ईद्बहुवचने ।८।२।८१।

॥ * ॥ ईत्व बहुवचनान्तस्य ॥ * ॥ ईत्वं बहुवचनान्तस्येति वक्तव्यम् । 'बहुवचन' इतीयत्युच्यमाने इहैव स्यात्-अमीभिः अमीषु । इह न स्यात्-अमी अत्र, अमी आसते इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्य ? ॥ न वक्तव्यम् । नेह पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहण ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्वर्थग्रहणमेतत् । बहूनामर्थाना वचन बहुवचनं, बहुवचन इति ॥ [एत ईद्बहु] ॥

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ।८।२।८२।

वाक्याधिकारः किमर्थः ? ॥ * ॥ वाक्याधिकारः पदनिवृत्त्यर्थः ॥ * ॥ वाक्याधिकारः क्रियते । [किं प्रयोजनम्[5] ?] ॥ 'पदनिवृत्त्यर्थः' । पदाधिकारो

प्र] स्येति । 'अलोऽन्त्यस्ये'ति वचनादमुयेत्यत्र यकारस्योत्व स्यात् ।

एत ईद्बहुवचने । ईत्वमिति । 'कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे सम्प्रत्यय' इति वचनात्प्रत्ययस्य बहुवचनस्य ग्रहणेन भाव्य, ततश्च 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति परिभाषोपस्थानाद्बहुवचने परत एकारस्येत्वेन भाव्यममीभिरित्यादौ, नत्वमी इत्यत्रेति भावः । नेहमिति । उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति प्रतिपादित, तत्र व्याप्तिन्यायाश्रयादिहाऽर्थग्रहणम् । [अदसोऽसेर्दादु दो म]

वाक्यस्य टे । वाक्यस्थस्यैव पदस्य प्रयोगो न केवलस्येति मत्वाह वाक्याधिकार इति । पदनिवृत्त्यर्थ इति । पदस्येति यत्प्रस्तुत तन्निवृत्त्यर्थः ।

उ.] मात्वमिति भाव । परन्तु 'यत्रेव'मित्याद्यपूर्वपक्षीयत्वमदमुयङिति भवितव्यमिति भाष्योक्तेरेतदव रूप भाष्याभिप्रेतम् । अथवाऽनि व्याख्यादृष्टमेवेदं, शेषश्चोक्तपक्षद्वयप्रदर्शनपरानुवादमात्रमपरैरेषिन । अतएवाग्रेऽसेरिति प्रतिषेधं शास्त्री पुनरमि याह ।

एत ईत् । प्रत्ययस्य बहुवचनस्य-तत्प्रकरस्य । ग्रहणेन भाव्यं । बहुवचनग्रहणेनेति शेष । [एत ईद्बहुवचने] ॥

वाक्यस्य टे. । ननु वाक्यस्थस्यैव पदस्य यथा स्यान्न केवलस्येति पदविशेषणार्थं वाक्याधिकार स्यादत आह-वाक्यस्यस्येति । तत्रश्चाऽव्यभिचारात्र पदविशेषणेनाऽर्थं इति भाव । 'प्रविश पिण्डी'मिति केवलस्यापि प्रयोगदर्शनादिद चिन्त्य । नन्वधिकारस्याधिकारान्तर

---

१ 'अन्त्यस्य' पा० । २ इदं लुप्तम् । ३ इद क्वचिन्न्यम् । ४ 'अन्त्यस्य' पा० । ५ इति क्वचित् । ६ इदं लुप्तम् ।

निवर्त्यंते ॥ न हि काको वाश्यत इत्यधिकारा निवर्तन्ते । दोष खल्वपि स्याद्यदि वाक्याधिकार पदाधिकार निवर्तयेत् । इष्यन्ते पूर्वोत्तरत्र पद-कार्याणि, तानि न सिध्यन्ति—'नश्छव्यप्रशा'निति ॥

पदनिवृत्त्यर्थमिति नैव विज्ञायते,—पदस्य निवृत्त्यर्थं[2] पदनिवृत्त्यर्थमिति ॥ किं तर्हि ? ॥ पदे निवृत्त्यर्थं पदनिवृत्त्यर्थमिति । वाक्ये यावन्ति पदानि तेषां सर्वेषां टे प्लुत प्राप्नोति, इष्यते च वाक्यपदयोरन्त्यस्य[3] स्यादिति, तदन्तरेण यत्न न सिध्यतीत्येवमर्थो वाक्याधिकार ॥

अथ टिग्रहण किमर्थम् ? ॥*॥ टिग्रहणमलोन्त्यनियमे व्यञ्जनान्तार्थम् ॥*॥ टिग्रहण क्रियते । [किं प्रयोजनम् ? ॥ 'अलोऽन्त्यनियमे व्यञ्जनान्तार्थम्'] । अलोन्त्यनियमे व्यञ्जनान्तस्यापि यथा स्यात्—अग्निचि३त् सोमसु३त् ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥ किं तर्हीति ॥

॥ ॥ सर्वादेशप्रसङ्गस्तु ॥ ~ ॥ सर्वादेशस्तु टे प्लुत प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अच' इति वचनादन्त्यस्य न, 'अन्त्यस्येति' वचनादचो न,

प्र.] नहि काक इति । नहि वाक्यग्रहणस्य पदाधिकारनिवृत्तिर्वाच्या यथा काक-वाशितस्येत्यर्थ । विरोधाऽभावाच्चाऽशक्य पदाधिकारो निवर्तयितु, वाक्यस्य स्थैपदस्यैव कार्याभ्युपगमादित्याह—दोष इति । नश्छव्यीति । इतीन्यादावपदा-न्तस्य रुत्वं भवति । नैवमिति । 'पदस्ये'त्यनुवर्तत एव । पदस्य टे प्लुतो मा भूत्पदवाक्ययोर्यष्टिस्तस्यैव यथा स्यादित्येवमर्थं तु वाक्यग्रहणमित्यर्थ । टिग्रह-णमिति । भवति टिग्रहणे प्लुतश्रुत्याऽच्परिभाषापस्थानाद्चा तदन्तविधौ सत्यन-न्तस्यैव वाक्यस्याऽलोऽन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्याचो नपुसकह्रस्व इव प्लुत स्यात्। टिग्रहणे तु तदुपादानसामर्थ्याट्टिनाऽज्विशेष्यत, तथा च टेरिति हलन्तस्यापि प्लुत सिध्यति । सर्वादेशप्रसङ्गस्त्विति । अच इत्ययमलोन्त्यशेष इति भाव । अच इति वचनादिति । इह तस्याऽनुपस्थानादिति भाव । सर्वादेश इति ।

उ] निवर्चत्वं दृष्टमित्यत आह—विरोधाभावाच्चेति । भाष्ये—पदे निवृत्त्यर्थमिति । पद परत पूर्वपदान्तस्य प्लुतनिवृत्त्यर्थमित्यर्थं । वाक्यान्तस्यैव पदान्तस्य यथा स्यादित्ययमिति भावस्तदाह—पदस्य टेरिति । भाष्ये—अलोन्त्यनियमे इति । अऽलोन्त्यनियमे सति व्यञ्जनान्तस्य न स्यात्तदर्थमित्यर्थस्तदाह—असतीति । सति तु पदावयवटेरेव वयस्याऽच इत्यर्थं इति भाव । इह तस्येति । अच इत्यस्याऽलोन्त्यस्येत्यस्य चैत्यर्थं ।

१ वर्त्यन्ते' पा० । २ इद क्वचिन्न । ३ 'रन्त्य स्या' पा० । ४ इद श्रुति स्यात् ।

उच्यते ॥ प्लुत ॥ स सर्वादेश प्राप्नोति ॥ ॥ उक्त वा ॥५॥ [उक्त वा][2] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयादच इत्येतत्तत्रोपस्थित द्रष्टव्य'मिति ॥ [वाक्यस्य टे प्लुत]

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे। ८।२।८३।

अशूद्र इति किमर्थम् ? ॥ कुशल्यसि तुषजक ! ॥ अल्पल्पमिदमुच्यते 'अशूद्र' इति। ॥१॥ अशूद्रस्त्र्यसूयकेषु ॥*॥ अशूद्रस्त्र्यसूयकेष्विति वक्तव्यम्[3]। तत्र शूद्र उदाहृतम्। स्त्रिया-गार्ग्यहं भो, आयुष्मती भव गार्गि !। असूयक-स्थाल्यहं भो ॥ आयुष्मानेधि स्थालीऽ३न्[4] ॥ नैषा मम संज्ञा स्थालीति

प्र]हलन्तस्य टेः सर्वस्य स्थाने इत्यर्थः। उक्तवेति। द्वितीया षष्ठी 'अच' इति प्रादुर्भाव्यते तत्र टिनाऽचो विशेषणादच एव स्थाने प्लुतो भवति। [वाक्यस्य टे]॥

प्रत्यभिवादे। गार्ग्यहं भो इति। केचिदाहु – न ह्यभिवादयते पादोपसङ्ग्रहणान्येव तु करोति'। अन्ये त्वाहु –'अभिवादयते न तु स्वनाम गृह्णाति। अभिवादप्रत्यभिवादौ च नामगोत्राभ्यामिति स्त्रीप्रतिषेधो न विधेय'। ये तु स्त्रिया नाम्नाऽभिवादप्रत्यभिवादाविच्छन्ति तन्मतेनाऽयं प्रतिषेधः। नैषा ममेति। असूयक प्रत्याचष्ट–प्रत्यभिवादवाक्यान्तस्थस्य नाम्नो गोत्रस्य च प्लुत इष्यते नान्यस्येति यौगिकस्य प्लुतो न विधेय। तत्र प्रत्यभिवादयित्रा स्थालीशब्द संज्ञा मत्वा प्लुतो विहित। यत्र तूपहासार्थमसूयकत्वमाक्षिपति तदाऽसौ प्रत्यभिवाद नार्हत्याशीर्वचन हि प्रत्यभिवादो गृह्यते। प्रतिसम्भाषणमात्रन्तु प्रत्यभिवाद मत्वा वार्तिककृताऽसूयक प्रतिषेध उक्त। शूद्रेऽप्याशीर्वचनरूपप्रत्यभि

उ] परस्परविरोधिनोभयोरपि त्यागादिति भाव। भाष्ये–स सर्वादेश प्राप्नोतीत्युत्तर। तस्मादच इति वक्तव्यमिति शङ्को बोध्यस्तदेवाह–उक्त वेति। उक्त वेति च पङ्क्तिपाठे तु सम्याव। तथैं वा वाक्यक्रं ।द्वितीयेति। पदोपस्थितिपक्ष एव तत्र स्थितो न ॥ नष्टत्य पक्ष इति भाव। [वाक्यस्य टे प्लुत उदात्त]

प्रत्यभिवादे। अभिवादयितर्यनुग्रहद्योतकमाशीरूप कुशलादिप्रश्नरूप वा वाक्यमात्र प्रत्यभिवाद। तदाह–भाष्ये कुशल्यसि तुषजकेति। नत्वभिवादयते इति। अभिवादाऽभावे प्रत्यभिवादस्य नुनरागमाभाव इत्यर्थ। ये त्विति। इदमेव भाष्यमतम। भाष्ये 'एषा नि भवेत्यर्थकम्। 'आयुष्मान्भव सौम्य नि स्मृतौ भवेत्यर्थान्तर। नाम्न इति। इदमस्य सत्राभूत स्येत्यर्थ। प्रत्यभिवाद नार्हतीति। विपरीत शापमेवार्हतीत्यर्थ। आशीर्वचन हीति। इद हि प्रत्यभिवादयितर्यनुग्रहद्योतक कुशलप्रश्नादेरप्युपलक्षण। प्रतिसभाषणमात्र

१ 'उक्तव'। २ दृ० कचित्र। ३ 'वाच्य'। ४ स्थालिऽ३न्। ५ 'स्थानिन'।

[ति] ॥ किं तर्हि ? ॥ दण्डिन्यायो मम विवक्षित वक्तव्य - स्यादय ह भोः ॥ आयुष्मानेधि स्थाल्न् ॥ न मम दण्डिन्यायो विवक्षित ॥ कि तर्हि ? ॥ सत्ता ममैषा ॥ असूयकस्त्वमसि जाल्म न त्व प्रत्यभिवादमर्हसि भिद्यस्व वृषल ! स्थाल्न् ! ॥*॥ भोराजन्यविशा वा ॥*॥ भो राजन्य विशा वेति वक्तव्यम् । देवदत्तोऽह भो , आयुष्मानेधि देवदत्त भो ३ । [आयुष्मानेधि] देवदत्त भो । भा ॥ राजन्य–इन्द्रवर्माऽह भो । आयुष्मानेधीन्द्रवर्मा३न् । [आयुष्मानेधि] इन्द्रवर्मन् ॥ राजन्य ॥ विट्–इन्द्रपालितोऽह भो । आयुष्मानेधीन्द्रपालिता ३ । [आयुष्मानेधि] इन्द्रपालित ।

अपर आह—॥*॥ सर्वस्यैव नाम्न प्रत्यभिवाद भोशब्द आदेशो वा वक्तव्य ॥*॥ देवदत्तोऽह भो । आयुष्मानेधि भो ३ । आयुष्मानेधि देवदत्ता ३ इति वा ॥ इह कस्मान्न भवति–देवदत्त कुशल्यसीति ? ॥ इह किं चिदुच्यते किंचित्प्रत्युच्यते । प्रधानमुच्यतेऽप्रधान प्रत्युच्यते ।

प्र]वादाभावात्प्रतिषेधो न विधेय इति केचिदाहु । स वक्तव्य इति। अभिवादयिता प्रत्यभिवादयितैव वक्तव्य इत्यर्थ । भिद्यस्वेति । कर्मकर्तर्यात्मनेपदम् । भो राजन्यविशा वेति । भो शब्दा–भवच्छब्द , सम्बुद्ध्यन्तो निपातो वा । सर्वेति । नामगोत्रशब्दमन्तरेण प्रत्यभिवादो नास्तीति समाचारे भो शब्दस्याऽसाधुत्वे प्राप्त वचनम् । इह कि चिदिति । पदस्येति वर्तते तद्विशेषण प्रत्यभिवाद इति, तेन प्रत्यभ्युद्यमानार्थवाचिन पदस्य वाक्यान्तस्य टे प्लुत्या भाव्य नान्यस्येत्यर्थ । प्रधानस्यस्येति । सत्क्रियमाणस्य प्राधान्य । कुशल्यसीति । साध्याया

उ] मिति । अभिवादयितृनुग्रहयोग्यकर्म याद्दृश वचन । केचिदाहुरिति । अनुग्रहस्य कुशलप्रश्नार्थपि प्रत्यभिवाद इत्यत्राऽऽह्नि । कर्मकर्तरीति । स्वयमेव भिन्नो भवत्यर्थ ।

ननु भवच्छब्दस्तेन निपातेन वा भो शब्देन सिद्ध आदेशविधान व्यर्थमत आह–नाम गोत्रेति । एवच भवत्येव प्राप्तविभाषेति तात्पर्यम् । आद्यमते तु भो शब्दाऽप्राप्त विभाषा इतरयोस्तु प्राप्तविभाषेति बोध्यम् । तत्रेति । प्रत्यभिवादे इति विषयसप्तमी । यत्पद प्रत्यभिवादविषय साक्षाद्वक्ति तस्य प्लुत । तच्च नाम गोत्र वा । अत्र नामपद न वाक्यान्ते इति भाव । ननु क्रियाया एव भवन प्राधान्यमत आह सत्क्रियमाणस्येति । अभिवादयित्रनुग्रहार्थकत्वात्तस्य तेन तस्य सत्कार्यत्वमिति भाव । साध्याया अपीति । अतएव शब्देन प्रधानाया अपीत्यर्थ । भाष्ये–प्रधानमुच्यत अप्रधान प्रत्युच्यते इति। अस्यार्थ –प्रधान सत्कार्य देवदत्तादिक प्रथमत उच्यते । अप्रधान सत्कारक

१ इद हस्तिन्न । २ अप्रधान । ३ प्रधान पा० ।

नत्र[1] प्रधानस्थस्य च[2] टिसङ्कस्य[3] प्लुतया भवितव्य न चाऽत्र प्रधानस्थ टिसञ्ज्ञम् ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति—आधेयोऽग्नी३र्नाधेया३[4] इति ॥ नैतद्विचार्यते—आधेयोऽनाधेयोऽग्निश्चेद्ववर्तीति ॥ किं तर्हि ? ॥ इहो[5]ऽग्निसाधना क्रिया विचार्यते—आधेयोऽग्निर्नाधेय इति ॥ यद्येव द्वितीयोऽग्नि[6]शब्दस्य प्रयोग प्राप्नोति ॥ 'उक्तार्थानामप्रयोग' इति न भविष्यति ॥

यद्येवमा[7]धेयशब्दस्यापि तर्हि द्वितीयस्य प्रयोगो न प्राप्नोति—'उक्तार्थानामप्रयोगो भवती[8]'ति ॥ नैष दोष । उक्तार्थानामपि प्रयोगो दृश्यते । तद्यथा

प्र] अपि क्रियाया सस्कारित्वेन विवक्षितत्वादप्राधान्यम् । क्वचित्पाठ —'अप्रधानमुच्यते प्रधान प्रत्युच्यते' इति । तस्याऽर्थ —अभिवादवाक्ये श्रुतो देवदत्तादिरेव प्रत्युच्यते, कुशल्यसीत्यनेन तु पूर्वमश्रुतत्वान्न प्रत्युच्यते, किं त्वपूर्वमेवोच्यते । इहापीति । द्रव्यस्य विचार्यमाणत्वात्प्राधान्य मन्यते । नैतदिति । न ह्याधानाऽनाधानकर्मविशेषविषयो विचारो, नाप्यग्निविशेषविषय —किमाहवनीयोऽय दक्षिणाग्निरिति, किं तर्ह्याधान कर्तव्य न कर्तव्यमिति तत्साधनक्रिया विचार । यद्येवमिति । 'नाधेयोऽग्नि'रित्यत्र द्वितीयोऽग्निशब्दो निदर्श्य । उक्तार्थानामिति । अग्निरेव प्रकृतत्वादपेक्ष्यत इत्यर्थ । उक्तार्थानामपीति । उक्ताऽर्था

उ] कुशल्यसीत्येन[तु]न प्रत्युच्यत—पश्चादुच्यते । एवञ्च वाक्यान्ते प्रधानस्य टेरभावान्न भवतीति भाव । तद्धान तु यैयटेनोक्तमेव । अभिवादवाक्ये इति । अन्यत्र सिद्धस्यैव हि सस्काराथमनुवादो युज्यते इति भाव । अतएव सबोधनविभक्त्या निर्देश । भाष्यस्थ— प्रत्युच्यत इत्यस्याऽनूद्यत इत्यर्थ । अपूर्वमिति । विधेयत्वादिति भाव । एवञ्चाऽनूद्यमानस्य वाक्यान्तस्थत्वाभावान्न प्लुत इति तात्पर्यम् । अत्र पक्षे प्रधानस्थस्ये त्यस्याऽनूद्यमानस्येत्यर्थ । द्रव्यस्येति । अग्निरूपस्येत्यर्थ । एवञ्च तद्वाचिन एव वाक्यान्तस्य टे प्लुत स्यान्न तु नाधेय इत्यस्येति भाव । विचार्यमाणत्वादिति । द्वयोर्वैकल्पिक विचारविषयत्वादित्यर्थ । न हीति । आधेयोऽग्नि'रित्यत्र त्रितयमस्ति अग्निशब्दवाच्य द्रव्य । धातुवाच्या क्रिया प्रत्ययवाच्य कर्म । तत्र क्रियाविषय एव विचारो नेतरविषय । तत्राग्नि किमाधानकर्मत्वेन विवक्षित उत नाधानक्रियाया इति न विचार्यते इत्यर्थ । योऽग्निराधेय इत्यपि नेत्याह—नापीति । तत्साधनक्रिया—अग्निसाधनाधानक्रिया । आधेयोऽग्निरित्यत्र क्रियावाचिनोऽन्यपदत्वाऽभावाच्चद्रूपलक्षितद्रव्यवाचिनो वाक्यान्तस्याग्निपदस्यापि प्लुत इति बोध्यम् । प्रधानस्थस्य प्रधानक्रियोपलक्षितस्थस्य च तेन प्लुतो विधायते अत चाधेयोऽग्निनाऽऽधया ३' इति भाष्यप्रयोग एव मान । तन्त्वर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयो

१ 'नन्य' पा० । २ इदं क्वचिन्न । ३ सङ्कस्य' पा० । ४ 'आधेयोऽग्निर्नाधया३' । ५ 'इहे'ति क्वचिन्न । ६ 'अग्नि' पा० । ७ 'यद्येव'मिति क्वचिन्न । ८ 'नाम भवती'ति' पा० ।

'अपूपौ द्वावानय' 'ब्राह्मणौ द्वावानये'ति ॥ [प्रयमिवादेऽशुद्रे]

दूराद्धूते । च ८।२।८४ ।

दूराद्धूत इत्युच्यते दूरशब्दश्चायमनवस्थितपदार्थकस्तदेव हि कंचित् प्रति दूरं कंचित्प्रत्यन्तिकं भवति । एवं हि कश्चित्कंचिदाह-'एष पार्श्वतः करकस्तमेनमानये'ति । स आह—'उत्थाय गृहाण, दूरं न शक्ष्यामी'ति । अपर आह-'दूरं मथुरायाः पाटलिपुत्र'मिति । स आह-'न दूरमिदमन्तिक'मिति । एवमेष दूरशब्दोऽनवस्थितपदार्थकस्तस्याऽनवस्थितपदार्थकत्वान्न ज्ञायते-'कस्यामवस्थायां प्लुतेन भवितव्य'मिति ? ॥ एवं तर्हि ह्वयतिनाऽयं निर्देशः क्रियते 'ह्वयतिप्रसङ्गे यद्दूरम्' ॥ किं पुनस्तत् ? ॥ यत्र प्राकृतात्प्रयत्नात्प्रयत्नविशेषेऽनुपादीयमाने सन्देहो भवति, 'श्रोष्यति न श्रोष्यती'ति, तद्दूरमिहाऽवगम्यते ॥ [दूराद्धूते च] ॥

हैहेप्रयोगे हैहयोः । ८।२।८५ ।

प्र.] भिन्नता उक्तार्था सादृश्यादुच्यन्ते, तत्रतत्तु यथा वृषवृषभशब्दौ भिन्नौ, तथाऽपूपावानय अपूपौ द्वावानयेत्येतौ, समुदायावेवार्थवन्तौ लोके प्रयुज्येते । प्रयोगानुसारेण लक्षणव्यवस्थाश्रीयते, तेनोक्तार्थानां प्रयोगेऽव्यवस्था नोद्भावनीया ।

दूराद्धूते च । तदेवेति । दूरस्याऽनवस्थितत्वात्प्लुतस्य विषयविभागो न व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । ह्वयतीति । ह्वानक्रियापेक्षं दूरत्वमाश्रीयते न तु श्रोत्रादिपुरुषापेक्षमित्यर्थः । [दूराद्धूते च] ।

हैहेप्रयोगे हैहयोः । पूर्वेण हूयमानार्थस्य पदस्य वाक्यान्तस्य टेः प्लुतवि

उ.] गाच्छब्दान्तरेणोक्ते किमर्थं तत्प्रयोगोऽत आह तत्रतत्रत्विति । यथा वृषवृषभयोरखण्डपदवादेऽत्यन्तभेदेऽपि अवयवे ध्वनिसाम्याद्वृषशब्दत्वभ्रमस्तथाऽनयोरत्यन्तभेदेऽपि सादृश्यादवयवे तत्त्वभ्रम इति न पौनरुक्त्यमिति भावः । नन्वेवं 'वृषो वृषभ' इत्यपि प्रयोगः स्यादित्याशङ्क्य 'स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया' इति न्यायेन प्रयोगानुसाराद्व्यवस्थेत्याह-प्रयोगेति ।

दूराद्धूते च । ह्वानेति । दूरस्थपुरुषप्रबोधाय यदाह्वानमित्यर्थः । दूरादिति । 'दूरान्तिकार्थेभ्य' इति पञ्चमी । भाष्ये यत्र प्राकृतात्प्रयत्नाद्विशेषे अनुपादीयमाने इति पाठः । विशेषे-अधिक यत्ने । [दूराद्धूते च] ।

हैहेप्र । ननु दूराद्धूते हैहयोर्दूराद्धूतेचेति सूत्रान्तरेण सिद्धत्वादिदमनर्थकमित्यत

१ 'किंचि' पा० । २ एतन्नेति क्वचित् । ३ 'मधुरा' पा० । ४ 'विशेष उश पा० । ५ इति क्वचित् ।

हैहेग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ हैहेप्रयोगे हैहेग्रहणं हैहयोः प्लुत्यर्थम् ॥*॥ हैहेप्रयोगे हैहेग्रहणं क्रियते ॥ किमर्थम् ? ॥ ['हैहयोः प्लुत्यर्थम्'] । हैहयोः प्लुतिर्यथा स्यात् । देवदत्त है३ देवदत्त हे३ । अक्रियमाणे हि हैहेग्रहणे तयोः प्रयोगेऽन्यस्य स्यात् ॥ अथ प्रयोगग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ प्रयोगग्रहणमर्थवद्ग्रहणेऽनर्थकार्थम् ॥*॥ प्रयोगग्रहणं क्रियते । [किं प्रयोजनम् ? ॥ 'अर्थवद्ग्रहणेऽनर्थकार्थम्' ।] अर्थवद्ग्रहणेऽनर्थकयोरपि यथा स्यात् । देवदत्त है३ । देवदत्त हे३ ॥ अथ पुनर्हैहेग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ पुनर्हैहेग्रहणमनन्त्यार्थम् ॥*॥ [पुनर्हैहेग्रहणं क्रियते ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'अनन्त्यार्थम्'] । अनन्त्ययोरपि यथा स्यात् । है३ देवदत्त हे३ देवदत्तेति ॥ [हैहेप्रयोगे]

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ।८।२।८६।

॥*॥ गुरोः प्लुतविधाने लघोरन्त्यस्य प्लुतप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वात् ॥*॥ गुरोः प्लुतविधाने लघोरन्त्यस्य प्लुतं न प्राप्नोति । देवदत्त३ ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्येन विहितत्वात्' । अन्येन हि लक्षणेन लघोरन्त्यस्य प्लुतो विधीयते

प्र] सम्बोधनहैहयोर्न प्राप्नोति वचनम्। हैहयोः प्लुत्यर्थमिति । अन्यथाऽऽरभ्यमाण-ष्योदनन्त्यस्यापि हूयमानवाचिन एव प्लुतः स्यात्—देवदत्त है ३ इत्यादौ । अनर्थकयोरपीति । यदा तु प्राक् सम्बोधनपदं प्रयुज्यते तदा हैहयोर्द्योत्याभावादानर्थक्यं, यदा तु तयोः प्राक् प्रयोगस्तदाऽऽमन्त्रणाभिव्यञ्जकत्वादर्थवत्त्वम्। अनन्त्ययोरपीति। अन्यथा वाक्यस्य टेरित्यधिकारादनन्त्ययोर्न स्यात्।

गुरोः । गुरोः प्लुतविधान इति। 'अनन्त्यस्यापी'त्यपिशब्देन गुरोः सन्निधानात् स एवाऽन्त्य समुच्चीयते, तेन यत्र गुरुरन्त्यस्तत्रैव पर्यायः स्याल्लघौ त्वन्त्ये पूर्वेण लघोः स्यादनेन चाऽनन्त्यस्य गुरोरित्यर्थः । न चेति। अपिशब्देन

उ.] प्राक्-पूर्वेणेति । आमन्त्रितस्यैव हूयमानार्थवृत्तित्वं, हैहयोस्तु न तदर्थत्वमपि तु तद्द्योतकत्वमित्यर्थः । भाष्ये—हैहयोरिति । अन्त्ययोरित्यर्थः । अन्यथेति । 'हैहेप्रयोग' इत्येतदुच्यमाने इत्यर्थः । है देवदत्तेत्यादौ पूर्वेण सिद्धिरिति भावः । आनर्थक्यमुपदर्शयति—यदेति । द्योत्याभावादिति । सम्बोधनेनैवाऽऽभिमुख्यस्य द्योतितत्वादिति भावः । प्रयोगग्रहणं तु यथा कथञ्चित्तयोः प्रयोग एव सिद्धे यथोक्तरूपेणानर्थकयोरपि हैहयोः प्लुतसिद्धिरित्यर्थः । [हैहेप्रयोगे हैहयोः]।

गुरोरनृतः । लघौ त्वन्त्ये इति । तत्र पूर्वेणैवान्त्य इत्यर्थः । प्रकृतेऽपि

१ इदं त्रुटितं भवेत् । २ इदं वार्तिकम् । ३ 'देवदत्त३' प० ।

'दूराद्धूते चे'ति ॥ ॥ न वाऽनन्त्यस्यापीति वचनमुभयनिर्देशार्थम् ॥ ॥ नैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ [अनन्त्यस्यापीति वचनमुभयनिर्देशार्थम्'] । अनन्त्यस्यापीति वचनमुभयनिर्देशार्थं भविष्यति 'अनन्त्यस्यापि गुरोरन्त्यस्यापि टे'रिति ॥ ननु चैतद्गुर्वपेक्षं स्यात् अनन्त्यस्यापि गुरोरन्त्यस्यापि गुरोरिति ? ॥ नेत्याह । ट्यपेक्षमेतत् । अनन्त्यस्यापि गुरोरन्त्यस्यापि टेरिति ॥ अथ प्राग्वचनं किमर्थम् ? ॥ ॥ प्राग्वचनं विभाषार्थम् ॥*॥ प्राग्वचनं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ? ॥ 'विभाषार्थम्']॥ विभाषा यथा स्यात् ॥ * ॥ प्राग्वचनानर्थक्यं चैकैकस्येति वचनात् ॥ * ॥ [प्राग्वचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'एकैकस्येति वचनात्']। एकैकग्रहणं क्रियते तद्विभाषार्थं भविष्यति ॥ अस्त्यन्यदेकैकग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥ किम् ?॥ युगपत्प्लुतो मा भूदिति ॥ 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति वचनान्नाऽस्ति यौगपद्येन सम्भवः ॥ असिद्धः प्लुतस्तस्याऽसिद्धत्वान्नियमो न प्राप्नोति। नैष दोषः । यद्यपीदं तत्राऽसिद्धं तस्य तु सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ 'कार्यकालं संज्ञापरिभाष'मिति। यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यं। 'गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम्'। उपस्थितमिदं भवत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमिति ॥ इहापि तर्हि समावेशो न प्राप्नोति–देवदत्ता ३ ॥ सिद्धाऽसिद्धावेतौ । यौ हि

प्र] प्रकृतोऽष्टः समुच्चीयते न तु गुरुरेवाऽन्त्य इत्यर्थः । विभाषार्थमिति । तेन पक्षे न कस्यचित्प्लुतो भवति । इतरथा तु पक्षेऽनन्त्यस्य प्लुतः पक्षे त्वन्त्यस्य टेरित्येवमर्थं प्राग्ग्रहणमनेनोक्तमिति मन्वाह प्राप्नोतीति । यद्यपीदमिति । यथोद्देशपक्षे । इहापीति । आमन्त्रितस्यादिरुदात्त इत्युदात्तः प्लुतोदात्तत्वेन न समाविशेत्, वर्ज्यमानस्वरप्रसङ्गात्। यदा चाऽऽम एकान्तरमित्यनेन निघातैकश्रुतिनिषेधस्तदेदमुदाहरणम् । सिद्धासिद्धाविति । आमन्त्रितस्यादिरुदात्तः सिद्धः,

उ.] रिति । तेन सर्वत्र पर्याय'स्तदिरिति भाव । भाष्ये–उभयनिर्देशार्थमिति । गुरुगुरुवोरित्यर्थः । इत्येवमर्थमिति । अन्यथोदात्तानुदात्तयो प्लुतयो समावेशः स्यादिति बस्तने । भाष्ये–तस्यासिद्धत्वादिति । कादकालपक्षेऽपि स्वरितस्वप्रनिद्धानात्तस्यान्वि- पाधानप्रवृत्ति । ध्वनित चेदं षष्ठे स्वरितो वानुदात्ते इति सूत्रे च भाष्ये। एकदेश्याह–नैष दोष इति । 'यथा त्यादि भाष्य 'पूर्वत्रे त्वत्र व्याख्यानम् । ननु देवदत्त इत्यादावेकश्रुति दूरात्सुदाविति प्रमङ्गाङ्कय पष्ठिकमानुदात्त स्यन्दन आह–यदा चेति ।

१ दर क्वचित् । २ 'स्वरेष' पा० । ३ 'अन्नो'ति क्वचित् । ४ 'योगपद्येन स पा० ।

सिद्धावेव असिद्धावेव वा तयोर्नियमः ॥ यस्तर्हि स्वरितः प्लुतस्तेन समावेशः प्राप्नोति—'स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु' इति ॥ स्वरितेऽप्युदात्तोऽस्ति ॥ यस्तर्ह्यनुदात्तः प्लुतस्तेन समावेशः प्राप्नोति 'अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः' इति । तस्मात्प्रश्लिष्टनिर्देशः कर्तव्यः ॥ [गुरोरनृतो]

ये यज्ञकर्मणि ।८।२।८८।

॥ * । ये यज्ञकर्मण्यतिप्रसङ्गः ॥ * ॥ ये यज्ञकर्मण्यतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति—ये देवासो दिव्येकादश स्थेति ॥ * ॥ सिद्धं तु ये यजामहे इति ब्रूह्यादिप्रसङ्गवचनात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ ['ये यजामहे इति ब्रूह्यादिप्रसङ्गवचनात्']। ये यजामहेशब्दो ब्रूह्यादिप्रसङ्ग एव ।

प्र] तस्मिंस्त्वपेक्षिते प्लुतो दाप्तोऽसिद्ध इति तदाश्रयो निघातो न भवति । स्वरितेऽपीति । अनुदात्त पक्षेऽनयोः समावेशो न विद्यते उदात्तमनुदात्तं न श्रूयते । न च पारिभाषिक उदात्तो श्रूयते किं तर्हि उभयगतिरिह शास्त्र इति धर्मो गम्यते, स च स्वरितेऽस्त्युदात्तस्वरितयोर्योगपद्याऽभावा । यस्तर्हीति । उदात्तानुदात्तप्लुतयोः समावेशनिवृत्त्यर्थमेकं वग्रहणं, प्राग्ग्रहणं तु पक्षे गुरोरेव प्लुतार्थमनात्यम् ॥

उ] ध्याम् पचसि देवदत्त्यादौ । अन्ये तु प्लुतात्सद्धमाव इत्यन्यार्थे प्रकाशे मिथ्येन्द्रियमये प्लुताऽप्रवृत्तौ तत्सूत्रे भाष्ये स्वस्थलुप्ते । प्लुतादवे स्वानुवर्तमानमध्यत्र दोषनाऽभिलक्षणम् । अतएव 'प्रत्यभिवाद' इत्येतद्विषयस्य प्रवृत्ति । कृद् चैव सूत्रौ । पार्श्विकस्योदाहरणत्वात् न निघात स्यात् । तस्मिंस्त्वपेक्षित इति । प्लुतस्या सिद्धत्व तत्त्वतानवत्स्वाभवस्यानुदात्त पदमिथस्वस्याप्यसिद्धत्वात निघात इति भावः भाष्ये— यस्तर्हि स्वरितः प्लुत इति । विशिनष्टि प्रत्युदात्त इत्यर्थः । 'स्वरितमाम्रेडित'मित्यादिभिः स्वरितस्तु भाष्यस्यैव विधानात् । स्वमनुदात्त प्रश्नान्तेत्यनापि बोध्यमिति कश्चित् । 'सर्वं वर्जयित्वा शिष्टमनुदात्तगुणको' इति सूत्रार्थात्स्वरितेऽप्यनुदात्तगुणस्यागमस्यासमावेशः स्यादिति भावः । 'अनुदात्तपद एकवर्ज'मिति परिहाराशयमाह—अनुदात्ते पदमिति । एवं च स्वरितेऽप्युदात्तगुणसद्भावात्र समावेश इति भावः । 'अनुदात्तस्वरितो' परिभाषिकस्य स्वरग्रस्थास्य एव ग्रहणं न स्वरितैकदेशस्येति शङ्का कनाभयेन चेति ।

यस्तर्ह्यनुदात्त इति । एतदुपलक्षणमुक्ति । आचार्यस्य तु सर्वेषामनुदात्ता एषा वधवरणार्थैकस्येत्याशयः । तस्माया त्रिपाद्या दोषनिवृत्तावप्रवृत्ते । किञ्च देव दत्तेत्यादौ प्लुताऽसिद्धत्वात्पूर्वं षष्ठ्यनुदात्तत्वे तत प्लुते तदवाक्यस्वादेवदोषनदत्तो द्वार । तस्मात्प्लुतस्यासिद्धत्वेऽपि सम्भवात् । भाष्यकृता तु पक्षे एव विधानम्

१ 'स्वरितप्लुत' पा० । २ 'दाप्त' पा० । ३ इद प्लुतस्यात् । ४ 'महेशब्दः' पा० ।

प्रणवष्टे ।८।२।८८।

'प्रणव' इत्युच्यते क प्रणवो नाम॥ पादस्य वाऽर्द्धर्चस्य वाऽन्त्यमक्षरमुपसंहृत्य तदाद्यक्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोङ्कार त्रिमात्रमोकार वा विदधति । 'प्रणवं'[2] इत्याचक्षते ॥ अथ टिग्रहण किमर्थम् ? ॥ ॥*॥ टिग्रहण सर्वादेशार्थम् ॥*॥ [टिग्रहण क्रियते ॥ किं प्रयोजन ? ॥ 'सर्वादेशार्थम्']। यदा ओकारस्तदा सर्वादेशो यथा स्यात् । यदा [हि[3]] ॐकारस्तदाऽनेकाल्त्वात्सर्वस्येति सर्वादेशो भविष्यति ॥ [प्रणवष्टे]

प्र] प्रणवष्टे । क प्रणव इति । शास्त्रेऽस्मिन्नपरिभाषितत्वात्प्रश्न । पादस्येति । शास्त्रान्तरे प्रसिद्ध आश्रीयते देवतावत् । अक्षरम्–अच् । अन्त्यमच गृहीत्वेत्यर्थ । तदाद्यक्षरशेषस्येति । अक्षर च शेषश्च–हल, अक्षरशेष । तदन्त्यमक्षरमादिर्यस्य तत्तदादि । तदादि च तदक्षरशेष च तदाद्यक्षरशेष–टिसञ्ज्ञकमित्यर्थ ।

अथेति । टिस्थानिन्योरेवोङ्कारौकारयो शास्त्रान्तरे प्रणवसञ्ज्ञाविधानात्प्रश्न । ॐकार इति । असति टिग्रहणेऽलोन्त्यस्येति वचनाट्टेर्योऽन्त्यो हल्तस्यौकार स्यात् । श्रुतत्वेन प्रणवस्य व्यभिचाराऽभावादविशेषणात् । सञ्ज्ञया व विधानेऽप्यपरिभाषोपस्थानात् । अथाऽप्यपरिभाषोपस्थानाद्धिनाऽप्यविशेष्यते तथापि टेर्योऽर्च तस्य स्यान्न तु सर्वस्य टे । ॐकारस्त्वज्झल्समुदायत्वात्तु तो न भवतीति

उ.] अस्या अप्रवृत्ते सिद्धान्तिनाऽनेनात्यस्य स्पष्टमेकदेशयुक्तित्वप्रत्ययेन च न पराक्रान्तमवेति बोध्यम् । [गुरोरनृतोऽनन्त्यस्यापि] ॥

ये यज्ञकर्मणि । सिद्धन्त्विति । एवञ्च सूत्र तु कर्तव्यमिति भाव ॥

प्रणवष्टे । यज्ञकर्मणि ऋगादीना टे प्लुत प्रणवोऽनेनादेशो विधीयते । यद्यप्यक्षरशब्देन वर्णमात्र तथा पीहाऽग्निश्रित इत्याह–अक्षरमजिति । तदाद्यक्षरशेषशब्दे बहुव्रीहिगर्भ कर्मधारय इत्याह–अक्षरञ्च शेषश्चेति । अक्षरशेषशब्देन हलुच्यते एव विसर्गादेरप्युपलक्षण । तत्राऽक्षरस्य तदादित्व व्यपदेशिवद्भावेन, शेषस्य तु मुख्य । पादस्यार्धर्चस्य वेति । वाशब्दश्चार्थे । तेन ऋचोऽपि सङ्ग्रहे । ननु टेरित्यनुवर्तमाने पुनष्टिग्रहण किमर्थमत आह–असतीति । ननु प्लुतश्रुत्याऽपरिभाषोपस्थितावन्त्यस्याऽच एवोङ्कार स्यात् इत्यत आह–श्रुतत्वेनेति । प्रणवस्य–ओङ्काररूपस्य । अथार्त्यम्युपगमवाद । उपरञ्जकतया प्लुतेन विशेषणमभवनेऽपरिभाषोपस्थितिरिति भाव ।

1 'त्रिमात्रमोङ्कारमोकार वा' । 'त्रिमात्रम् अकार, त्रिमात्रमोङ्कार' । 2 'प्रणवमिति' ।
3 इद क्वचित् । 4 'टिर्योऽच्' । 5 'अह' ।

याज्याऽन्तः ।८।२।९०।

अन्तग्रहणं किमर्थम् ? ॥ याज्या नामर्चो वाक्यसमुदायस्तत्र यावन्ति वाक्यानि सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति, इष्यते चाऽन्त्यस्य स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्येवमर्थमन्तग्रहणम् ॥ [याज्याऽन्त] ।

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ।८।२।९२।

॥ * ॥ अग्नीत्प्रेषण इत्यतिप्रसङ्गः ॥ * ॥ अग्नीत्प्रेषणे इत्यतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति—अग्नीदग्नीन्विहर । ॥*॥ सिद्धं त्वोश्रावये परस्य चेति वचनात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ['ओश्रावये परस्य चेति वचनात्'] । ओश्रावये परस्येति वक्तव्यम् । ओ३श्रा३वय ॥ अपर आह—ओश्रावयाश्रावयोरिति वक्तव्यम् । ओ३श्रा३वय । आ३श्रा३वय । ॥*॥ बहुलमन्यत्र ॥ ॥ बहुलमन्यत्रेति[3] वक्तव्यम् । उद्धरा ३ उद्धर । आहरा ३ आहर ॥ तर्हि

प्र] सर्वस्य टेर्वाक्यस्य टेरित्यविकारात्सिध्यति । कश्चित्तु टिस्थानेऽस्यैवौकारस्य प्रणवसंज्ञाविधानाट्टिग्रहणमनर्थकमिति प्रतिपन्नः । [प्रणवष्टे] ।

याज्यान्त । अन्तग्रहणमिति । 'वाक्यस्य टे'रित्यधिकारादन्त्यस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः । याज्या नामेति । ऋक्समुदायो याज्या, तत्र प्रत्यृचं प्लुतः प्राप्नोति, ऋक्समुदायस्य योऽन्तस्तस्य प्लुतार्थमन्तग्रहणं । तत्राऽयमर्थो—'याज्यानामन्तो यष्टिस्तस्य योऽन्त्यस्य प्लुत' । [याज्यान्त] ।

अग्नीत् । बहुलमिति । वेत्यौश्रावयाश्रावयाभ्यामन्यत्राग्नीत्प्रेषणे बहुलं प्लुतो भवति, बहुलवचनाच्च नादेर्न परस्य, अपि त्वन्त्यस्यैव प्लुतः । उद्धरा ३ उद्धरेति ।

उ] यद्वा हीत्यादि भाष्यं व्याचष्टे—ओंकारस्त्विति । प्रतिपन्ना इति । एवं हि सूत्रमेव व्यर्थमित्युच्यते । [प्रणवष्टे] ॥

याज्यान्त । वाक्यस्य टेरिति । 'टे'रित्यनेन त्वव्यभिचारादन्त्यस्य टेरिति विशेषणमनर्थकं । टिग्रहणनिवृत्तौ त्वजन्ताया एव याज्यायाः स्यादिति तात्पर्यम् । ऋक्समुदाय इति । याज्यान्तः वाक्यस्य टेरित्यर्थो ह्यन्तग्रहणाऽभावे स्यादिति भावः । ऋचो वाक्यसमुदाय इति भाष्ये । ऋक्समुदायरूपो वाक्यसमुदाय इत्यर्थः । [याज्यान्त] ॥

अग्नीत्प्रे । अग्नीध ऋत्विग्विशेषस्य प्रेषण इति कर्मषष्ठ्या समासः । 'अग्नीत्कर्मण्यध्वर्युकर्तृके प्रेषणे आदेः प्लुतो भवति, तत्र परस्य द्वितीयाऽचश्च' इति सूत्रार्थः । भाष्ये—ओश्रावयेपरस्येति । परस्य चाऽऽदेश्चेत्यर्थः । अपि त्वन्त्यस्यैवेति । उद्धर उद्धरेत्यादौ

१ 'मन्यत्रेति' 'परस्येति' पा० । २ इदं वार्त्तिकम् । ३ 'मन्यत्रापि' क्वापीति पा० । ४ 'टा ।

वक्तव्यं ? ॥ न वक्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते–'अभ्याक्षेपणे परस्य च विभाषा' । ततः 'पृष्टप्रतिवचने हेः' । 'विभाषे'त्येव । अपर आह–॥ * ॥ सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्यः ॥ * ॥ [अभ्याक्षेपणे] ॥

आम्रेडितं भर्त्सने ।८।२।९५।

॥ * ॥ भर्त्सने पर्यायेण ॥ * ॥ भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम् । चौरा३ चौर । चौर चौरा३ । कुशीला३ कुशील । कुशील कुशीला३ ॥

स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु ।८।२।१०३।

॥ * ॥ असूयादिषु वावचनम् ॥ * ॥ असूयादिषु वेति वक्तव्यम् । कन्ये३ कन्ये । कन्ये कन्ये । शक्तिके३ शक्तिके । शक्तिके शक्तिके ॥

प्लुतावैच इदुतौ ।८।२।१०६।

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ * ॥ ऐचोरुभयविवृद्ध्यर्थमसङ्ख्यादिदुतोः प्लुतवचनम् ॥ * ॥

प्र.] चापले द्विर्वचनम् । योगविभाग इति । व्यवस्थितविभाषा चाश्रीयते इति भावः । एवमुदाहरणे उदाहरेत्यन्यत्र प्लुतो न लभ्यत इति केचिदाहुः । व्यवहितेऽपि परशब्दो वर्तत इति भाष्यकाराभिप्रायमन्य आहुः । साहसमिति । शास्त्रयोग साहसं । तेन शास्त्रमन्यन्ताऽभियुक्तस्मरणात्सर्वं प्लुतो विभाषा विधेय इत्यर्थः । एतच्च प्राग्ग्रहणस्य सर्वत्र सम्बन्धात्सिध्यतीति मन्यन्ते । [अभ्याक्षेपणे] ।

स्वरित । असूयादिष्विति । 'सर्व एव प्लुत'इति वचनमन्यदीयमिति वचनम् । [स्वरितमाम्रेडिते] ॥

प्लुतावैच । लक्षणान्तरेणैव प्लुतप्रसङ्गे तदवयवयोरिदुतोः प्लुतार्थं वचनम् ।

उ.] पूर्वान्त्यस्येत्यर्थः । प्लुतग्रहणस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वादिति भावः । अन्त्यस्य प्लुतो नेति । पूर्वान्त्यस्येत्यथ । विभाषाग्रहणस्य विकल्पार्थत्वेनोपाधिव्यभिचारार्थत्वाऽभावादिति भावः । व्यवहितेऽपीति । व्यवस्थितविभाषाश्रयणादेव नाव्यवहितपरस्य । क्वचित्तु तस्यैवेति भावः । अविमृश्यकारित्वं–साहसं । तदिदं शब्दप्रयोगे शास्त्राननुसरणं । तदाह–शास्त्रयोग इति । प्राग्ग्रहणस्येति । क्वचित्तु विभाषेति अत्र योगं विभज्य 'उक्तं वक्ष्यमाणं च प्लुतसंज्ञं वा'–इत्याहुः । [अभ्याक्षेपणे परस्य च]॥

प्लुतावैच । नेदं प्लुतविधायकं किन्तु अन्यशास्त्रविहितप्लुतस्य विषयशोधकमित्याह–

---

१ 'सर्वत्र' पा० । अभ्यधिकमित्यन्ये । २ 'चौर ३' पा० । ३ 'कुशील ३' पा० । ४ 'कन्ये कन्ये ३' पा० । ५ 'शक्तिके शक्तिके ३' पा० । ६ इद क्वचिन्न । 'वृद्धि' पा० । ७ 'एवमुदाहरणेऽपरस्य प्लुतो' पा० । ८ नुनेयस्यादे परस्यास्याभावादित्यर्थः । ९ 'शास्त्र'मित्यन्य ।

ऐचोरुभयविवृद्धिप्रसङ्गादिदुतौ स्थाने उच्यते ॥ किमुच्यते 'उभयविवृद्धिप्रसङ्गा'दिति ? । यदा नित्याः शब्दाः । नित्येषु च शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमनपायोपजनविकारिभिः ॥ नैष दोषः । 'उभयविवृद्धिप्रसङ्गा'दिति नैवं विज्ञायते—'उभयोर्विवृद्धिरुभयविवृद्धिरुभयविवृद्धिप्रसङ्गा'दिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ उभयोर्विवृद्धिरस्मिन् सोऽयमुभयविवृद्धिः, उभयविवृद्धिप्रसङ्गादिति । इमावैचौ समाहारवर्णौ, मात्राऽवर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयोरिति तयोः स्थाने उच्यमान उभयविवृद्धिः प्राप्नोति । तद्यथा,—गर्भो वर्धमानः[3] सर्वाङ्गपरिपूर्णो वर्धते ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ? ॥ किं तर्हीति ॥ ॥*॥ तत्रा

प्र.] ऐचोरिति । समाहारवर्णत्वादवर्णस्येवर्णोवर्णयोश्च विवृद्धिः प्राप्नोतीति वचनं, तत्र वचनसामर्थ्याद्वर्णैकदेशयोरपीदुद्ग्रहणेन ग्रहणम् । किमुच्यत इति,—उभयविवृद्धिशब्दं तत्पुरुषं मत्वा सिद्धान्तविरोधमुद्भावयति । विवृद्धिर्नित्यता च विरुध्येते, तावदवश्यं हि नित्यता । यद्यप्यनित्येष्वपि वर्णेषु व्यक्तिप्रध्वंसित्वाद्वृद्धिर्नोपपद्यते, नापि रूपान्तरप्राप्तिस्तथापि स एवायमवस्थान्तरं प्राप्त इति युज्यते वक्तुं । तथा च दीर्घीभूत इति च्विना निर्देशः क्रियते । नित्यत्वे तु विरुध्यते । कूटस्थैरिति । कूटस्थादयः शब्दाः पृथगपि प्रयुज्यमाना नित्यतामाचक्षते, युगपत्तु प्रयोगे केन चिच्छब्देन कश्चिदर्थविशेष उच्यते । तत्र 'कूटस्थ'-शब्देन स्वभावाऽपरित्याग उक्तः । स चाऽवयवविचालेऽप्यस्ति—निरवयवत्वादिति । अविचालिग्रहणेनाऽवयवाऽविचालः प्रतिपाद्यते । अविचालित्वस्य हेतुकथनम्—अनपायेति । इतर शब्दान्तरमेव प्राप्नोति यस्मिन्विवृद्धिरित्याशङ्क्य इत्याह नैवमिति । तद्यथेति । यथा गर्भे नाऽवयवाः एवावयवाः विवर्धन्ते, किं तर्हि,

ट.] लक्षणान्तरेणेति । एवं सत्यनित्यत्वापत्तिः स्यादिति भावः । समाहारवर्णत्वादिति । समाहारवर्णाश्चेत्यादिरर्थः । ननु वर्णैकदेशयोः कथमिदुद्ग्रहणेन ग्रहणमत आह—वचनसामर्थ्यादिति । सिद्धान्तविरोधमिति । शब्दार्थसम्बन्धानां नित्यत्वरूप सिद्धान्त । यद्यपीति । शब्दस्य रूपान्तरप्राप्तिर्विकारात्मा विवक्षितस्तथापि ननु अवस्थान्तरमिति भावः । तथापीति । शब्दिकानां गौणो व्यवहार इति भावः । व्यवहारमेव स्फुटं दर्शयति—तथा चेति । नित्यत्वे त्विति । तत्र गौणव्यवहारोऽप्यनुपपन्न इति भावः । कूटस्थादीनां पर्यायत्वमाशङ्क्य निराकरोति—कूटस्थादय इति । ननु कूटस्थत्वेऽपि नित्यत्वे विरोधस्तदवस्थोऽत आह—इतर इति । अवयवान्तराभ्यां शब्दान्तरम् अतस्तु अवयवी इति भाव । ननु गर्भदृष्टान्तोऽनुपपन्नः, तत्रावयववृद्धयुपलम्भादत आह—यथा गर्भे इति ।

१ 'वृद्धि' । २ 'इत्युच्यते' ३ 'अभिवर्धमानो गर्भः' इत्यधिकं पा० ४ 'प्रतिपद्यते' ।

ऽयथेष्टप्रसङ्ग ॥ * ॥ तत्राऽयथेष्ट प्रसज्येत । चतुर्मात्र प्लुत प्राप्नोति ॥ ॥ * ॥ सिद्ध त्विदुतोर्दीर्घवचनात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['इदुतोर्दीर्घवचनात्']॥ इदुतोर्दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् ॥ तदेतत्कथ कृत्वा सिद्ध भवति ? ॥ यदि सम प्रविभागो–मात्राऽवर्णस्य मात्रेवर्णोवर्णयो ॥

अथ ह्यर्द्धमात्राऽवर्णस्याऽध्यर्द्धमात्रेवर्णोवर्णयोरर्द्धतृतीयमात्रे[1] प्राप्नोति । अथ हि[2] ह्यध्यर्द्धमात्राऽवर्णस्याऽध्यर्द्धमात्रे[3]वर्णोवर्णयोरर्द्धचतुर्थमात्र प्राप्नोति। सूत्र च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवाऽस्तु ॥ ननु चोक्त–'तत्रायथेष्टप्रसङ्ग' इति ॥ तत्र सौर्यभागवतोक्तमनिष्टिज्ञो वाडव पठति । इष्यत एव चतुर्मात्र प्लुत । [प्लुतावैच इदुतौ] ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ।८।२।१०७।

॥ * ॥ एच प्लुतविकारे पदान्तग्रहणम् ॥ * ॥ एच प्लुतविकारे

प्र]पूर्वमूर्तिविनाशे मूर्त्यन्तरोत्पत्ति ,एव शब्दान्तरमेवोभयविवृद्धि प्राप्नोतीत्युच्यत। चतुर्मात्र इति । प्लुतावयवत्वात् प्लुत उच्यते, नहि चतुर्मात्रस्य प्लुतसंज्ञाऽस्ति 'ऊकालोऽ'ज्झिति वचनात् । तदेतदिति । भाष्यकारो वार्तिककार पर्यनुयुङ्क्ते । 'ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वा'दिति वदता वार्तिककारेण समप्रविभागत्व नेष्टमिति भाव । इष्यत एवेति । 'ऊकाल एवाऽज्झि'ति नियमो नाश्रीयते, तेन चतुर्मात्र स्याप्यच्कार्य भवति, 'अन्यङ्क्षतिकायने'ति 'ङमो ह्रस्वा'दिति ङमुड्भवति । 'शलो ४झाते' त्यनाऽनाचि चेति तकारस्य द्विर्वचन भवति । सौर्यभागवतेति । सौर्य नाम नगर तत्रत्येनाचार्येणेदमुक्तम् । [प्लुतावैच इदुतौ] ।

उ.]अवस्थिता एव वर्धन्त इति नेत्यन्वय । प्लुतावयवत्वादिति। प्लुतशब्दस्यावयवत्वादि त्यर्थ । त्रिमात्रत्वेन च साहश्य । प्लुतो गौणवृत्त्याश्रयणमत आह–नहीति । नाप्यवयवस्य मुख्य प्लुतत्वम्, अच्त्वाऽभावादित्यपि बोध्यम् । इति वदतेति । एवञ्च वार्तिककारस्य पूर्वोऽपरविरोध इत्यर्थ । नत्रोत्तरस्य भूयस्त्व पूर्वस्य वेत्यत्र विनिगमनाविरहस्य भाष्यकृतोक्ततया समप्रविभागपक्ष एव भगवतो भाष्यकारस्य सम्मत इति बोध्यम् । ननु एक मात्रिक द्विमात्रिकत्रिमात्रिकाणामेवाऽच्त्वात् कथ चतुर्मात्रिकस्याऽच्कार्याणि स्युरत आह–ऊकाल एवेति । तत्र त्रिमात्रग्रहण एव द्विमात्रभिन्नोपलक्षणमिति भाव । शलो ४-झातेति समस्त । सिद्ध त्विदुतो रिति वार्तिक वाडवस्य,तदाह–वाडव पठतीति। [प्लुतावैच इदुतौ] ॥

1 'मात्रा' पा० । २ 'अद' पा० । 'मात्रे नि पा० । ३ 'अर्द्धमात्रा' पा० । ४ 'गित्व' पा० ।

पदान्तग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्-भद्र करोषि गौ३रिति ॥ * ॥ विषय-परिगणनं च ॥ * ॥ विषयपरिगणनं च कर्तव्यम् । 'प्रश्नान्ताभिपूजित विचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्वि'ति वक्तव्यम् । प्रश्नान्त–अगमा३ः पूर्वा३न्[3] ग्रामा३न्नग्निभूता३ इ ?। पटा३उ ?। प्रश्नान्त ॥ अभिपूजित–भिद्रोऽसि माणवकाऽग्निभूता३इ । पटा३उ । अभिपूजित ॥ विचार्यमाण–होतव्य दीक्षितस्य गृहा३इ । विचार्यमाण ॥ प्रत्यभिवाद–आयुष्मानेधि अग्निभूता३इ । प्रत्यभिवाद ॥ याज्यान्त–उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे स्तोमैर्विधेमाग्नया३इ[4] ॥ * ॥ आमन्त्रिते छन्दस्युपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ आमन्त्रिते छन्दस्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अग्ना३इ पत्नीवा३ः[5] सजूर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब ॥ [एचोऽप्रगृह्यस्यादूरा]

तयोर्य्वावचि संहितायाम् ।८।२।१०८।

अथ कयोरिमौ य्वा[6]वुच्येते ?॥ 'इदुतो'रित्याह ॥ तदिदुतोर्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

एचोऽप्र । गौ३रिति । अथ यदा भादपि पदं भवति तदा कस्मान्न भवति[1], उच्यते तद्वाक्यपदयोरन्त्यस्येति । विमर्शनीयश्चात्र वाक्यस्यान्तो न स्वैच । पदान्तग्रहणमित्यत्र पदशब्देन वाक्यमुच्यते, पद्यते प्रतीयतेऽनेनार्थ इति पदमित्यन्वयग्रहणात् । एतच्च 'याज्यान्त' इत्यतोऽन्तग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते ।

अग्निभूता३इयिति । अग्निभूतिशब्दस्य सम्बुद्धौ रूपम् । आमन्त्रित इति । अप्राप्त एव प्लुते वचनम् । [एचोऽप्रगृह्यस्यानुनासिक]।

उ] ऐचोऽप्रगृह्यस्य । अथ यदेति । यत 'कर्मवनामस्यन्ते' इति यन्दो सर्वत्र सम्धाने प्रतिपद इति व्याख्यानं तन्त्र्यर्थं । न च परिगणनेऽन्यादूर इति व्यर्थं स्यात् । किञ्च तस्मिन् तस्य दूरादूत इति पदस्य सम्बोधनोपलक्षणत्वेन सम्बोधनेऽपहरणस्य फलमिति वाच्यम्, उपलक्षणत्वे मानाभावात् । किन्तु यथाश्रुतमेव तत् । एवञ्च दूराद्धाऽनविहिताऽभिपूजितार्थे 'स्वागच्छ भो माण कर्णग्निभूते' इत्यादौ नास्य प्रवृत्तिरित्याहु । वृत्तिकारास्तु परिगणनेऽदूरादूत इति न वक्तव्य । तस्य सन्धेयनामलक्षणत्वेन सन्ध्येयदृष्टत्वात् भाष्योदाहरणविरोधाच्चेत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । अप्राप्त एव प्लुत इति । प्लुतविकारे इत्यर्थं । दूराद्धूतमत्वा परिगणनाच्चाप्राप्ति । प्लुतस्तु 'गुरोरनृत' इति प्रयोगेन्नैव । तेन वाक्यान्तपदानन्तर्यस्यैव प्लुत इत्यत्र न भान । कश्चित्तु 'गुरोरि'ति सूत्रं दूराद्धूत इत्यादि विहितप्लुतस्य स्थानिविशेषमात्रमनर्थक नतु विधायकमिति दधाऽन्यदेव व्याचक्षते ।

---

1 'गौरिति' पा० । 2 'अगम ३:' पा० । 3 'पूर्वान्ग्रामान्' पा० । 4 'कर्मणेधा३इ' पा० । 5 'पत्नीव' । 'पत्नीवा' 'पत्नीव ३:' पा० । 6 'वियुच्येते' पा० ।

न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'पूर्वस्यार्द्धस्यादुत्तरस्येदुता'विति ॥ तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥ 'अची'त्येषा सप्तमी'दुता'विति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति—'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति ॥

किमर्थमिदमुच्यते नेको यणचीत्येव सिद्धम् ? ॥ न सिध्यति । असिद्धः प्लुतः, प्लुतविकारौ चेमौ । सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ यदयं 'प्लुतप्रगृह्या अची'ति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति ॥ कथं[2] कृत्वा ज्ञापकः ? ॥ सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् ॥ इदं तर्हि—

॥*॥ प्रयोजनं—दीर्घशाकल्यप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ [दीर्घशाकल्यप्रतिषेधार्थं प्रयोजनम्] ॥ दीर्घत्वं[3] शाकल्यं च मा भूदिति[4] । अग्ना३इयिन्द्रम् । पटा३उदकम् ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । आरभ्यते[5] प्लुतपूर्वस्य 'यणादेशः प्लुतपूर्वस्य (च) दीर्घशाकल्यप्रतिषेधार्थ'मिति, तच्च वक्तव्यं भवति ॥ अवश्यं तद्वक्तव्यं यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थं—ओ३यिन्द्र[6] ओ३यिदेति ॥ यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यमिदं न वक्तव्यम् ॥ इदम[प्ये][7]वश्यं वक्तव्यं

प्र.] तयोः । कयोरिति । प्रश्नद्वारेण 'तयो'रिति प्रत्याख्यायते, तदन्तरेणाप्यधिकारात्स्यानिलाभात् । प्लुतविकाराविति । प्लुतविषयत्वात्प्लुतविकारावुच्येते तौ चाऽसिद्धकाण्डे पाठाद्यणादेशे कर्तव्येऽसिद्धौ । सिद्धः प्लुत इति । ननु प्लुतस्य सिद्धत्वे कथमिदुतोः सिद्धत्वम् ? । उच्यते । प्लुतप्रकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसन्धिषु सिद्धमिति सामान्यविषयानुमानाश्रयणात् । ओ३यिन्द्रेति । इत्यादस्य निपातत्वात्प्रगृह्यत्वात्प्रकृतिभावप्रसङ्गे तद्बाधनार्थोऽपि यण्विधिः । वर्णव्यत्यये

उ] तयोर्य्वा । ननु तयोरित्यनेनेदुतो स्थानिनोर्निर्देशात्कयोरिति प्रश्नोऽनुपपन्न इत्याशङ्क्याशयमाह—कयोरितीति । भाष्ये तदिदुतोर्ग्रहणं कर्तव्यमिति । तदेव तयोरिति कर्तव्यमित्यर्थ । नन्वत्र उत्तरार्धविकारावितुनौ न प्लुतस्येति प्लुतविकारावित्ययुक्तमत आह—विषयत्वादिति । प्लुतसहितौ विकाराविति मध्यमपदलोपी समासः । आकारस्य प्लुतस्य विधानात्तत्सन्नियोगशिष्टतयाऽनयोरपि तद्विषयत्वमिति भावः । कथमिदुतोरिति । तयोः प्लुतत्वाऽभावादिति भावः । भाष्ये—दीर्घं च शाकल्यश्चेति । दीर्घं सवर्णदीर्घं । शाकल्योदाहरणम्—अग्नाइयादीनि । सामर्थ्यादसिद्धावपि दीर्घशाकल्ययोः—अग्नावादावित्यर्थः ।

१ निर्देशात्' पा० । २ इदं प्रादिकम् । ३ दीर्घेत्यादि वार्तिकमित्यन्ये । इदं भाष्यं न वार्तिकमित्यन्ये । ४ इदं प्लुत भवतीति नास्ति । ५ दीर्घ ६ इति क्वचित् । ७ 'म्यतेऽत्र पा० ८ 'ओ ३ इ इन्द्र ओ३दिन्द्र' 'ओ ३ यह ओ ३ इहेति पा० ।

स्वरार्थम् । तेन हि सति 'उदात्तस्वरितयोर्यण स्वरितोऽनुदात्तस्ये'त्येप स्वर प्रसज्येत, अनेन पुन सत्यसिद्धत्वान्न भविष्यति ॥ यदि तर्ह्यस्य निव न्धनमस्तीदमेव वक्तव्य तन्न वक्तव्यम् ॥ ननु चोक्त 'तदप्यवश्य वक्तव्य, यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थं—ओ३ इ इन्द्र । ओ३यिंद्रेति ॥ छान्दसमेतत्,दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति ॥ यत्तर्हि न छान्दस ओ३इन्द्र [ओ ३ यिन्द्र] साम गायति ? ॥ एषोऽपि छन्दसि दृष्टस्यानुप्रयोग इति ॥

॥ * ॥ किं[3] तु[4] यणा भवतीह न सिद्ध य्वाविदुतोर्यदय विदधाति ।
तौ च मम स्वरसन्धिपु सिद्धौ शाकल्दीर्घविधी तु निवर्त्त्यौ ॥१॥

प्र.] नाऽत्र छान्दस प्लुत । स्वरार्थमिति। आकारो यथाविषयमुदात्तादियुक्त प्लुत, इदुतौ तु सर्वत्रोदात्तौ, तत्राऽनयोर्य्वौरुदात्तस्वरितयोरिति स्वरिते कर्तव्येऽसिद्ध त्वात्स्वरितो न भवति । प्लुतप्रकरणे विहित च कार्यं स्वरसन्धिषु सिद्धमिति ज्ञापित, स्वरस्तु स्वरसन्धिर्न भवतीति तत्राऽसिद्धत्व य्वोर्भवत्येव । छान्द समेतदिति । ततश्चोपसङ्ख्यानमन्तरेण वर्णव्यत्ययेन यण्सिद्ध । यत्तर्हीति । अप्रतिपन्नविकारस्याऽनुकरणत्वादच्छान्दसत्वाद्यण्न प्राप्नोति। एषोऽपीति । इह यणादेशस्यैवेदमनुकरणमित्यर्थ । पूर्वोक्तार्थसङ्ग्रहश्लोकद्वयम्-किं न यणेति । 'इको यणचि' ति यणादेशेन किं न सिद्ध रूप यत इदुतोर्य्वौ विदधात्याचार्यस्तौ चेदुतौ स्वरसन्धिषु सिद्धौ, प्लुतप्रगृह्या अचीति ज्ञापकात्। एव तर्हि इकोऽसवर्णे इति शाकल्य प्रकृतिभाव प्राप्नोति, सवर्णदीर्घश्च, तन्निवृत्त्यर्थं य्वौ विधीयेते । एतदपि न प्रयोजनम्, इक प्लुतपूर्वस्य वार्तिककारेण शाकल्दीर्घस्यापवादस्य यणो विधानात् । एव तर्ह्युदात्तस्वरितयोरिति यणाश्रयस्वरितप्रसङ्गनिवृत्तये य्वौ विधी

उ] छान्दस प्लुत इति । अनन्त्यत्वात् । गुरोरनृत इति सूत्रस्य एकैकग्रहणेनानेकाच्च एव प्रवृत्तिरिति भाव । यथाविषयमिति । विचार्यमाणादिषूदात्त, प्रश्नान्तादावनुदात्त अन् ध्यादौ स्वरित इत्यर्थ । इदुतौ त्विति । अनुवृत्तोदात्तपदेन तयो सर्वत्रादित्यर्थ । तत्रा नयोरिति । उदात्तेदुत्स्थानिकयवयोरित्यर्थ । ननु प्लुतप्रकरणस्य कार्यस्य सिद्धत्व ज्ञापनात्कथ न स्वरोऽत आह—प्लुतप्रकरण इति । वर्णव्यत्ययेनेति । प्लुतवदिति भाव । तदेवमुपसङ्ख्यान प्रत्याख्यान सूत्र तु स्वरसिद्ध्यर्थं कर्तव्यमिति स्थितम् । अनुकरणमिति । भाष्येऽनुप्रयोगशब्दस्यानुकरणमर्थ इति भाव । किं न सिद्ध मिति । सिद्धमेवेत्यर्थ । श्लोके यच्छब्दो निपातो हेतावित्याह—यत इति । नन्वनयोरि

1 'ओ३यिंद्र' ह्रो३ यि इद्र । २ 'योक्त' । ३ श्लोकवार्तिकद्वयम् । ४ 'न' 'नु' पा० ।

इकु यदा भवति श्रुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् ।
तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यण्स्वरबाधनमेव तु हेतु ॥२॥ *

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च द्वितीय. ॥

मतुवसो रु संबुद्धौ छन्दसि ।८।३।१।

॥ * ॥ मतुवसोरादेशे वन उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ मतुवसोरादेशे वन उपसङ्ख्यान कर्तव्यम् । यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्व. । ॥ * ॥ विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चाऽवस्य ॥*॥ छन्दसि भाषायाञ्च भवत्' 'भगवत्' 'अघव'दित्येतेषा विभाषा रुर्वक्तव्यः, ओच्चाऽवस्य वक्तव्य । भो. । भवन् । भगोः । भगवन् । अघो. । अघवन्निति ॥ सबुद्धाविन्युच्यते तत्रेद न सिध्यति—भो ब्राह्मणा इति । तथा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहण नेती'ह न प्राप्नोति भो ब्राह्मणि ! ॥ नैष दोष. । अव्ययमेष भो शब्दो नैषा भवतः प्रकृति ॥

प्र.] येते । इति भाष्यप्रदीपेऽष्टमस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्त ॥

मतुवसो । वन इति । क्वनिब्वनिपो सामान्यग्रहणम् ,अनुबन्धस्याऽनिर्देशात् , तदनुबन्धकपरिभाषानुपस्थानात्क्वनिपोऽपि ग्रहणम् । प्रातरित्व इति । प्रातरेतीति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त' इति क्वनिप् । भो ब्राह्मणा इति । जसि रुत्वौत्वे न प्राप्नुतो, नापि रुर्वान्वयोर्भो इति रूप सिध्यति । तथा 'भो ब्राह्मणी'त्यत्रापि भवतिशब्देकारस्य रुत्वे, अवस्य चौत्वेऽपि कृते, संयोगान्तलोपे कर्तव्ये रुत्वस्या-

उ.] कुतोरसिद्धत्वात्कथ तयोरिको यणचीति यणत आह–तौ चेति ॥ इति श्रीनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योतेऽष्टमस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च द्वितीयः समाप्त ॥

मतुवसो रु० । 'वन' इत्युक्त्वा प्रातरित्वेति क्वनिुदाहरणमसङ्गतमत आह–सामान्यग्रहणमिति । तदनुबन्धकग्रहण इत्यत्रैकानुबन्धोच्चारणे इत्यर्थ इति भाव । भाष्ये–ओच्चावस्येति । 'नानर्थके' इति परिभाषया विशिष्टस्य स्थानित्व उच्चारणाद्यौकार मवदित । जसीति । सूत्रस्थसंबुद्धावित्यस्य वार्तिकेऽपि सम्बन्धात् । नापीति । असत्त्वप्रसङ्गात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽभ्युपगमेऽपि रूपाऽसिद्धिरित्याह–तथेति । संयोगान्तलोपेऽपि भोदिति स्यादिति रूपाऽसिद्धि", यण. प्रतिषेधारम्भाञ्च स दुर्लभ इत्यपि बोध्यम् ।

भाष्ये–नैषा भवत प्रकृतिरिति । एषा–प्रकृति । अव्यये सुप उत्पत्तेरस्य प्रकृतित्व व्यवहार । सा च न भवत –न भवच्छब्दजन्येत्यर्थ । प्रकृतिरिति पाठे प्रयोग इत्यर्थ ।

१ 'किन्तु' पा० । २ अय पाठ , क्वचित् । ३ 'विशिष्टस्य' पा० । ४ 'प्रकृति'' पा० ।

सकार । 'पुम खय्यम्पर'इति निवृत्तम् ।॥ ॥ समो वा लोपमेके ॥ * ॥ समो वा लोपमेक इच्छन्ति ॥ सस्कर्ता । सँस्कर्ता ॥ [सम० सुटि] ॥

ढो ढे लोप ।८।३।१३।

॥ * ॥ ढलोपेऽपदान्तग्रहणम् ॥ * ॥ ढलोपेऽपदान्तग्रहण कर्तव्यम् । इह मा भूत् श्वलिड्ढौकते गुडलिड्ढौकते ॥ तर्हि वक्तव्य ? ॥ न वक्तव्य। जश्त्वमत्र बाधक भविष्यति ॥*॥ जश्भावादिति चेदुत्तरत्र टस्याऽभावादप-वादप्रसङ्ग ॥*॥ जश्भावादिति चेदुत्तरत्र ढकारस्याऽभावादसिद्धत्वादपवादोऽय विज्ञायेत ॥ कस्य ? ॥ जश्त्वस्य ॥ * ॥ तस्मात्सिद्धवचनम् ॥ * ॥ तस्मात्सिद्धत्व वक्तव्यम् ॥ कस्य ? ॥ ष्टुत्वस्य ॥ * ॥ सङ्ग्रहण वा ॥ * ॥

प्र] सम्बन्ध न हास्यतीत्यर्थ । अनुपूर्वस्य वृत्ते सकर्मत्वात्सम्बन्धमिति द्वितीया । कर्मणि वा घञ् । स च नपुसकेऽपि बाधकाऽभावाद्भवति । क्रिया तु क्रियादिभिर्बाध्यमानत्वान्न भवति । [सम० सुटि] ॥

ढो ढे । ढलोप इति । क्वचित्स्थानी नास्ति, क्व चिन्निमित्त नास्तीति वचनसामर्थ्याद्वचनान्तरबाधनादुभय नलोपप्रसङ्ग । जश्त्वमत्रेति । एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वात् पूर्वत्राऽसिद्ध'मिति वा लोपस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वं जश्त्वे प्रवृत्ते लोपस्याऽप्राप्तिरेव बाधा । जश्भावादिति चेदिति । उत्तरत्र ढे [यो] लोप इष्यते स न प्राप्नोति, लोपे कर्तव्ये ष्टुत्वस्याऽसिद्धत्वात्परस्य टत्वाऽभावादित्यर्थः । जश्त्व इति । लोपेन तावदतिव्याप्तिरवश्य बाध्य, तत्र 'लाट'मित्यादावेकनेव पूर्व

उ] माह-भयोस्तरतीति । सकर्मकत्वादिति । अहीनार्थत्वादिति भाव । कर्मणि वा घञिति । [illegible] सं इति [illegible] इत्यर्थं । नपुसकेऽपीति । घञन्ता पुंसि' इति प्राप्ते बाध इति भाव । [सम० सुटि] ॥

ढो ढे लोप । क्वचित्स्थानीति । [illegible] । क्वचिन्निमित्त मिति । 'लीढ'मित्यादौ ष्टुत्वस्याऽसिद्धत्वा'दिति भाव । वचनान्तरबाधनादिति । [illegible] पूर्वत्राऽसिद्धमित्यस्य [illegible] प्रवृत्तेऽपि [illegible] इति भाव । ननु लोपस्याऽसिद्धत्वाच्च [illegible] लोपस्य [illegible] आह–अप्राप्तिरेव बाधेति । [illegible][3] [illegible] । कस्य जश्त्वस्येति । लीढ इत्यादावप्युत्ते [illegible] इत्यर्थं । तस्मादिति । ष्टुत्वस्य [illegible] पूर्वं [illegible] प्रवृत्ते लोपप्राप्तिरिति भाव । सङ्ग्रहण वेति । [illegible] इत्यादावप्युदाहरणेन विकल्प

---

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] ।

सङ्ग्रहणं वा कर्तव्यम्। 'षढि ढ' इति वक्तव्यम्॥ तत्तर्हि वक्तव्य ?॥ न वक्तव्यम्। आनन्तर्यमिहाश्रीयते 'ढकारस्य ढकार' इति॥ क्वचित्संनिपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यं, क्वचिच्च नैव संनिपातकृतं नापि शास्त्रकृतम्। ष्टुत्वे संनिपातकृतमानन्तर्यं शास्त्रकृतमनानन्तर्यं, जश्त्वे नैव संनिपातकृतं, नापि शास्त्रकृतम्। यत्तु कृतश्चिदेवानन्तर्यं तदाश्रयिष्याम।

खरवसानयोर्विसर्जनीय ।८।३।१५।

॥ * ॥ विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे ॥ * ॥ विसर्जनीयोऽनुत्तरपद इति वक्तव्यम्। इह मा भूत् मार्कुण्टो नार्पत्य इति॥ [तत्तर्हि वक्तव्य विसर्जना

प्र] त्रासिद्धत्वमतस्तदेव बाध्यते, श्वलिड्ढौकत इत्यत्र तु टलोपस्य जश्त्वापेक्षया बहिरङ्गत्वात्परत्वाच्च द्विविधमसिद्धत्वमिति न तद्बाध्यते। ततो जश्त्वे कृते नश्रुतिकृतमानन्तर्यं नापि शास्त्रकृतं जश्त्वस्याऽसिद्धत्वाऽभावादिति लोपस्याऽयमविषय। [ढो ढे लोप]॥

खरव। विसर्जनीय इति। उत्तरपदे सति यो रेफो निष्पन्नस्तन्निमित्तक स्तस्य विसर्जनीयो न भवतीति वाक्यार्थं सम्पद्यते। तेन दास्या पुनादौ भवत्येव। न ह्यत्र सकारस्य रेफ उत्तरपदनिमित्तक, किं तर्हि पदत्वनिमित्तक। 'नार्कुट' इत्यादौ तु तद्धितनिमित्तत्वे रेफस्योत्तरपद निमित्त, तदपेक्षत्वादकारस्यादित्वस्य। नार्कुट इति। नृकुट्या भव इत्यण। नार्पत्य इति। नृपतेरपत्यमिति दित्यदित्येति ण्य। तत्र वृद्धौ कृताया रपरत्वे च पूर्वभक्तत्वाद्रेफस्य

उ] बोध्यो वाध्यत्व। ननु सामर्थ्यात् ष्टुत्वाऽसिद्धत्वबाधे श्चुत्वासिद्धत्वमपि बाध्यतां विनिगमकाऽभावादत आह-द्विविधमिति। किञ्च स्वैकवाक्यतापन्नपूर्वशास्त्रसिद्धबाधापेक्षया पश्चादुपस्थितपराङ्गतद्बाधायैव न्याय्यत्वमित्यपि बोध्यम्। एतेन त्रिपाद्यामप्यन्तरङ्गे बहिरङ्गाऽसिद्धत्वाऽप्रवृत्तिरिदं चिन्त्यमित्यपास्तम्। अत एव ष्टुत्वं श्चोत्वेऽप्यसीति न्यास खरिचेत्यत्र पूर्वं न कृत। [ढो ढे लोप]॥

खरवसानयोर्विसर्जनीय। नन्वेव मध्वसमूह इत्यादौ उत्तरपदे विसर्गेण स्यान्त आह उत्तरपदे सतीति। नेयं परसप्तमी विधयविशेषणं किन्तु सत्सप्तमी रेफविशेषण। तेन निमित्तत्वं फलतीत्याह-तन्निमित्तक इति। ननु नार्कुटेऽपि नोत्तरपदनिमित्तको रेफ इत्यत आह-नार्कुट इत्यादौ त्विति। ऋकारस्थानाऽऽदित्वस्य वृद्धिनिमित्तस्य तदपेक्षत्वादित्यन्वय। पूर्वभक्तत्वादिति। रपरोऽण यद्यप्युत्तरस्थानिकस्तथा

१ 'मानन्तर्यं पा०। २ मानन्तर्य पा।

योऽनुत्तरपद[1] इति ?] ॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्'। बहिरङ्गो रेफोऽन्तरङ्गो विसर्जनीयः। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥ नैष युक्तः परिहारः। अन्तरङ्गं बहिरङ्गमिति प्रतिद्वन्द्वभाविनावेतौ पक्षौ, सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं, सति च[2] बहिरङ्गेऽन्तरङ्गं भवति। न चात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति[3] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'असिद्धत्वात्' ॥ [कथमसिद्धत्वम् ?॥ पूर्वत्रासिद्धमिति] । न

प्र] पदान्तत्वाद्विसर्जनीयः प्राप्तः प्रतिषिध्यते। न वेति। बहिरङ्गं लक्षणं निमित्तं स्वभावो वा यस्य रेफस्य स तथोक्तः। अपत्यार्थविहिततद्धितापेक्षवृद्धिनिमित्तत्वाद्रेफो बहिरङ्गस्तस्याऽसिद्धत्वात्स्यान्यभावाद्विसर्जनीयाऽभावः। अन्तः अङ्गं यस्य, बहिः अङ्गं यस्येति बहुव्रीहिः। तेन सर्वलिङ्गावन्तरङ्गबहिरङ्गशब्दावुपपन्नौ। अङ्गशब्दश्चात्रोपकारकवाची। प्रतिद्वन्द्वभाविनाविति। द्वन्द्वं युग्ममुच्यते। प्रतिकूलं परस्परविरुद्धं द्वन्द्वं प्रतिद्वन्द्वं, तत्र भवतोऽवश्यमित्यावश्यके[4] णिनिः। सत्यन्तरङ्ग इति। अन्तरङ्गे बुद्ध्यापेक्षिते तदपेक्षया बहिरङ्गं भवति, बहिरङ्गं चाऽपेक्षितं तदपेक्षयाऽन्तरङ्गं भवति अन्तरङ्गव्यपदेशं लभत इत्यर्थः। न चात्रेति। अत्र विषयेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदवस्था बुद्धावपेक्षितपरस्परमवस्थानं नास्ति, पूर्वस्याः परिभाषायाः परस्य विसर्जनीयस्याऽसिद्धत्वादन्तरङ्गाऽभावाद्रेफस्य

उ] वा नद्धत्वादित्यर्थः। बहिरङ्ग–बहिर्भूतनिमित्तं शास्त्रमित्यर्थः। स्वभावो वेति। स्वस्य भावः–उत्पत्तिः। अपत्येति। अपत्यार्थविहिततद्धितमपेक्षते निमित्ततया या वृद्धिस्तन्निमित्तत्व रेफस्य तया सह विधानात् रेफशिरस्को हि वृद्धिशब्देन विधीयते विसर्जनीयस्तु पदान्तमात्राश्रितोऽन्तरङ्ग इत्यर्थः। पूर्वमनयोः पुंल्लिङ्गेन निर्देशं कृत्वा अत्र नपुंसकत्वं नोपपद्यतेऽसङ्गतोऽत आह–अन्तः अङ्गमिति। अङ्गशब्दः प्रतिविशेषवाची शरीरावयववाची वा न गृह्यत इत्याह–अङ्गशब्दश्चेति। द्वन्द्वं युग्ममिति। अन्यत्र सहचरिताभिव्यक्ते द्वन्द्वशब्दनिपातनादिति भावः। तत्र भवतोऽवश्यमिति। विरोधेनैव तावदौ नियमेन भवतो न तु कदाचिदपि अविरोधेनेत्यर्थः। भाष्ये पक्षौ–असिद्धपरिभाषाया पर्यायेण पक्षौ तन्मतद्वौ पर्यायौ नित्यर्थं। वास्तवसत्ता विवक्षिता किन्तु बौद्धीत्याह–बुद्धयेति। तदपेक्षयेति। तत्प्रतियोगित्वेनेत्यर्थः। बहिरङ्गं भवतीति। तद्व्यपदेशभाग्भवतीत्यर्थः। अपेक्षितपरस्परम्–अपेक्षितपरस्परधर्मावच्छिन्नम्। अवस्थानं विषयश्च। तदुपपादयति–पूर्वस्यामिति। तत्र उभयोर्देशभावादित्यर्थः। एवञ्चाऽस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिरन्तरङ्गे न प्रवृत्तिरिति भावः। युक्त्यन्तरमाह–अन्तरङ्गाभावाद्रेफस्येति। रेफस्याऽ

१ अयं पाठो लुप्तः। २ अयं पाठो न सार्वत्रिकः। ३ 'समवधानं'। ४ 'वश्यके'।

चाऽनेभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गेऽन्तरङ्गं प्राप्नोति, तत्र निमित्तमेव बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य भवति[2]। [॥ * ॥ अनिमित्तं बहिरङ्गमन्तरङ्गस्याऽसिद्धत्वात् ॥ *] ॥ [3]अनिमित्तं बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य ॥ किं कारणम्?॥ 'असिद्धत्वात्' ॥ कथमसिद्धत्वं यावता 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यसिद्धा परिभाषा। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥ कथम्?॥ 'कार्यकालं संज्ञापरिभाष'मिति। 'खरवसानयोर्विसर्जनीय'। उप

प्र] तदपेक्षबहिरङ्गत्वाऽभावाद्बहिरङ्गपरिभाषानुपस्थानात्प्राप्नोत्येव विसर्जनीय। नानभिनिर्वृत्त इति। वस्तुतत्त्वकथनम्। तत्र निमित्तमेवेति। पराभ्युपगमेनाऽन्तरङ्गबहिरङ्गव्यपदेशः। बहिरङ्गाभिमतं बहिरङ्गम्। अन्तरङ्गाभिमतस्यान्तरङ्गस्येत्यर्थः। असिद्धत्वादिति। बहिरङ्गस्य रेफस्याऽन्तरङ्गे विसर्जनीयेऽसिद्धत्वाद्विसर्जनीयाऽभावः। कथमसिद्धत्वं यावता पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धा परिभाषेति। 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मिति वचनेन विसर्जनीयस्य पूर्वस्याः परिभाषाया-मसिद्धत्वात्तदनुपस्थानात्कथं रेफस्याऽसिद्धत्वमित्यर्थः। अप्रवृत्तिरेव परिभाषाया असिद्धिः। बहिरङ्गपरिभाषा हि 'विप्रतिषेधे परं कार्य'मित्यनेनोपसंख्या-नान्तेनापि 'वाह ऊ'डित्यत्र ज्ञापितत्वादेतद्देशा वेति पूर्वा। इतरः कार्यकाल-माश्रित्याह-असिद्धमिति। यथोद्देशत्वमाश्रित्य चोदयति-कथमिति। इतर आह-कार्यकालमिति। तत्र काचित्परिभाषा विधिवाक्येनैकवाक्यतां गता स्वकार्यं निष्पादयति, यथेत्परिभाषा मिदेरिको गुणं व्यवस्थापयति। काचित्

उ.] न्तरङ्गस्य तदपेक्षबहिरङ्गत्वाऽभावात्सिद्धत्वेनैव बहिरङ्गत्वेनैव तस्य नान्तरीयार्थं। पूर्वत्रासिद्धमिति। विसर्गस्याऽसिद्धत्वं न तु रेफस्य यथा 'विसर्गस्यासिद्ध'-दाह-भाष्ये-न चानभिनिर्वृत्ते इति। तत्र निमित्तमेव बहिरङ्गमित्याद्येव वक्तव्ये अन्य प्रकृते उपयोगाभावादाह-वस्तुतत्त्वेति। पराभ्युपगमेनेति। एवं च बहिरङ्गत्वाऽभावेन परिभाषाऽप्रवृत्तौ प्राप्नोत्येव विसर्ग इति बोध्यमिति भावः। अत्राशयमजानन् पृच्छति-अनिमित्त-मिति। तथा चेष्टे-बहिरङ्गस्येति। इतरः स्वाशयं प्रकटयति-कथमित्यादि। न च परिभाषे'त्यस्य प्रकृतत्वे एको ग्रन्थ इत्याशयेन कुत्र भाष्यमुदाहृत्य-कथमित्यादि। कथमित्याक्षेपेणैवानेनासिद्धत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः। तदुपपादयति-पूर्वत्रेति। असिद्धा परि-भाषेत्यस्याप्रवृत्तत्वादङ्गपरिभाषेत्यर्थः। इत्याह-अप्रवृत्तिरेवेति। कार्यकालत्वमिति। तत्पक्षे हि विसर्जनीयस्याऽसिद्धत्वेऽपि परिभाषायाः सिद्धत्वात्तेन तस्याः स्वैकवाक्यता-सम्पादनमिति भावः। तत्र परिभाषाणां विधिष्वेकवाक्यता क्वचित्पदैकवाक्यतया, क्वचिद्वाक्यैक-वाक्यतयेति दर्शयति— तत्र काचिदिति। विषये-उदाहरणविशेषे। निमित्तापेक्षा—

---

१ 'न चा' पा०। २ अयं पाठः क्वचित्। ३ पूर्ववार्तिकस्यैव व्याख्यानं युक्तं भवेत्। पूर्वं न वार्तिकमित्यन्ये।

स्थितमिदं भवत्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति। एवमेषा सिद्धा परिभाषा[1] भवति॥ कुतो नु[2] खल्वेतद्द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः

प्र०]विषये निमित्तापेक्षा वाक्यभेदेन प्रधानकार्ये व्याप्रियते, यथा 'विप्रतिषेधे परं कार्य'मिति। एषा हि 'वृक्षे'ष्वित्यादौ 'बहुवचने झल्ये'दित्यस्मिन्प्रवृत्ते 'वृक्षेभ्य' इत्यादावेत्त्वदीर्घत्वयोर्विप्रतिषेधे परमेत्त्वं प्रवर्तयति। तद्वदसिद्धपरिभाषा [हि]'वृक्षस्तिष्ठती'त्यादौ विसर्जनीयशास्त्रे प्रवृत्ते नार्कुटादौ रेफस्याऽसिद्धत्वं विदधती प्रधानं विसर्जनीयं विषयविशेषे व्यवस्थापयन्ती विषयं सङ्कुरुते। न च 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यनेन योगेन बहिरङ्गपरिभाषा रेफे पूर्वस्मिन्नसिद्धा क्रियते। प्रधानसन्निधौ गुणानां परस्परेणाऽसम्बन्धात्। तदुक्तं–'गुणानां च परार्थत्वाद् संबन्धः समत्वात्स्या'दिति। विध्यन्तरशेषभावाच्च वाक्यभेदेनाप्युपतिष्ठमाना वाक्यान्तरे विसर्जनीयेनैकवाक्यभावात्पौर्वापर्याऽभावात् 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यनेन विसर्जनीये कर्तव्ये नाऽसिद्धा क्रियते, पूर्वोक्ताद्गुणत्वाद्वा। कुतो न खल्विति। 'असा आदित्य' इत्यादि 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यस्याऽवकाशः। 'पचावेद'मित्यादि बहिरङ्गपरिभाषायाः। नार्कुट'इत्यादौ तु द्वयोः सन्निपातः। यद्यपि 'पूर्वत्राऽ-

उ०]विप्रतिषेधादिरूपनिमित्तापेक्षा। व्याप्रियत इति। प्रधानकार्यं विशेषेऽवस्थापयतीत्यर्थः। वृक्षेष्वित्यादाविति। अनेन एत्वशास्त्रस्य विनाऽपि परिभाषा स्वविषये प्रवृत्तिं दर्शयति। तद्वदिति। 'विप्रतिषेधे पर'मितिवदित्यर्थः। विषयं–लक्ष्य। रेफे पूर्वस्मिन्नसिद्धेति। कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषायास्त्रिपादीस्थत्वेन पूर्वरेफदृष्ट्या असिद्धतया कथं तस्य विसर्गं प्रत्यसिद्धत्वं प्रतिपादयेदिति शङ्कार्थः। प्रधानेति। 'पूर्वत्रे'त्यनेनाऽसिद्धपरिभाषाया नासिद्धत्वं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। नन्वेवं विसर्गविधौ उपस्थिताऽसिद्धपरिभाषाया 'आगन्तूनामन्ते निवेश' इति न्यायेन तदुत्तरत्वात्पूर्वत्र विसर्जनीये तस्या असिद्धत्वात्कथं सा रेफाऽसिद्धत्वं प्रतिपादयेदत आह—विध्यन्तरेति। वाक्यान्तरे इति। वाक्यैकवाक्यतापन्ने महावाक्ये इत्यर्थः। पूर्वोक्तादिति। कार्यकालपक्षे अस्या उपस्थितिसामर्थ्यादेव रेफं प्रत्यपि न विसर्गाऽसिद्धत्वमिति कथं सन्निरूपितं बहिरङ्गत्वमित्यपि न वाच्यम्। अनया एव युक्त्या सर्वशङ्काकलङ्कपरिहारः सुकर इति बोध्यम्। एवमेषा परिभाषा सिद्धा भवतीति। बहिरङ्गपरिभाषाऽत्र आप्ता भवतीत्यर्थः। यद्वा एवमेषा परिभाषा–पूर्वत्रासिद्धत्व'मित्येषा–अप्राप्ता भवतीत्यर्थं। असा आदित्य इति। अत्र यलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घो न। बहिरङ्गेति। तथा ह्यत्रैत ऐ इत्यैत्वं न। सावकाशत्वमुक्त्वा एकत्र युगपत्प्राप्तिरूपसमवस्थितत्वं दर्शयति–नार्कुट इति। यद्यपीति। एवं परिभा

१ परिभाषा सिद्धा। 'असिद्धा' पा०। २ 'न' पा०।

'पूर्वत्रासिद्ध'मिति चे 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति च, 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्येता-मुपमृद्याऽसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतया व्यवस्था भविष्यति, न पुनरसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतामुपमृद्य 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्येतया व्यवस्था स्यात् ? ॥ अतः किम् ? ॥ अतोऽयुक्तः परिहारो 'न वा बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति ॥

रोः सुपि ।८।३।१६।

किमर्थमिदमुच्यते न 'खरवसानयोर्विसर्जनीय' इत्येव सिद्धम् ? ॥ ॥ ॥ नियमार्थोऽयमारम्भ ॥*॥ [नियमार्थोऽयमारम्भ[1]] 'रोरेव सुपि

प्र.] सिद्ध'मित्यधिकारस्तथापि मर्यादा सपाद्याध्यायीं प्रति पादत्रयपठितेस्य सर्वस्याऽसिद्धत्वप्रतिपादनात्परिभाषासाधर्म्यात् परिभाषाव्यवहार । तत्रानयो परिभाषयो सावकाशत्वात्तु यपलयोरप्रतिपत्त्वाश्रीयमाणाया नार्कुटादौ विसर्जनीयप्रसङ्गः । पर्याये चाश्रीयमाणे पक्षेऽनिष्टविसर्जनीयप्राप्ति । अनयोश्च परस्परनिमित्तव्याघातात्परस्परस्योपमर्दकत्वम्। तथा हि बहिरङ्गपरिभाषा रेफस्याऽसिद्धत्वं कुर्वती पूर्वलक्षणविषयाऽभावा'त्पूर्वत्रासिद्ध'मित्यस्या अप्रवृत्तिं साधयति । 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्येयाऽपि विसर्जनीयाऽसिद्धिविधानेनाऽन्तरङ्गाऽभावाद्रेफस्याऽपि तदपेक्षबहिरङ्गत्वाऽभावाद्बहिरङ्गपरिभाषाया प्रवृत्तिं विहन्ति । ततश्चा'ऽयुक्तोऽय परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति चोद्यान्तमेवेद भाष्यम् । ततश्च 'विसर्जनीयोऽनुत्तरपद' इति वक्तव्यमेव । यदा तु लक्ष्यदर्शनवशाद्बहिरङ्गपरिभाषाऽऽश्रीयते यथा चकारेष्विष्टतो व्यवस्था, तदा युक्त एव परिहारो 'न वा बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति । [खरवसानयोर्विसर्जनीय] ।

रो सुपि । नियमार्थ इति । अथ 'सुपी'ति प्रत्याहारग्रहणात् 'पयोभ्या'

उ] यो'रित्ययुक्तमिति भाव । अप्रतिपत्ताविति । क्वचिदप्रवृत्त्या शास्त्रस्य चरितार्थत्वाद्विरोधाऽप्रतिपत्तिरित्यर्थ । पर्याये चेति । तुनादिवदित्यर्थ । भाष्योक्तमुपमर्दकत्वमुपपादयति–परस्परेति । एवञ्च कार्यकाले ययोर्द्वयो च भिन्नापा बहिरङ्गासिद्धत्वाऽप्रवृत्ति'रिति भाष्याल्लभ्यते। वस्तुत प्रयत्नत्वेन बलवता पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनानुमानिक्या असिद्धपरिभाषाया बाध एवोचित । भाष्ये–अयुक्त इति। सयोगान्तस्य लोपो रदाभ्या मित्यत्राऽन्यत्र चोक्तोऽमङ्गल इत्यर्थ । यदा त्विति । लक्ष्यवशात्क्वचिदानुमानिकेनाऽपि प्रत्यक्षबाध इत्यभिमान । लक्ष्यैकचक्षुषां तु वचनान्दवावश्यकानीति बोध्यम् ॥ १५ ॥

१ इद क्वचिन्न । २ केचित्त्विद भाष्यमेव न वार्तिकमिति मन्यन्ते । तदाऽस्याऽस्मिन् व्याख्यानं नावश्यकम् । ३ 'पनीतस्य' ४ 'त्वाश्रय' ।

नान्यस्य सुपि' ॥ क्व मा भूत् ? ॥ गीर्षु धूर्षु ॥ [रो सुपि] ।

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ।८।३।१७

॥ * ॥ अशग्रहणमनर्थकमन्यत्राऽभावात् ॥ * ॥ अशग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् ? ॥ 'अन्यत्राऽभावात्' । न ह्यन्यत्र रुरस्त्यन्यदतोऽशः ॥

ननु चायमस्ति—छन्दःसु पयःस्विति ॥ किं पुनः कारणं सुप्परस्य रुरुपादीयते न पुनरयं वृक्षस्तत्र वृक्षस्त्वत्रेति ? ॥ अन्यत्र विधेर—विसर्जनीये कृते न भविष्यति ॥ इहापि तर्हि विसर्जनीये कृते न भविष्यति—छन्दःसु पयःस्विति ॥ स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति ॥ ननु चेहापि स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति—वृक्षस्तत्र वृक्षस्त्वत्रेति ॥ अनल्विधौ स्थानिवद्भाव. ॥ अथाऽयमल्विधिः स्था-

प्र.] मित्यादौ विध्यर्थं कस्मादारम्भो न भवति ? । 'रुरि'त्यनुवृत्त्या स्वपदे सुपो ग्रहणात्, न च सप्तमीबहुवचनादन्य उरादिः सुबस्तीति तस्यैव ग्रहणाद्विध्यर्थानुपपत्त्या नियमार्थ आरम्भः । रोरेवेति । 'रोः सुप्येवे'ति तु नियमो न भवति, 'हलोऽनन्तराः संयोग' इत्यादिनिर्देशात् । [रो. सुपि] ।

भोभगो । अन्यत्राऽभावादिति । यत्राऽशोऽन्य रुर्भवति तत्र 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मिति यत्वस्याऽसिद्धत्वाद्विसर्जनीयेन भाव्यमिति तस्यैव रुत्वमित्यर्थः ।

स्थानिवद्भावादिति । ननु च रोरुकारस्यानुबन्धत्वादेव स्थानी नाल्विधित्वा-त्स्थानिवद्भावेन न भाव्यम् । उच्चारणकाले य श्रुतः स स्थानित्वेनाश्रीयते

उ] रोः सुपि । विध्यर्थ इति । कथं चिदपि विध्यर्थत्वे असंभवति नियमो न युक्त इति भाव । विध्यर्थानुपपत्त्येति । विधिरूपस्यार्थस्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १६ ॥

भो भगो अघो । भाष्ये—अन्यत्वं कुत स्यादित्याशङ्क्याह—अन्यदतोऽश इति । भाष्ये—छन्दःस्विति । अत्र हि 'रो सुपी'ति विसर्गः । तत्र रो स्थानित्वेन स्थानिवद्भावेन रुत्व दुर्लभं । वृक्षस्त्वत्रेत्यत्र तु 'खरवसानयो'रिति रेफस्य विसर्गः । न हि तस्य स्थानिवद्भावेन रुत्व दुर्लभम् स्थानिभूताल्धर्मत्वात् । स्थानिभूताल्धर्माश्रये कार्ये निषेध इति भाव. । अनल्विधित्वादिति । अन्यानिवृत्तोऽयं विसर्गविधि न तु स्थानिक इति,—अत्रापि स्थान्यल्धर्मत्वाद्विसर्गस्य रुत्व दुर्लभमिति भाव । इति मन्यत इति । सिद्धान्त्येवं मन्यत इत्यर्थः । इदमेवाभिप्रेत्य 'विशिष्ट होऽनन्याश्रयत्वे ?? नाने'ति स्थानिवत्सूत्रभाष्ये उक्तमिति अयं सिद्धान्त एव । नियमसूत्राणि वाक्यार्थमर्यादया विधायकान्येव, आर्थिकस्तु निषेध इति पक्षच्छाया भाष्ये ध्वनितम् । भाष्ये—ननु चेहापि स्थानिवद्भावादिति । स्थानि-

१ इति क्वचित् । २ 'इत्यादिनिर्दे' ।

च्छक्यमरग्रहणमवक्तुम् ? ॥ बाढं शक्यम् ॥ अल्विधिस्तर्हि भविष्यति ॥ कथम् ?॥ इदमस्ति 'रो रि'ति । ततो वक्ष्यामि—'खरवसानयोर्विसर्जनीय'—'र' । ततो 'रा सुपि' । 'विसर्जनीयो र'इत्येव ॥

उत्तरार्थं तर्ह्यरग्रहणं कर्तव्यं,—'हलि सर्वेषां',—हल्यशीति यथा स्यादिह मा भूत्—वृक्षवयतेरप्रत्ययो—वृक्षव्करोति ॥ [भोभगोअघो] ॥

प्र] न तु प्रतिपत्तिकाल इति मन्यते । अल्विधिस्तर्हीति । रेफ एव स्थानी, किं तु नाह्वशेषणं, रोर्या रेफस्तस्य विसर्जनीय इत्यर्थः । ततो वक्ष्यामीति । व्याख्यास्यामीत्यर्थः । वृक्षवयतेरिति । केचिद्वृक्षवन्तमाचष्ट इति णिचि टिलोपे च रूपमित्याहुः । तदयुक्तम् । इष्ठवद्भावान्मतुपो लुका भाव्यं, न टिलोपेन तस्माद्वृश्चतेर्वृक्षः वृश्चतीति क्विप्, सम्प्रसारणे कृते वृश्वृक्षमाचष्ट इति णिचि टिलोपे च क्विप्प्रत्ययः क्रियते । क्विपि तु सत्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वृश्चति ग्रहणेन ग्रहणाद्वकारस्य सम्प्रसारणं स्यात्, लोपो व्योर्वली ति लोपो वा । न च णिलोपस्य स्थानिवद्भावः 'क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसङ्ख्यान'मिति प्रतिषेधात् । विचि तु णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वलोपो नास्ति, 'हलि सर्वेषा'मित्यनेन तु वलोपे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्वलोपः स्यादिति हल्विशेषणार्थमरग्रहणं क्रियते । केचित्तु वृक्ष वेति पक्षवी, वृक्षव्य

उ] भूतोऽस्मात्प्रवृत्तिधर्माश्रयो नायमल्विधिः, समुदाये वर्तमानस्य शब्दस्य निमित्तत्वात्तद्वत्येवात्रापि स्थानिवत्त्वमिति भावः । उत्तरम्—अनल्विधाविति । उक्तं आशयः । विसर्जनीय इत्यर्थ इति । एवञ्च रो सुपी ति सूत्रेऽपि रेफस्यैव स्थानित्वे[1]मित्यल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाभाव इति भावः । न टिलोपेनेति । मतुब्लुकष्टिलोपापवादत्वादिति भावः । ननु णौ परतस्तत्प्रकृतिभूतप्रातिपदिकस्य लोपविधानेन वृश्वने स्थानित्वे मानाऽभावादकारे वृश्चनिवृत्तस्य दुर्लभत्वात्सम्प्रसारणाऽप्राप्तिः । न च छिन्नपुच्छश्वन्यायेन वृश्चतित्वं । सहृदयवाक्यगमेन वृश्चनित्वाऽप्रत्यभिज्ञानात् । एतेन सम्प्रसारणेति पत्वं स्यादित्यपास्तम् । न च पदस्येत्यधिकारेण वृश्चान्तत्वस्यापि निमित्तत्वाच्च स्थानिवत्त्वं न सुलभम् । झला जशोऽन्त इत्यं[2] तग्रहणेनेट्स्वेपु पदस्येत्यस्य वैयधिकरण्येनैवान्वयादत आह—लोपो व्योरिति । इद च तदपवादस्य ऊठ उपलक्षणम् । न च णिलोपस्येति । न च पदान्तविधित्वं प्रातिपदिकादेव णिजुत्पत्त्या पदान्तत्वाऽभावात् लोपस्य चरमावयवत्वाभावाच्च । क्विलुगिति । क्वौ लुप्त वा णौ विधेरित्ति भावः । विचि त्विति । अन्तर्भूतणिजाश्रयवलोपस्तु न, बहिर्भूतणिनाद्यपेक्षटिलोपादेरसिद्धत्वात् । अत्र अन उपधाया इति वृद्धिप्राप्तेराह—चेतेर्वेति । अत्र

[1] स्थानित्वं । [2] त्यन्ते ।

ओतो गार्ग्यस्य ।८।३।२०।

किमर्थमिदमुच्यते न 'लोपः शाकल्यस्य'त्येव सिद्धम् ? ॥

॥*॥ ओकाराल्लोपवचनं नित्यार्थम् ॥-॥ ओकाराल्लोपवचनं क्रियते । किमर्थम् ? । 'नित्यार्थम्' । नित्यार्थोऽयमारम्भः ॥ [ओतो गार्ग्यस्य] ॥

उञि च पदे ।८।३।२१।

पद इति किमर्थम् ? ॥ तन्त्र उतं, तन्त्रयुतं, तन्त्र उतम् ॥

॥ ॥ पद इति शक्यमवक्तुम् ॥ ॥ [पदे इति शक्यमवक्तुम्[3]] । कस्मान्न भवति–तन्त्रे उतं तन्त्रयुतं तन्त्र उतमिति? ॥ 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति ॥ उत्तरार्थं तर्हि पदग्रहणं कर्तव्यं–'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्य'मित्यपदे मा भूत्–दण्डिना शार्ङ्गिणा ॥ [उञि च पदे] ॥

प्र]मात्रच इति पूर्ववण्णिनादि । अथ वकारे परतो 'लोपो व्योर्वली'ति लोपः कस्मान्न भवति ? । न च गिरोऽस्य स्थानिवद्भावोऽस्ति, पदान्तविधौ तन्निषेधात् । नैष दोषः । पदान्ते विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधो, न च लोपः पदान्तस्तस्याऽभावस्यलात् । अदग्रहणाऽनुरोधेन चैतद्भाष्यकारेणोदाहृतम् । तथा हि लणित्यत्रोक्तं 'न पदान्ता हलोऽण सन्ती'ति । [भोभगोअघो] ।

ओतो गा । **किमर्थमिति** । लोपः शाकल्यस्य'त्यनेन पाक्षिकः सिद्ध एव लोपोऽनेनापि गार्ग्यस्य मतेन लोपो नान्येषामिति विकल्पेनैव विधेय इति प्रश्नः । **ओकारादिति** । गार्ग्यं ह्यस्या स्मृतावोतो नित्यमेव लोपं स्मरतीति पाणिनिरपि तथैवेच्छति । एवञ्च भो अत्रे'ति नित्यं भवति, न तु 'भो यत्रे'ति ॥

उञि च पदे । अयमपि नित्याऽर्थो योगः । [उञि च पदे] ।

उ] टिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिरिति भावः । **पदान्तविधाविति** । विनन्तोत्तरद्वय पदत्वमिति भावः । **पदान्ते विधीयमान इति** । विधिशब्दो भावसाधनः अन्तशब्दश्चावयववाचीति भावः । **अनुरोधेन चेति** । एवञ्चेदं भाष्यं पूर्वपक्षेणेदमुक्तिः । 'हलि सर्वेषा'मित्यनन्तरं भोसादिमाद्यवर्णेण 'रोरी'त्यस्यानुवृत्त्या च रस्थानिकयस्यैव लोपादित्यपि बोध्यम् । [भोभगोअघोअपूर्वस्य] ॥

ओतो गार्ग्यस्य । **इति प्रश्न इति** । न च स्वमतप्रच्युत्यभावादेदं गार्ग्यशाकल्याभ्यां लोपस्यैव स्मृत्या तद्वाक्येऽन्यग्रहणेन तयोरग्रहणादिति भावः । [ओतो गार्ग्यस्य] ॥

उञि च पदे । **भाष्ये दण्डिनेति** । न च पदस्येत्यविकारेण विभक्तिविपरिणामेन च ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो विधीयमानो ङमुट् कथमत्र प्राप्नोति

१ इदं क्वचिन्न । २ इदं भाष्यमित्यन्ये । ३ इदं क्वचिन्न ।

हे मपरे वा ।८।३।२६।

॥ * ॥ यवलपरे यवला वा ॥ * ॥ यवलपरे हकारे यवला वेति वक्तव्यम् । किं ह्यः किँय्ँह्यः । किं ह्वलयति । किँव्ँह्वलयति । किं ह्लादयति । किँल्ँह्लादयति । [हेमपरे वा] ।

ङः सि धुट् ।८।३।२९। नश्च ।८।३।३०।
शि तुक् ।८।३।३१। ङ्णोः कुक्टुक् शरि ।८।३।२८।
ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ।८।३।३२।

इह धुडादिषु केचित्पूर्वान्ताः क्रियन्ते केचित्परादयः । यदि पुनः सर्व एव पूर्वान्ताः स्युः सर्व एव वा परादयः कश्चात्र विशेषः ? ॥ * ॥ धुडादिषु ष्टुत्वणत्वप्रतिषेधः ॥ * ॥ धुडादिषु सत्सु ष्टुत्वणत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । ष्टुत्वस्य तावत्–श्वलिट्त्साय मधुलिट्त्साय । 'ष्टुना ष्टु'रिति ष्टुत्वं प्राप्नोति । परादौ पुनः सति 'न पदान्ताट्टोरनाम्'इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । णत्वस्य कुर्वन्नास्ते कृषन्नास्ते । 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' इति णत्वं प्राप्नोति । परादौ पुनः सति 'पदान्तस्य न' इति प्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥ सन्तु तर्हि परादयः ॥ * ॥ परादौ छत्वषत्वविधिप्रतिषेधः ॥ ॥ यदि परादयश्छत्व

प्र] ङः सि धुट् । योऽयमिह पूर्वान्तपरादिविचारः स शास्त्रलक्षणस्यार्थस्य लौकिकस्य निरोगाऽभावात् कृतः । ततो यदेके चोदयन्ति–'पूर्वान्तपक्षे हि तत्सहितेन पूर्वेणाऽर्थः प्रत्याय्यः परादिपक्षे हि तत्सहितेन परेण पदेनेत्ययुक्तो विचार' इति । तदसम्बद्धम् । सत्यप्यस्मिन् भेदे संहितायां वाक्यार्थाऽभेदात् ।

उ] इमनस्य पदत्वाभावादिति वाक्यं वैयधिकरण्येनानुवृत्तस्यान्वयोपपत्तौ विभक्तिविपरिणामे मानाभाव इत्याशयः । एवञ्च पदग्रहणमपि अन्तग्रहणपदाधिकारस्य विशेषणत्वज्ञापकं बोध्यम् । भाष्येऽनुक्तमपि सूत्रप्रयोजनं दर्शयति–अयमपीति ।

हे मपरे वा । धातिवत्र यवला निरनुनासिका एव विधीयमानत्वात् । उदाहरणेषु सानुनासिकत्वन्तु लेखकप्रमादादित्याहुः । [हे मपरे वा] ॥

ङः सि धुट् । स्थितलक्षणस्येति । स्थितम्–अप्रच्युतं लक्षणं–स्वरूपं यस्य सः । कोऽसौ ? लौकिको वाक्यार्थरूपस्तस्यैव प्रकृतिप्रत्ययौ पदानां चावापोद्वापलक्षणो बुद्ध्या पृथक् निष्कृष्य कल्पितोऽर्थो न तु स्थितलक्षणः । स हि आगमादेशादिभिरन्यत्राऽन्यथोपकल्पित इति भावः । संहितायां–प्रकृतिप्रत्ययोः पदानाञ्च विभागाऽभावकाले । वाक्यार्थाऽभेदादिति । वक्तव्यमेवास्मिन्मते बोधकत्वात्, अस्मिन्भेदे निष्फल इत्युक्तेरिति भावः ।

१ निरनुनासिकः पाठः क्वचित् । २ न्द क्वचित् । ३ धुडादिषु पा० । ४ प्रतिषेधो

विधेयं, षत्वं च प्रतिषेध्यम् । छत्वं विधेयम्—कुर्वञ्छेते कृषञ्छेते । यदि तच्छश्छोटीति 'झय पदान्ता'दित्येवं तत् ॥ किं पुनः कारणं—'झय पदान्ता'-दित्येवं तत् ? ॥ इह मा भूत् 'पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शि'न्निति । षत्वं च प्रतिषेध्यं–प्रत्यङ्क्सिञ्च उदङ्क्सिञ्च । 'आदेशप्रत्यययो'रिति षत्वं प्राप्नोति । पूर्वान्ते पुनः सति 'सात्पदाद्यो'रिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति । तस्मात्सन्तु यथान्यासमेव केचित्पूर्वान्ताः केचित्परादयः । अयं तु खलु शितुक्छत्वार्थं नियोगतः पूर्वान्तः कर्तव्यः । तत्र कुर्वञ्छेते कृषञ्छेते इति 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' इति णत्वं प्राप्नोति ॥ नैष दोषः श्रुत्वे योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति 'क्षुभ्नादिषु च' । [क्षुभ्नादिषु] न णकारो भवति । ततः—'स्तोः श्चुना' । स्तोः श्चुना सन्निपाते न णकारो भवति ॥ ततः—'श्चुः' । श्चुश्च भवति स्तोः श्चुना सन्निपाते ॥ [८ सि धुट्] ।

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ।८।३।३२।

॥ * ॥ ङमुटि पदादिग्रहणम् ॥ * ॥ ङमुटि पदादिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्–दण्डिना शाकटिनेति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यं ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ 'पदा'दिति वर्तते ॥ एवमपि–परमदण्डिना परमच्छत्रिणेत्यत्र प्राप्नोति ॥

प्र] नियोगत इति । परादौ छत्वं न सिध्यतीति वचनादवश्यं पूर्वान्तः कर्तव्य इत्यर्थः । तत्र नकारस्याऽपदान्तत्वाण्णत्वप्रसङ्गः । न च 'नश्चापदान्तस्य झली'ति नकारस्याऽनुस्वारे परसवर्णे च रूपं सिध्यति । अनुस्वारे कर्तव्ये तुकोऽसिद्धत्वात् । श्चुत्व इति । णत्वप्रतिषेधे श्चुत्वमाश्रयासिद्धम् । [८ सि धुट्] ।

उ] धुगे विधायकभेदेन भेदमवलम्ब्य ङुट् धुट् तुगेऽवलम्ब्य च भाष्ये केचित्परादय इति बहुवचनम् । वचनादिति । यथान्यासं वचनादित्यर्थः । अपदान्तत्वादिति । परादौ तु पदान्तत्वेन 'पदान्तस्य ने'ति णत्वप्रतिषेधसिद्धिरिति भावः । ननु पूर्वस्मिन् णत्वप्रतिषेधे कर्तव्ये परस्य श्चुत्वस्याऽसिद्धत्वात्कथं सिद्धचेदत आह–णत्वप्रतिषेध इति ।

ङमो ह्रस्वादचि । भाष्ये पदादिग्रहणमिति । पदादेरचः इत्यर्थः । अचि इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । यद्यपि पदस्येत्यनुवृत्तस्याऽचानि विशेषणं तथा च 'तस्मान्नुड्चो'रित्यादाविवादे पदस्येत्यर्थेनापि व्यवहारः सम्भवति तथापि यत्र विशेषणे विशेष्ये च सप्तमी तत्रैव यस्मिन्विधिरिति न्यायप्रवृत्तेस्तदादिग्रहणार्थोऽसम्भव इति भावः । अतएव 'पुंसि'त्यादौ धुडादिसिद्धिः । अन्यथा सादेः पदस्यैव स्यात् । अतएव आर्धधातुकस्येति सूत्रे वलादेरित्यादिग्रहणं चरितार्थम् । अन्यथा वलादेरेव वदेत् । पदादिति वर्तत इति । एवञ्च

१ इदं क्वचिन्न । २ इदं लुप्तम् ।

'पदस्ये'ति वर्तते 'ङम' इति च नैषा पञ्चमी ॥ का तर्हि ?॥ सम्बन्धषष्ठी । 'पदान्तस्य ङमो ङमुड्भवती'ति ह्रस्वादुत्तरस्याऽची'ति ॥ यदि ङम एव ङमुट् क्रियते कुर्वंश्चास्ते कृषंश्चास्ते,—'रषाभ्यां नो णः समानपदे' इति णत्वं प्राप्नोति ॥ 'पदान्तस्य ने'ति प्रतिषेधो भविष्यति ॥ 'पदान्तस्ये'त्युच्यते नैष पदान्तः ॥ पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्रहीष्यते ॥ एवमपि न सिध्यति ॥

नैष दोषः । उक्तमेतत्—'उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवती'ति ॥ एवमपि पदादिरिति वक्तव्यं, यदि तत्र ह्न, 'प्राक् सुपि कुत्सना'दित्येव तत्र ॥ एवं तर्हि ङम एवायं ङमुट् क्रियते ॥ कथम् ?॥

प्र] ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् । एवं तर्हीति । ङमः पदस्य विशेषणात्तदन्तविधिना ङमन्तस्य पदस्यागमो विधीयमानो 'दण्डिन'त्यादौ ङमन्तस्याऽपदत्वान्न भवति । यद्येव पदस्यादिर्ङमुट् प्राप्नोति । नैष दोषः । 'ह्रस्वा'दित्यनेन ङमा क्रियेते 'ङमन्तस्य पदस्य ह्रस्वात्परो यो ङम् तस्य ङमुड्भवती'ति' । नचेति । न हि पदस्येयेतद्विशेष्यं किं तर्हि, विशेषणमिति तदन्तविध्यभावाद्दण्डिनेत्यादौ

उ] ङमन्तपदात्परस्याऽच इत्यर्थेन दण्डिनेत्यादौ न दोष । दण्डिनित्यस्य भेन्यादिति तात्पर्यम् । एवमपीति । अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वमिति भाव । सिद्धान्त्येकदेश्याह उक्तमेतत्—उत्तरपदत्वे चेति । अत्राऽपदादीनि पर्युदासेन पदान्तविधावस्य प्रवृत्त्या न लुमतेति सूत्रस्य भाष्यमतानुसारेण अत्र प्रवृत्त्यभावात् मापकुमवापनेत्यादौ णत्वस्य पद व्यवायेऽपीति निषेधसिद्धये यत्र उत्तरपदस्य कार्यित्वं तत्रैव तत्प्रवृत्तश्च नैष सिद्धान्त्युक्ति । एतत्सम्व्याख्यानप्रकारोऽपि तद्भाष्य उक्तो योगविभागस्य इष्टसिद्धयर्थतया पदान्तविधिविषय एवेति न दोष इति बोध्यम् । नैयट ह्रस्वात्परस्यानन्तरं ङमा क्रियते इति पाठ । अर्थात्सिद्धमिति तदय । ङमन्तस्य पदस्य ह्रस्वादिति । पदस्येत्यवयवषष्ठी । 'ङम'इति च तद्विशेषण । ङमन्तपदावयवस्य ह्रस्वात्परस्य ङमुडित्यर्थ । ह्रस्वात्परश्च प्रत्यासत्त्या परिशिष्टो ङमेवेति भाव । भार्गवे णत्वं प्राप्नोतीति । आगमस्यैवेति भाव । भाष्ये—पदान्तभक्त इति । अयं भाव — पदागमाः तद्धर्मत्वम् — आगमो यद्धर्मवैशिष्ट्येन भासते आगमस्याऽपि तद्धर्मवैशिष्ट्येन ग्रहणमिति स गृह्यते येन धर्मेण तेन तद्भूतागमानामपि ग्रहणमित्यस्यार्थः परिभाषायाः । स येन शब्देन गृह्यते तेन तद्विशिष्टस्य ग्रहणमिति चेति । एतेन 'पदागमा' इति परिभाषया समुदायस्य पदान्तत्वेऽपि तदागमनदारस्य तत्त्वाभाव । नत्व नु तस्यापदस्येति अयुक्तम् । न हि पदस्येति । विशेष्यत्वे ह्रस्वात्पर

1 'भवतीति' पा० । 2 पदान्तस्येति प्रतिषेधो भवि पा० । 3 इति क्वचिन्न । 4 'प्राहपि' । 5 'ङमुट् क्रय । 6 'कृषदवा ।

किं कारणम्? ॥ उक्तमेतत्—'न वा पदाधिकारस्य विशेषणत्वा'दिति। [तेन दण्डिना शकटिनेत्यत्र प्राप्नोति] ॥ एवं तर्हि पद इति वर्तते ॥ क्व प्रकृतम्? ॥ 'उञि च पदे' इति ॥ [ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ।]

मय उञो वो वा ।८।३।३३।

किमर्थं 'मय उत्तरस्य उञो वो वे'त्युच्यते नेको यणचीत्येव सिद्धम्? ॥ न सिध्यति। 'प्रगृह्यः प्रकृत्ये'ति प्रकृतिभावः प्राप्नोति ॥ यदि पुनस्तत्रैवोच्येत—'इको यणचि मय उञो वे'ति? ॥ नैवं शक्यमिह हि दोषः स्यात्—'किम्वावपन महत्'। 'मोऽनुस्वारो हली'त्यनुस्वारः प्रसज्येत। एवं पुनः सत्यसिद्धत्वान्न भविष्यति ॥ [मय उञो वो वा] ॥

प्र] ङमुट्प्रसङ्गः। एवं तर्हीति। तत्सम्बन्धानुवृत्त्या च पूर्वयोगेष्वसम्बन्धाद्दण्डिन्नित्यादौ ङमुडागमाऽपि भवन्ति। [ङमो ह्रस्वादचि]

मय उञो वो वा। किमर्थमिति। 'उञ' इति योगविभागेन शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञाविधानापक्षे यणादेशः सिद्ध इति प्रश्नः। प्रगृह्य इति। 'उञ' इत्यनेन विकल्पेनानुवर्तनादनितिपरस्योञो निपात एकाजनाङिति नित्यं प्रगृह्यसंज्ञा। यदि पुनरिति। यण्ग्रहणानुवर्तनाद्ग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भावः। एवं इति। अनुस्वारे कर्तव्ये यणस्याऽसिद्धत्वादनुस्वाराऽभावः, इतिपरत्वाऽभावात्। यदा त्वितिपर उञ् भवति तदा 'किं विति' 'किम्विति' 'किमु इति' 'किमूँ इति' इति रूपचतुष्टयं भवति। प्रगृह्यसंज्ञाऽभावपक्षे वस्यासिद्धत्वाद्यणादेशे सत्यनुस्वारो भवति। प्रगृह्यसंज्ञापक्षे त्वनेन वा वत्वम्। 'उ' आदेशस्यापि स्थानिवद्भावादान्तरतम्यादनुनासिके प्राप्ते वकारे सति रूपपञ्चकमनेन भवत्यमित्याहुः।

उ.] ...मन्त्रपदाऽचि ङमुण्नित्यमथ स्यात् ... इति महद्दोषाऽनिष्ट स्यादिति भावः। एव च 'एकापरौ' यौ ङम् पदावयवत्वस्य ङमुण्नित्यं दण्डिनेत्यादौ दोषप्रसङ्गः। पदाव यवङम् परत्वाच्च इत्यर्थेऽप्यत्र दोष एव। विभक्तिविपरिणामेन 'ङमन्तपदात्परस्य' त्यर्थस्तु न युक्तो विभक्ति(वि)परिणामे मानाऽभावात्। तत्पक्षेऽपि परनर्दन्देत्यादौ दोषवारणाय पद इत्यनुवृत्तिः। उत्तरपदत्वे चेदस्य तु नात्र प्रवृत्तिरित्युक्तम्। ['ङमो ह्रस्वादचि']।

मय उञो वा वा। ननु प्रगृह्यत्वात् कथमिको यणचीत्यनेन यणित्यत आह—उञ इतीति। नित्यमिति। तथा च शङ्कु अस्तु एतिरित्यादौ पक्षे वत्वं न स्यादिति भावः। इत्याहुरिति। विधौ... ...प्रहणेन यण्—

---

१ अयं पाठ क्वचित्। २ 'वोच्येत' पा०।

विसर्जनीयस्य सः ।८।३।३४।

इह कस्मान्न भवति–वृक्ष प्लक्ष इति॥ 'संहिताया'मिति वर्तते॥ एवमप्यत्र प्राप्नोति॥ किं कारणम्?॥ 'परः संनिकर्षः संहिते'त्युच्यते स यथैव परेण परः संनिकर्ष एवं पूर्वेणाऽपि॥ एवं तर्ह्यनवकाशाऽवसानसंज्ञा संहितासंज्ञां बाधिष्यते॥ अथ वा संहितासंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते,–'साधीयो यः परः संनिकर्ष'इति॥ कश्च साधीयः?॥ यः पूर्वपरयोः॥

यद्येवाऽनवकाशाऽवसानसंज्ञा संहितासंज्ञां बाधतेऽथापि संहितासंज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञायते उभयथा दोषो भवति। इष्यन्ते हृत उत्तरमेव

प्र] विसर्जनीयस्य। इहेति। स्थानिमात्रं निर्दिष्टं न तु निमित्तविशेष इति प्रश्नः। संहितायामिति। पौर्वापर्यमकालव्यपेतं संहिता न चाऽत्र परमस्तीति संहिताया अभावः। अन्यथा दोष अग्नेरागच्छेत्यसंहितायामपि इकः पूर्वेणाच परेण च संहितास्तीति यण प्रसज्येत। एवमप्यत्रेति। विशेषानुपादानादिति भावः। इको यणचीत्यत्र तु स्थानिनिमित्तयोरुपादानात्तयोरेव संहिता गृह्यते। एवं तर्हीति। एकसंज्ञाधिकारो सामान्यविहिता संहिता संज्ञाविशेषविहितयाऽनया संज्ञया बाध्यते। ननु संनिकर्षभेदाद्बाधानुपपत्तिः, परस्य संनिकर्षस्य संहिता संज्ञा, अवसानसंज्ञा तु विरामस्य वर्णस्य विरतेर्वा। उच्यते। संहितावसानयोरेकवर्णविषयत्वाद्धात्वर्थत्वाच्च संज्ञानां संज्ञयोरप्येकविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावं मन्यते। अथ वेति। संनिकर्षे संहितत्वेन सिद्धे परशब्दः प्रकर्षगत्यर्थं उपादीयते तेन पूर्वापरविषयः संनिकर्षः संहितासंज्ञो भवति। यद्येवमिति।

उ] विषये गुणानां भेदाय क्रमेण चेयमपि अनयैव सत्त्वे सत्यनुनासिकः स्वरः अनयैव संज्ञया सति निर्देशः सह इति अन्यथा नियोऽनुनासिकः स्यात्। [सय उ सो वो धा]।

विसर्जनीयस्य सः। संहितायामित्यनुवृत्त्याऽतिप्रसङ्गनिवृत्तिं दर्शयति–पौर्वापर्यमिति। इह हि स्थः वाक्यक्रमोस्ति। ननु वृक्ष इत्यत्रापि पूर्वेण संहिताऽस्तीत्यत आह अन्यथेति। असंहितायामपीति। कालव्यवायेऽपीत्यर्थः। दधात्यामेऽपि संनिकर्षः परः। भयमपि त्वत्र तु पूर्वपरयोरित्यर्थ लाभ इति भावः। ननु पूर्वेण संहितायां दधि अत्र दधाऽसंहितायामपि सत्त्वेन यणादेशविरहे आह–इको यणचीत्यत्रापीति। विरामस्येति। वर्णस्येति भावः। विरतेर्वेति। भावघञिति भावः। प्रकर्षगत्यर्थ इति। कार्यिणः पूर्वस्य परेण संनिकर्ष इत्यर्थः। दधत्येऽभ्युपगमवाद इत्याह–संनिभे

1 पूर्वेणेति पा०।

साने संहिताकार्याणि, तानि न सिध्यन्ति–'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इति ॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवती'ति यदयं 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इत्याह । इतरथा 'खरवसानयोः सो भवती'त्येव ब्रूयात् । तच्चे लघु भवति, 'विसर्जनीयस्य सः' इत्येतच्च[2] न वक्तव्यं भवति ॥ अवश्यं 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यत्र प्रकृतिनिर्देशार्थं विसर्जनीयग्रहणं कर्तव्यम् ॥ अथेदानीमेतदपि रसौ[3] विध्यर्थं पुरस्तादपकृष्यते[4]–'खरवसानयोः सः' इत्यत्रैव, एवमपि 'कुप्वोः ≍क≍पौ चे'त्ये

प्र.] मन्निमेदात्मन्त्रयोर्बाध्यबाधकभावोऽनुपपन्न इति भावः । अणोऽप्रगृह्यस्येति । 'नावसाने' इति तत्रानुवर्तते, संहिताधिकारस्योत्तरार्थत्वस्यानुवर्त्यं । तोलीति पर-सवर्णाऽसंहितायां मा भूदित्येवमिति तनानीति । ततश्च संहितावसानोभयाश्रयोऽनुनासिको दधि मधु इत्यत्र सिद्धो भवति । यदि तु सत्यपि बाध्यबाधकभावे यत्नैवाव-सानाश्रयं कार्यं तत्रैव संहिताग्रहणेनाऽसम्बन्धः, उत्तरत्र त्वनुवृत्तिरेव तदा न कश्चिद्दोषः । किं तु प्रतियोगिना विच्छिन्नस्य संहिताग्रहणस्योत्तरत्रोपस्थानं सन्दिग्धमेवेति भिन्नविषयत्वात्समावेश एवानयोः सञ्ज्ञयोरेष्टव्य इति भाष्यकाराभि-प्रायः । प्रकृतिनिर्देशार्थमिति । स्थानिनिर्देशार्थमित्यर्थः । अन्यथा रस्य शर्परे विसर्जनीयः स्यात् । अथेदानीमिति । एवमत्र (सूत्र)सन्निवेशः क्रियते–'रोरि' 'खरवसानयोः सः' 'रो सुपि' 'शर्परे विसर्जनीयः' इति । तत्र 'शर्परे' इत्यत्र 'र' इति वर्तते न तु 'रो'रिति । एवमपीति । यदि 'रो सुपी'त्यस्यानन्तरं 'शर्परे विसर्जनीयः' 'वा शरि' 'कुप्वोः ≍क≍पौ चे'त्यादि 'र'स्थानिकाऽभिधानार्थं

उ.] दादिति । नन्वणोऽप्रगृह्यस्येत्यत्र संहिताऽधिकाराभावे को दोषोऽत आह–संहिताधि-कारेति । सत्यपि बाध्यबाधकभावे इति । पूर्वपरयोः सन्निकर्षपर्यन्तैव वा संहितेत्यपि बोध्यम् । नहि तथैवाश्रीयतामत आह–किन्त्विति । प्रतियोगिनेति । विरोध्यर्थ-प्रतिपादकेन 'अवसाने' इत्यनेनेत्यर्थः । परेतु व्यवधाना[illegible]पि [illegible]धिकारेषु न मण्डूकप्लुतिः । सदातोऽनो यायेन तेषामधिकार[illegible]मवाच्य । विषयभेदेऽपि सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति न्याय्य[illegible] प्राप्तो येन, अवसानकार्यं[illegible] पाठस्या-स्यौदा[illegible]दिति सूत्र[illegible]विषयम्, अनयोस्तु लोके[illegible] वेदन्यायौ[illegible]भावेन न बाध्यबाधकभाव इति भाष्याशयः । 'अणोऽप्रगृह्यस्ये'[illegible] अवसानविसर्गस्याऽपि, तस्याऽपि संहिताऽधिकारे पाठादित्याह । ननु रोरितीति । तेन 'पुनः स्वरङ्कि'रित्यादौ विसर्जनीयसिद्धिः । ननु यत्नमपि रस्यैव विधेयः, तत्राह–तदा

१'न' भाष्ये क । २'रुत्वं न' दि पा० । ३'[illegible]' दि पा० । ४'[illegible]' पा० । ५'कृष्यते' पा०

वमादिनाऽनुक्रमणेन व्यवच्छिन्न 'भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि'त्यत्र रुग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥ एवमप्येक विसर्जनीयग्रहणं व्याजो भवति । सोऽयमेव लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्गरीयांसं यत्नमारभते तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवती'ति ॥ एवमप्यनैकान्तिकं ज्ञापकम्, एतावज्ज्ञाप्यते 'न सर्वस्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवती'ति, तत्र कुत एतदिह भविष्यति–वृक्षस्तत्र प्लक्षस्तत्रेति, इह न भविष्यति वृक्षः प्लक्ष इति ॥

एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'नास्य विसर्जनीयस्य सत्वं भवती'ति यदयं 'शर्परे विसर्जनीय' इत्याह ॥ अथ वा 'हशी'ति वर्तते॥ क्व प्रकृतम्? ॥ 'हलि सर्वेषा'मिति ॥ यदि तदनुवर्तते 'मय उञो वो वा' 'हलि चे'ति

प्र.] पठित्वा 'भोभगो' इति यस्य रस्य स्थाने विधीयते तस्य 'स्वरत्रे'त्यादावपि प्राप्नोति, रुग्रहणस्य विच्छिन्नत्वात् पुनरुपादानं कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । एवमपीति । यथान्यासे त्रीणि ग्रहणानि भवन्ति द्वे विसर्जनीयग्रहणे तृतीयं सग्रहणम्, अन्यथान्यासे तु द्वे ग्रहणे–'स' ग्रहणं 'रु'ग्रहणं च। तत्र 'खरवसानयोः स' इति सग्रहणं 'खरवसानयोर्विसर्जनीय' इति विसर्जनीयग्रहणेन निर्मीयते, रुग्रहणं 'विसर्जनीयस्य स' इति 'स'ग्रहणेन। 'तत्र विसर्जनीयस्ये'ति विसर्जनीयग्रहणमधिकत्वाद्व्याजो भवति । अत्र क्षेपणार्थस्य घञि रूपं विक्षिप्यते तेन न पठितव्यं भवतीत्यर्थः । अथ वा व्याजोऽनृतमुच्यते । आनर्थक्यादनृतं भवति। न कर्तव्यं भवतीत्यर्थः । तस्मात्सर्वस्य विसर्जनीयस्य सकारो न भवति। यदयमिति । विपर्यये हि विज्ञायमाने पुरुषः त्सरुः' इत्यादौ सत्वाऽभावः

उ] स्वरत्रेति । निर्मीयत इति । परिकल्प्यत इत्यर्थः । ननु नरः प्लुत्वाहुरुणा कथ निमानमिति वाच्य, कुष्वोः ≍क ≍पौ चेत्यत्र खरवसानयो र इत्येव सिद्धे यथोद्देशपक्षगौरवानादरेणैव विसर्जनीयपदस्य सत्वेन वाक्यभेदपक्षगौरवस्याऽप्रयोजकत्वमित्याशयात् । न च कवर्गतृतीयादौ 'कुप्वो रिति अत्र न्यासे दुर्वार मण्डूकानुवृत्त्या खरेत्यस्य कुप्वोरिति सूत्र सबन्धेनाऽदोषात् । न चैवमपि गीर्भ्यामित्यादौ वा शरीति पाक्षिकविसर्गो दुर्वार । 'रो सुपी'ति चाऽनन्तरस्येति न्यायात्सस्यैव नियम । वा शरि त्यस्याऽसिद्धत्वाच्च । यथान्यासे तु वा शरीत्यस्य विसर्गस्थानिकत्वात् नियमेन विसर्गस्यैवाऽभावान्न दोष इति वाच्यम् । वा शरी त्यत्राऽपि रो सुपी'त्यनुवर्त्य वाक्यभेदेनाऽर्थाधिकारविषयत्वेन व्याख्यानान्नाऽदोषादिति भाव । घञीति । कर्मणि च म । यद्येनावदिति । विसर्जनं यदर्थं च

१ इद क्वचित्र। २ 'एतावान्' पा०।

स्याताम्—अद्भिः प्सात वासः क्षौमम् ॥ वचनाद्भविष्यत ॥

अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम्?॥ पुरुष त्सरुक ॥ तत्तर्हि वक्तव्य?॥ न वक्तव्यम्। यदेतद्विसर्जनीयस्य स इत्यत्र विसर्जनीयग्रहणमेतदुत्तरत्रानुवर्तिष्यते, तस्मिंश्च शर्परे विसर्जनीयोऽसिद्ध ॥ नाऽसिद्ध ॥ कथम्?॥ अधिकारो नाम त्रिप्रकार । कश्चिदेकदेशस्थ सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति।

प्र] त्वात्। वचनादिति। यदि 'शर्परे विसर्जनीय' इत्यस्य विसर्जनीयस्य ≍क≍पौ स्याता तदैतद्विसर्जनीयविधानमनर्थकं स्यात्। अस्तीति। यत्र कुप्वभ्यामन्य शर्पर. खरस्ति तत्र सकारापवादविसर्जनीयविधानमर्थवत्। कुप्वोस्तु शर्परयोर्विसर्जनीयस्य ≍क≍पप्रसङ्ग । यदेतदिति। 'विसर्जनीयस्य स' इत्यत्र सकारस्य स्थानी यो विसर्जनीय उपात्त स द्विविध सम्भवति, खरवसानलक्षण शर्परलक्षणश्च। तत्र 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति सत्व शर्परलक्षणस्याऽसिद्धत्वादितर सत्वस्य स्थानी विज्ञायते। स एव चेहानुवर्तत, तदथा वा शब्द इति स एवेह स्थानी गृह्यते। तत्र वचनप्रामाण्यादुत्सर्गे सत्वे कर्तव्येऽपवादयो ≍क≍पयोरसिद्धत्वाऽभावादप्रवृत्तौ सत्वा यथेष्ट सिध्यतीत्यर्थ । शर्परलक्षणश्च विसर्जनीय आदेशोऽपूर्वो विसर्जनीयस्य विधीयते न तु तस्यैव सत्वसाधनार्था प्रत्यापत्तिरिति दर्शनमाश्रित्यैतदुच्यते। प्रत्यापत्तौ हि विसर्जनीयस्य भेदाऽभावादयुक्तोऽनन्तरोऽर्थ स्यात्। ननु च वक्ष्यत्येतत्—'न योगे योगोऽसिद्ध किन्तु प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध'मिति, तत्रैकप्रकरणत्वात्सत्वे 'शर्परे विसर्जनीय' इत्यस्याऽसिद्धत्व नास्ति। नैष दोष । कार्यभेदात्प्रकरणभेदात्। एकेन हि सकारो विधीयते, अन्येन विसर्जनीय । कश्चिदिति। यद्यपि सर्वशास्त्रावज्वलन परि

उ.] स एवेति। स्वरितत्वेन तदर्थस्य तस्यैव शब्दस्योत्तरत्रोपस्थानादिति भाव । शब्दान्तरात्तदनुमानपक्षेऽप्याह—तदर्थो वेति। सति सम्भवे तदर्थ एव शब्द उत्तरत्रानुमीयते नार्थान्तरयुक्त इत्यर्थ । उत्सर्गे इति। सत्व प्राप्तेऽस्यासिद्धत्वादिति भाव । न तु सत्वसाधनार्थेति। तथाहि सति शर्परेऽत्वेव वदेत्। 'कुप्वो'रिति सूत्रेऽपि चेन सत्वेनेत्यनुकृष्य तत्सामर्थ्यात्पक्षे विसर्गसिद्धिरिति भाव । भेदाभावादिति। खरवसानलक्षणशर्परलक्षणयोरविशेषादुभयोरपि स्थानित्व स्यादिति भाव । एकप्रकरणत्वादिति। सर्वस्य विधेर्विसर्गस्थानिकत्वादिति भाव ।

कार्यभेदादिति। स्थानिभेदाऽभावेऽपीत्यर्थ । वस्तुतो 'योगे योगोऽसिद्ध' इत्येव सिद्धान्त इति चतुर्थपादे निरूपयिष्याम । सर्वशास्त्रावज्वलनमिति। तच्च यथोद्देश

1 इदं क्वचित्र।

यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माऽभिज्वलयति । अपरो[1] यथा—रज्ज्वाऽयसा वा बद्धं काष्ठमनुकृष्यते तद्वत् । अपरोऽधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ इति योगे योगे उपतिष्ठते । तद्यदैष पक्षः—'प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ' इति तदा हि यदेतद्विसर्जनीयस्य स इत्यत्र विसर्जनीयग्रहणमेतदुत्तरत्राऽनुवृत्तं सद् यत्सपद्यते । तस्मिंश्च शर्परे विसर्जनीयः सिद्धः । एवं च कृत्वा शर्परयोरेव कुप्वो ×क×पौ स्याताम्, वासः[2] क्षौममद्भिः प्सातमिति ॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । 'शर्परे विसर्जनीयः' । 'वा शरि' । ततः 'कुप्वोः' । कुप्वोश्च शर्परयोर्विसर्जनीयस्य विसर्जनीयो भवतीति ॥

किमर्थमिदम् ? ॥ कुप्वो ×क×पौ वक्ष्यति तद्बाधनार्थं । [ततः '×क×पौ च'] । ×क×पौ च भवतः । 'कुप्वो'रित्येव ।

प्र] भावाधर्मस्तथापि परार्थत्वसामान्याद्भेदाऽपरामर्शेनैतदुक्तम् । तद्वदिति । चकारेणेति भावः । प्रतियोगमिति । यस्य स्वरितत्वमासज्यते तत्सदृशानि शब्दान्तराणि योगान्तरेष्वनुमीयन्ते सादृश्यात्तु तत्त्वाध्यवसायः । योगान्तरोपयोग्यर्थस्य वा तस्यैवाऽनुमानम् । अर्थभेदात्स्वभिन्नस्यापि भेदावसायः । तत्र विसर्जनीयस्य स' इति लिङ्गाऽभावान्न परिभाषा, नाऽपि चकारेणोत्तरत्र स्थानिनोऽनुकर्षः । स्वरितत्वात्त्विह सम्बध्यमानोऽपि विसर्जनीयशब्दः सिद्धं विसर्जनीयं स्थानित्वेन प्रतिपादयतीति 'शर्परे विसर्जनीय' इत्यस्यैव ×क×पप्रसङ्गः । स

उ] पक्षे एकदेशस्य स्पष्टमेव कार्यकालेऽपि सर्वैः शास्त्रैरेकवाक्यतया परत्वादिनियामकदेशस्य पाठस्थानरूपस्यैव सत्त्वेन च एकदेशत्वमव्याहतमेव । भेदरपरामर्शेनेति । अभेदाऽध्यवसायान्नित्यर्थः । चकारेणेति । यथा त्रुटि च छ्प इत्यादौ चेन स्यम्नोरनुकर्षः । यस्य स्वरितत्वमिति । अत्र पक्षे योगान्तरेष्वर्थान्तरप्रतिपत्तिरुच्यते इत्यथ प्रत्यभिज्ञानु सादृश्यमूलेत्याह सादृश्यात्त्विति । अर्थभेदेऽप्येकशब्दत्वमिति पक्षमालम्ब्य प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिं परिहरति योगान्तरोपयोग्यर्थस्य वा तस्यैवेति । अत्र पक्षे शब्दान्तरव्यवहारः कथं तदाह—अर्थभेदात्त्विति । तद्यदैष पक्ष' इति भाष्येणाऽस्यैवात्र सम्भव इति दर्शयत इत्याह—तत्रेति । एवञ्च यद्यप्यर्थाधिकारे न दोषस्तथापि शब्दाधिकारपक्षे दोष एवेत्यर्थः । भाष्ये कुप्वो ≍क≍पौ वक्ष्यतीति । इदं सोऽपदादौ इण प "दुदुपधस्ये ति प्रकरणस्यैवोपलक्षणमिति कश्चित् । वस्तुतः सोऽपदादाविण प इत्यनयोः पाशकल्पककाम्येष्वेव प्रवृत्त्या तद्विषये शर्परयोः कुप्वोरसम्भवः । एवञ्च सत्त्वापत्तावजिह्वा

1 'अपर' पा० । 2 क्वचोदाहरणयोः पौर्वापर्ये विपर्ययः क्वचित् । 3 शर्परयोरिति क्वचिन्न । 4 इदं प्रामादिकम् । 5 योगान्तरे ।

'शर्परयो'रिति निवृत्तम् ॥ अथवा'शर्परे विसर्जनीय' इत्येतत् 'कुप्वो ≍क≍पौ चे'त्यत्रानुवर्तिष्यते ॥

सोऽपदादौ ।८।३।३८।

॥ * ॥ सोऽपदादावनव्ययस्य ॥ * ॥ सोऽपदादावनव्ययस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–प्रातः कल्पम् पुनः कल्पम् ॥ * ॥ रो काम्ये नियमार्थम् ॥ * ॥ रो काम्य इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ 'नियमार्थम्' । रोरेव काम्ये नान्यस्य । पयस्काम्यति ॥ क मा भूत् ? ॥ गीः काम्यति धूः काम्यति पूः काम्यति ॥*॥ उपध्मानीयस्य च ॥ * ॥ उपध्मानीयस्य च सत्त्वं वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ अयमु≍ब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते तस्य सत्त्वे कृते जश्भावे च 'अभ्युद्ग' 'समुद्ग' इत्येतद्रूपं यथा स्यात् ॥ यद्युपध्मानीयोपधः पठ्यते–उब्जिजिषतीत्युपध्मानीयस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति । दकारोपधे पुनः सति न न्द्राः संयोगादय' इति प्रतिषेधः

प्र]हि≍र≍पयो कर्तव्ययो सिद्ध । अथ वेति। योगविभागे प्रसक्तयो ≍र≍पयोर्निवृत्ति , अनुवृत्तौ तु प्रसङ्ग एव नास्तीति विशेष । [कुप्वो ≍क≍पौच]।

सोपदादौ । प्रात कल्पमिति । यद्यपि प्रात.शब्दोऽधिकरणवाची तथापि वृत्तिविषये शक्तिमद्वाचीति ईषदसमाप्त्या योग उपपद्यते । यथा दोषाभूत महर्दिवाभूता रात्रिरित्यादावभूततद्भाव । उपध्मानीयोपध इति । उपध्मानीयस्य पकारमन्तरेणोच्चारयितुमशक्यत्वादु≍पूर्ते आनवे इत्येतदुच्चारणार्थं पकार पठ्यते, न तु श्रवणार्थं इत्युपधात्वमुपध्मानीयस्य। कुप्वो प्रकरणाच्च यत्र जकारस्य कुत्वं तत्रैवोपध्मानीयस्य सकारोऽन्यत्र प्रत्याहारे उपदेशचोदनात् सला

उ]मूलोपादिशाधकत्वमस्यैति खरवसानयो'रिति विसर्गस्यैव अत्र स्थानित्वमिति बोध्यम्। स्वचेदुदुरधस्येत्यत्रापि तथैवोचितम् अर्थाधिकारानुरोधादिति तद्विषयेऽपि शर्परकुप्वोर्विसर्गस्यत्वाद् । ननु योगविभागापेक्षया सपूर्णानुवृत्त्या वाक्यभेदेन व्याख्याने गौरवमत आह–योगविभागे इति । एवञ्च प्रतिपत्तिगौरवं तत्राधीनं भाव [कुप्वो ≍क≍पौ च]।

सोऽपदादौ । उत्तरसूत्रेऽप्यस्य सत्त्वं इति ध्वनयन्नुदाहरति–भाष्ये–गीः काम्यतीति । ननूपध्मानीयोपधत्वमसिद्धं पकारस्योपधात्व दित्यत आह–उपध्मानीयस्येति । ननूब्जिरित्यादावप्यनेन सत्त्वं स्यादित्यत आह–कुप्वोरिति । अन्यत्र–कुत्वविषयाऽभावे । पकार इति । आन्तरतम्यादिति भाव । ननु कुत्वनिषेधार्थेन न निपातने कथं दो

१ इदं प्रायिकम् । २ कुब्ज° ।

सिद्धो भवति ॥ यदि दकारोपधः पठ्यते का रूपसिद्धिः—उब्जिता उब्जितुमिति? ॥ ~ ॥ असिद्धे भ उँद्ज़े ॥ ॥ इदमस्ति—'स्तो श्चुना श्चुः' । ततो वक्ष्यामि—'भ उँद्ज़े'। उद्ज़ेर्भं श्चुना सन्निपाते भो भवतीति ॥ तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । निपातनादेतत्सिद्धम्[2] ॥ किं निपातनम् ? ॥ 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयो'रिति ॥ इहापि प्राप्नोति—अभ्युद्गः समुद्गः ॥ अकुत्वविषये निपातनम् । अथ वा नैतदुब्जे रूपम् ॥ किं तर्हि ? ॥ गमेरेतदुपसर्गाड्डो विधीयते—अभ्युद्गतः-अभ्युद्गः । समुद्गतः समुद्गः । [सोऽपदादौ] ॥

इण षः ।८।३।३९।

किमविशेषेण स वसुरुत्वा इण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते आहो स्विदिण उत्तरस्य विसर्जनीयस्यैव षत्वं विधीयते ? ॥ किञ्चातः ? ॥ यद्यविशेषेण स वसुरुत्वेण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते, निष्कृतं निष्पीतमित्यत्र सत्वस्या[4]ऽसिद्धत्वात्षत्वं न प्राप्नोति । अथेण उत्तरस्य विसर्जनीयस्यैव

प्र]तया प्रदाति जश्त्वं चरार । निपातनादिति । यत्र जकारः श्रूयते तत्र दकारस्य स्तो श्चुनाश्चुरिति श्चुत्वे प्राप्ते 'झलां जश् झशि'त्यनेनानन्तरतमोऽपि यकारो भवतीति निपातनेन श्चुत्वनिषेधार्थेनाप्यनुमीयत इति भावः । तेन 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति 'न न्द्राः संयोगादयः' इति द्विर्वचननिषेधे श्चुत्वस्याऽसिद्धत्वा दकारस्य द्विर्वचननिषेधः । गमेरिति । एवं च दकारोपदेशो द्विर्वचननिषेधार्थ एवेति द्विर्वचने कृते श्चुत्वमिति रूपप्रक्रियायामानुपूर्व्याश्रीयते अनभिधानाच्च घञभावादुब्जः इति न भवति । न चाभ्युद्ग इत्यत्र गमेर्ड इति घञि वोब्जे स्वरे विशेषः । डे कृत्स्वरेणाऽन्तोदात्तत्वाद्घञ्यपि थाथादिस्वरेण । [सोऽपदादौ]

इण षः । सत्वस्याऽसिद्धत्वादिति । 'इण षः'इत्यनेन यदा सस्य षत्व

उ.] मित्यत्रेऽत आह-यत्र जकार इति । अनुमीयत इति । दकारोच्चारणान्यथाऽनुपपत्त्येति भावः । एवञ्च द्विर्वचननिषेधोऽपि सिद्ध इत्याह-तेनेति । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने'इति हि द्वित्वे निषेधो नतु तन्निषेध इति भावः । एवञ्चेति । अत्रापि पक्षे दोषः परिहर्तव्यः । उब्जितमिद्धये उब्जेर्भो वक्तव्यः, ज्ञापकं वाश्रयणीयम् । तत्र ज्ञापकेन साक्षादेव वत्वमिति पक्षेऽपि दकारोपदेशसामर्थ्यात्पूर्वं द्वित्वं पश्चाच्छ्चुत्वमिति । रूपप्रक्रियायामिति । प्रयोगप्रक्रियायामित्यर्थः । इयेवरूपा प्रक्रियाकामानुपूर्वीति क्वचित्पाठः । नन्वत्र मुद्गेभ्यो घञि उब्ज इत्यनिष्टं स्यादत आह—अनभिधानाच्चेति । 'उब्ज इति न भवती'ति पाठः ।

इण षः । भाष्ये—इण उत्तरस्य सकारस्येति । 'स' इति विवरिणत्विभक्तिक

१ उब्जे' पा० । २ 'देव तत्सिद्ध' पा० । ३ 'सकार' । ४ सकारस्या पा० ।

षत्वं विधीयते सत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न ? ॥

किं चातः[2] ? ॥ यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तं 'नमस्पुरसोर्गत्यो'रित्यत्र सकार[3]ग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

तस्मिंश्च क्रियमाणे षत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न ? ॥

किं चातः[2] ? ॥ यद्यनुवर्त्तते षत्वमपि प्राप्नोति, अथ निवृत्तम्– 'इदुदु[4]पधस्य चाऽप्रत्ययस्ये'त्यत्र षकारग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न ? ॥

किं चातः ? ॥ यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तं 'तिरसोऽन्यतरस्या'मित्यत्र सकारग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

तस्मिंश्च क्रियमाणे षत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न ? ॥ किं चातः[2] ॥

यद्यनुवर्त्तते षत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्त–'द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे' 'इसुसोः सामर्थ्ये' 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्ये'ति षकारग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

तस्मिंश्च क्रियमाणे सत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न ? ॥

प्र.] विधीयते तदा सोपदादा'वित्यस्यैव सस्य सोपस्कादौ षत्वं स्यात् । वक्ष्यमाणयोगेन विधीयमानस्य तु सस्य षत्वेऽसिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । असमासेऽपिग्रहणमिति । अन्तरेणाऽप्यसमासेऽपिग्रहणं विशेषानुपादानात्समासाऽसमासयोर्णत्वं सिध्यति । न च समासे पूर्वपदात्संज्ञायामग'इति नियमेन णत्वस्याऽप्राप्तिः । नियमे कर्तव्ये 'उपसर्गा'दित्यस्य णत्वस्याऽसिद्धत्वान्नियमाऽभावात् । तदेतदसमासेऽपिग्रहणं यथोक्तमर्थं ज्ञापयति । यद्यपि स्थानिभेद आदेश

उ.] मनुवर्तत इति भाव । इण सः इत्यनेनेति । अत्र पक्षे उत्तरत्र सत्वम् 'कुप्वो'रित्य विकृतस्य सो विधीयते । अनेन तु तस्यैव विसर्जनीयस्येत्यनुवृत्त्या विसर्जनीयस्थानिकस्य सत्वेन उत्तरस्य षत्वं क्रियते । तत्र 'विसर्जनीयस्थानिक'इति विशेषणात्पुनःपुनरित्यादौ न दोषः तत्र हि सस्थानिकं स तदुक्त भावः । उत्तरत्र विसर्जनीयपदस्य मण्डूकानुवृत्तिश्च न । अनव्ययस्येति चात्र पक्षेऽत्र न सम्बध्यते । तेन द्विष्कृतमित्यादौ न दोषः । 'काम्ये रो'रित्यपि न सम्बध्यते तेन दुरो दुष्काम्यतीत्यादौ षत्वसिद्धिः । गीः काम्यतीत्यादौ तु सकाराऽभावादेव न दोषः । अपदादाविति चाऽत्र न सम्बध्यते । तेन दुष्कृतीनीत्यादौ न दोषः । पक्षान्तरे तु त्रितयमपि सम्बध्यते । तेनोच्चैः कर्ता काम्यति गा करोतीत्यादौ न दोषः । ननु समासे पूर्वपदादिति नियमात्प्राप्नोतीत्यसमासेऽपि इत्युच्यते इत्याशङ्क्य परिहरति–नचेति । भिन्नप्रकारेणाशङ्क्य परिहरति–यद्यपीति । वस्तुतस्तु 'सूत्रे

१ 'षत्वमुच्यते । २ इद 'कचित्' । ३ सकारस्य' । ४ 'इदुपध । ५ 'इत्यादौ ।

किञ्चात· ? ॥ यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोति । अथ निवृत्तम् 'अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्ये'ति सकारग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

यथेच्छसि तथास्तु । अस्तु तावदविशेषेण सत्वमुक्त्वा इण उत्तरस्य सकारस्य षत्वमुच्यते ॥ ननु चोक्तं–"निष्कृतं निष्पीतमित्यत्र सत्वस्याऽसिद्धत्वात्षत्वं न प्राप्नोती"ति ॥ नैष दोषः । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'न योगे योगोऽसिद्धः॥ किं तर्हि॥ प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध'मिति, यदयमुपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येत्यसमासेऽपिग्रहणं करोति ॥ अथ वा पुनरस्तु 'इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य षत्वं विधीयते' ॥ ननु चोक्त–"सत्वमप्यनुवर्त्तते उताहो न । किञ्चातः, यद्यनुवर्त्तते सत्वमपि प्राप्नोती"ति । नैष दोषः । सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते । 'सोऽपदादौ' 'इण षः' । 'नमस्पुरसोर्गत्योः' सकारः, इण उत्तरस्य षकारः । 'इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य' षकारः । 'नमस्पुरसोर्गत्योः' सकारः । 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' सकारः । 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' षकारः । 'द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे' 'इसुसोः सामर्थ्ये' 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्ये'ति, षकारः । 'तिरसोऽन्यतरस्याम्' सकारः । 'अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य' । सकारोऽनुवर्त्तते । षकारग्रहणं निवृत्तम् ॥ [इणः षः]

इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य ।८।३।४१।

॥ * ॥ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्येति चेत्पुम्मुहुसोः प्रतिषेधः ॥ * ॥

प्र.] भेदश्च, सस्य विसर्जनीयस्थानिकात्पस्य सकारस्थानिकात्तथापि कुप्वोरधिकारादेकनिमित्तषादेशप्रकरणत्वात्समाय । सम्बन्धमिति । नचैवं परस्य सकारः प्राप्नोति, षकारेण तस्य बाधनादकाराऽकरणाच्च । तत्र 'स' इति 'ष' इति च स्वरितत्वादुत्तरत्रानुवर्त्तते । उत्तरेऽपि योगाः स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्योगान्तरेषु केचित्षकारसम्बद्धाः केचित्सकारसम्बद्धा अनुवर्त्स्यन्ते इति यथेष्टं सकारषकारादेशप्रवृत्तिः । [इणः ष.]॥

उ.] सूत्रमसिद्ध'मिति पक्षेऽपि न दोष , परेषामसिद्धत्वे सोपदादाविति सत्व एवाऽस्य प्रवृत्ति स्यात् । तथा चाऽपदादौ विसर्गस्यैव षत्वविधानेन सिद्धे सस्य विभक्तिविपरिणामेन स्थानित्वकल्पनस्य वैयर्थ्यं स्यादिति। 'तस्मात्सर्वार्थादुत्तरेषामसिद्धत्वाऽभाव'इति भाष्यन्तु एकदेश्युक्तिः, अतएवाऽस्य शास्त्रस्याऽग्रे दूषितत्वेऽपि न दोष । यद्वैतद्दोषाद्य पक्षोऽसङ्गत एवेति तात्पर्यम् । नचैवं इत्यादि । 'इदुदुपधस्येत्यादियोगे रिति दोष । [इणः [illegible]]

---

१ इदं क्वचिन्न' । २ 'वर्त्तयिष्यते' । ३ 'इदुपध' ।

इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्येति चेत्पुमुहुसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । पुँस्कामा । मुहु कामेति[1] ॥ * ॥ वृद्धिभूताना षत्वम् ॥ * ॥ [वृद्धिभूतानां[3] षत्वं] वक्तव्यम् । दौष्कुल्यम् । नैष्पुरुष्यम् ॥*॥ श्रुताना तादौ च ॥*॥ श्रुतानां तादौ च कुप्वोश्चेति वक्तव्यम् । सर्पिष्टरः । बर्हिष्टरः[4] । नीरुष्कुलः । दूरुष्पुरुषः ॥

॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वृद्धेः ॥ * ॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वृद्धेः'[6] । बहिरङ्गलक्षणा वृद्धिः ॥ इह कस्मान्न भवति पितुः करोति मातुः करोति ?, 'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'ति षत्वं प्रसज्येत ॥ 'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'त्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चाऽयम् ॥

प्र] इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । पुमुहुसोरिति । अव्युत्पन्नावेताविति प्रतिषेध उच्यते । 'सम्पुंकानां सो वक्तव्य' इति वचनात्षत्वं न भविष्यतीति नाऽर्थः पुमः प्रतिषेधेन । सकारश्चास्य वक्तव्यः । रुत्वे हि क्रियमाणे विसर्जनीयस्य प्रतिषिद्धेऽपि षत्वे ×ञ×पविसर्जनीयश्रवणप्रसङ्गः । ननु सकारस्याऽपि षत्वं प्राप्नोति, 'सकारस्य षत्व'मित्येषोऽपि स्थितः पक्षः । नैतदस्ति । सकारविधानसामर्थ्यात्षत्वं न भविष्यति । षत्वे हि सति रोः सस्य च विशेषाऽभावात्किं सत्वविधानेन ? । मातुरिति । उभयादेशस्याऽन्यतरतो व्यपदेशात्परत्वे सत्यप्रत्ययविसर्जनीयत्वात्षत्वप्रसङ्गः । प्रत्ययविसर्जनीयश्चायमिति । उभयादेशस्याप्य

उ] इदुदुपधस्य । ननु प्रत्ययाश्रयवचनं सूत्रेणैव निषेधसिद्धेराह—अव्युत्पन्नाविति । अत एव —नुष्कामा'मित्यादौ षत्वमुदाहरिष्यति । नन्वित्थमेवास्तु सश्च [illegible] वक्तव्योऽत आह—सकारश्चेति । विपक्षे बाधकमाह—रुत्वे हीति । मते तु तस्याऽसिद्धत्वाद्रोरभावेन विसर्जनीयाऽभावान्न दोषः । ध्वनितं चेदं 'पुम्कामे'त्यत्र षत्वा[illegible] पुमः खयी'त्यत्र भाष्ये ।

ननु सकारस्यापीति । विसर्जनीयस्थानिकस्यैव षत्वविधानान्निर्देशेन शङ्का । सकारविधानेति । वस्तुतः सामर्थ्यमिदमस्यैवानुवादो वार्तिके मन्त्रप्रवेशे न वा बहिरङ्गे निभाष्ये । एवं पूर्वमेव षत्वप्रवृत्तेनास्य निवृत्त्ययोगात्स्थ [illegible] तद्धितो स्वसेश्च न दोष इति भावः । अप्रत्ययविसर्जनीयत्वादिति । सकारस्य [illegible] कारेण नैव लब्धा प्रत्ययमध्ये समुदायनिर्देशनीत्याऽऽराम्या इति तदादेशस्य [illegible] प्रत्ययत्वाऽभावः । यश्चोक्ते कृतेऽवशिष्टः सकारः प्रत्ययमध्ये स लुप्त एवेति भावः । नन्वाऽन्तादिवत्त्वेनोभियस्य प्रत्ययत्वेन सलोपे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वमित्यस्य [illegible] प्रत्ययाश्रयवत्त्व सूत्र त्रिपाद्या असिद्धत्वेन स्थानवद्भावाऽप्रवृत्तेरिति पूर्वपक्षार्थः । विस्तरेण चैत

---

१ पुस्काम' ऐस्कान । २ 'मुहु काम' । ३ इद नास्ति ।
४ नैष्पौरुष' पा० । ५ 'बर्हाष्टर' । ६ 'वृद्धे'रिति नास्ति ।

लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयो 'रान्सस्ये'ति ॥ एवं तर्हि—॥*॥ भ्रातुष्पुत्रग्रहणं[1] ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य ॥ * ॥ यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्यो नैकादेशनिमित्तात्षत्वं भवतीति ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ।३।१।४३।

द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्—पञ्चकृत्वः करोति ॥ अथ कृत्वोऽर्थग्रहणं किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्—चतुष्कपालः चतुष्कण्टक इति ॥ नैतदस्ति । अनेनैव[1] विभाषा, पूर्वेण नित्यो विधिर्भविष्यति ॥ नाप्राप्ते पूर्वेणेयं विभाषाऽऽरभ्यते, सा यथैवेह बाधिका भवति चतुः करोति चतुष्करोति तथैव चतुष्कपालेऽपि बाधिका स्यात् ॥ नाऽत्र पूर्वेण षत्वं प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'त्युच्यते प्रत्ययविसर्जनीयश्चाऽयम् ॥ लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयो रान्सस्येति ॥ तस्मात्कृत्वोऽर्थग्रहणं कर्तव्यम् ॥

प्र] यत्तु स्थान इति रपरत्वाऽभावात्सकारस्यैव रुत्वविसर्जनीयौ मन्यते । लुप्यत इति । पूर्वोक्तेन न्यायेन रपरत्वं भवत्येव । कस्कादिष्विति । एकादेशमात्रं निमित्तं यस्य तस्मात्परस्य विसर्जनीयस्य षत्वं न भवतीति ज्ञाप्यते ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे । द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणमिति । वक्ष्यमाणेनाऽभिप्रायेण त्वयाऽयं प्रश्नः । इतरस्त्वगृहीताऽभिप्रायः प्रत्युदाहरति—पञ्चकृत्व इति । अत्र सकारः प्रसज्येत । अथेति । द्विस्त्रिः शब्दौ कृत्वोऽर्थावेवेति प्रश्नः । इतरश्चतुःशब्दार्थमेतद्विशेषणमित्याह—चतुष्कपाल इति 'इदुदुपधस्ये'ति नित्यं षत्वं भवति अप्युपधत्वादुणादीनामप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् । यदा तु साहचर्यं व्यवस्थाहेतुत्वेनाश्रीयते तदा चतुःशब्दार्थमपि कृत्वोऽर्थग्रहणं न कर्तव्यम् । प्रत्ययविसर्जनीय इति । सकारस्य रुत्वे कृते पूर्वस्य 'रो री'ति लोपः क्रियत इति

उ] द्वुणष्पर इत्यत्र भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपित तत्त्वबोधार्थम् । लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीय इति । योऽत्र प्रत्ययस्थानिकस्तत्र तथाऽभिमतो विसर्जनीयः स लुप्यते—न इत्यत्र स्थानिनः प्रत्ययस्यैव लोपादिति भावः । ज्ञाप्यत इति । एवञ्च विधानसामर्थ्यात्तत्त्वादिप्रवृत्तिरनेन ज्ञाप्यते । तेनाऽमी क्षीरपेणेत्यादौ णत्वमेव सिद्ध्यत इति भावः ।

द्विस्त्रिश्चतु । वक्ष्यमाणेनेति । 'इदुदुपधस्ये'त्यनुवृत्तिरूपेणेत्यर्थः । दूषणायेति । तद्ग्रहणवैयर्थ्यप्रतिपादनायेत्यर्थः । सकार इति । षत्वयोरुभयेरप्यनुवर्तनेन ण परस्य षोऽन्यस्य स इति व्याख्यानादिति भावः । न कर्तव्यमिति । एवञ्च तद्

१ 'अनेनैव' पाठः । २ इदं नास्ति । ३ 'तस्मात्कृत्वोऽर्थग्रहणेन' पाठः ।

द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहण शक्यमवक्तुम् ॥ कस्मान्न भवति पञ्चकृत्व करोतीति?। 'इदुदुपधस्ये'ति वर्त्तते। नैव शक्यम्, अक्रियमाणे द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणे कृत्वार्थग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्येत ॥ तत्र को दोष ? ॥ इहैव स्याद्द्विष्करोति द्वि करोति[1], त्रिष्करोति त्रि करोति[3] [इति]। इह न स्याच्चतु[2] करोति चतुष्करोतीति। द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणे पुन क्रियमाणे कृत्वोर्थग्रहणेन द्विस्त्रिश्चतुरो विशेष्यन्ते 'द्विस्त्रिश्चतुर्णा[4] कृत्वोर्थे वर्त्तमानाना यो विसर्जनीय' इति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजन, 'पदस्ये'ति वर्त्तते। तत्कृत्वोर्थग्रहणेन विशेषयिष्याम –'पदस्य कृत्वोऽर्थे वर्त्तमानस्य यो विसर्जनीय' इति ॥

॥ * ॥ कृत्वसुचर्थे[5] एव ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले[6] मा[7]।
एव विभाषयाऽभूत्तु सिद्ध तत्र पूर्वेण ॥ १ ॥
सिद्धे व्यय नियत्त चतुर एव यदापि कृत्वोर्थे।
इह कृत्वाऽर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥ २ ॥

प्र] भाव । लुप्यत इति। 'रात्सस्ये'ति लोपे कर्तव्ये रुत्वस्याऽसिद्धत्वात्। रोरीति लोपे च 'ढ्लोपे' इति दीर्घप्रसङ्ग । द्विस्त्रिश्चतुर इति। चतु शब्द सुबन्तस्यानुकरणमिति प्रकृतावेवाऽदृष्टत्वादाम्न कृत । 'द्विस्त्रिश्चतुर्णा'मित्यत्र त्वसुबन्तानुकरणत्वान्नुट् कृत । पदस्य कृत्वोर्थ इति। ननु 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति विकल्पस्याऽसिद्धत्वाच्चतुष्करोतीति नित्य षत्वप्रसङ्ग । नैष दोष । 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध

उ] नित्यत्वज्ञापनार्थमिदमित्यर्थ । परत्वाद्रुत्व स्यादत आह–असिद्धत्वादिति। रुत्वे दोष स्यादाह–रोरीतीति। प्रकृतिवदनुकरण मिति न्यायेनाऽऽम् स्यादत आह–चतु शब्द इति। अतिदेशाऽनित्यत्वादभ्युपेत्येऽपि सुपो लुक्। एव च तत एवाऽऽम्वारणे सुकरमित्यपि बोध्यम्। नुट् कृत इति। नुट्करणाद्वाऽऽनुनासिक्यानुकरणमनुमीयत इत्यर्थ.। इदुदुपधस्य कृत्वोर्थेति। द्विस्त्रि शब्दयोरप्रयतस्येति निषेधेन इकारग्रहण चिन्त्यम्। उदुपधस्ये त्येव युक्त पाठ । भाष्ये उक्तार्थसङ्ग्राहकौ श्लोकौ–कृत्वसुजर्थे इति। कस्मादिति। किमर्थं कृत्वसुजर्थ इत्युच्यते इत्यर्थ । उत्तरयति–चतुष्कपाले मेति। एव विभाषया माभूदित्यन्वय । इतर आह–ननु सिद्ध पूर्वेणेति। आरम्भवाद्याह–सिद्धे व्ययमिति। तथा चाऽसति कृत्वोर्थग्रहणेऽसुजन्तस्यापि विभाषा स्यादित्यर्थं । यदापीति। यदा तु अयमाचार्य कृत्वोऽर्थे इति करोति तदा न दोष इत्यर्थं । ननु

१ विशेष्यते पा० २ अत्र पूर्वपरयोरुदाहरणयोर्व्यत्यय । ३ अय पाठ क्वाचित्क ४ द्विस्त्रिचतु पा० । ५ श्लोकवार्तिकानि। ६ 'न पा० । ७ कपाले इति ।

एवं सति विदानीं द्विविधतुरित्यनेन किं कार्यम् ? ।
अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वोर्थे कश्चिदप्यस्ति ॥ ३ ॥
अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत ।
चतुरो न सिध्यति तदा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥ ४ ॥
तस्मिंस्तु गृह्यमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ।
प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥ ५ ॥ * ॥

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ।८।३।४५।

अनुत्तरपदस्थस्येति किमर्थम् ? ॥ परमसर्पिष्कुण्डिका ॥ अथेदानीमनेन मुक्ते पूर्वेण षत्वं विभाषा कस्मान्न भवति–'इसुसोः सामर्थ्ये' इति ? ॥

॥ * ॥ नाना पदार्थयोर्वर्तमानयोः ख्यायते यदा योगः ।
तस्मिन् षत्वं कार्यं तदुक्तं तच्च मे नेह ॥ १ ॥ * ॥

प्र.] न तु योगे' इत्युक्तत्वात् । अथ वा इदुदुपधस्य कृत्वोर्थवृत्तेनोऽप्राप्ते नित्ये षत्वेऽस्यारम्भादस्याऽपवादत्वमित्यपवादो वचनप्रामाण्याद्वाऽसिद्धो भवति ।

नित्यं समासे । **अथेदानीमिति ।** इह समासग्रहणादेकार्थीभाव एव सामर्थ्यं गृह्यते । पूर्वसूत्रे तु विशेषाश्रयणे प्रमाणाऽभावाद्विविधसामर्थ्यग्रहणस्य न्याय्यत्वादेतद्विधीयमाननित्यषत्वाभावे पूर्वेण विकल्पः प्राप्नोत्येव । **नानापदार्थयोरिति ।** नानाभूतयोः पदार्थयोर्यौ शब्दौ वर्तेते तयोर्यो योगो व्यपेक्षालक्षणः स ख्यायते ज्ञायते न त्वेकार्थीभावो गृह्यते । **तस्मिन्निति ।** व्यपेक्षालक्षणे सम्बन्ध इत्यर्थः । **तदुक्तमिति ।** व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यमाश्रयितुं युक्तं, लक्ष्यानुरोधात् । अथ वा पदविधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानात्सामर्थ्ये लब्धे पुनः सामर्थ्यग्रहणाद्विशिष्टसामर्थ्यपरिग्रहः । **तच्चेति ।** व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यमिह परमसर्पि-

वि.] प्रत्ययविसर्गत्वा पूर्वेण न प्राप्नोत्यत आह–**लुप्ते इति ।** एवञ्च प्रत्ययलक्षणत्वात् प्रत्ययविसर्गोऽयमिति भावः । **एवं सतीति ।** कृत्वोऽर्थग्रहणे सत्यर्थः । **तदा रेफस्येति ।** स च न कृत्वोऽर्थ इति भावः । आरम्भवादाह–**तस्मिंस्त्विति ।** प्रत्याख्यानवादाह **प्रकृतं पदमिति । तदन्तमिति ।** विसर्जनीयान्तमित्यर्थः ॥

नित्यं समासे । ननु पूर्वत्र व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्याश्रयणात् कथं समासे तस्य प्राप्तिरत आह—**इहेति । अथवा पदविधित्वादिति ।** इदं चिन्त्यम्, तद्विध्युद्देश्ययोरतद्विध्युद्देश्यविधेययोर्वा यत्रैकार्थीभावयोग्यता तत्रैव तत्प्रवृत्तिः, नचैवं प्रकृते पदकदर्थीभावो

1 'स्तथा' पा० । 2 'त्या' । 3 'तयोर्योग' ।

व्यपेक्षासामर्थ्ये पूर्वयोगो[1] न चाऽत्र व्यपेक्षासामर्थ्यम् ॥

किं पुनः कारणं [पूर्वस्मिन्योगे[2]] व्यपेक्षासामर्थ्यमाश्रीयते न पुनरेकार्थीभावो, यथाऽन्यत्र ? ॥

॥ * ॥ ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये वाक्ये षत्वं न मे प्रसज्येत ॥ * ॥

ऐकार्थ्ये सामर्थ्ये सति वाक्ये षत्वं न स्यात्—सर्पिष्करोति, सर्पिः करोतीति ॥

॥ * ॥ तस्मादिह व्यपेक्षां सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते ॥

अथ चेत्कृदन्तमेतत्तनोऽधिकेनैव मे भवेत्प्राप्तिः ॥ * ॥

यदि कृदन्तमेतत्ततोऽधिकस्य षत्वं न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'ति ॥ वाक्येऽपि तर्हि न प्राप्नोति परमसर्पिष्करोति परमसर्पिः करोतीति ॥

प्र]कुण्डिकेत्यादौ नास्तीति षत्वाऽभावः । यथान्यत्रेति । समासतद्धितसुबन्तधातुपु यथैकार्थीभाव आश्रीयते तथेह कस्मान्नाश्रीयत इत्यर्थः । ऐकार्थ्ये इति । यद्येकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यं पूर्वत्राश्रीयेत तदा वाक्ये षत्वविकल्पो न स्यात् । ननु केवलमैकार्थ्यं पूर्वत्र मा ग्राहि, द्विविधस्यतु सामर्थ्यस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति । उत्तमनोत्तरम् । अथ वेह समासग्रहणाद्गोबलीवर्दन्यायात्पूर्वत्रापेक्षितप्रवृत्तिनिमित्तविशेषः समर्थशब्द आश्रीयते,—सम्प्रेक्षितार्थं समर्थमिति । अथ चेदिति । स्यादेतत् । द्विविधस्यापि सामर्थ्यस्य पूर्वत्र ग्रहणे कृत्प्रत्यययोरिसुसोर्ग्रहणात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया परममपि कुण्डिकेत्यादौ पाक्षिकः षत्वं न भविष्यतीति । तदयुक्तम् । परममर्पिष्करोतीत्यादावपि षत्वाऽप्रसङ्गात् । वाक्ये चेति । अनु

उ.] दर्शयता । न च एतौ तद्योग्याविति अयपक्ष एव श्रेयान् । परममपि कुण्डिके ति षष्ठी तत्पुरुषः । उत्तर—लक्ष्यानुसारेण । प्रवृत्तिनिमित्तविशेषं दर्शयति—सम्प्रेक्षितार्थमिति । पृथगुपस्थितस्ते पृथक् शक्तिग्रहविषयत्वे वा सति परस्परमाकाङ्क्षार्थमित्यर्थः । अथ चेदित्यादि श्लोकार्थं व्याचष्टे—स्यादेतदिति । सर्पिरादिशब्दा अव्युत्पन्ना अतएव 'सर्पिष स्यादौ ष त्वमिद्धिरिति मात्र । अत्र पक्षे प्रत्ययविसर्गत्वान्न नित्यषत्वप्राप्तिः । प्रत्ययरूपो विसर्गः इत्ययस्त्वेतद्भाष्यविरुद्धः । अतएव 'कृतिभिः कृत'मित्यादौ न षत्वं । तस्मात्प्रत्ययपदस्य तदवयवलक्षणया प्रत्ययावयवविसर्गस्येत्यर्थ एव न्याय्य इति बोध्यम् । न चेत्तुल्यन्त्या तदन्तविधौ तेन पदविशेषणे तदन्तान्तेत्यर्थात् परममर्पिष्कुण्डिक'त्यत्र षत्वं स्यादेवेति वाच्यम् । उपात्तविशेष्यसम्भवे आक्षिप्तेनानन्वयेन तदर्थस्य दुर्लभत्वात् । आक्षेपे मानाऽभावाच्चेत्याशय । 'वाक्यऽपि तर्हीत्यादि भाष्यं व्याचष्टे—तद्युक्तं परमेति । अनुत्तर

1 पूर्वयोगे ' इत्यदः आधिकम् । 2 व्यपेक्षासामर्थ्यं पा० । 4 नास्ति क्वचित्र । 5 भविष्यति' ।

॥ * ॥ वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत ॥ * ॥

यदयमनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'भवति वाक्ये विभाषे'ति ॥*॥ अथ वाक्यविभाषा नित्यं पैवे ततो विभाषेयम् ॥*॥ अथाऽप्युत्पन्न प्रातिपदिक ततो नित्ये षत्वे प्राप्ते इयं विभाषा आरभ्यते ॥ ॥ * ॥ सिद्धं च मे समासे ॥ * ॥ [सिद्धं च मे समासे] षत्वम् । किमर्थं तर्हीदमुच्यते ? ॥ * ॥ प्रतिषेधार्थमेतु यत्नोऽयम् ॥ * ॥ [प्रतिषेधार्थोऽयं यत्न] । अनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधं वक्ष्यामीति ।

॥*॥ नानापदार्थयोर्वर्तमानयो स्यायते यदा योग. ।
तस्मिन् पत्वं कार्यं सपुष्प तव मे नदृ ॥ १ ॥
एकार्थ्यं सामर्थ्ये वाक्ये पत्वं न न प्रयुज्यते ।
तस्मादिह व्यपेक्षा सामर्थ्यं साधु मन्यन्ते ॥ २ ॥

अ]नुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधाज्ज्ञापकाद्वाक्ये परमसर्पिष्करोतीत्यादौ पत्वं भविष्यतीत्यर्थ । यदि हि पत्वे प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थास्यत, अनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधो न व्यज्ञास्यत । केचित्तु 'नित्यं समासे' इत्येको योग , 'अनुत्तरपदस्थस्ये ति द्वितीय इति योगविभागेन समासे सर्वो पत्वप्राप्तिरुत्तरपदस्थस्य प्रतिषिध्यत इति वर्णयन्तो द्विति सामर्थ्याश्रयेऽपि न दोष इत्याहु । अथ चेदिति । यद्यप्युत्पन्न सर्पिरादिक शब्दरूप सुविज्ञान याचक तदाऽप्रत्ययनिगतनीय यादिदुदुपधस्येति निर्दिष्ट वे प्राप्ते'इसुसो सामर्थ्ये'इत्यनेन विकल्प क्रियते तत्र प्रत्ययग्रहणाऽभावा॰ ॰प्रत्ययग्रहणपरिभाषानुपस्थानात्परमसर्पिष्करोतीत्यादावपि पत्वविकल्प सिध्यति।

किमर्थमिति । इसुसो सामर्थ्ये'इत्यत्र व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यग्रहणात्समासे 'इदुदुपधस्ये'ति नित्य पत्वं सिद्ध, तत्किमर्थं 'नित्यं समासे' इति सूत्रमिति प्रश्न । प्रतिषेधार्थं इति । उत्तरपदस्थस्य समासे पत्वनिवृत्त्यर्थं सूत्रमित्यर्थ । नित्य-

उ.] पदस्थस्येति । एव प्रतिषेधो न प्रकल्पेताऽस्मा वाक्ये मे विभाषा सिद्ध यथ । प्रति पदस्य शास्त्रत्वमुपपादयति—यदि हीति । तस्मादनेन प्रतिपदस्नातित्वस्याऽपि पूर्वोक्तश्यना ज्ञाप्यत इति भाव । एवं च परममपि कुण्डिका व्योर्ही नैव नित्यपत्ववारणाय पूर्वसूत्रे व्यपेक्षाश्रयणीयेति तात्पर्यम् । केचित्विति । भाष्याऽसम्मतिरेषाऽर्थ । । सर्वविधान पदार्थमाह—यद्यप्युत्पन्नमिति । भाष्येऽपत्यो यदर्थे इति भाव । ननु तत्सर्वे समासे वि इसुसोरित्यनेन विकल्प स्यादत आह—इसुसोरिति। व्युत्पत्तिपक्ष एवेति ।

१ नित्यपत्वं' पा० । २ इदं व्याख्यान त्रुटित स्यात् । ३ पत्वस्येति' ।

अथ चे कृदन्तमेतत्ततोऽविशेषेण मे भवेत्प्राप्तिः ।
वाक्ये च मे विभाषा प्रतिषेधो न प्रकल्पेत ॥ ३ ॥
अथ चेन्माविज्ञानं नियमे च वे ततो विभाषेयम् ।
सिद्ध च मे समासे प्रतिषेधार्थस्तु यत्नोऽयम् ॥ ४ ॥*॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः ।८।३।५५।

अथ मूर्द्धन्यग्रहणं किमर्थं नाऽपदान्तस्य षो भवतीत्येवोच्येत, तत्रा यमप्यर्थः षकारग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ?॥ 'इण षः' इति ॥ नैवं शक्यम् । अवश्यं मूर्द्धन्यग्रहणं कर्तव्यम्-इहार्थमुत्तरार्थं च ॥ इहार्थं-तावत्-इणः षीध्वलुङ्लिटां धोऽङ्गादि-त्यत्र मूर्द्धन्यग्रहणं न कर्तव्यं भवति । उत्तरार्थम्-'रषाभ्यां नो णः समानपदे' इत्यत्र णकारग्रहणं न कर्तव्यं भवति । तत्रायमप्यर्थः 'पदान्तस्य ने'ति प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति । अपदान्ताभिसम्बद्धं मूर्धन्यग्रहणमनुवर्तते ॥

॥०॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याऽध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥०।

प्र.] ग्रहणं तु न कर्तव्यम् । 'समासेऽङ्गुत्तरपदस्थस्ये'ति प्रतिषेधार्थं सूत्रं पठितव्यम् । अव्युत्पत्तिपक्षे त्वाश्रीयमाणे 'सर्पिषा' 'यजुषे'त्यादि न सिध्यतीति पञ्चाय व्युत्पत्तिपक्ष एवमुमन्तस्याश्रयणीयः । [नित्य समासे] ॥

अपदान्तस्य मूर्द्धन्य । अथेति । मूर्द्धन्यग्रहणं गुर्विति प्रश्न । इणः षीध्व-मिति । इहाऽक्रियमाणे मूर्द्धन्यग्रहणे 'इणः षाध्व'मित्यत्र टग्रहणं कर्तव्यं, ततः 'समासेऽङ्गुले'रित्यत्र षग्रहणं कर्तव्यम् । अपदान्ताभिसम्बद्धमिति । रषाभ्यामित्य-

---

उ.] एव च नित्यग्रहणमपि कार्यमिति भाव । परेत्वथ चेत्सर्वविज्ञानमिति पाणिने पक्ष., सर्पिषादौ बहुलग्रहणात्कचिदन्यदेवत्यर्थवत्वात्तत्सिद्धम् । ध्वनितं चायमेवेति सूत्रे 'प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवत सिद्ध'मिति वचनादस्य पाणिनेरक्षन्तव्यमित्याहुः ॥

अपदान्तस्य । ननु पदेन पदान्तप्रत्याख्यानमसङ्गतम् आह-मूर्द्धन्येति । मूर्धन्यग्रहणेऽपि ग्रहणमिति भाष्यार्थं स्याद्-ठग्रहणं कर्तव्यमिति । 'रषग्रहणमिन्दव वक्तव्ये मूर्द्धन्यग्रहणमन्वाह-तत समासे इति । ठग्रहणेन विच्छिन्नतयाऽनुवृत्त्ययोगादिति भाव । भाष्य-अत्र णकारेति । न चैव इत्वदभाष्यमूर्द्धन्यग्रहणभ्यस्यागपार्थविशेषाभावा दिणयाद्यक्षादौ पूर्वमुणाऽमढीव इत्यस्य 'तत्र दोष'इत्यनेन निषेधे स्यान्निबद्धत्वेन इत्वात्

---

१ तत्रायमर्थः' पा०। २ ।०। मूर्धन्यग्रहणमिहार्थमुत्तरार्थं च' ।०। इति वार्त्तिकमत्र दृश्यत इति गोडाः ३ 'तत्रायमर्थः -अपदान्तस्येति प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यो' पा० । ४ 'चेते इति'।

सहेः साडः सः ।८।३।५६।

'स'ग्रहणं किमर्थं न 'सहेस्साडो मूर्धन्यो भवती'त्येवोच्येत ? ॥ 'सहेस्साडो मूर्धन्यो भवती' त्युच्यमानेऽन्त्यस्य प्रसज्येत॥ ननु चाऽन्त्यस्य मूर्धन्ये वचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा सकारस्य भविष्यति॥ कुतो नु खल्वेतदनन्त्यार्थे आरम्भे सकारस्य भविष्यति न पुनराकारस्य स्यात् ? ॥ 'स्थानेन्तरतमो भवती'ति सकारस्य भविष्यति ॥ भवेत्प्रकृतितोऽन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्या सिद्धं स्यात्। आदेशतस्त्वन्तरतमनिर्वृत्तौ सत्यामाकारस्य प्रसज्येत। तस्मात् सकारग्रहणं कर्तव्यम् । [॥*॥ सकारग्रहणमुत्तरार्थम् ॥*॥] उत्तरार्थं च सकारग्रहण

प्र] नापदान्तग्रहणानुवर्तनादपदान्तस्येति सूत्रं न वक्तव्यं भवतीति लाघवं सम्पद्यते ॥

ॐ इति कैयटीये महाभाष्यप्रदीपेऽष्टमस्य तृतीये प्रथममाह्निकम् ॐ

सहे साड स । प्रयोजनं नास्तीति । ननु भिन्नरूपमूर्धन्यार्थं वचनं स्यात् । नैतदस्ति । 'स्थानेऽन्तरतम' इत्यस्य बाधप्रसङ्गात्पदान्तस्येत्यधिकारा दन्त्यस्य न भविष्यतीत्ययमप्यत्र परिहारोऽस्ति । कुतो नु खल्वेतदिति । ननु वचनसामर्थ्यादनुसंहारे बाधिते सर्वादेशो मूर्धन्यः प्राप्नोति । अयमपरोऽस्य दोषोऽस्तु । स्थानेन्तरतम इति । षग्रहणमिहानुवर्तत इति भाव । मूर्धन्यग्रहणानुवृत्तौ तु ऋकार आकारस्य प्राप्नोति । भवेदिति । यथान्तरतम इति सप्तम्याश्रयेण तदाय परिहार । षग्रहणानुवृत्तौ स्यात्। सप्तमीपक्षस्तु दोषदर्शनार्थ उक्त । सप्तम्या हीको यणचीति यणोऽर्धमात्रासाकल्यस्य मात्रिक एवान्तरतम

उ] नापत्ति षग्रहणं तु प्रतिपदोक्तेऽत्रैव न निषेध इति स्थानिवत्त्वाभावात् इत्थं स्यादेवेति भाष्यम्, एतद्भाष्यप्रामाण्येनाऽनित्यतया षत्वादौ प्रतिपदोक्तपरिभाषायाश्चर्येयं परिभाषा थोरप्रवृत्त्याऽश्रते । प्रियाट् इत्यादेरनभिधानस्य स्थाने मूर्ध्ने उक्तत्वाच्च । इति श्रीनागोजी भट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योतेऽष्टमस्य तृतीये प्रथममाह्निकम् ॥

सहे सा । भिन्नरूपेति । ऋवर्णादीत्यर्थं । बाधप्रसङ्गादिति । अबाधेनोपपत्तौ बाधस्याऽन्याय्यत्वादिति भाव । भाष्यमुपलक्षणमित्याह—अपदान्तस्येति । भाष्ये 'प्रयोजन'शब्द प्रयोजकनिमित्तपरोऽपि तेन अपदान्तत्वरूप प्रयोजक नास्तीत्यर्थ इति बोध्यम् । अयमपर इति । पूर्वपक्षत्वाद्दोषान्तरमङ्गीकृतो न दोषाद्यत्वर्थं । वस्तुतस्तु अत्रे इण्को' रित्यस्याधिकारादवध्यवधिमतो साजात्यस्यौचित्येन मूर्धन्य प्रति वर्णस्यैव स्थानित्व नाऽपदान्तस्येत्यस्याऽत्रापि वर्णपरत्वमेवेति भाष्याशय इत्यन्ये । षग्रहणमिति । 'इण्को'

१ र्धन्यस्य वचने' पा०। २ इद कुतस्त्वदितिगौडा' ।

क्रियते । आदेशप्रत्यययोरसकारस्य यथा स्यादिह मा भूत्,—चित स्तुनम् ॥ अथ सहिग्रहणं किमर्थं न 'साड सो भवती'त्येवोच्येत ? ॥ सहरेव साडरूपं भवति नान्यस्य [भवति]। यद्येव–॥२॥ साड षत्वे समानशब्दप्रतिषेध ॥ * ॥ साड षत्वे समानशब्दानां प्रतिषेधो वक्तव्य । साऽडा दण्ड, साऽडा वृश्चिक इति ॥ २ ॥ अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धम् ॥ * ॥ अर्थवत साड्[रूप]शब्दस्य ग्रहणं, न चैषोऽर्थवान् ॥ * ॥ अर्थवद्ग्रहणात् सिद्धमिति चेत्तद्धितलोपेऽर्थवत्त्वात्प्रतिषेध ॥ * ॥ अर्थवद्ग्रहणात्सिद्धमिति चेत्तद्धितलोपेऽर्थवत्त्वात्प्रतिषेधो वक्तव्य । सह अडेन साऽड, साऽडस्यापत्य साऽडिरित्यत्र प्राप्नोति ॥ [स तर्हि वक्तव्य ?] ॥ न वक्तव्य । षत्वतुकोरेकादेशस्याऽसिद्धत्वान्नैष साड्शब्द ॥ एवमपि सह ऊढेन सोढ, सोढस्यापत्य साढि,—अत्र प्राप्नोति ॥ तस्मात्सहिग्रहणं कर्तव्यम् ॥ [सहे साड स]।

इण्को ।८।३।५७।

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ।८।३।५८।

॥ ॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाये निंसे प्रतिषेध ॥ * ॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाये निंसे प्रतिषेधो वक्तव्य । निंस्से निंस्स्वेति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नुमैव व्यवाये, विसर्जनीयेनैव व्यवाये शरैव व्यवाये इति ॥

प्र] स्थानी स्यात् द्विमात्र । चितमिति । मूर्द्धन्याऽनुवृत्तौ तकारस्य ट प्रसज्येत । षकारानुवृत्तौ तु ष । साड इति । दण्डस्य वृश्चिकस्य वा अङ्गोऽवयवविशेष ।

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि । निंसेरिति । यथा'नृपतेर्न प्रवष्टव्य मिति नृपत्प्रवेशनिषेधपरत्वाद्वाक्यस्य प्रत्येक संहितानां च प्रवेशाऽभाव एव नुमादीनां षत्वाऽप्रतिबन्धहेतुत्वप्रतिपादनायोपादानात्प्रत्येक समुदायेन च व्यवाये षत्वप्रसङ्ग ।

उ] इत्यत इत्यभिमान । षकारानुवृत्ताविति । इदं प्रौढ्या न तु तदनुवृत्तौ मानम् स्त पूर्वोक्तपूर्वपक्षाऽनुसारेण वा । भाष्ये–तद्धितलोप इति । तद्धितनिमित्त लोप इत्यर्थं ।

नुम्विसर्जनीय श। ननु प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तिन्यायानुमानमिति प्रत्येक व्यवाय एतन भाष्य समुदायव्यवायाऽसम्भवाच्च । एवञ्च प्रश्ने न दोष नुम्शब्द्या व्यवायदित्यत आह यथा नृपतैरिति । षत्वप्रसङ्ग इति । षत्वमिति भाव । ननु समुदायेन व्यवायाऽसम्भवात्कन्नन्यायावसरोऽत आह–सर्वैश्चेति । प्रत्येकपरिसमाप्तिन्यायाऽभावे तात्पर्यमिति भाव । एतद्वाक्योपादानेति । एत मङ्गादिक

१ इद क्वचिन्न । २ रूपे तिक्वचिन्न । ३ इति क्वचिन्न ।

किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि कथमनुच्यमान गस्यते ? ॥ प्रत्येक वाक्य परिसमाप्तिर्दृष्टेति । तद्यथा गुणवृद्धिसंज्ञे प्रत्येक भवत ॥ ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्त –समुदाये वाक्यपरिसमाप्ति । तद्यथा–'गर्गा शत दण्ड्यन्तामर्थिनश्च राजाना हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येक दण्डयन्ति' ॥ एव तर्हि– ॥*॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥*॥ [योगविभाग[1]ात्सिद्धमेतत्] । योगविभाग करिष्यते । 'नुम्व्यवाये' । ततो,–'विसर्जनीयव्यवाये' । तत 'शर्व्यवाये' ॥ स तर्हि योगविभाग कर्तव्य ? ॥ न कर्तव्य । प्रत्येक व्यवायशब्द परिसमाप्यते ॥

आदेशप्रत्यययो: ।८।३।५९।

आदेशप्रत्यययो षत्वे सरक प्रतिषेध ॥ * ॥ आदेशप्रत्यययो षत्वे सरके[2] प्रतिषेधो वक्तव्य । कुसर धूमर ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते 'सरक' इति ॥*॥ सरकादीनामिति वक्तव्यम् ॥*॥ इहापि यथा स्यात्–वर्स तर्समिति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । "उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि" । न वा एतत्स्वेन शक्य विज्ञातुम् 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिका

प] नुमेवेति । एवमुच्यमानेऽनेकव्यवाये षत्वाऽप्रसङ्ग । ननु चायमिति । सर्वेष व्यवायाऽसम्भवाद्यथासम्भव क्वचित्प्रत्येक क्वचिद्द्वाभ्या व्यवाय षत्वप्रसङ्ग । एव तर्हीति । योगविभागे सति द्वाभ्या व्यवाये षत्वाऽभाव । 'इण्को'रिति पञ्चमी निर्देशादानन्तर्ये षत्वप्रतिपादनाद्योगत्रयेण चैकैकव्यवाये षत्वाऽभ्यनुज्ञानात् । प्रत्येकमिति । लक्ष्यदर्शनवशाल्लक्षणव्यवस्था ततश्चैतद्वाक्योपायानि प्रक्रिया वाक्यानि त्रीण्युपलक्ष्यन्त इति योगविभागसाध्यफलसिद्धि । [नुम्विसर्ज] ।

आदेशप्रत्यययो । कुसर इति । 'अशे सर'न्नित्यत सरन्प्रत्ययो 'कृधूमादिभ्य रि'दित्यत्रानुवर्तते । कित्त्वातिदेशाच्च कित्कार्यगभाद्वाप्यवार्तिकयो सरक्पठित । वर्समिति । 'वृतृवदि'इति सप्रत्यय । उणादय इति । अबुधबोधनाय व्युत्पाद्यमाना अप्युणादयो व्युत्पत्तिनिमित्त कार्य न लभन्ते, 'अत कृकमिकंसे'त्यत्र पृथङ्मग्रहणात् । नवं एतदिति । यत्र व्युत्पत्तिहेतुरुणादीनामवश्याभ्युपेय

उ] वाक्यमुपायो येषाम् अपाय इति पाठे अपादान वा येषामित्यर्थ । कश्चित्तु 'एतद्वाक्या प्रक्रियावाक्यानी'त्येव पाठ । [नुम्विसर्जनीय]।

आदेशप्रत्यययो । सरक उणादिष्वप्रसिद्धत्वादाह–अशेरिति । ननु व्युत्पत्तिमभिधायाव्युत्पन्नत्वकथनमसङ्गतमत आह–अबुधेति । वृश वर्षे सप्रत्यय । षत्वे कर्तव्ये

1 इद लुप्त मिति गौडा । २ सरकाप्रतिषेध' पा० । ३ पादनाय योग । ४ 'यनत्सत्व' ।

नो'ति। इह हि न स्यात्–सर्पिष यजुष इति॥ एवं तर्हि–॥ * ॥ बहुल वचनात्सिद्धम्॥ * ॥ [बहुलवचनात्[2] सिद्धमेतत्]। बहुलं प्रत्ययसंज्ञा भवति[3]।

अथ किं पुनरियमवयवषष्ठी–'आदेशस्य य सकार' 'प्रत्ययस्य य सकार' इति, आहो स्वित् समानाधिकरणा–'आदेशो य सकार' 'प्रत्ययो य सकार' इति॥ कश्चात्र विशेष?॥ ॥*॥ आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद्विर्वचने प्रतिषेध ॥*॥ आदेशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद् द्विर्वचने प्रतिषेधो वक्तव्य। विस विसम्। मुसलं मुसलम्॥*। समानाधिकरणानां चाऽप्राप्ति॥*॥ समानाधिकरणानां च षत्वस्याऽप्राप्ति। एष अदार्प्सीत्॥ अस्तु समानाधिकरणा॥ यदि समानाधिकरणा सिषेच सुष्वाप,–अत्र न प्राप्नोति॥ न धातु

प्र] सर्पिषा दृभ इत्यादिसिद्ध्यर्थमित्यर्थं। एवं तर्हीति। कुमारादिषु षत्वं कर्तव्यं प्रत्ययसंज्ञा न भवति। अथेति। अवयवषष्ठ्यामस्या म'इ'त्यस्यानुवृत्तस्य वचनविपरिणामो न कर्तव्यो भवति कार्येण त्वादेशप्रत्यययोरसम्बन्धः सकारविशेषणत्वात्, सामानाधिकरण्ये त्वादेशप्रत्यययो सकारवाचकाविति द्विवचनं विपरिणामस्य कार्येण त्वादेशप्रत्यययोश्चोदनाया अनुग्रह इति साम्यमित्यभिप्राय। विसविसमिति। 'स्थाने द्विवचनमि'ति मत्वा दोषोपन्यास। एष इति। एतदस्तकारस्य सतो स सातत्वस्य या रिति सकार आदेशो नादेशावयव इति षत्वं न प्राप्नोति। एवमपाषादित्यनादेश प्रत्ययो वा सकारो, न तु तदवयव। सिषेचेति। स्थाने

उ] इति। अनेन वम मित्यादाव तरङ्[6]त्वादिनिमित्त गुणे प्रत्ययसंज्ञा भवतीति सूचयति–प्रत्ययसंज्ञानेति। परे [redacted] सर्पिष इत्यादावभ्युपगमेऽपि बहुलमित्युक्तबाहुल्यात्र प्रत्ययसंज्ञानिमित्त एव भवतीत्यर्थ। मरुदादिविषय तु नेदं। तथा सति बहुलवचनात्प्रत्ययसंज्ञा न भवतीत्येव वदेत्। अत एव नित्य समास इति सूत्रस्थभाष्यस्वरसाविज्ञानमित्यादिमपि शब्दोऽत्रमेण प्रवृत्त भाष्य वार्तिक च सङ्गच्छते 'एवन्तर्हि बहुलवचनात्सिद्ध'मित्यत्र सर्पिष इत्यादीति कुतोऽपि इति] एवं इदेऽपि दोषपरिहारार्थमप्युक्त भाष्ये त्वन्यो बहुलमित्यस्योणादयो बहुल प्रत्ययप्रकृतिविभागेन व्याकरणान्तरे साधितास्तत्र प्रकार सिद्ध्यर्थं बहुलग्रहणं सन्देहस्य चानुपपन्नत्वादपि नैषा सम्बन्धस्य सिद्ध्यर्थं बहुलग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थं स्यात्। ननु सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्याऽन्याय्यत्वात्प्रश्न नुपपत्तिरत आह–अवयवेति। कार्येणेति। कार्येण षत्वादेशप्रत्यययोश्चोदना साक्षान्नोपनिबद्धा अनुग्रह इत्यर्थं। साक्षाच्चनयोरेव कार्येण सम्बन्ध इति भाव। सामान्या

१ सर्पिषा यजुषा पा०। २ इद तुन स्यात्। ३ भवन्ति पा०। ४ द्विवचनम्। ५ सम्भावना। ६ वङन्तादि। सादि।

द्विर्वचने स्थाने द्विर्वचनं शक्यमास्थातुम्, इहापि हि प्रसज्येत–सरीसृप्यत इति । तस्मात्तत्र द्विःप्रयोगो[2] द्विर्वचनम् ॥ इह तर्हि करिष्यति हरिष्यति,–'प्रत्ययो यः सकार' इति षत्वं न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यादेशो यः सकार प्रत्ययस्य यः सकार इति ॥ इह तर्हि–अकार्षीत्,–प्रत्ययस्य यः सकार इति षत्वं न प्राप्नोति ॥ मा भूदेवम्, 'आदेशो यः सकार' इत्येव भविष्यति । इह तर्हि जोषिषत्, मन्दिषदिति,–प्रत्ययस्य यः[3] सकार इति षत्वं न प्राप्नोति । षत्वेऽपि कृते प्रत्ययस्य सकार ॥ इह तर्हि, इन्द्रो मा वक्षत्, स देवान्य क्षत् ॥*॥ नानाविभक्तीनां च समासानुपपत्तिः ॥*॥ नानाविभक्तीनां च समासो नोपपद्यते आदेशप्रत्यययोरिति ॥*॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥*॥ [योगविभागात्सिद्धमेतत्]। योगविभागः करिष्यते । 'आदेशस्य' । [आदेशस्य] षो भवतीति । ततः 'प्रत्ययस्य' । प्रत्ययस्य सकारस्य षो भवतीति ॥ स तर्हि योगविभागः कर्तव्य.? ॥ न कर्तव्यः ॥ कथम् ? ॥ अस्तु तावदवयवषष्ठी ॥ ननु चोक्तमा देशप्रत्यययोरित्यवयवषष्ठी चेद्द्विर्वचने प्रतिषेध इति ॥ नैष दोषः । द्विःप्रयोगो[6] द्विर्वचनम् ॥ यदप्युच्यते–समानाधिकरणानां चाप्राप्तिरिति । [नैष दोषः] ॥

प्र,] द्विर्वचन आदेशावयवः सकारो न स्थानिन इति षत्वाप्रसङ्गः, यथा त्रिमनिलादौ । सरीसृप्यत इति । ननु समानाधिकरणपक्षे षत्वस्याऽनाऽप्रसङ्गः । उच्यते । तत्पेनादिसिद्धय यदि व्यधिकरणपक्षे आश्रीयते तदा स्थाने द्विर्वचने सरीसृप्यत इत्यत्रापि प्राप्नोति । द्विःप्रयोगे त्वत्र न दोषः । सिषेचेत्यादौ तु 'धात्वादेः षः सः'इति य आदेशस्तस्य सामानाधिकरण्याश्रयेण षत्वं सिध्यति । जोषिषदिति । लेट् । व्यत्ययेन परस्मैपदं । तिप् । इतश्च लोप इत्यादिनेकारलोपः । लेटो ऽडाटा'वित्यट् । 'सिब्बहुलं लेटी'ति सिप् । इदिकृत इति । आगमत्वस्य प्रत्ययत्वात्तदेवत सकार । वक्षद्यक्षदिति । वहियजिभ्यां लेट् । नानाविभक्तीनामिति । आदेशस्येति षत्वापेक्षया स्थानषष्ठी, प्रत्ययस्येति सकारापेक्षयाऽवयव

उ] दिति । युक्तिसाम्यादित्यर्थः । आदेश प्रत्ययो वेति । च्ले सिचित्यनादेशत्व, स्थानिवद्भावेनाधिकारेण वा प्रत्ययत्वमिति भावः । भाष्ये–इहापि तर्हीति । तर्हि स्थाने द्विर्वचनत्वं स्यादित्यर्थः । ननु समानेति । समानाधिकरणपक्ष प्रकृत्य तदुक्त । ननु द्विः प्रयोगे 'सिषेचे'त्यस्याऽसिद्धिरत आह–सिषेचेत्यादौ विति । षत्वापेक्षयेति । सकार

1 इहापि तर्हि प्रस°। २ द्विःप्रयोगो' । ३ 'प्रत्ययस्य सकारस्य ।
४ इद भाष्ये इष्टम् । ५ इद क्वचित् । ६ 'द्विःप्र' ।

व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥ अथ वा पुनरस्तु समानाधिकरणा ॥ कथं करिष्यति हरिष्यति ?॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'भवत्येवं नार्तीयकानां षत्व'मिति, यदय 'सात्पदाद्यो'रिति सात्प्रतिषेधं शास्ति ॥ अथ वा पुनरस्त्वादेशो यः सकारः प्रत्ययस्य यः सकार इति ॥ कथमिन्द्रो मा वक्षत्, स देवान्यक्षत् ?॥ व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥ स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः ?॥ न वक्तव्यः ॥ उक्तं वा ॥*॥[उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ?॥ 'तत्र व्यपदेशिवद्वचनमेकाचो द्वे प्रथमार्थं, षत्वे चादेशसम्प्रत्ययार्थम्, अवचनाल्लोकविज्ञानात्सिद्ध'मिति । यदपि–'नानाविभक्तीनां च समासानुपपत्ति'रिति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति– नानाविभक्त्योरपि समास' इति, 'यदयं शासिवसिघसीनां च'ति घसिग्रहणं करोति ॥

कथं कृत्वा ज्ञापकम् ?॥ यदि ह्यादेशस्य यः सकार इत्येवं स्याद्घसिग्रहणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्य –'आदेशो यः सकारस्तस्य षत्व'मिति,–ततो घसिग्रहणं करोति ॥ [आदेशप्रत्यययोः]।

प्र]षष्ठ्याति सहविवक्षाऽभावाद्द्वन्द्वानुपपत्तिः । व्यपदेशिवद्भावेनेति । ननु सिप्सिचार्थस्य त्यागोपादानाभ्यां युक्तो व्यपदेशिवद्भावः इडागमभावाभावाभ्यामनर्थकत्वाद्वा। 'एष इत्यत्र तु सकारस्यानर्थकत्वादयुक्तो व्यपदेशिवद्भावः । तथा चोक्तं 'मर्थवता व्यपदेशिवद्भाव'इति । एवं तद्यवयवसमुदायापेक्षो व्यपदेशिवद्भावः, स्यम एषोऽस्माविति सकारसमुदायस्यादेशस्यैव इत्यत्र सकारोऽवयवो भवतीति षत्वं प्रवर्तते । यदयमिति । प्रत्ययावयवस्यापि सकारस्य षत्वं भवति न केवलं प्रत्ययस्य सकारस्येति प्रतिषेधेन ज्ञाप्यते । नानाविभक्त्योरिति । नन्वाचार्यस्यार्थेष्वेवं भवान्यथ भिन्नप्रस्थानयोर्द्वन्द्वः । उच्यते । एकविभक्त्योरेव द्वन्द्वो, नानाविभक्त्योस्तुल्यप्रत्ययात्नानाविभक्तित्वं । साद्ग्रहणाद्घसिग्रहणाच्च नाभयत्र सामानाधिकरण्यं वैयधिकरण्यं च । तत्र प्रत्ययावयवशक्तिन्याप्रत्ययशब्दस्य सामानाधिकरण्येऽपि वैयधिकरण्यफलं लाभः ।

उ]स्यादेशस्य प्रत्ययावयवसस्य चेन्नस्यादिति भावः ।सिप्सिचोरर्थवत्त्वादिति। धात्वार्थेनार्थवत्त्वादित्यर्थः । इदं चित्यमित्याह तवन्मूत्रे निरूपितन्तत् पश्चान्नरमाह–इडित्यादि। सकारोऽवयव इति। आहार्यारोपेण लोकनिदर्शनं शास्त्रव्यवहारोपदेशयं प्रयासो वृथा। ज्ञाप्यत इति। नात्रे सकारस्याप्रत्ययत्वात् प्रत्ययभावप्रतिषेधाऽनर्थकः सन् प्रत्ययस्य विधेयत्वेन षत्वं तदवयवस्यापि भवतीति ज्ञापयतीत्यर्थः । साद्ग्रहणादिति। साद्ग्रहणेऽभयत्र गुणार्थेन सामानाधिकरण्यं घसिग्रहणाच्च नोभयत्र वैयधि

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ।८।३।६१।

स्तौतिणिग्रहणं किमर्थम् ? ॥ अस्तौतिण्यन्तानां मा भूत्–सिसिक्षति[1] ॥ अथैवकारः किमर्थः ॥ ॥ एवकारो नियमार्थः[3] ॥ [एवकारो नियमार्थः] । 'स्तौतिण्यन्तानामेव नान्येषा'मिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारकरण[4] नियमार्थो भविष्यति ॥ 'इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि' । यथैवं विज्ञायेत 'स्तौतिण्योरेव षणी'ति, मैवं विज्ञायि–'स्तौतिण्यो:[5] षण्येवे'ति । इह न स्यात्–तुष्टाव ॥

अथ षणीति किमर्थम् ?॥ सेषीच्यते । को विनतेऽनुरोधः ?॥ अविनते नियमो मा भूत्–सुषुप्सतीति ॥ क्व तानुरुध्येऽनुरोधः ? ॥ षत्वदमात्रे नियमो मा भूत्–सुषुपिष इन्द्रम् । सुषुपिष इहेति ॥ अभ्यासादिति किमर्थम् ? ॥ अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यादुपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत्–अभिषिषिक्षति ॥ नैतदस्ति, असिद्धमुपसर्गात्षत्वं, तस्याऽसिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं,-सनि योऽभ्यासस्तस्माद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्याद्यदि योऽभ्यासस्तस्माद्या प्राप्तिस्तत्र नियमो मा भूत्–

प्र.] स्तौति । नियमार्थं इति । विनिष्टिनियमार्थं इत्यर्थः । सुषुपिष इन्द्रमिति । स्वपेर्लिट् । छान्दसत्वाद्व्यत्ययेन थाम । थाम से । तस्य षत्वेऽसादेशे यलोपे च नियमाऽभावादभ्यासात्परस्य धातुसकारस्य षत्वं भवत्येव । अभिषिषिक्षतीति । 'स्थादिष्वभ्यासेने'ति वर्तमाने 'उपसर्गात्सुनोते'ति षत्वम् । असिद्धमिति । 'प्रकरणं प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योग'इत्येतन्नाश्रितम् । सनि योऽभ्यास इति । यथाऽत्र एकहल्मध्य इत्यत्र लिटाऽऽदेशो विशेष्यते तथेह सनाऽभ्यास ,–'सनि योऽभ्यासस्तस्मात्स्तौतिण्योरेवे'ति । तेन यदि योऽ-

उ.] करणं धसेरादेश वनादेशावदत्यन्येति षत्वस्य सिद्धत्वेन उपलक्षणा'ति सूत्रे षनिग्रहणवैयर्थ्यपक्षे । तस्मा प्रत्ययशब्दस्य लक्षणयोभयत्रापि सामानाधिकरण्यमिति भाव ।

स्तौतिण्योरेव । एवकार विनाऽपि अर-म्भसामर्थ्या'न्नियम'सिद्धेराह–विनिष्टेति । भाष्ये–को विनत इति । 'विनतशब्देन षत्वमुच्यते व्याकरणान्तरप्रसिद्ध्या । अनुरोध –प्रयोजनं । कृतषत्वनिर्देशे किं प्रयोजनमित्यर्थं । स्वपे धरसपत्यादाह–व्यत्ययेनेति । नियमाऽभावादिति । नकारानुबन्ध एव नियमाद्यर्थं । इतिपञ्चमिति । उभयोरपत्यर्थं । तथेह सनेति । 'गुण कृत्त्वमस्वार इति न्यायादिति भाव । अत्राऽ

1 'स्तौतिग्रह' । २ 'सिषक्षति' पा० । ३ इद भाष्यनिष्यन्ते । ४ 'षैवकार' । ५ 'ष्यन्तयोः । ६ 'दिति' ।

सोषुप्यते· सेन्–सोषुषिषते ॥ अथ वाऽभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्याद्धातोर्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत्[2] अधीषिषति प्रतीषिषतीति ॥ ननु च षणीत्युच्यते,'षणी'ति नैषा परसप्तमी शक्या विज्ञातुम्। सन्यङन्त हि द्विरुच्यते, तस्मादेषा सत्सप्तमी 'षणि सती'ति। सत्सप्तमी चेत्प्राप्नोति ॥

प्र]भ्यासस्तस्माद्धात्वन्तरस्यापि षणि षत्व भवति । सोषुपिषत इति । अत्र तु शक्य वक्तुमन्तरङ्ग षत्व बहिरङ्गो नियमस्ततोऽसिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति सिद्ध षत्वम् । अथ वा सन षत्व बहिरङ्गत्वादसिद्धम् । यन्निमित्तादभ्यासाद्धातुसकारस्य षत्वे कर्तव्येऽविनते च नियमाऽभावो यथा–'सुषुप्सती'ति । अधीषिषतीति । इणो बोधनार्थत्वाद्गम्यादेशाऽभाव । 'अजादेर्द्वितीयस्ये'ति 'स'शब्दस्य द्विर्वचनम् । 'सन्यत' इतीत्वम् । धात्वाश्रयमभ्यासस्य षत्वमभ्यासाश्रये प्रत्ययस्य षत्वे कृते नियमाऽभावात्प्रवर्तते । ननु च षणीति । 'षणी'ति परसप्तमी, ततश्च'षणि परत स्तौतिण्योरेव षत्व'मिति नियम नियमाऽस्तुल्यजातीयस्य षण्परस्य 'सिषिक्षती'त्यादौ षत्व व्यावर्तयति । अधीषिषतीत्यादौ सन एव द्विर्वचनविधानात्षण्परत्वाऽभावात्सस्य नियमो न प्रवर्तिष्यत इति नार्थोऽभ्यासग्रहणेनेत्यर्थ । सन्यङन्तमिति । समुदाय एव सन्यङन्तोऽवयव द्वारेण द्विर्वचनभागित्यर्थ । सत्सप्तमीति । तुल्यजातीयस्यापि नियमेन निवृत्ति क्रियमाणा सन्नन्तसमुदायावयवत्वेन धर्मेण तुल्यजातीयस्याधीषिषती

उ.]स्वरमात्राभाष्ये पक्षान्तरमित्याह–अत्र त्विति। अन्तरङ्गमिति। यन्निमित्तत्वाभावात्। सन षत्वस्याऽसिद्धत्वे किं ज्ञापकमित्याह–अविनत इति। 'अत्र त्वि'त्यारभ्य 'यथा सुषुप्सती'त्यन्त चिन्त्य, त्रिपाद्या बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्ते । षत्वे कृते इति । नियमाऽभावादिति भाव । धात्वाश्रयमभ्यासस्य षत्व, तस्मिन्कृते सामान्यनियमपक्षे न प्राप्नोतीत्य नित्यमिति बोध्यम् । परसप्तमीति । स्वरसत प्राप्तत्वात् । सन एव द्विर्वचन विधानादिति । स्थाने द्विर्वचने इदम् । तदा हि स्थानिवत्त्वेन समुदायस्य सन्त्व, द्वि प्रयोगे तु न दोष । उत्तरखण्डस्य सन्त्वात् । अतएवाऽऽटिटिदित्यादौ उत्तरखण्डे निषेध इति बोध्यम् । पक्षेच स्थाने द्विर्वचनवादिन शङ्का, नैषेत्याद्येकदेशिन उत्तरम् । 'सन्यङन्त ही'त्यस्य सन्यङन्तावयवैकाच इत्यर्थ । तथा च सर्वत्र सन्नवयवमहिम्नस्य सन एव वा स्थाने द्विर्वचनोक्ते षण्परत्वमभ्यासस्याऽसम्भवन्ति भाव । तदाह–समुदाय एवेति । भाष्ये सत्सप्तमीति । 'षणि सती'ति षण्यन्तसमुदायावयवस्य चेत्स्यात्तदा स्तौतिण्योरेवे'ति सूत्रार्थ.। तदाह–षणन्तसमुदायावयवत्वेन धर्मेणेति । 'अत्र

---

१ 'सनि' पा० । २ 'भूदिति' पा० । ३ इद क्वचिन्न ।

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ।८।३।६४।

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ * ॥ स्थादिष्वभ्यासवचन[1] नियमार्थम् ॥ * ॥ नियमार्थोऽयमारम्भः–'स्थादिष्वभ्यासस्य यथा स्यादिह मा भूत्–अभिसुसूषति ॥ अथ किमर्थमभ्यासेन चेत्युच्यते ?॥ ॥*॥ तद्व्यवाये चापोपदेशार्थम् ॥ * ॥ तद्व्यवायेऽभ्यासव्यवाये चाऽपोपदेशस्यापि यथा स्यात् । अभिषिषेणयिषति ॥ * ॥ अवर्णान्ताभ्यासार्थं[2] षणिप्रतिषेधार्थं च ॥ * ॥ अवर्णान्ताभ्यासार्थं[3] तावत्–अभितष्ठौ । षणिप्रतिषेधार्थम्–अभिषिषिक्षति ॥

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ।८।३।६५ ।

प्र] स्थादावपि स्यादित्यभ्यासग्रहणम् । यदि च सन्प्रदेशेषु परसप्तमी स्यात्तदा सन्यत इतीलमधीषिषतीत्यत्र न स्यात्समुदायस्य सन्रूपत्वात्पौर्वापर्याऽभावात् ।

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । अभिसुसूषतीति । 'षू प्रसवे' । सन् । 'सनि ग्रहगुहोश्चे'तीट्प्रतिषेध । अत्र धातुसकारस्य 'स्तौतिण्यो'रिति नियमान्षत्वाऽभाव । अभ्याससकारस्य तस्मान्नियमात् । अभिषिषेणयिषतीति । अव्युत्पन्नः सेनाशब्द । अथ वा सहेनेन सेना, 'सहस्य स· सञ्ज्ञाया'मिति सादेश । यदा तु'कृवृजृषी'ति सिनोतेर्नप्रत्ययेन सेनाशब्दो व्युत्पाद्यते तदाऽस्त्येव षोपदेशत्वम् ।

उ] षित्वने ति स्वपपाठ । सर्वत्रैव सन्निति । सन्यतम्याश्रयणीयत्वेऽपि तदाश्रयणे न दोष इत्याह—यदि च सन्प्रदेशेष्विति । सनि सति योऽभ्यास प्रत्यासत्त्या सन्तत्त्व निमित्तक इत्यर्थ । अत एव षापन्विषत इत्यादौ न दोष । 'द्वि प्रयोग'इति सिद्धान्ते तु परसप्तमीपक्षेऽपीद फल बोध्यम् । 'सन्यत'इत्यादौ च न दोष इति तत्त्वम् ।

स्थादिष्व । भाष्ये–किमर्थमिति । अभ्यासस्योपसर्गात्सुनोतीत्यादिना सिद्धे रिति भाव । न चाऽभ्यासस्य नैरर्थक्यात्कथं तेन सिद्धिरित्यन्य विप्यर्यत्वमेवोचितं । सुनोतीत्यादाना य सकार इत्यत्रावयवत्वमिव तदवयवावयवत्वस्यापि षष्ठ्यर्थत्वेना ऽदोषत्। षू प्रेरण इति । अयमेव उत्तरसूत्रेण प्राप्ते । दैवादिकाऽदादिकयोस्तु सुवतीति निर्देशात्स्वत्वाऽप्राप्ते । अत्रेति । 'आदेशप्रत्यययो'रिति प्राप्ति । धातुसकारस्येति । उत्तरखण्डस्यैव धातुत्वमिति भाव । अथ किमर्थमिति । 'आदेशप्रत्यययो'रित्यनेनैव सिद्धेरिद किमर्थमिति प्रश्न । तदाऽस्त्येवेति । एतच्च नेद प्रयोजनमिति भाव । वस्तुत उणादयोऽव्युत्पन्ना एव ति पाणिनीयमतेनेद भाष्यम् । भाष्ये—षणिप्रतिषेधार्थमिति । न च 'उपसर्गा'दित्यस्य बहिरङ्गत्व, त्रिपाद्या बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्ते । [स्थादिष्व] ।

१ इदं क्वचिन्न । २ 'ष्वेव चाऽभ्या' पा० । ३ 'अवर्णार्थं' पा० । ४ 'सिद्धि' ।

॥ * ॥ उपसर्गात्षत्वे निसस उपसङ्ख्यानमनिणन्तत्वात् ॥ * ॥ उपसर्गात्षत्वे निसस उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । निष्षुणोति । निष्षिञ्चति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ 'अनिणन्तत्वात्' । इणन्तादुपसर्गात्षत्वमुच्यते न च निसिणन्तः ॥ * ॥ न वा वर्णाश्रयत्वात् षत्वस्य तद्विशेषकः उपसर्गो धातुश्च ॥ * ॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? । 'वर्णाश्रयत्वात् षत्वस्य' । वर्णाश्रयं षत्वम् । 'तद्विशेषक उपसर्गो धातुश्च' । नैवं विज्ञायते–'इणन्तादुपसर्गा'दिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ 'इण उत्तरस्य सकारस्य, स चेदिणुपसर्गस्य', 'स चेत्सकारस्सुनोत्यादीना'मिति । तत्र 'शर्व्यवाये'[1] इत्येव सिद्धम् ॥

प्र] उपसर्गात् । अनिणन्तत्वादिति । इण्ग्रहणेन प्रकृतेनोपसर्गो विशेष्यत इति तदन्तविधिनेणन्तादुपसर्गात्षत्वेन भाव्यम् । न चेति । उपसर्गेणेण्विशेष्यत इति तदन्तविध्यभावः । शर्व्यवायश्चाश्रित इति सिद्धं षत्वम् । वर्णाश्रयत्वादिति । वर्णाविवर्णमकाराबाश्रयो यस्य तद्वर्णाश्रयम् । यद्येवमिति । यद्युपसर्गेणेण्विशेष्यते न तु सुनोत्यादयस्तदाऽतिप्रसङ्गः । सुनोत्यादिभिरिति । सुनोत्यादिभिः सकारो न विशेष्यते, अपि तूपसर्गः । सुनोत्याद्युपसर्गस्थत्वेन परः सकारः सामर्थ्यात्सुनोत्याद्यवयव एव भवति । उपसर्गस्थस्य तु सकारस्याऽपदान्तस्येत्यधिकारात्षत्वस्याऽप्रवर्तनम् । ननु चोपसर्गादिति पञ्चमीनिर्देशात्कथमिण्विशेष्यते ? । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यतीत्यदोषः । सुनोत्यादीनां य उपसर्गस्तत्स्थादिणः परस्य सकारस्य षत्वे विज्ञायमाने न कश्चिद्दोषः । सुनोत्यादीनां षत्व इति । यथा 'विसेचक' इत्यत्र गमेरुपसर्गो विशब्दो न सिचेरिति

उ] उपसर्गात्सुनो । भाष्ये–निसस इति । निरोऽपि विसर्गे 'वा शरी'ति कृतसत्वस्य प्रयोगस्थस्याऽनुकरणं, दुर्दुर्भोरनुपसर्गत्वप्रतिषेध एवेति भावः । इण्ग्रहणेनेति । शुनस्य विशेष्यतया न्याय्यत्वादिति भावः । उपसर्गेणेति । स्थानुरोधादिति भावः । 'उपसर्गा'दिति तत्रस्थमाक्षिप्यते । वर्णाविति । पौर्वापर्यमात्रादित्यर्थः । नन्वेवं सकारस्तेनेविशेषितः स्यात् । एवञ्चोपसर्गस्थसस्यापि 'निरपिच'दित्यादौ स्यादत आह–सामर्थ्यादिति । तत्र स्वं बाधक'मिति भावः । युक्त्यन्तरमप्याह–उपसर्गस्थस्येति । नन्वेति । षष्ठनिर्देशे हि तदुपपत्तिः । तात्स्थ्यादिति । इणः पोपसर्गोऽभावेन लक्षणेति भावः । यथा विसेचक इति । सुनोत्यादीनामपदारा सम्बन्धी य उपसर्गस्तत्स्थेणः परस्य सस्य सुनोत्याद्यवयवस्य षत्वमित्यर्थसत्त्वादिति भावः । भाष्ये–आधिक्यमर्थतो विवक्षितं न

1 'शर्व्यवाय एव सिद्धम्' पा० ।

यद्येव धातूपसर्गयोरभिसम्बन्धोऽकृतो भवति ॥ तत्र को दोष ? ॥ इहापि प्राप्नोति–किरता सेचको अस्माद्ग्रामात्–विसेचको ग्राम ॥ धातूपसर्गयोश्चाऽभिसम्बन्ध कृत ॥ कथम् ? ॥ सुनोत्यादिभिरत्रोपसर्गं विशेषयिष्याम–'सुनोत्यादीना य उपसर्गस्तस्य [उपसर्गस्य[2]] य इण्णिति ॥ * ॥ सुनोत्यादीना पत्वे ण्यन्तस्योपसङ्ख्यानमधिकत्वात् ॥ * ॥ सुनोत्यादीना पत्वे ण्यन्तस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अभिषावयति ॥ किं कारण[3] [न सिध्यति ?] । 'अधिकत्वात्' । व्यतिरिक्तः सुनोत्यादिरिति कृत्वोपसर्गात् सुनोत्यादीनामिति पत्वं न प्राप्नोति ॥ * ॥ न वाऽवयवस्याऽनन्यत्वात् ॥ * ॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अवयवस्यानन्यत्वात्' । अवयवोऽत्राऽनन्य [इति] ॥ ॥ नामधातोस्तु प्रतिषेध ॥ * ॥ नामधातोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य. । सावकमिच्छत्यभिसावकीयति । परिसोमकीयति[4] ॥ * ॥ न वाऽनुपसर्गत्वात् ॥*॥ न वा वक्तव्य ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनुपसर्गत्वात्' । यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न चाऽत्र सुनोतिं प्रति क्रियायोग ॥ किं तर्हि ? ॥ सावकीयतिं प्रति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति–अभिषावयति । अत्रापि न सुनोतिं प्रति क्रियायोग ॥ किं तर्हि ? ॥ सावयतिं प्रति ॥ सुनोतिं प्रत्यत्र क्रियायोग ॥ कथम् ? ॥ नाप्यावेव प्रेष्यते–

प्र]नन्व न भवत्येव ण्यन्तस्याभिषावयतीत्यादावभ्यादिरुपसर्ग इति पत्वाऽप्रसङ्ग । हेतुमति चेत्यत्र प्रत्ययार्थविशेषणपक्षेऽर्थाधिक्यादधिकत्वमुच्यते । नवेति । ण्यन्तस्य योऽवयवो णिच्प्रकृतिस्तस्याऽनन्यत्वात्तदपेक्षत्वादुपसर्गत्वस्य सिद्ध पत्वम् । नामधातोरिति । इहापि न एव सुनोत्यादिरिति पत्वप्रसङ्ग । नवेति । अभि क्यजर्थस्येच्छाया विशेषणत्वात्तदुपसर्गो न सुनोते । सुनोत्युपसर्गत्वे सतिभिषावकमिच्छति अभिषावकीयतीति भवत्येव पत्वम् ।

उ]नु शब्दन । तदधिकत्वस्य प्रकृते हेतुमत्त्वे गतिमित्याह–हेतुमति चेत्यत्रेति । प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे इति । प्रयोजकव्यापारस्य प्रत्ययार्थत्वपक्षे इत्यर्थ । न त्वयं च तत्र सिद्धान्त इति भाव । तदाह–भाष्य–व्यतिरिक्तः सुनोत्यादिरिति । अतिरिक्तेन प्रयोजकव्यापारेण विशिष्ट इति यावत् । नन्वेवमभ्यादिरुपसर्ग इति सुनोतेरुपसर्गोऽभावात्पत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थ । तस्यानन्यत्वादिति । ण्यर्थान्वय न स्यादिति पूर्वपक्षे इष्टापत्त्या इत्युत्तरमिति बोध्यम् । भवत्येवेति । प्रत्ययदर्शने शङ्कोत्तरे निर्देशस्यास्पष्टता बोध्या ।

१'सेचक'। २ इद क्वचित्र । ३ किं पुनः कारणं। ४ परिसोमकमिच्छति परिसोमकीयति ॥

'सुन्वभी'ति ॥ किं तर्हि ? ॥ उपसर्गविशिष्टामसौ क्रियां प्रेप्सते—अभिसुनोतीति ॥

स्तम्भेः ॥८।३।६७॥

अप्रतेरिति वर्तते[2] उताहो निवृत्तम् ? ॥ 'निवृत्त'[3]मित्याह ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ योगविभागकरणसामर्थ्यात् । इतरथा हि 'सदिष्टम्भेरप्रते'-रित्येव ब्रूयात् ॥ अस्त्यन्यद्योगविभागकरणे प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययो'रिति वक्ष्यति तत्स्तम्भेरेव यथा स्यात्सदेर्मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकयोगेऽपि सति यस्यालम्बनाविदूर्ये स्तस्तस्य भविष्यति ॥ कस्य चाऽऽलम्बनाविदूर्ये स्तः ? ॥ स्तम्भेरेव ॥ [स्तम्भे] ॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ॥८।३।७२॥

अथ यः प्राण्यप्राणी च कथं तत्र भवितव्यम्, अनुष्यन्देते मत्स्योदके इति, आहो स्विदनुस्यन्देते मत्स्योदके इति ? ॥ यदि तावदप्राणी विधिना श्रीयते, अस्त्यत्राप्राणीति कृत्वा भवितव्यं षत्वेन, अथ प्राणी प्रतिषेधेनाश्रीयते, अस्त्यत्र प्राणीति कृत्वा भवितव्यं प्रतिषेधेन ॥

किं पुनरत्राऽभ्यर्हिततरम् ? ॥ देवा एतज्ज्ञातुमर्हन्ति[4] ॥

नासावेवमिति । यदा व्यर्थस्याऽभिर्विशेषणत्वात्तदुपसर्गस्तदा नास्ति षत्वं, प्र]यदा तूपसर्गविशिष्टाया क्रियाया प्रयोक्ता नियोज्यते तदा प्रतिबन्धकाऽभावात्षत्वं प्रवर्तत एवेत्यर्थः । सुनु अभीति । नायं लौकिकप्रयोगः केवलस्योपसर्गस्य प्रयोगाऽभावात् किन्तर्हि ? सुनोतिसम्बन्धाऽभावप्रदर्शनाय कल्पितः । प्रयोजकव्यापारेणाऽस्मे सम्बन्धो न सुनोतिनेति ह्यनेन प्रतिपाद्यते ॥

अनुवि । देवा इति । पण्डिता पर्युदासं मन्यन्ते सम्भवत्येकवाक्यत्वे

उ] नासावेव मित्यादिना प्रयोगद्वयस्य विषयविभागं प्रदर्शयन्नाह—यदेति । सुनोतिसम्बन्धाऽभावप्रदर्शनमेवोपपादयति—प्रयोजकेति । परे तु 'नासावेव'मिति भाष्येणोपसर्गाणां स्वभावात्प्रकृत्यर्थविशेषणत्वमेव न व्यर्थविशेषणत्वमिति अतोऽभिसावयतीत्येव प्रयोगः । अत एव वचनारम्भेण समर्थमित्याहुः । [उपसर्गात्सुनोति] ।

अनुवि । किं पुनरत्राऽभ्यर्हिततरमिति भाष्ये पाठः । मनस्वत्वमुक्तम् ।

पर्युदासमिति । तत्पक्षेऽपि तस्यैव यत्र सत्ता तत्रैवेदमिति सर्वथाऽत्र षत्वाऽभाव एव न्याय्यः । प्रतिषेधपक्षे सत्यनेकावधारणाऽलाभादित्यन्ये ।

---

१ स्तम्भे' पा॰ । २ दित्यनुवर्त्तते रित्यत्र वर्त्तते । ३ अप्रते रिति निवृत्त योगविभागकरणसामर्थ्यादिति च लिङ्गमेतत्पुरस्ताद् व्याख्यानं भगवतेति परे । ४ देवा ज्ञातु पा॰ ।

परेश्च ॥८।२।७४॥

अथा[1]ऽनिष्ठायामि[2]ति वर्तते उताहो निवृत्तम् ? ॥ 'निवृत्त'मित्याह ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ योगविभागकरण[3]सामर्थ्यात् । इतरथा हि 'विपरिभ्यां च स्कन्देरनिष्ठाया'मित्येव ब्रूयात् ॥ [परेश्च] ॥

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥८।३।७८॥ विभाषेटः ॥८।३।७९॥

इण्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ * ॥ इण्ग्रहणं टत्वे कवर्गनिवृत्त्यर्थम् ॥ * ॥ इण्ग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयो[1]जनम् ? ॥ 'ढत्वे कवर्गनिवृत्त्यर्थं] ॥ कवर्गात् ढत्वं मा भूत् पक्षी[1]ध्वम् यक्षीध्वम् ॥ किं पुनरिदमिण्ग्रहणं प्रत्ययविशेषणम्— 'इण उत्तरेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकार' इति, आहो स्विद्धकारविशेषणम्— इण उत्तरस्य धकारस्य, स चेत्षीध्वंलुङ्लिटान्धकार' इति ॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥ * ॥ तत्र प्रत्ययपरत्वे इटो लिटि ढत्वं परादित्वात् ॥ * ॥ तत्र प्रत्ययपरत्वे इटो लिटि ढत्वं न प्राप्नोति । लुलु[4]विढ्वे लुलुविध्वे इति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'परादित्वात्' । इट् परा[5]दिः ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ अल्विढ्वम् अल्विध्वम् ॥ अस्तु तर्हि धकार-

प्र] वाक्यभेदाश्रयणस्याऽयुक्तत्वात् । प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्यभेदोऽवश्यं भावी ॥

इणः षी । इण्ग्रहणमिति । 'इण्को'रित्यत इण्ग्रहणमनुवर्तत एवेति प्रश्नः । कवर्गनिवृत्त्यर्थमिति । पूर्वयोगेषु द्वयोरनुवर्तनात्केवलस्येण इहाऽनुवृत्तिर्दुर्लभा । किं पुनरिति । वार्तिकानुसारेण 'इङ्ग्रहण'मिति पाठो युक्तः । 'इण्ग्रहण'मिति तु भाष्ये प्रायेण पाठः । किं षीध्वमादयो विशेषणेन प्राक्सम्बध्यन्ते पश्चात्प्रधानेन धकारेणाऽथ धकार एव विशेषणद्वयेन सम्बध्यतइति प्रश्नः । प्रत्ययपरत्वे इति । इटः परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धकारस्येति विज्ञायमाने इटो ण्ग्रहणत्वात्पौर्वापर्याऽयोगाद्विकल्पाऽप्रसिद्धिः । लिड्ग्रहणं चोपलक्षणं, षीध्वमोऽपि इटा पौर्वापर्याऽयोगात् । वचनादिति । लिङ्ग्रहणाऽनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थः । अस्तिवचन इति । समुदायानुवृत्तौ क्वचिदेकदेशे प्रवृत्तं कार्यं समुदाये प्रवृत्तं भवतीत्यर्थः ।

उ] इणः षीध्व । प्रायेण पाठ इति । स तु न युक्त इत्यर्थः । अत एव 'विभाषेटः' इत्यस्य ग्रहणं प्राक्कृतम् । पक्षद्वयोपपत्तिमाह—किमिति । 'गुणः कृताऽसमस्कार इति न्याय आद्यपक्षबीजम् । अथेति । महत उपकारस्याऽदर्शनादुभयोरपि प्रधानसम्बन्ध

1 इदकचिन्न । २ 'अनिष्ठायामिति निवृत्त योगविभागकरणसामर्थ्याद्' इति वार्तिकस्यात् । ३ 'भूदिति' पा० । ४ इद वार्तिकपाठकमित्यन्ये । ५ 'इट्कार्यादि' पा० ।

विशेषणम् ॥*॥ धकारपरत्वे षीध्वम्यनन्तरत्वादिटो विभाषाऽभावः ॥५॥ धकारपरत्वे षीध्वम्यनन्तरत्वादिटो विभाषा न प्राप्नोति । लविषीध्वम् लविषीढ्वम् ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ?॥ लुलुविढ्वे लुलुविध्वे इति[1] ॥ * ॥ इण्ग्रहणस्य चाऽविशेषणत्वात् ध्यादिमात्रे ढत्व प्रसङ्गः ॥ * ॥ इण्ग्रहणस्य चाऽविशेषणत्वात् ध्यादिमात्रे ढत्वं प्राप्नोति । [2]पर्षीढ्वं पर्षीध्वमिति ॥ नैष दोषः । अङ्गादिति वक्ष्यामि ॥ अङ्गग्रहणाच्च दोषः ॥ * ॥ अङ्गग्रहणाच्च दोषो भवति[3] । इह न प्राप्नोति—उपदिदीयिध्वे उपदिदीयिढ्वे इति । यो ह्यत्राऽङ्गाऽन्त्य इण् न तस्मादुत्तरं[4] इट् । यस्मा-

प्र.] धकारपरत्वे इति । 'इटः परस्य धकारस्ये'ति व्याख्याने षीशब्देन व्यवधानात्पाक्षिकढत्वाऽप्रसङ्गः । वचनादिति । षीध्वमोऽनुवृत्तौ येन नाऽव्यवधानमाश्रीयत इत्यर्थः । 'अस्ति वचने प्रयोजनं, किं लुलुविढ्वे लुलुविध्वे' इत्यस्याऽनन्तर'मिण्ग्रहणस्ये'ति—युक्तः पाठः । क्वचित्तु 'नैष दोषः इण उत्तरस्ये'त्यादि पठ्यते, तदयुक्तम् । ग्रन्थसङ्गत्यभावात् । इण्ग्रहणेन यदा धकारो विशेष्यते न तु प्रत्ययस्तदा षीध्वमो धकार इणः परो न भवति, षीशब्देन व्यवधानात् । ईकारेण षीशब्दावयवेन व्यभिचाराऽभावाद्धकारस्य विशेषणाऽयोगः । अङ्गादिति वक्ष्यामीति । 'इणन्तादङ्गादुत्तरस्य धकारस्य षीध्वमोऽवयवस्य ढत्वं भवती'त्यर्थः । तत्र 'येन नाव्यवधान'मिति 'च्योषीढ्व'मित्यादौ ढत्वं भवति, 'पक्षीध्व'मित्यादौत्वङ्गस्याऽनिणन्तत्वाड्ढत्वाऽभावः । उपदिदीयिढ्व इति । युट

उ.] एव न्याय्य इति भावः । लिङ्ग्रहणानुवृत्तीति । इदमपि षीध्वमुपलक्षणं बोध्यम् । क्वचिदेकदेश इति । लुङि सिच इडिधानेन पौर्वापर्यं युक्तमित्यर्थः । षीशब्देनेति । युक्लिटोस्त्वव्यवधानात् ढत्वं प्रवर्तते इति भावः । सङ्गत्यभावादिति । षीध्वमि ढत्वाऽप्राप्तौ चोदितायां तत्परिहारान्वेनाऽयं ग्रन्थो न सङ्गत इति भावः । इण्ग्रहणेनेति । यदि 'विभाषे'इ'त्यत्रेड्ग्रहणेन ध्वो विशेष्यते तदा 'इणः' षीध्वमित्यत्रेण्ग्रहणेनापि स एव विशेष्येत, तुल्यप्रस्तावत्वात्, ततश्च षीध्वमि दोष इत्यर्थः । ननु षीध्वं शब्दावयवकारमादाय इणः परत्वमस्त्येवेत्यत आह—ईकारेणेति । एवञ्च षीध्वमि इण इत्यस्य धकाराऽविशेषणत्वेन सर्वत्र षीध्वमो धस्य ढत्वप्रसङ्ग इति भावः । तदुक्तं—भाष्ये ध्यादिमात्रे इति । युटा व्यवधानादिति । समुदायभक्तो युट् तमेव न व्यवदध्यात्, इट तु व्यवदधात्येवेति

१ इतोऽग्रे—'नैष दोषः, इण उत्तरस्य धकारस्य मूर्धन्य उच्यते । षीध्वमश्चापि धकार इण उत्तरः ॥ यद्येवं षीध्वम इण्ग्रहणं विशेषणं भवति । तत्र को दोषः' इति पाठोऽधिको दृश्यते। २ ढ क्वचित्र । ३ इति क्वचित्र । ४ 'दुत्तरमिट्' । ५ 'षीध्वमवयः' ।

चोत्तर इड्ग्रहणमसावङ्गान्त्य इणिति ॥ यथेच्छसि तथाऽस्तु ॥ अस्तु तावत्प्रत्यय-विशेषणम् ॥ ननु चोक्त–'तत्र प्रत्ययपरत्वे इटो लिटि ढत्व परादित्वात् लुलुविध्वे लुलुविढ्वे' इति ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ ननु चोक्तमस्ति वचने प्रयोजन ॥ किम् ?॥ अलविढ्वम् अलविध्व'मिति ॥ यद्येतस्मिन् योगे लिड्ग्रहण तदनवकाश तस्याऽनवकाशत्वाद्वचनाद्भविष्यति ॥ अथ वा पुनरस्तु–धकार-विशेषणमिति ॥ ननु चोक्त 'धकारविशेषणत्वे षीध्वम्यनन्तरत्वादिटो विभाषाऽभावो लविषीध्व लविषीढ्व'मिति ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ ननु चोक्त'मस्ति वचने प्रयोजन, किं, लुलुविध्वे लुलुविढ्वे' इति ॥ यद्येतस्मिन् योगे षीध्वग्रहण तदनवकाश, तस्याऽनवकाशत्वाद्वचनाद्भविष्यति ॥ यदप्युच्यते–'इण्ग्रहणस्य चाऽविशेषणत्वात् ध्यादिमात्रे ढत्वप्रसङ्ग' इति॥ अङ्गादिति वक्ष्यामि॥ ननु चोक्त-'मङ्गग्रहणाच्च दोष' इति ॥ पूर्वस्मिन् योगे यदङ्गग्रहण तदुत्तरत्र निवृत्तम् । अथ वा पूर्वस्मिन् योगे इण्ग्रहण प्रत्ययविशेषणमुत्तरत्र धकारविशेषणम् ॥

अग्ने. स्तुत्स्तोमसोमा ८।३।८२ ॥

॥ * ॥ अग्नेर्दीर्घात्सोमस्य ॥ * ॥ अग्नेर्दीर्घात् सोमस्येति वक्तव्यम् । अग्नीषोमौ ॥ * ॥ इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्ग ॥ * ॥ इतरथा ह्यनिष्ट प्रसज्येत ।

प्र] परादित्वादिणन्तादङ्गात्पर इण्न भवति, युटा व्यवधानात् । यद्येतस्मिन्निति । सर्वेषामवयवानामनुवर्तनसामर्थ्यात्कार्ययोग इति भाव । पूर्वस्मिन्निति । अङ्ग-ग्रहणाऽननुवृत्तौ युट एवेण उत्तर इडिति ढत्वविकल्प सिध्यति । अथ वेति । 'इण परो यो धकार इट्श्च तस्य षीध्वलुङ्लिट्सम्बन्धिनो विभाषा मूर्धन्य' इत्यर्थ । तत्र 'येन नाव्यवधान'मिति यावच्छेदेन व्यवधानमाश्रीयते, उपदिदीयिढ्वे इत्यत्र यकारादेवेण परो धकार इति सिद्धो ढत्वविकल्प ।

अग्ने स्तुत्स्तोमसोमा । अग्नेर्दीर्घादिति । देवताद्वन्द्वे षत्व भवतीत्यर्थ ।

उ.] भाव । एवञ्च 'विभाषेट' इत्यत्र दोष इति तात्पर्यम् । सर्वेषामिति । अनुवृत्तिसामर्थ्यादवयवानामपि पौर्वापर्यमाश्रीयते इत्यर्थ । युट एवेति । अत्र पक्षे 'इण उत्तरो य इट तत परस्य धकारस्य षीध्वादिसम्बन्धिनो मूर्धन्य' इत्यर्थ । इण परो यो धकार इट्श्चेति । तयोरनन्तरम्, इणस्त्विटा व्यवहित इति सामर्थ्यात्सिद्धमित्यर्थ । षीध्वमि-ड्टोऽप्यनन्तरो नास्तीत्यनुवृत्तिसामर्थ्याद्येन नाव्यवधानमाश्रीयत इत्याह–तत्रेति ।

अग्ने स्तुत्स्तो । देवताद्वन्द्व इति । ईदग्ने सोमेति तत्रैव ईकारविधानादिति

१ यद्येतस्मिन् । २ 'दिदीयिढ्वे' ।

अग्निसोमौ माणवकाविति ॥ तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये[1] सम्प्रतिपत्तिः' । तद्यथा 'गोरनुबन्ध्योऽ[2]जोऽग्नीषोमीय'इति न वाहीकोऽनुबध्यते ॥ कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतो—गौस्तिष्ठति गामानयेति ? ॥ अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति ॥ शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे ॥ [अग्ने स्तुत्स्तोमसोमाः] ।

प्र.] गौणमुख्ययोरिति । लौकिक एवाऽयं न्याय शास्त्रे आश्रीयते 'स्वं रूपं शब्दस्येति रूपग्रहणादर्थवद्रूपमाश्रीयते । स चार्थो मुख्य एव गृह्यते न तु गौणः । तत्र प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां मुख्यगौणव्यवस्थेति माणवके संज्ञात्वेन विनियुक्तावग्निसोमशब्दौ गौणार्थाविति षत्वाऽभावः । शब्दाश्रये चेति । प्रातिपदिकस्य वृद्ध्यात्वे, प्रातिपदिकन्तु न लौकिकेनार्थेनाऽर्थवत्, किं त्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पितार्थवत्त्वेन । तस्याश्चावस्थाया लौकिकार्थत्वाऽभावाद्गौणमुख्यभावाद्रूपमात्राश्रयं कार्यं प्रवर्तते । तस्मिन्प्रवृत्ते मुख्येऽर्थे गौणे वाऽर्थे प्रयोगः । अथ वा शब्दो

उ] भाव । भाष्ये-अग्निसोमाविति । तन्नामानावित्यर्थः । यद्याऽयं माणवकोऽग्निरयं सोम इति कश्चिदुक्ते तयोर्द्वन्द्वप्रयोगं किंचिच्चार्थं बोधयितुं यदा 'अग्निसोमौ भोजये'ति प्रयुज्यते तदेदमुदाहरणम् । रूपग्रहणादिति । 'स्वं रूप'मित्येतत्तरङ्ग्यादिहेतुभी रूपपरिग्रहे सिद्धे रूपग्रहणं रूपवदर्थपरिग्रहार्थम् । स चार्थ इति । शीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः । ननु यदि सादृश्याद्ग्निसोमशब्दस्याम्यत्र वृत्तिस्तदान्यारूढत्वात्स्वार्थमादाय स्वप्रवृत्तिरस्त्येव । ग्रहाशब्दयोर्द्वन्द्वे तु कथं गौणत्वमत आह-तत्र प्रसिद्धीति । ननु गोन' इत्यादौ गोशब्दादेः प्रातिपदिकस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पितार्थवत्त्वमस्त्वात् कुतो न गौणमुख्यन्यायावतार इत्यत आह-प्रातिपदिकस्येति । तस्याश्चेति । शब्दान्तरसन्निधानादि गौणार्थप्रतीति । न च तत्प्रातिपदिकस्य, वाक्यस्य लोके प्रयोगादिति भावः गौणमुख्यत्वलोकव्यवहारगम्यमिति लौकिकार्थनिष्ठमेव तत्, नत्वन्वयव्यतिरेककल्पितार्थनिष्ठमिति तात्पर्यम् । वस्तुतस्त्वेवं सति 'महद्भूत'इत्यादिषट्कसंज्ञाशब्दानामपि शास्त्रीयप्रक्रियायां कल्पितैवार्थवत्त्वेति तत्रापि न्यायाऽप्रवृत्त्यापत्तिः । तस्मात्कल्पितार्थवत्त्वमात्राश्रयाऽर्थवत्परिभाषाया यथा प्रवृत्तिस्तत्पदविषये प्रवृत्तिस्तथा कल्पितगौणमुख्यत्वमादाय गौणमुख्यन्यायस्याऽपि प्रवृत्तिरावश्यकीति चिन्त्यमेतत् । वास्तवस्तौ यथास्वप्रवृत्तिस्तथा ओ सूत्रे निरूपितम् । इत एवाऽस्वरसात् 'गोत्वादियोगो वाहीके निमित्तात्कौ प्रदिष्यते । अर्थमात्रं विपर्यस्तं शब्दः स्वार्थे व्यवस्थित'इति रीत्या प्रातिपदिककार्येषु तन्न्यायाऽप्रवृत्ति

1 इदं वार्त्तिकं । व्यस्या चान्य—'गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्ययः'इति पुस्तकान्तरे ।
2 'ग्नीषोमीये' । 3 'कार्ये' ।

मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम् । ८।३।८० ॥

॥*॥ सान्ताभ्यां च ॥*॥ सान्ताभ्यां चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्–मातु ष्वसा मातु स्वसा । पितु ष्वसा पितुस्वसा [इति] ॥*॥ मातु पितुरिति सान्तग्रहणानर्थक्यमेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् ॥ * ॥ मातु॰ पितुरिति सान्तग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्' ॥ 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवती'ति सान्तस्यापि भविष्यति ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः । ८।३।८७ ॥

अस्तिग्रहणं किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्–अनुसूतं विसृतमिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं परिक्रियायुक्तास्तु प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो न चैतं

प्र.] न कदाचित्स्वार्थपरित्यागेनाऽर्थान्तरे प्रवर्तते, अर्थस्त्वर्थान्तरे समारोपितो यदा शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं भवति तदा गौणव्यवहारः । तत्र प्रातिपदिकं स्वार्थे एव वर्तमानं मुख्यत्वं प्रतिपद्यते, पश्चात्तु पदार्थान्तरारोपितस्वार्थस्य गौणत्वमिति पदाश्रयेष्वेव कार्येषु गौणमुख्यव्यवस्थाश्रयणम् । [अग्नेस्तुत्] ॥

मातु । सान्ताभ्यामिति । रेफान्तयोर्निर्देशान्न प्राप्नोति । एकदेश[विकृत]स्येति । स्वसृशब्दे परतो नास्ति रेफस्य श्रवणं, 'वा शरी'ति पक्षे विसर्जनीयस्य विसर्जनीयविधानात्, पक्षे 'विसर्जनीयस्य स'इति सकारविधानात् । तस्माद्रेफनिर्देशस्तद्विकारप्रतिपत्त्यर्थः ॥ [मातु.पितुर्भ्याम्] ॥

उपस । अस्तिग्रहणमिति । अस्तिसकार एवाऽकारे लुप्ते क्रियावाचित्वा

उ.] दर्शयति–अथवेति । न कदाचिदिति । शब्दार्थस्य चाऽनित्यत्वप्रसङ्गादिति भावः । पदान्तरारोपितेति । पदान्तरसन्निधानेनाऽऽरोपितस्वार्थस्येत्यर्थः । 'पदार्थान्तरे'ति पाठे पदार्थान्तर आरोपितस्वार्थस्येत्यर्थः । स्वार्थे –स्वप्रवृत्तिनिमित्तम् । [अग्ने स्तुत्] ॥

मातु पितुर्भ्यां । रेफान्तयोरिति । उत्तरपदे रेफान्तत्वं स्पष्टं, पूर्वपदेऽपि तत्साहचर्यात्तत्त्वमेव, विसर्गस्तु लाक्षणिकः । तत्र रेफान्तस्य स्वसृशब्दे परे वाक्यप्रयोगासामर्थ्येन साक्षात्तत्स्थानिकविकारोपलक्षणत्वेन विसर्गान्तं यत्र स्यात्, न तु विसर्गस्थानिकमात्रान्तमिति वार्तिकारम्भ इति भावः । ननु रेफान्ताभ्यां परस्य षत्वे सम्भवत्येकदेशविकृतन्यायाश्रयेण सान्तग्रहणं व्यर्थमत आह–स्वसृशब्द इति । एवञ्च उभयत्राऽप्येकदेशविकृतन्यायेनैव सूत्रप्राप्तिरिति भावः । भाष्ये–सान्तस्यापीति । अपिना विसर्गान्तम् ।

उपसर्गप्रा । अस्ति सकार एवेति । सकारस्य प्रस्तुतत्वात्तदर्थान्वयिनोरेवोपसर्ग

---

१ इदं लुप्तं सम्प्रति । २ इदं क्वचित् । ३ 'न भविष्यति' । ४ 'रेफान्ते'ति सर्वत्र पाठः ।

सकारं प्रति क्रियायोग ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति,-अभिषन्ति विषन्तीति। न ह्यस्ति क्रियावचन. ॥ क पुनराह 'नाऽस्ति क्रियावचन' इति। क्रियावचनोऽस्ति। आतश्च क्रियावचन,-व्यत्यसुषते-'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यनेनात्मनेपद भवति ॥ कर्मव्यतिहारश्च क ?॥ क्रियाव्यतिहार ॥ प्रादु शब्दात्तर्हि मा भूत् ॥ प्रादु शब्दश्च नियतविषय कृभ्वस्तियोग एव वर्तते ॥ उपसर्गात्तर्हि स्यतेर्मा भूदिति ॥ इष्यते उपसर्गात्स्यते षत्वम्। आतश्चेष्यते-एव [तर्हि] आह-'उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौति स्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जा'मिति॥ प्रादु शब्दात्तर्हि स्यतेर्मा भूत्॥ प्रादु शब्दश्च नियतविषय कृभ्वस्तियोग एव वर्तते ॥ इद तर्हि प्रयोजनमिह मा भूत्,-अनुसृतेरपत्यम् -[अनुसृतेरपत्य], अनुसृतेरपत्य], अनुस्योऽपत्यमानुसेय. ॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ।८।३।८८।

किमर्थं स्वपे सुपिभूतस्य ग्रहण क्रियते ?॥ * ॥ सुरे पैवं स्वपेर्मा भूत् ॥ * ॥ सुपे षत्वमुच्यते तत्स्वपेर्मा भूदिति। सुस्वप्न[3] विस्वप्नगिति। ॥ * ॥ विसुष्वापेति केन न ॥ * ॥ विसुष्वापेत्यत्र कस्मान्न भवति ?॥

प्र.]दुपसर्गप्रादुर्भ्यां पर सम्भवति नान्य इति प्रश्न। न ह्यस्तिरिति। परिस्पन्दनरूपस्यैवाऽर्थस्य क्रियात्वादिति भाव। क्रियावचन इति। न परिस्पन्द एवैक क्रियेति भाव। 'कर्मस्थभावकाना कर्मस्थक्रियाणा'मित्यत्र तु भावक्रिययोर्भेदेनोपादाना परिस्पन्दलक्षणविशिष्टक्रियावृत्ति क्रियाशब्द, 'यत्क्रियायुक्ता' इत्यादौ तु क्रियामात्रवृत्तिरित्यविरोध। व्यत्यसुषत इति। व्यत्यनुभवन्त इत्यर्थ। प्रादु शब्दश्चेति। केषा चिच्छब्दाना नियतविषयत्वदर्शनात्। अनुसृतेरिति। अनुसृत इत्यनुस्। 'सत्सूद्विषे'ति क्विप्। 'चतुष्पाद्भ्यो ढ'ञिति ढञ्। 'ढे लोपोऽकद्र्वा' इत्युकारलोपे कृते सकारमात्र क्रियावाचीति षत्वप्रसङ्ग।

सुविनिर्दु। विस्वप्नगिति। 'स्वपितृषोर्नजि'ङिति नजिङ्प्रत्यय। ताच्छीलि-

उ.] प्रादुस्योऽर्थवत्त्वमिति भाव। न परिस्पन्द एवेति। किन्तु धात्वर्थमात्रमिति भाव। भूवादिसूत्रे क्रियावचनत्वादित्यादितम्। व्यत्यनुभवन्त इति। परस्परमनुभवन्त इत्यर्थ। भाष्ये-प्रादुशब्दात्तर्हीति। 'प्रादु सुन'मित्यादाविति भाव। नियतविषयत्वेति। यथोक्तं भाष्ये- समाने रक्ते वर्णे गौर्लोहित इत्यादि। [उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्ति]।

सुविनिर्दुर्भ्य। ननु ताच्छीलिकाना रूढिशब्दत्वेन क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तत्वाऽभावा

१ इदं वार्तिकम्। २ श्लोकवार्तिकम्। ३ विस्वप्न' पा०।

॥ * ॥ हलादिशेषान्न[1] सुपि ॥ * ॥ हलादिशेषे कृते नैष सुपिर्भवति ॥ इदमिह सम्प्रधार्यं हलादिशेषः क्रियतां सम्प्रसारणमिति, किमत्र कर्तव्यम् ?॥ परत्वाद्धलादिशेषः ॥ * ॥ इष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥ * ॥ इष्यते हलादिशेषात्पूर्वं सम्प्रसारणम् ॥ आतश्चेष्यते—एवं [तर्हि] ह्याह[2]—'अभ्याससम्प्रसारणं हलादिशेषाद्विप्रतिषेधेने'ति ॥ एवं तर्हि 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्ये'[3]त्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति ॥ * ॥ स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः[4] सुपिः ॥ * ॥ प्राक्सितात्स्थादीनां नियमः, उत्तरश्च सुपिः पठ्यते ॥ एवं तर्ह्यर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति ॥ * ॥ अनर्थे विषुषुपुः ॥ * ॥ यद्यर्थवतो ग्रहणं 'विषुषुपु'रिति न सिध्यति ॥ नैष दोषः ॥ कथम् ? ॥ * ॥ सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥ * ॥ सुपिभूतस्य द्विर्वचनम् ।

प्र] कच्चिदपि च विदस्ति क्रियाणामुपसर्गयोगः—'आगामुक'मित्यादौ। साधुकारिणि प्रत्ययविधानात् । विसुष्वापेति । 'लिट्यभ्यासस्योभयेषा'मिति सम्प्रसारणे कृतेऽकृत एव हलादिशेषे धातूपसर्गाश्रयस्य कार्यस्याऽन्तरङ्गत्वात्षत्वप्रसङ्गः । कृते वा हलादिशेषे एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात्। हलादिशेषादिति। सम्प्रसारणात्प्रागेव परत्वाद्धलादिशेषः । इष्टं पूर्वमिति । 'विव्याधे'त्यादिसिद्धये। स्थादिष्विति। स्थादीनामेवाभ्याससकारस्य षत्वं न धात्वन्तरस्येति नियमादत्र षत्वाऽभावः । स्थादीनामिति । स्थादीनां सम्बन्धी नियमो नाऽत्र प्रवर्तते । यस्मात्स्थासूत्रे प्राक्सितादिति वर्तते, तेन प्राक्सितात्ये धातवस्तेषां स्थादिष्वेवाभ्यासस्य षत्व'मित्येव नियमेन सुनोतिसुवतिस्यतय एव निवर्त्यन्ते, सुपिस्तु सितादुत्तर इति न निवर्त्यते । अर्थवद्ग्रहण इति। स्थाने द्विर्वचने समुदाय एवाऽर्थवान्नावयवयोश्चा-

उ] कथमुपसर्गयोगोऽत आह—ताच्छील्ये[illegible]विति । उपसर्गादिति अत्राप सम्बध्यत इति कैयटस्वरम् । 'पूर्वं धातु साधनेने'ति पक्षे । त्रिपाद्यामन्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्ति-पक्ष त्वाह—कृते वेति । प्रागेव परत्वादिति । अभ्यासविकारेषु बाधका'नामबाधकत्वस्य च समावेश तात्पर्यं । स च न्याय्यक्रमणैवेति भाव । एवं च वकारस्य सम्प्रसारणेऽपि सुपिरूपाऽभाव इति तात्पर्यम्। विव्याधेति। परत्वाद्धलादि शेषे यकारवकारयोर्निवृत्तौ वस्य सम्प्रसारणेऽपि रूपाऽसिद्धयेति भाव । तस्मात्पूर्वविप्रतिषेधेनोभयेषांग्रहणेन वा पूर्वं सम्प्रसारणं पश्चाद्धलादि शेष एष्टव्य । ततश्च सुपिरूपत्वात्षत्वप्रसङ्ग । स्यतय एवेति। स्तौतिस्तौभत्योस्तु 'अपूर्वो' इति सूत्र रूपे षत्वप्रसरैवाऽभावादिति भाव । अवयवयो

1 श्लोकवार्त्तिक। २ 'लिट्यभ्यासस्य' (६–१–१७) इत्यत्रोक्तम् ।
३ 'भ्यासस्येति' । ४ 'सुपिभूतो ।

॥*॥ सुपे षत्वं स्वपेर्मा भूद्विसुष्वापेति केन न ।
हलादिशेषाच्च सुपिरिष्टं पूर्वं प्रसारणम् ॥ १ ॥
स्थादीनां नियमो नाऽत्र प्राक्सितादुत्तरं सुपि ।
अनर्थके विषुषुपु सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥ २ ॥*॥

कपिष्ठलो गोत्रे ।८।३।९१।

॥ * ॥ कपिष्ठलो गोत्रप्रकृतौ ॥ * ॥ कपिष्ठलो गोत्रप्रकृताविति वक्तव्यम् । 'गोत्र' इत्युच्यमाने इहैव स्यात्—कापिष्ठलिः । इह न स्यात्—कपि

प्र]नर्थकस्य, द्विःप्रयोगेऽप्यर्थस्यानावर्त्तनाद्द्वाभ्यामर्थः प्रत्याय्यत इत्येकस्यानर्थक्यम् ।

सुपिभूत इति । परत्वात्सम्प्रसारणे कृते सुपेर्द्विर्वचनम् । तत्र स्थानिवत्त्वात्सुब्ग्रहणेन समुदायस्य ग्रहणात्सिद्धं षत्वम् । द्विःप्रयोगेऽपि स एव सुपिर्द्विरुक्त इति समुदायाश्रयमेव षत्वम् । 'विसुष्वापे'त्यत्र तु स्वपेर्द्विर्वचनं न सुपेरिति षत्वाऽभावः । केचित्तु 'सुपिभूतो द्विरुच्यत' इति पठन्ति । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति कृतषत्वस्य द्विर्वचनमिति तेषां भावः । [सुविनिर्दुर्भ्यः] ।

कपिष्ठलो । कपिष्ठल इति । गोत्रमिह पारिभाषिकं पौत्रप्रभृति गृह्यते, तेन यत्र गोत्राभिधानं तत्र कपेः परस्य 'स्थल'शब्दस्य षत्वेन भाव्यं न तु परमप्रकृतौ, नापि यूनीति वार्त्तिकारम्भः । यस्मात्प्रत्ययः प्रक्रियते प्रवर्तते गोत्रस्य

उ] स्यानर्थक्यमिति । उत्तरखण्डस्यार्थवत्त्वधातुत्वादेरेकाचो द्वे इत्यनेनैकाचोऽत्यादिसूत्रस्य भाष्याप्रामाण्यकत्वेन द्विर्वचनमयुक्तम् । 'अभ्यासस्यानर्थक्य'मित्येतत्तु भाष्याशयः । यथा चैतत्तथा 'एकाचो द्वे'इत्यत्र निरूपितम् । परत्वादिति । क्वचित्स्वपीति पाठः सम्प्रसारणस्य द्वित्वात्परत्वात् । लिट्यभ्यासस्येति सभ्यासस्य विधानाद्द्वित्वोत्तरमेव । तद्ध्वनयति विसुष्वापेत्यत्र त्विति । समुदायाश्रयमेवेति । सुपेरेवाय द्विःप्रयोग इति प्रत्यभिज्ञानात् समुदाये सुप्त्वबुद्धिरित्यर्थः । इदमपि चिन्त्यं समुदाये तत्त्वस्य दुरुपपादत्वात् । अन्यथैकदेशविकृतन्यायाद्द्विःप्रयोगेऽप्यषत्वं स्वपेरित्यादेः साधुत्वापत्तिस्तुल्यन्यायादिति । अतएव पाठान्तरं दर्शयति–केचित्त्विति । परे तु स्थादिभ्यः परेषां सुष्वादीनां मध्ये षत्वमिति सूत्रार्थः । तत्रावयवत्वसम्बन्धेऽप्यवयवं वमपि षष्ठ्यर्थ इति तत्सिद्धिः । अतएव स्थादिष्वि'त्यस्य नियमाय समुपपद्यते । तत्राऽत्र प्रकरणे तस्माद्भागेऽप्यसमानाकारस्य च ग्रहणमिति न दोष इत्याहुः ।

कपिष्ठलो गोत्रे । पारिभाषिकमिति । कुत्सितमाऽकृ'त्रिमन्याया'दिति भावः । 'अ'र स्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्र'मिति तु ज्ञापकमिदस्याऽसामर्थ्यत्रिकत्वात्प्रभेदने अस्य ज्ञापकसूत्रस्यतथाऽसिद्धत्वादेति बोध्यम् । गोत्राभिधानमिति । गोत्रप्रत्ययस्य इत्यर्थः । प्रकृतिग्रहणे सर्वत्र सिद्धिं दर्शयति–यस्मादिति । 'अकर्तरि कारक'इत्यपादाने क्तिन् ।

ष्ठल कापिष्ठलायन ॥ तर्त्तहि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नैव विज्ञायते 'कपिष्ठल इति गोत्रे निपात्यत' इति ॥ कथ तर्हि ? ॥ गोत्रे य कपिष्ठल शब्दस्तस्य पत्व निपात्यते यत्र वा तत्र वे'ति ॥ [कपिष्ठलो गोत्र] ॥

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमे वर्हिर्दिव्यग्निभ्य स्थ ।८।३।९७।

'स्थ' इति किमिद धातुग्रहणमाहो स्विद्रूपग्रहणम् ? ॥ किं चात ? ॥ यदि धातुग्रहण– गोस्थान'मित्यत्र प्राप्नोति। अथ रूपग्रहण सव्येष्ठा परमेष्ठी स'येष्ठा सारथिरित्यत्र न प्राप्नोति ॥ यथेच्छसि तथास्तु ॥ अस्तु तावद्धातु ग्रहणम् ॥ कथ गोस्थानमिति ? ॥ सवनादिषु पाठ करिष्यते ॥

अथ वा पुनरस्तु रूपग्रहणम् ॥ कथ सव्येष्ठा परमेष्ठीसव्येष्ठा सारथि रिति ? ॥ ॥ * ॥ स्थ स्थास्थ स्थृणामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥

प्र] था या प्रकृति कारण तदभिधाने पत्व। तेन सर्वमिष्ट सिद्ध्यति। नैव विज्ञा यत इति । न गोत्र पत्वस्य विषयत्वेन निर्दिष्ट, किं तर्हि, दर्शनस्य गोत्रे यो दृष्ट कपिष्ठलशब्द ■ साधुर्भवतीति । तेन कपिस्थानवाचिन पत्व न भवती युक्त भवति । अथ वा प्रवराध्यायपठित गोत्र गृह्यत इति पत्वविषयत्वेनापि गोत्रस्याश्रयणेन दोष । [कपिष्ठलो गोत्रे]।

अम्बा । किमिदमिति । यदि स्थशब्द प्रथमया निर्दिश्यते, 'स्थशब्द सकारस्य मूर्द्धन्य प्रतिपद्यत' इति, तदा रूपग्रहणम् । अथ स्थ शब्द षष्ठ्या निर्दि श्यते ततो धातुग्रहणमिति भाव । सवनादिष्विति । आदिशब्दस्य प्रकारार्थ त्वाद्गोस्थानभूमिस्थानादयोऽनिष्यमाणपत्वा सर्वे सवनादय । स्थेस्थास्थिन्-स्थृणामिति । स्थाशब्द कियत 'ईत्वे वकारप्रतिषेध'इति वचनात्प्रत्यय लक्षणेनेत्व न भवति । 'स्थि'जितीत्प्रत्ययान्त । 'स्थृ'शब्द ऋप्रत्ययान्त ।

उ] कपिस्थानवाचिन इति। यौगिकस्येत्यर्थ । प्रवराध्यायेति। स्वसन्तानस्य व्यपदेश हेतुराद्य पुरुषो वसिष्ठादिरपि तत्र गोत्रशब्देनोच्यते ॥ [कपिष्ठलो गोत्रे] ॥ ९१ ॥

अम्बाम्बगो । प्रथमयेति । अत्र पक्षे मूर्द्धन्य इत्यनुवृत्त द्वितीयया विपरिणम्यते । प्रतिपद्यते इति वाऽऽध्याहियन इत्याह–स्थशब्द इति । प्रकार –सादृश्य । तत्र प्रयोगे-ऽनिष्टपत्वनेत्याह–अनिष्यमाणपत्वा इति । वचनादिति । भाष्यप्रयोगादवेत्यन्ये । अत्र विजेयेत्यन्ये । [अम्बाम्बगोभूमि] ॥ ९७ ॥

१ सव्येष्ठा' पा० । २ स्थ' । ३ थिन्' । ४ न सर्वे ।

सुषामादिषु च ।८।३।९८।

[॥*॥ अविहितलक्षणमूर्धन्य सुषामादिषु ॥ * ॥] अविहितलक्षण मूर्द्धन्य सुषामादिषु द्रष्टव्य ।

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ।८।३।१०१।

॥ * ॥ ह्रस्वात्तादौ तिङ्प्रतिषेध ॥ * ॥ ह्रस्वात्तादौ तिङि[3] प्रतिषेधो वक्तव्य । भिन्द्युस्तराम् । छिन्द्युस्तरामिति ॥ [ह्रस्वात्तादौ तद्धिते]॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ।८।३।१०५।

॥ * ॥ स्तुतस्तोमयोश्छन्दस्यनर्थक वचन पूर्वपदादिति सिद्धत्वात् ॥*॥ स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि वचनमनर्थकम् [इत्येव[2]] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'पूर्वपदादिति सिद्धत्वात्' । पूर्वपदादित्येव सिद्धम् ॥ [स्तुतस्तोमयो.] ॥

सनोतेरन ।८।३।१०८।

॥ * ॥ सनोतेरन इति च ॥ * ॥ [सनोतेरन इति च]॥ किम् ? ॥ वचनमनर्थकमित्येव ॥ किं कारणम् ? ॥ [पूर्वपदादिति सिद्धत्वात्]॥ पूर्वपदादित्येव सिद्धम् ॥ नियमार्थं तर्हीद वक्तव्यम्–'सनोतेरनकारस्यैव यथा स्यादिह मा भूत्–गोसनि'मिति ॥*॥ सनोतरन इति नियमार्थमिति चेत्सवनादिकृतत्वात्सिद्धम् ॥*॥ सनोतेरन इति नियमार्थमिति चेत्सवनादि [कृतत्वात्सिद्धम् । सवनादि]षु पाठ करिष्यते ॥*॥ सञर्थं तु ॥ * ॥ सञर्थं त्विद वक्तव्यम् । सिसनिषति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासा'दित्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति ॥ षयर्थं तर्हीद

प्र] स्तुतस्तो । पूर्वपदादिति सिद्धत्वादिति । पूर्वं पद पूर्वपदमिति सामस्त्येन तत्राश्रीयते न तु समासावयव एवेति वाक्येऽपि षत्व प्रवर्तते । तदत्र स्तुतस्तोमग्रहण प्रत्याख्यायते, छन्दोग्रहण उत्तरार्थं वक्तव्यमेव । [स्तुतस्तोम]।

सनोतेरन । सिसनिषतीति । एतस्मिंश्च प्रयोजने सति सामर्थ्यादभावा-

उ] सुषामा । भाष्ये–अविहितलक्षणेति । अविहितो लक्षणेन मूर्द्धन्यो यस्येत्यर्थः । भिन्नपदपाठे–मूर्द्धन्य इत्यत्र आर्षत्वम् । अविहितलक्षण इत्यस्याऽकृतशास्त्र इत्यर्थः ।९८॥

स्तुतस्तोम । ननु पूर्वपदादित्येनदुत्तरसूत्रे पूर्वपदशब्दस्य समासावयवस्य रूढत्वात् 'नृभिष्टुतस्ये'ति वाक्ये कथं तेन सिद्धिरत आह–पूर्वपदमिति । सर्वत्र पूर्वपदशब्द एवमेवेत्याहु ।

सनोतेरन । अत्र 'गोषा' इति विडन्तमुदाहरणम् । सवनादिष्विति । एवञ्च

1 लक्षणो मूर्द्धन्य" । इद भाष्यमित्यन्ये । 2 अयं पाठो त्रुटो भवेत् । 3 तिङि ।

वक्तव्य–मिग्रानयिषतीति ॥ कथं पुनरण्यन्तस्य प्रतिषेधे ण्यन्त. शक्यो विज्ञातुम् ? ॥ सामर्थ्यात् । 'अण्यन्तस्य प्रतिषेधवचने प्रयोजन नास्ती'ति कृत्वा ण्यन्तो विज्ञास्यते ॥ अथ वाऽयमस्त्यण्यन्त. मिग्रनिप तेरप्रत्यय –सिसर्ना. ॥ [सनोतेरन] ।

न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ।८।३।११०।

किमर्थं सवनादिष्वश्वसनिशब्द' पठ्यते ? ॥*॥ पत्वबाधनार्थम् ॥*॥ 'पूर्वपदा'दिति षत्व प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्, इणन्तादिति तत्रानुवर्तते,अनिणन्तश्चाय, नैव प्राप्नोति नाऽर्थ. प्रतिषेधेन ॥ एव तर्हि सिद्धे सति यत्सवनादिष्वश्वसनिशब्दं पठति तज्ज्ञापयत्याचार्योऽनिणन्तादपि षत्वं भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?॥ जलाषाहं माष इत्येतत्सिद्धं भवति ॥ अथ वैकदेशविकृतार्थोऽयमारम्भ । अश्वषा इति ॥

सिचो यङि ।८।३।११२।

अथोपसर्गादिति या प्राप्ति–भवितव्य तस्या प्रतिषेधेनोताहो न ? ॥ न भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ उपसर्गात् षत्व प्रतिषेधविषये आरभ्यते, तद्यथैव पदादिलक्षण प्रतिषेध बाधते एव 'सिचो यङी'त्येतमपि बाधते ॥ न बाधते ॥ किं कारणम् ? । येन नाऽप्राप्ते तस्य बाधन भवति।

प्र]ण्यन्तस्य नियमाऽभावात्सिषाणयिषतीति ष त्वेन भाव्यमित्याहु ।[सनोतेरन]॥

न रपर। माष इति । मान मो., ना मनोतीति । जनसनेति विट् । विड्वनोरिस्यात्वम् । विभक्तौ टसि परत 'आतो धातो'रित्यालोप । एकदेशविकृतार्थं इति । अश्वशब्दविषयमेव ज्ञापकम्–अनिणन्तादप्यश्वशब्दात् षत्वं भवतीति । माषो जलाषाहमित्यत्र तु सुषामादित्वात्षत्वसिद्धि ।[न रपर]॥

सिचो यङि । तस्मादसिसेसिच्यत इति । ननु 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मिति प्रति-

उ.] 'गोषणि'मिति मयन्वपाठे वदे प्रामादिक । 'सर्वविधीना छन्दसि वैकल्पिकत्वान्मोऽपि साधु'रिति कश्चित् । इत्याहुरिति । अस्वरसोद्भावनमेतत् प्रकृतिमानस्य सनो'रत्वाऽनपाय । सवनादिपाठो वा । [सनोतेरनः]॥

नरपर । माष इत्यत्र मनोतेरिन इति पञ्चमाति दर्शयति–मानं सा इति । जलापदे पूर्वपदादिति षत्व । पूर्वपरिहारादुत्तरस्य विशेष दर्शयति–अश्वेति । [नरपर]॥

सिचो यङि । प्रकरणे इति । वस्तुस्थित्या न्यायाविशेषस्यैवेदं बाधक

१ इद क्वचिन्न । २ 'ण्यन्तो' । ३ 'सात्पदादि' । ४ 'बाधेत' । ५ 'ना' ।

न चाऽप्राप्ते पैदादिलक्षणे प्रतिषेधे उपसर्गात् षत्वमारभ्यते, 'सिचो यङि'-त्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाऽप्राप्ते च ॥ अथ वा 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्त' इत्येवमुपसर्गात्षत्वं पदादिलक्षणं प्रतिषेधं बाधिष्यते । 'सिचो यङी'त्येतन्न बाधिष्यते । तस्मादभिषेषिच्यते इति भवितव्यम् ॥

सोढः ।८।३।११५।

किमर्थं सहिः सोढभूतो गृह्यते ? ॥ यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यादिह मा भूत्परिषहत इति ॥ [सोढ] ।

स्तम्भुसिवुसहां चङि ।८।३।११६।

॥ * ॥ स्तम्भुसिवुसहां चङ्युपसर्गात् ॥ * ॥ स्तम्भुसिवुसहां चङ्युपसर्गादिति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ उपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो यथा स्यादभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्याः प्रतिषेधो मा भूदिति । पर्यषीषहत् ॥ [स्तम्भुसिवु सहां]

सुनोतेः स्यसनोः ।८।३।११७ ॥

सनि किमुदाहरणम् ? ॥ सुसूषति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासा'दित्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति ॥ इदं तर्हि–अभिसुसूषति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'स्थादिष्वभ्यासेन चाऽभ्यासस्ये'त्येतस्मान्नियमान्न भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्–अभिसुसूतेरप्रत्ययः–अभिसुसूः । विसुसूः । निस्सुसूः ॥ [सुनोतेः स्यसनोः] ॥

सदेः परस्य लिटि ।८।३।११८ ।

॥ * ॥ सदेो लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ सदेो लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । परिषस्वजे ॥

॥ ॐ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥ ॐ ॥

प्र.]षेधस्यासिद्धत्वादुपसर्गादिति षत्वं प्राप्नोति । उच्यते । 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्धं न तु योगे योग' । विधिप्रतिषेधयोश्चैकं प्रकरणमिति सिद्धमिष्टम् । [सरपर] ॐ इति कैयटीये भाष्यप्रदीपेऽष्टमस्य तृतीये द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च ॥ ॐ

उ.] स्यात् । एवं स्तम्भनिवर्तत्वे 'उपसर्गा'दित्यत्र प्रागेव निषेधप्रकरणे कर्तव्ये उत्तरत्र

1 'सात्पदादि' । 2 'षणोस्ते' । 3 'स्थामेन चे' । 4 इद हचित्र ।

रषाभ्यां नो णः समानपदे ।८।४।१।

॥ * ॥ रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणम् ॥ * ॥ रषाभ्यां णत्वे ऋकारग्रहणं कर्तव्यम् । 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' 'ऋकाराच्चे'ति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—मातॄणां पितॄणामिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । योऽसावृकारे रेफस्तदाश्रयं णत्वं भविष्यति ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ ॥*॥ एकदेशे लुडादिषु चोक्तम् ॥*॥ किमुक्तम् ? ॥ 'अग्रहणं चेल्लुड्विधिलादेशविनामेष्वृकारग्रहण'मिति । तस्मा

प्र]रषाभ्यां नो णः समानपदे । रषाभ्यामुच्यमानं णत्वं वर्णान्तरान्न प्राप्नोतीति मत्वाह—रषाभ्यामिति । योऽसावृकार इति । येषां दर्शनमर्द्धमात्राकालो रेफ ऋकारेऽस्तीति, तन्मतेन केवलस्याऽप्रयोगादास्तीर्णादिषु वर्णान्तरोपाश्रयाद्रेफाण्णत्वं भवत्येव मातॄणामित्यादावपि भविष्यति । येषामपि दर्शनं मात्राचतुर्भागो रेफ ऋकार इति, तन्मतेऽपि 'रषाभ्या'मिति रेफो गृह्यमाणोऽण्त्वाद्भिन्नकालस्यापि ऋकारस्थस्य ग्राहक इति णत्वं सिध्यति । यत्तूच्यते रेफोष्मणां सवर्णा न सन्तीति, तद्भिन्नाऽऽस्यप्रयत्नवर्णान्तरापेक्षया । अथवा रषाभ्यामिति रेफाकृतिर्निर्दिश्यत इति ऋकारस्थादपि रेफाण्णत्वं सिध्यतीति भावः । न हि वर्णैकदेशा इति । नाऽव्यपवृक्तस्याऽवयवे तद्विधिर्यथा द्रव्ये ष्व युक्तं मन्यक्षरवर्णिके । तथा च 'मांसं न विक्रेतव्य'मिति सत्यपि निषेधे गावो विक्रीयन्ते, तत्र मांसबुद्धेरभावात् । यदप्युक्तम्—अण्त्वाद्रेफ ऋकारस्थं रेफं सावर्ण्याद्गृह्णातीति । तदयुक्तम् । नहि ऋकारस्थरेफस्य

उ] करणेन, निषेधाश्च बलीयांस इति न्यायेन चाऽस्य निषेधस्य बलवत्त्वान्न दोषः ॥

इति श्रीनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योतेऽष्टमस्य तृतीये द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

रषाभ्यां । ■ च ससृष्टस्यार्द्धमात्रिकस्य रेफस्य सम्भवे यद्यमृकारस्थस्य ग्रहणं स्यादित्यत आह—येषां दर्शनमिति । केवलस्येति । वर्णान्तरानुपाश्रितस्येत्यर्थः । आस्तीर्णेति । यथेति शेषः । तदभिन्नस्येति । रेफातिरिक्तवर्णान्तरं सर्वं रेफेन भिन्नाऽऽस्यप्रयत्नमेवेत्यर्थः । एकदेशस्याऽण्ग्रहणेनाऽग्रहणे ग्राहकसूत्रेऽण्ग्रहणप्रत्याख्याने वा युक्त्यन्तरमाह—अथवेति । ऋकारपदेनं रेफसहितवर्णान्तरत्वादवयवे तद्बुद्धिसत्त्वे भानाऽभावाच्च नेदं युक्तम् । 'रश्रुतिर्निर्दिश्यते' इति युक्तं वक्तुम् । नाव्यपवृक्तस्येति । अभिन्नबुद्धिविषयस्य समुदायस्य योऽवयवस्तस्मिंस्तद्विधिः—पृथग्भूतवर्णविधिर्न भवतीति वार्त्तिकार्थः । अथवा रेफाकृतिनिर्देशा—

---

१ 'एकादेशे' पा० । अस्य व्याख्या लुप्ता । २ 'अग्रह' ।

गृह्यन्ते ॥ एवमपि न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनन्तरत्वात्' । यत्तद्रेफात्परं भक्तेस्तेन व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ॥ 'अड्व्यवाये'इत्येव भविष्यति ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ वर्णैकदेशाः के वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ये व्यपवृक्ता अपि वर्णा भवन्ति । यच्चात्र रेफात्परं भक्तेर्न तत्कचिदपि व्यपवृक्तं दृश्यते ॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते—'रषाभ्यां नो णः समानपदे' । ततो 'व्यवाये' । व्यवाये च रषाभ्यां नो णो भवतीति । ततः 'अट्कुप्वाङ्नुम्भि'रिति ॥ इदमिदानीं किमर्थं ? ॥ नियमार्थम्—'एतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवाये नान्यै'रिति । अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'भवति

प्र.]स्थानप्रयत्नत्वम् । तस्मादसति सावर्ण्ये कुतो ग्राह्यत्वम् । यथा च नरसिंहावयवाना नरत्वसिंहत्वजातियोगाऽभावात्पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतियोगाऽभावः, एवं वर्णैर्वर्णैकदेशयोरपीति भावः । तुडादिषु चोक्तमिति । अग्रहणपक्षे तुडादिषु ऋकारग्रहणं कर्तव्यं भवेदिति ग्रहणपक्ष आश्रीयते । इह समुदायस्य कार्येषु व्यापारे अवयवस्य स्वनिमित्ते कार्ये मा भूद्व्यापारः, यथा अग्र इन्द्र इत्यादावेकारोऽयादेशं प्रतिपद्यते न तु तदवयव इकारः सवर्णदीर्घत्वम् । इह 'मातृणा'मिति समुदायस्य न यस्मिंश्चिद्विधौ निषेधे वा व्यापार इत्यवयवः स्वाश्रयकार्यं प्रति तस्मान्निमित्तत्वं न प्रतिपद्यते ॥ भेदेन चापलम्भाभावान्यपृक्तस्येति न्यायो नास्ति । यत्तद्रेफादिति । रेफ एव भक्तिस्तस्याः परमित्यर्थः । ऋकारभागं च व्यवधायकमिच्छन्ति । न तत्कचिदिति । मात्रातुर्यस्य पृथगभावात् । एतैरेवेति । येऽक्षरसमाम्नाये पठ्यन्तेऽकारादयः, ये च तैर्गृह्यन्ते आकारादयः

उ.]दिति यदुक्तं तत्राह—यथा चेति । पुरुषमृगराजाभ्यामेकाकृतीति । अत्र नरसिंहावयवानामित्यनुषज्यते । ननु समुदाये एवाऽवयवानां गुणभावेन प्रधाने कार्यमन्वयः इति न्यायात्कथं कार्ययोगः स्यादित्याशङ्क्य प्रधानकार्याऽभावे गुणा अपि कार्यं प्रतिपद्यन्त इत्याह—इह समुदायस्येति । भेदेन चेति । यथा 'माषा न भोक्तव्या' इति निषेधो मिश्रेष्वपि प्रवर्तते तत्र तद्बुद्धिसद्भावात्, एवमृकारस्थो रेफो भेदेन प्रतिभासमानत्वात्कार्यं प्रतिपद्यत एवेत्यर्थः । रेफाद्भक्तेरिति समानाधिकरणमित्याह—रेफ एवेति । भक्ति—भाग । ऋकारभागं—तदन्तर्वर्त्यच्भागमित्यर्थः । इकारभागमिति पाठोऽज्भाग इकारसदृश इति मतेन बोध्यः । अत एवाऽत्रत्यहत्यचक्रे ऋ ॠ ऌ ॡ इति चतुर्णामिकारगाश्च निर्णय उक्तः स्वरशास्त्रे । मात्रातुर्यस्येति । रेफोऽर्धमात्रा, तमधश्चोऽस्मभक्तिरर्धं

---

१ 'गृह्यते' । २ 'वर्णग्रहणेऽपीति' । ३ 'क्वचित्' । ४ 'चतुर्थस्य' ।

ऋकाराण्णत्व'मिति यदयं क्षुभ्नादिषु नृनमनशब्दं पठति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । वृद्ध्यर्थमेतत्स्यात्—नार्नमनिरिति ॥ यत्तर्हि तत्रैव 'तृप्नोति'शब्दं पठति ॥ यच्चाऽपि नृनमनशब्दं पठति ॥ ननु चोक्तं 'वृद्ध्यर्थमेतत्स्या'दिति । बहिरङ्गा वृद्धिरन्तरङ्गं णत्वम् । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' । अथ वा परिहारयोगविभागः करिष्यते । [इदमस्ति 'छन्दस्यृदवग्रहा'दिति । 'ऋत.' ।] ऋतो [उत्तरस्य] नो णो भवति । ततः 'छन्दस्यृदवग्रहात्' । 'ऋत' इत्येव ॥

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ।८।४।२।

॥ * ॥ अड्व्यवाये णत्वेऽन्यव्यवाये प्रतिषेध ॥ * ॥ अड्व्यवाये णत्वेऽन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यः । आदर्शेन । अक्षदर्शेन[3] ॥*॥ न वाऽन्येन व्यपेतत्वात्[4] ॥*॥ न वा वक्तव्यः[5] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्येन व्यपेतत्वात्' । अन्येनाऽत्र व्यवाय. ॥ यद्यप्यत्राऽन्ये व्यवायोऽत्राऽपि तु व्यवायो-[6]

प्र.] सर्वे ते आक्षरसमाम्नायिका' । अत्र च 'बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठ'ञिति भवार्थे ठञ्, 'प्रयोजन'मित्यनेन वा । यदयमिति । इदं ज्ञापकमृकारादपि नो णो भवतील्यनुमापयति । अथ वा वर्णैकदेशोऽपीह रेफो गृह्यते, रेफाकृतिर्वा निर्दिश्यते, भक्तिव्यवधानेऽपि वा णत्वं भवतीत्यनुमीयते । [रषाभ्यां नो ण] ॥

अट्कुप्वा । अड्व्यवाये इति । एतत्सूत्रारम्भाद्रषाभ्यामित्यनाऽडादिव्यवायविषये 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषा निर्दिष्टाद्व्यविकल्पोपनिप्रन इति यत्राऽडादिव्यवायोऽन्यव्यवायश्च तत्र णत्वप्रसङ्गः । न वेति । 'रषाभ्या'मित्यत्र 'तस्मा'दिति परिभाषोपस्थानादव्यवाये णत्वाऽप्रसङ्गादेतत्सूत्रमारभ्यमाणमडादि-

उ] मात्रा । अत्र मान प्रत्याहारादिक उक्तम् । एवञ्च परभागो मात्रानुपूर्व इति स्पष्टमेव । एवञ्च 'नाव्यपवृक्तस्ये' निप्यापाट्टग्रहणेन ग्रहणाऽभाव इति भाव । प्रयोजनमित्यनेन वेति । प्रयोजनशब्दश्च प्रकृते प्रयोजकपर । शेष भाष्य प्रत्याहारादिक व्याख्यानम् । अत्र बहिरङ्गा वृद्धिरित्येकदेशिकमतेन । भाष्यकृता 'स्वरवसानयो'रिति सूत्रे कार्यकालपक्षेऽपि त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे तदप्रवृत्ते सिद्धान्तितत्वात् । [रषाभ्यां नो ण] ।

अट्कुप्वा । ननु व्यवाये 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषोपस्थाना णत्वाऽप्राप्तेः किं प्रतिषेधनेत्यत आह—एतत्सूत्रेणेति । अडादिव्यवाये इति । यत्र ये विधानमाम र्थ्याद्यावन्मात्रकृतानन्तर्याऽभावेऽपि णत्वं भवति । अन्यव्यवाये तु निर्दिष्टग्रहणेन तद्वया

१ अय पाटः क्वचिन्न । २ 'ऋत उत्तरस्य नो' । ३ 'दर्शनेन' पा० । ४ 'व्यवेत' । ५ 'वक्तव्य' । ६ 'प्यन्येनात्र' ।

ऽस्ति। तत्रास्य[1]ड्व्यवाये इति प्राप्नोति॥ अट्येव व्यवाये भवति॥ किं वक्तव्य-मेतत्?॥न हि॥ कथमुच्यमानं गंस्यते?॥अड्ग्रहणसामर्थ्यात्। यदि हि यत्राऽट्‌ चाऽन्येन च व्यवायस्तत्र स्यादड्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। 'व्यवाये नो णो भवती'त्येव ब्रूयात्॥ अस्त्यन्यदड्ग्रहणस्य प्रयोजनम्॥ किम्?॥ योऽनिर्दिष्टैर्व्यवाय-स्तत्र मा भूत्-कृत्स्न मृत्स्नेति॥ यद्येतावत्प्रयोजनं स्याच्छर्व्यवाये नेत्येव ब्रूयात्॥१॥ तत्समुदाये णत्वाऽप्रसिद्धिर्यथान्यत्र॥*॥ तत्समुदाये-व्यवाय-समुदाये-णत्वस्याऽप्रसिद्धिः-अर्केण अर्घेण। ['यथान्यत्र'[2]]। यथाऽन्यत्रापि व्यवायसमुदाये कार्यं न भवति॥ क्वाऽन्यत्र?॥ 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवा-येऽपि'। निस्से निस्स्वेति॥ किं पुनः कारणमन्यत्रापि व्यवायसमुदाये कार्यं न भवति?॥ 'प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टे'ति। तद्यथा-वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः॥ ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः-'समुदाये वाक्यपरिसमाप्ति'-रिति। तद्यथा 'गर्गाः शतं दण्ड्यन्ता'मिति, अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति न च प्रत्येकं दण्डयन्ति॥ यद्येवमेकेन व्यवाये न प्राप्नोति-किरिणा गिरिणेति॥ उभयथापि वाक्यपरिसमाप्तिर्दृश्यते, तद्यथा-'गर्गैः सह न भोक्तव्य'मिति, प्रत्येकं च न भुज्यते समुदितैश्च॥*॥ कुव्यवाये हादेशेषु

प्र] व्यवाये णत्वमनुजानाति नाऽन्यव्यवाये तस्य निर्दिष्टग्रहणेन निवर्तितत्वादिति भावः। अड्ग्रहणसामर्थ्यादिति। सामर्थ्येनाऽप्यनन्तरोक्तमर्थं प्रतिपादयति। अड्व्यवायमन्तरेणान्येन केवलेन व्यवायाऽसम्भवाद्व्यवाय इत्येवाऽड्व्यवा-यस्याक्षिप्तत्वादड्ग्रहणमट्येव व्यवाय इत्यवधारणार्थं विज्ञायत इत्यर्थः। अनिर्दि-ष्टैरिति। अडादिव्यतिरिक्तैः। शर्व्यवाये नेति। अस्मादेव च निषेधादन्यव्य-वाये णत्वमनुमास्यते। यद्येवमेकेनेति। अत्र्यामपि व्यवाये न प्राप्नोति-अर्केणेति। उभयथेति। व्यवायोपलक्षणायाऽडादीनामनुपादानादेकेन द्वाभ्यां बहुभिश्च यथा-

उ] वृत्तिर्न प्रवर्तते इति भावः। न च व्यवायपदस्थला विशेषानिर्दिष्टाऽस्याऽप्रवृत्तिः। निर्दिष्ट पदस्य तदतिरिक्ताऽक्षरसमाम्नायिककृताऽव्यवायपरत्वात्। तदाह-सामर्थ्येनापीति। अने-नास्यैकदेशयुक्तिस्वं सूचयति। अन्यथा नञ्घटितेन गुर्वर्थेन न्यायेन कथमन्यथासिद्धिमस्य वदेत्। भाष्ये-शर्व्यवायेनेति। शर्ग्रहणं चुटुतुलशर्व्यवायेऽयुपलक्षणम्। अत एवाऽऽग्नेन्द्रादौ न दोषः। द्वाभ्यामपीति। समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिरिति न्यायाश्रयणे सर्वत्रैव व्यवाये णत्व स्यान्नैकेन न द्वाभ्यामित्यर्थः। व्यवायोपलक्षणायेति। व्यवायकर्तृबोधनादेत्यर्थः। यथा

[1] 'तत्राऽव्यवाय'। [2] 'तुदव्यवाये ने'। [3] इदं क्वचिन्न।

प्रतिषेध[1] ॥*॥ कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेधो वक्तव्य ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ॥ * ॥ प्रयोजन वृत्रघ्न स्रुघ्न प्राघानीति ॥ * ॥ [वृत्रघ्न[3] स्रुघ्न प्राघानीति प्रयोजनम्] ॥ हन्तेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहण न कर्तव्य भवति ।

॥ * ॥ नुम्व्यवाये णत्वेऽनुस्वाराऽभावे प्रतिषेध ॥ – ॥

नुम्व्यवाये णत्वेऽनुस्वाराऽभावे प्रतिषेधो वक्तव्य । प्रेन्वनम् प्रेन्वनीयम् ॥ * ॥ अनागमे च णत्वम् ॥ * ॥ अनागम च णत्व वक्तव्यम्[4] । तृम्फणम्[5] तृम्फणीयम्[6] ॥ * ॥ अनुस्वारव्यवाय वचनात्तु सिद्धम् ॥ * ॥ अनुस्वारव्यवाये णो णो भवतीति वक्तव्यम् ॥ तदनुस्वारग्रहण कर्तव्यम् ? न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव। नकारेऽनुस्वार परसवर्णीभूतो निर्दिश्यते ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति–प्रेन्वन प्रेन्वनायम् ॥ अनुस्वारविशेषण नुम्ग्रहण–'नुमो योऽनुस्वार' इति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति–तृम्फण[6] तृम्फणायम् ॥

एव तर्ह्ययोगवाहानामविशेषेणोपदेशश्चोदितस्तत्राऽनुस्वारे कृतेऽट्व्यवाये इत्येव सिद्धम् ॥ यद्येव नार्थो नुम्ग्रहणेन । अनुस्वार कृतेऽड्व्यवाय इत्येव सिद्धम् ॥ [अटकुप्वाङ]

प्र] सम्भव व्यवाये णत्व भवति। वृत्रघ्न इति। 'प्रातिपदिकान्ते' इति णत्वप्रसङ्ग । स्रुघ्न इति । स्रुचो हन्यन्तेऽस्मिन्निति घनर्थे कविधानमिति क । प्रेन्वनमिति । 'इनादे सनुम' इति णत्वप्रसङ्ग । नकारेऽनुस्वार इति । द्विनकारको निर्देश इति भाव । नुमो योऽनुस्वार इति । सौत्रत्वान्निर्देशस्य षष्ठ्यन्तस्य परनिपात ॥

उ] वृषत्वेन प्रवष्टव्यमिति वृषत्वस्य प्रवेशनिषेधवचनोऽन्याया प्राप्त्या महतामाच प्रवेशा निषिध्यते एवमिहापीत्यथ । प्रातिपदिकान्तेति । कुमति चेत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । स्रुघ्न इत्यत्र पूर्वपदात्संज्ञायामिति प्राप्ति । अतएव अगयने निपातनमाश्रित्य अग इति तत्र प्रत्याख्यान भाष्ये । अपूर्वग्रहण न कर्तव्य भवतीति । करणेऽपि बहुवृत्रहाणी त्यसिद्ध उपसर्गमवे षसत्वेन वृत्रघ्न इत्यसिद्धश्च प्रघनाघन' इत्यत्र णत्वापत्तेश्चेति भाव । वार्तिकस्य त्वत्र करणान्वर्णवनिषेधकत्वमिति बोध्यम् । हादेशेष्विति विशेषणात् 'हृषण न्यान्तो पूर्वपदा'दिति णत्व भवत्येव । तत्र हि द्रावुपपदे हन्तेरेष धनादेशश्च हन्तेरन्तोऽगात्तो विधायते। द्विनकारक इति। तत्र पूर्वो नकारोऽनुस्वारस्य परसवर्णेन निर्दिष्ट इति व्याख्यास्यन इति भाव । [अनुकुप्वाङनुम्]।

१ अय पाठ प्रायिक । २ क्वचित्तु इद भाष्यमित्याहु । ३ अय पाठस्त्रुटितो भवेत् । ४ वक्तव्यम्। ५ इदं क्वचिन्न । ६ तृम्प । ७ 'वचनात्सिद्धं'वा । ८ सम्भवासत्त्वेन।

पूर्वपदात्संज्ञायामगः ।८।४।३॥

॥*॥ पूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणम् ॥ * ॥ पूर्वपदात्संज्ञायामुत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ तद्धितपूर्वपदस्थाऽप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ तद्धितस्थस्य पूर्वपदस्थस्य च प्रतिषेधो मा भूत्। खारपायणः, कर्णप्रियः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम्। पूर्वपदमुत्तरपदमिति सम्बन्धिशब्दावेतौ। सति पूर्वपदे उत्तरपदं भवति, सति चोत्तरपदे पूर्वपदं भवति। तत्र सम्बन्धादेतद्गन्तव्यम्–'यस्मिन् पूर्वपदमित्येतद्भवति तत्स्थस्य नियमः' इति ॥ किं च प्रत्येतद्भवति ? ॥ उत्तरपदं प्रति ॥*॥ संज्ञायां नियमवचनेऽगप्रतिषेधान्नियमप्रतिषेधः ॥*॥ संज्ञायां नियमवचनेऽगप्रतिषेधान्नियमस्याऽयं प्रतिषेधो विज्ञायते–'अगः' इति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ * ॥ तत्र नित्यं णत्वप्रसङ्गः ॥ * ॥ तत्र पूर्वेण संज्ञायां चाऽसंज्ञायां च नित्यं णत्वं प्राप्नोति ॥ ॥*॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥*॥ योगविभागः करिष्यते–'पूर्वपदात्संज्ञायाम्'। ततः 'अगः'। गान्तात्पूर्वपदाद्या च यावती च णत्वप्राप्तिस्तस्याः सर्वस्याः

प्र]पूर्वपदा। तद्धितेति। 'पूर्वपदे यौ रषौ ताभ्यां परस्य नकारस्य संज्ञायामेव णत्व'मिति नियमादसंज्ञायां तद्धितपूर्वपदस्थस्यापि णत्वं न प्राप्नोतीत्युत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम्। खारपायण इति। खारपस्यापत्यं गोत्रम्। नडादित्वात् फक्।

सम्बन्धिशब्दाविति। पूर्वपदावयवो रेफः षकारश्च पूर्वपदशब्देनोच्यते। समुदायेषु हि वृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते। पूर्वपदत्वं चोत्तरपदापेक्षमिति तद्धितपूर्वपदस्थस्य णत्वं भवत्येव। समान[पदे]मेवेति। समासे च पूर्वपदोत्तरपदविभागाऽपेक्षया भिन्नपदत्वमप्यस्तीति णत्वाऽप्रसङ्गः। एवं च विध्यर्थमेतत्सूत्रं, न नियमार्थम्। अथ खारपायण इत्यत्र कथं णत्वं, यावता खरशब्दस्यापि पदत्वमस्तीति, तत्स्थवाद्रेफस्य समानपदत्वमेव नास्ति। अत्राहुः–यत्र द्वावपि निमित्तनिमित्तिनौ समानपदस्थौ च व्यभिचरतस्तत्र णत्वा

उ] पूर्वपदात्। पूर्वपदे याविति। पूर्वपदग्रहणं तत्स्थे लाक्षणिकमिति भावः। नियमादिति। समासे समानपदत्वात्पूर्वेण सिद्धेऽस्यारम्भान्नियमार्थं। पूर्वपदावयव इति। आक्षेपोऽप्युत्तरपदावयवत्वस्येति भावः। पूर्वपदशब्दो रूढ इति तात्पर्यम्। भाष्ये–नित्यं णत्वप्रसङ्ग इति। सर्वत्र संज्ञायामसंज्ञायां च णत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। ऋगयनादिष्व इति। ऋगयनव्यतिरिक्तानां तु गव्यवधाने णत्वप्राप्तियोग्यानामनभिधानमिति

१ अस्य व्याख्या लुप्ता भवेत्। २ इदं चिन्त्यम्।

प्रतिषेध ॥~॥ अप्रतिषेधो वा यथा सर्वनामसञ्ज्ञायाम् ॥*॥ न वाऽर्थः प्रतिषेधेन ॥ णत्वं कस्मान्न भवति ?॥ 'यथा सर्वनामसञ्ज्ञायाम्' । उक्तं च सर्वनामसञ्ज्ञायां 'सर्वनामसञ्ज्ञायां निपातनाण्णत्वाभाव'इति ॥ यथा पुनस्तत्र निपातनं क्रियते–सर्वादीनि सर्वनामानीति, इहेदानीं किं निपातनम् ? ॥ इहापि निपातनमस्ति ॥ किम् ?॥ 'अणृगयनादिभ्य' इति ॥ नैव वा पुनरत्र णत्वं प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'समानपदे' इत्युच्यते, न चैतत्समानपदम् ॥ समासे कृते समानपदम् ॥ समानपदमेव यन्नित्यं । न चैतन्नित्यं समानपदमेव ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ॥ कथमनुच्यमानं गस्यते ? ॥ 'समानग्रहणसामर्थ्यात्' । यदि हि यत्समानं चाऽसमानं च तत्र स्यात्समानग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥ [पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामगः] ॥

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ।८।४।६।

॥ * ॥ द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य ॥ * ॥ द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–देवदारुवनम् ॥ * ॥ इरिकादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥ इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । इरिकावनम् । तिमिरवनम् ॥ [विभाषौषधिवन] ।

अह्नोऽदन्तात् ।८।४।७।

॥*॥ अदन्तादिदन्तस्य ॥*॥ अदन्तादद्नस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् दीर्घाह्नी शरदिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यः । नैषाऽह्नः ष्ठा द्वाषष्ठी ॥ का तर्हि ? ॥ अह्नशब्दात्प्रथमा ।

॥]ऽभाद । इह तु रेफस्य व्यभिचारेऽपि नकारस्य समानपदस्थत्वाऽव्यभिचाराण्णत्वं प्रवर्तते । समानग्रहणमिति । 'पद'इत्येवाऽपदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोरसम्भवात्सामर्थ्यादेकवस्तुताया विवक्षया समानत्वे लब्धे समानश्रुतिरञ्जीकृताऽवधारणा विनायन इत्यर्थः । [पूर्वपदात्] ॥

उ] भाव । यत्र द्वावपीति । एव च निमित्तनिमित्तयोर्निमित्तिमपदाऽघटितत्वमेव समानपदत्वमिति भाव । सामर्थ्यादेकत्वेति । अनुवादगतत्वेऽपि सामर्थ्यात्तद्विवक्षेति भाव । इदं चिन्त्यं पदान्तरेऽप्रवृत्त्यापत्ते । तस्मात्पदे इत्युक्त्यैव प्रत्यासत्त्या रुषनानामेकपदस्थत्वे लब्धे तत्सामर्थ्यात्तल्लाभ इति बोध्यम् । [पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामगः]॥

विभाषौषधि । व्द्यक्षरेति । अत्राऽक्षरशब्देनाऽच्सहितं व्यञ्जनम् । अत एवरिकादिभ्यः प्रतिषेध सार्थकः । [विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः]॥

---

१ इदं क्वचित् । २ 'समानमेव । ३ 'इदं लुप्तं सम्प्रति ।

'पूर्वसूत्रनिर्देशश्च'[1] ॥ अथ वा युवादिषु पाठः करिष्यते ॥ [अह्नोऽदन्तात्]॥

वाहनमाहितात् ।८।४।८।

॥*॥ आहितोपस्थितयोः[2] ॥*॥ आहितोपस्थितयोरिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—इक्षुवाहणम् शरवाहणम् ॥ अपर आह ॥*॥ वाहनं वाह्यादिति वक्तव्यम् ॥*॥ यदा हि गर्गाणां वाहनमपविद्धं तिष्ठति तदा मा भूत्[3]—गार्गवाहनमिति ॥ [वाहनमाहितात्] ।

पा भावकरणयोः ।८।४।१०।

॥*॥ पाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ पाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । गिरिणदी गिरिनदी । चक्रणितम्बा चक्रनितम्बा ।

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ।८।४।११।

॥*॥ प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणमसमासान्तप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ प्रातिपदिकान्तस्य णत्वे समासान्तग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'असमासान्तप्रतिषेधार्थम्' । असमासान्तस्य मा भूत्—गार्गभगिनी

प्र] अह्नोऽदन्तात् । पूर्वसूत्रनिर्देशश्चेति । पूर्वाचार्या कार्यभाजं षष्ठ्या न निरदिक्षन्नित्यर्थः । अथ वेति । अवश्यकर्तव्यश्च युवादिषु पाठः, 'प्रातिपदिकान्ते'ति विकल्पेन णत्वं मा भूत् । [अह्नोऽदन्तात्] ।

वाह । आहितोपस्थितयोरिति । आहितशब्देन भूतकालक्रियानिर्देशाद्यदा वाह्यं नारोपितं केवलं सन्निहितं तदा न प्राप्नोतीति वचनम् । स्वस्वामिभावनिवृत्तिपरत्वाद्भूतकालस्येहाविवक्षे'त्यन्ये आहुः । वाहनं वाह्यादिति । वहनीयवाचिन इत्यर्थः । अपविद्धमिति । वहनशक्तिविकलं प्रनष्टमित्यर्थः । यदा गर्गा वाह्यत्वेन विवक्ष्यन्ते न तु स्वामित्वेन तदा णत्वं भवत्येव । [वाहनमाहितात्]

प्रातिपदिका । समासान्तग्रहणमिति । समासस्य प्रातिपदिकस्य योऽन्त्यो

उ.] अह्नोऽदन्तात् । अवश्येति । एव चाऽदन्तानुकरणं व्यर्थमेवेति भावः ।

वाहनमा । आहितम्—आरोपितम् । वाह्यम्—उपस्थितम् । अनारोपितवाह्यमपि सन्निहितवाह्य । वचनमिति । उपस्थितेऽस्येत्यर्थः । सूत्राभङ्गेनैवाऽस्याऽर्थस्य सिद्धिं दर्शयति—स्वस्वामीति । वहनीयेति । वहनीयाऽर्थवाचकात्परस्य वाहनस्य णत्वनियमं । तर्हि गार्ग्यवाहनमित्यसाध्वेव, नेत्याह—यदेति । [वाहनमाहितात्] ॥

प्रातिपदिकान्त । ननु कृतेऽपि समासान्तग्रहणे समासप्रातिपदिकावयवत्वात्

---

१ इदं वार्तिकमित्यन्ये । २ इदं सूत्रम् । ३ 'भूदिति' पा० ।

दक्षभगिनींति ॥ न वा भवति—गर्गभगिणीति ? ॥ भवति यदैतद्वाक्य गर्गाणा भगो गर्गभग, गर्गभगोऽस्यास्तीति । यदा त्वेतद्वाक्य भवति—गर्गाणा भगिनी गर्गभगिनीति, तदा न भवितव्य, तदा मा भूदिति ॥ यदि समासान्तग्रहण क्रियते माषवापिणी व्रीहिवापिणीत्येत्र न प्राप्नोति ॥ ॥ * ॥ लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम् ॥ * ॥ [लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम्] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'गतिकारकोपपदाना कृद्भिस्सह समासवचन प्राक् सुबुत्पत्ते'रिति ॥ * ॥ तत्र युवादिप्रतिषेध ॥ * ॥ तत्र युवादीना प्रतिषेधो वक्तव्य । आर्ययूना क्षत्रिययूना । प्रपक्वानि परिपक्वानि । दीर्घाह्नी शरदिति ॥

कुमति च ।८।४।१३।

अथेह कथ भवितव्य—माषकुम्भवापेण व्रीहिकुम्भवापेणेति, निःय णत्वेन भवितव्यमाहोस्विद्विभाषया ? ॥ यदा तावत्तद्वाक्य भवति—कुम्भस्य वाप कुम्भवाप, माषाणा कुम्भवापो माषकुम्भवाप इति,—तदा

प्र,]नकारस्तस्य णत्वमित्यर्थ । गर्गभगिनीति । 'भगि' इत्येतस्य प्रातिपदिकस्याऽन्तो नकार इति णत्वप्रसङ्ग । अ तशब्दश्चाऽवमानवर्त्येकदेशवाची । यथा वस्त्रान्त इति । गर्गभगोऽस्यास्तीति । स्त्रारपायणवत्समानपदस्थत्वादिप नकारयो पूर्वेणैवाऽत्र णत्व न त्वनेन । माषवापिणीति । ईकारान्तेन समास इति पूर्वपक्ष । नकारान्तेन समास पश्चादीकार इति सिद्धान्त । प्रपक्वानीति । अत्र 'कुमति च'ति नित्य णत्व प्राप्नोति । [प्रातिपदिकान्त] ।

कुमति च । अथेति विचारो निष्प्रयोजन इत्याहु । विग्रहद्वयेऽप्यर्थाभेदाद्रूपद्वयसिद्धौ च विकल्पस्यैव समर्थनाल्लिङ्गणत्वोपन्यासस्य गतत्वादननुन्यत्वात् । न चाऽत्र णत्वेन भाव्यम्, 'पदव्यवाये' इति प्रतिषेधात् । केचित्त्वाहु —यदा माषाणा कुम्भो माषकुम्भस्तस्य वाप इति प्रक्रिया तदोत्तरपद च चाऽपदादिविधाविति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् पदत्वाऽभावात्प्रतिषेधाऽप्रवृत्ति ।

उ] णत्व स्यादेवेत्यत आह—अन्तशब्दश्चेति । न त्वव्यवस्थामात्रवाचीति भाव । नन्वनेनेति । समासप्रातिपदिका नकाराऽभावात्प्रकारस्येति भाव । [प्रातिपदिकान्तनुम्] ।

कुमति च । निष्प्रयोजनत्वमुपपादयति—विग्रहद्वयेऽपीति । निषधप्रतिषधमनियोगिन प्राप्तिमात्रनिरूपणपर भाष्यमित्यन्ये । केचिदाहुरिति । अत्राऽरुचिर्नन्वु प्रत्यायोत्तरपदस्य कार्यित्व एव निषधप्रवृत्त्याऽत्र तस्य दुर्लभत्व । किं चाऽपदादिविधाविति

१ इति क्वचिन्न । २ इदं त्रुटम् । ३ भाव्यम् । ४ अत्रानाख्येयत्वम् ।

नित्यं णत्वेन भवितव्यम् । यदा त्वेतद्वाक्यं भवति,–माषाणां कुम्भो माषकुम्भः, माषकुम्भस्य वापो माषकुम्भवाप इति,–तदा विभाषया भवितव्यम् ॥

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ।८।४।१४।

असमासग्रहणं किमर्थम् ? ॥ समास इति वर्तते, असमासेऽपि यथा स्यात् प्रणमति परिणमति ॥ क्व पुनः समासग्रहणं प्रकृतम् ? ॥ 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति ॥ कथं पुनस्तेन समासग्रहणं शक्यं विज्ञातुम् ? ॥ पूर्वपदग्रहणसामर्थ्यात् । समास एवैतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति ॥

अथाऽपिग्रहणं किमर्थम् ? ॥ समासेऽपि यथा स्यात्–प्रणामकः । परिणामकः ॥ यदि तर्हि समासे चाऽसमासे चेष्यते नार्थो'ऽसमासेऽपि'ग्रहणेन । निवृत्तं पूर्वपदादिति । अविशेषेणोपसर्गाण्णत्वं वक्ष्यामि ॥ समासे नियमः कः प्राप्नोति ॥ असिद्धमुपसर्गाण्णत्वं, तस्याऽसिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति ॥

प्र] कुम्भस्य वापः कुम्भवापो माषाणां कुम्भवापो माषकुम्भवाप इत्यस्यां तु प्रक्रियायां णत्वप्रतिषेध [इति] । [कुमति च] ।

उपसर्गा । समास एतद्भवतीति । ननु 'सुबामन्त्रित' इत्यत्रोक्तम्—'अविशेषेणैतद्भवति पूर्वपदमुत्तरपदमिति, तेन चर्मनसिकेत्यत्र णत्वं न भविष्यती'ति । उच्यते । स्वरग्रहणप्रत्याख्यानाय तदुक्तं न त्वेष पक्षः स्थितः । समासे नियमादिति । यदा 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति सूत्रं नियमार्थमिति पक्षस्तदैतदुच्यते । समासपदे हि समाने निमित्तनिमित्तिनोर्भावात्सिद्धं णत्वं नियम्यते । यदा तु समानग्रहणात्समानमेव यन्नित्यं पदं तदाश्रीयते तदा पूर्वपदादित्यस्य विध्यर्थत्वादसमासेपिग्रहणस्य ज्ञापकत्वाऽनुपपत्तिः । न्यायात्तु प्रकरणे प्रकरण

उ] पर्युदासेनाऽपदान्तविधावत्र तत्प्रवृत्तेर्न कुमतेति सूत्रभाष्ये ध्वनितत्वम् । एवंचैतन्माष्यमेकदेश्युक्तिरिति तात्पर्यम् । [कुमति च] ।

उपसर्गाद । स्वरग्रहणप्रत्याख्यानार्थेति । तत्र हि चर्मनसन्, कूपे सिञ्चन्ति दासी ण्त्वप्रवृत्तवारणाय स्वरग्रहणमित्युक्ते पूर्वपदादिति नियमाण्णत्वं न भविष्यति–इति चोदिते समासे एतद्भवति पूर्वपदमित्याद्युक्त्वा 'नेत्याह अविशेषेणे'त्यादिना स्वरग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तथाऽप्युक्तिरिति 'रुढियोगमपहरती'ति न्यायसिद्धैतद्भाष्यादिज्ञायते, तदाह–न त्वेष इति । विध्यर्थत्वादिति । अयमेव युक्तः पक्षस्तत्र सिद्धान्तितश्चेति ज्ञापकत्वमसङ्गतम् । एवं चाऽसमासेऽपीति सूत्रं व्यर्थमेवेति भावः । ननु प्रत्येकं योगानामानर्थक्ये मानाभावात् स्वस्य

---

१ इदं क्वचित्। २ 'अत्रगलस्तन

एवं तर्हि सिद्धे सति यदसमासेऽपिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न योगो योगेऽसिद्ध ॥ किं तर्हि ? ॥ 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्ध'मिति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ यत्तदुक्त–निष्कृत निष्पीतमित्यत्र सत्वस्याऽसिद्धत्वात् षत्व न प्राप्नोती'ति, न स दोषो भवति ॥ ~ ॥ णोपदेश प्रत्युपसर्गाभावादनिर्देश ॥ ~ ॥ [णोपदेश प्रत्युपसर्गाभावादनिर्देश]। अगमको निर्देशोऽनिर्देश । यत्क्रियायुक्तास्त प्रति गत्युपसर्गसञ्ज्ञे भवतो, न च णोपदेश प्रति क्रियायोग ॥ एव तर्हीदाऽयमुपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येति, न च णोपदेश प्रत्युपसर्गोऽस्ति, तत्र वचनाद्भविष्यति ॥ * ॥ वचनप्रामाण्यादिति चेत्पदलोपे प्रतिषेध ॥ * ॥ [वचनप्रामाण्यादिति चेत्पदलोपे प्रतिषेधो] वक्तव्य । प्रगता नायका अस्माद्ग्रामात्–प्रनायको ग्राम इति ॥ ॥*॥ सिद्ध तु य प्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्येति वचनात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? । ['य प्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्येति वचनात्']। य प्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्य णो भवतीति वक्तव्यम् ॥ सिध्यति । सूत्र तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवाऽस्तु ॥ ननु चोक्त 'णोपदेश प्रत्युपसर्गाऽभावादनिर्देश'इति ॥ नैष दोष । णोपदेश इति–नैव विज्ञायते ण उपदेश णोपदेश णोपदेशस्येति ॥ कथं तर्हि ? ॥ ण उपदेशोऽस्य सोऽय णोपदेश, णोपदेशस्येति ॥

प्र]स्यासिद्धत्व व्यवस्थाप्यते प्रकरणस्यार्थवद्वाक्यत्वात्तदन्तर्गताना योगानामानर्थक्यायोगे योगस्याऽसिद्धत्वायोगात् । असिद्धत्वेन कार्याऽसम्पादनादनर्थकत्वमितिभाव । प्रकरणाऽसिद्धत्वेपि तस्यार्थवद्वाक्यत्वाद्बहूनामानर्थक्यम् । अथवा 'निष्कृत'मित्यादौ विसर्जनीयस्यैव षत्व विधेय न तु सकारस्य । णोपदेश प्रतीति । उपदिश्यत इत्युपदेशो, णश्चासावुपदेशो णोपदेश इति कर्मधारय मत्वा चोद्यते । नैवं विज्ञायत इति । उपसर्गग्रहणस्य मा भूद्गौणार्थत्वमिति मुख्यार्थग्रहणाय बहुव्रीहिराश्रीयते । [उपसर्गादसमासे]।

उ]साध्यप्रयोगसाधनेन सार्थक्याचेयत आह अथवेति। एवचैतत्पक्षाश्रयणे न किंचित्फलमिति भाव । कर्मधारयमिति । अन्तरङ्गत्वादिति भाव । भाष्ये-सिद्धन्तु यं प्रतीति । य प्रत्युपसर्गस्तत्स्थस्य णोपदेशस्य नस्य ण इत्यर्थ इति भाव । नन्वन्तरङ्गकर्मधारये संभवति कथ बहिरङ्गबहुव्रीह्याश्रयणमत आह–उपसर्गेति । तदा उपसर्गग्रहणं प्रायुपलक्षणमित्याश्रयणीय स्यादिति भाव । [उपसर्गादसमासेऽपि]।

---

१ इद त्रुटम । २ नो णो । ३ इदमायो त्रुटम् । ४ किन्तर्हि । ५ इद कचिन्न । ६ गौणत्व

हिनुमीना ।८।४।१५।

॥*॥ हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥ हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । प्रहिणोति प्रमीणीते ॥ वचनाद्भविष्यति ॥ अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ प्रहिणुतः प्रमीणाति ॥*॥ सिद्धमच स्थानिवत्त्वात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'अच स्थानिवत्त्वात्' । स्थानिवद्भावादत्र णत्वं भविष्यति ॥ प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावः 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दिति ॥ दोषा एवैते तस्याः परिभाषायाः—'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वे'ष्विति ॥ [हिनुमीना] ।

आनि लोट् ।८।४।१६।

लोडिति किमर्थम् ? ॥ प्रहिमानि कुलानि प्रवपानि मांसानि ॥*॥ आनि लोड्ग्रहणानर्थक्यमर्थवद्ग्रहणात् ॥*॥ आनिलोड्ग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अर्थवद्ग्रहणात्' । अर्थवत आनिशब्दस्य ग्रहणं, नैषोऽर्थवान् । ॥*॥ अनुपसर्गाद्वा ॥*॥ अथ वा यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतो, न चैतमानिशब्दं प्रति क्रियायोगः ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति—प्रयाणि, परियाणीति, अत्रापि नाऽऽनिशब्दं प्रति क्रियायोगः ॥ आनिशब्दं प्रत्यत्र क्रियायोगः ॥ कथम् ? ॥ यत्क्रियायुक्ता इति—नैवं विज्ञायते 'यस्य क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत' इति ॥ कथं तर्हि ? ॥ या क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति ॥

प्र] आनि लोट् । आनिशब्दमिति । क्रियायोगग्रहणस्यैव 'यत्क्रियायुक्तास्तं प्रती'ति व्याख्यानम् । योगश्चाऽर्थलक्षणः । तत्र प्रयोगविषया क्रियाऽऽश्रीयते । सा च न क्वचिदस्त्यस्याऽस्तीति समुदायस्था आश्रीयत इति आनिशब्दान्तसमुदायं प्रति क्रियायोगः । तत्राऽयं सूत्रार्थः—'उपसर्गात्परस्य समुदायस्य य आनिशब्दस्तन्नकारस्य णत्व'मिति । तदेव प्रत्याख्यातं लोड्ग्रहणम् । [आनिलोट्] ।

उ] हिनुमी । भाष्ये स्थानिवत्त्वा'दिति । बहिरङ्गाऽसिद्धत्वं तु न त्रिपादीस्थऽन्तरङ्गेऽप्रवृत्ते । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनापीदं सिद्धमिति भाष्यैकदेशयुक्तिरिति कश्चित् ॥

आनि लोट् । यत्क्रियेत्यत्र कर्मधारयाश्रयणे हेतुं दर्शयन् तच्छ्रुतस्यानिर्दिष्टं दर्शयति—क्रियायोगेति । प्रयोगविषयेति । लक्ष्यैकचक्षुष्कत्वात् । ननु शास्त्रीयान्वयव्यतिरेकविषयैव भाव्या । न क्वचिदिति । पदस्यैव लोके प्रयोगात् । एतेन निरा समन्तान्यत्र तदनु

1 इदं क्वचिन्न ।

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपति-वहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ।८।४।१७।

॥ - ॥ नेर्गदादिषु अड्व्यवाय उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ नेर्गदादिष्वड्व्यवाय उपसङ्ख्यान कर्त्तव्यम् । प्रण्यगदत् । परिण्यगदत् ॥*॥ आडि[१] च ॥*॥ आडा चेति वक्तव्यम् । प्रण्यागदत् । ननु चाऽयमड् गदादिभक्तो गदादिग्रहणेन ग्राहिष्यते ॥ न सिध्यति । अङ्गस्याऽडुच्यते, विकरणान्त चाऽङ्गम् । सोऽसौ सङ्घातभक्तोऽशक्यो गदादिग्रहणेन ग्रहीतुम् ॥ एव तर्ह्यड्व्यवाय इति वर्त्तते ॥ क प्रकृतम् ? ॥ 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपी'ति ॥ तद्वै कार्यिविशेषण निमित्तविशेषणेन चेहार्थं ॥ तत्रापि निमित्तविशेषणमेव ॥

अनितेः ।८।४।१९। अन्तः ।८।४।२०।

अन्तग्रहण किमर्थम् ? ॥*॥ अनितेरन्तग्रहण सङ्घुद्ध्यर्थम् ॥*॥ अनितेरन्तग्रहण क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ?] ॥ 'सङ्घुध्यर्थम्' । हे प्राण् ।

अपर आह—॥*॥ अनितेरन्त पदान्तस्य ॥*॥ अनितेरन्तग्रहण क्रियते, 'पदान्तस्य ने'ति प्रतिषेध प्राप्नोति तद्बाधनार्थम् ॥*॥ यो वा तस्मादनन्तर ॥*॥

प्र] नेर्गदन । तदिति । तत्र हि निमित्तयो रैफषकारयोर्निमित्तिनश्च नकार स्याऽन्य व्यवाय आश्रित । इह तु ने परे गदादयो व्यवहिता इति णत्वाऽप्रसङ्ग । तत्रापीति । यत्र यन्निमित्त तत्राऽस्याऽडादिभिर्व्यवाये णत्वमिति गदादीनामपि निमित्तत्वसद्भावाद्व्यवाये णत्व सिध्यतीत्यर्थं । [नेर्गदनद] ।

अनिते । सम्बुद्ध्यर्थमिति । आनतेर्नकारोऽन्त एवेऽन्यन्तग्रहणसामर्थ्यात्पदस्याऽन्तो विज्ञायत इति 'पदान्तस्ये'ति प्रतिषेधो योगविभागेन बाध्यते । अपर आहेति—पाठभेद दर्शयति । वस्तुतस्तु नाऽस्ति भेद । यो वा तस्मा

उ] निरानीत्यादौ णत्वव्यावृत्त्यर्थं तदुपसर्गत्वादर्थवत्त्वाच्चेति परास्त भाष्यप्रामाण्येन तथाप्रयोगानभिधानादिति दिक् । [आनि लोट्] ।

नेर्गद । कार्यिशब्देन नकारो गृह्यत इत्याह—नकारस्येति । 'ने परे गदादय' इति पाठ । यत्र यदिति । पूर्ववत्परस्यापि निमित्तत्वान्निमित्तनिमित्तिनोरुभयो व्यवाये णत्वमित्यर्थं समान इत्यर्थ । [नेर्गदनदपतपदघुमास्यति] ।

अनितेरन्त । सङ्घुद्ध्यर्थत्वेऽपि योगविभागस्य पूर्वसूत्रेऽन्त इत्यरक्ष्यत इत्याह—यो वेति । वाऽन्दस्याऽर्थे । सामर्थ्यादिति । अनिते समीपे यो रेफस्तस्मान्नस्येति

---

१ इद क्वचिन । २ क्वचित्तिद न वार्तिकमित्याहु । ३ 'प्रप्रसङ्ग' पा० ।

अथ वा—अयमन्तशब्दोऽस्त्येवाऽवयववाची । तद्यथा—वस्त्रान्तो वसनान्त इति । अस्ति सामीप्ये वर्त्तते । तद्यथा—उदकान्तं गतः । उदकसमीपं गत इति गम्यते । तद्यः सामीप्ये वर्त्तते तस्य ग्रहण विज्ञायते[2] अनितेः समीपे यो रेफस्तस्मान्नस्य यथा स्यात्—प्राणितीति । इह मा भूत्—पर्यनितीति[1] ।

उभौ साभ्यासस्य ।८।४।२१ ।

॥ * ॥ साभ्यासस्य द्वयोरिष्टम् ॥ * ॥ साभ्यासस्य द्वयोर्णत्वमिष्यते, प्राणिणिषति ॥ [उभौ साभ्यासस्य] ॥

प्र.] इति । अस्मिन् पक्षे 'प्रा'णिति समुच्चयार्थमावर्त्तनीयमन्तग्रहणम् । तद्यः सामीप्य इति । एकवर्णव्यवधान च सामर्थ्यादाश्रीयते । 'पर्य्यनिती'त्यत्र तु वर्णद्वयव्यवधानाण्णत्वाऽभाव । [अनिते.] ।

उभौ साभ्यास । साभ्यासस्य द्वयोरिति—उभौग्रहणस्य प्रयोजन दर्शयति । उभावित्यस्मिन्नसति साऽभ्यासस्यानितेर्णो भवतीत्युच्यमाने वचनसामर्थ्याच्च पूर्वेनासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यनाश्रीयमाणेऽकृतणत्वस्य द्विर्वचने कृतेऽनन्तरस्य पूर्वेण णत्वस्य सिद्धत्वाद्व्यवहितार्थमिद णत्व स्यात् । अनन्तरस्य तु तक्रकौण्डिन्य-न्यायेन न स्यादित्युभावित्युच्यते । [उभौ साभ्यासस्य] ॥

उ] भाष्योक्तरैकादेशस्य पूर्वादिवद्भावेन रैफत्वाऽनितिसमीपत्वाऽक्षतेरिद किमर्थमिति चिन्त्य । यत्तु 'न पदान्त'सूत्रे नञ्येनिमित्तसमीपस्थो योऽनितेनकार इति, निमित्तसमीपस्थाऽनितेर्यो नस्तस्य णत्वमिति द्वेधा व्याख्यान भाष्ये स्थितमित्युक्त, तत्कथ भाष्याक्षरस्वरससिद्धमिति चिन्त्यम् । अन्तशब्दश्चात्राऽव्यवहितसमीपवाची, व्याख्यानात् । प्राणितीत्यत्र स्थानिवत्त्व तु न, अपूर्वविधित्वात्पञ्चमीसमासस्याऽनित्यत्वाच्चेति दिक् । भाष्ये—**समीपे यो रेफ इति** । 'अन्त' इति विभक्त्यन्तरेण विपरिणम्यते इति भाव । [**अनितेरन्तः**] ।

उभौ साभ्या । **वचनसामर्थ्याच्चेति** । अनेन तदनित्यत्वस्यापि ज्ञापनादिति भाव । 'साभ्यासस्ये'ति च 'गुण कृत्वात्मसंस्कार' इति न्यायेनाऽनितेर्विशेषण, न नस्य । एतेनाऽभ्याससहितनस्येत्यर्थे रमागमेन रोपधयोरिवाऽभ्यास'निवृत्त्यापत्तिरित्यपास्तम् । **तक्रकौण्डिन्येति** । वस्तुतस्तु एव हि 'न' इत्यस्य षष्ठ्यन्तस्याधिकारादुभयोरिति वदेत्, अपूर्वस्ये'तिवत् । अतएव 'यो रेफस्तस्मान्नस्ये'ति 'अनिते'रित्यत्र भाष्ये उक्त । किञ्चा ऽभ्यासस्यानर्थकत्वात्तस्य पूर्वेण सिद्धिरित्यपि चिन्त्य । तस्मात्साभ्यासग्रहणप्रयोजनपर-तयैवेद भाष्य योज्यम् । तथाहि—अभ्यासस्यानर्थक्याद्उत्तरखण्डस्य व्यत्र'हितत्वाच्च पूर्वेणैक स्याऽपि सिद्धि । अत्र सूत्रेऽभ्यासेनेत्यभ्यासस्येति वा करणेऽपि द्वयोर्न सिद्धि. । अत.

1 इति क्वचिन्न । २ 'विज्ञास्यते' ।

हन्तेरत्पूर्वस्य ८।४।२२।

हन्तेरत्पूर्वस्येति किमर्थम् ? ॥ प्रघ्नन्ति परिघ्नन्ति ॥ * ॥ हन्तेरत्पूर्वस्य वचने उक्तम् ॥ * ॥ [हन्तेरत्पूर्वस्य वचने उक्तम्]। किमुक्तम् ? ॥ 'कुव्यवाये हादेशेषु प्रतिषेध' इति ॥ [हन्तेरत्पूर्वस्य] ॥

उपसर्गादनोत्पर ८।४।२८।

कथमिदं विज्ञायते—ओकारात्पर ओत्पर, न ओत्परोऽनोत्पर इति, आहो स्विदोकार परोऽस्मात्सोऽयमोत्पर, न ओत्परोऽनोत्पर इति ?॥ किं चात ? ॥ यदि विज्ञायते 'ओकारात्पर ओत्पर, न ओत्परोऽनोत्पर इति,–प्र णो मुञ्चतम्—अत्रापि प्राप्नोति। अथ विज्ञायते ओकार परोऽस्मात्सोऽयमोत्पर, न ओत्परोऽनोत्पर इति,–प्राणो धनिर्देशकृता,–अत्र[2] न प्राप्नोति ॥ उभयथा च प्रक्रमे दोषो भवति। प्र न मुञ्चतम्–प्र णो मुञ्चतम्। प्र उ न –प्रोण ॥ * ॥ भाविन्यप्योति नेष्यते ॥ * ॥ भाविन्यप्योकारे णत्वं नेष्यते ॥ एवं तर्ह्युपसर्गाद्बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ [उपसर्गादनोत्पर] ॥

प्र] उपसर्गादनोत्पर । उभयथा च प्रक्रम इति । प्रक्रमो ग्रन्थपरिचयार्थं क्रमपाठ । भाविन्यपीति । यद्यपि क्रमपाठे ओकारो नास्ति, संहितापाठे तु भावीति णत्वं न प्रवर्तते मा प्रतिषेधसद्भावे तु भाविगतिर्दुर्लभेति पाठान्तरमाश्रितम्। अथवोभयथा च प्रक्रमे इत्यस्यायमर्थ –उभयथा चाश्रीयमाणे इह दोष इति । भाविनीति । ओकारार्थ उकार ओशब्देनोच्यत इत्यर्थ । मुख्यार्थसम्भवे गौणार्थग्रहणमयुक्तमिति पाठान्तरसमाश्रय ।

उ] साभ्यासस्येत्युक्तमिति। अतएव वार्त्तिककृता साभ्यासस्येति पद गृहीत्वा द्वयोरिष्टमित्युक्तम्। उभौग्रहणप्रयोजनं तु एक पूर्वपरयोरिति यत्र भाष्ये उक्तम्–आदेशद्वयलाभार्थमिति। अन्यथा उत्तरस्यैव सकृत्प्रवृत्त्यैवोभयोर्निवृत्तौ स्थान्यभावाच्च पुन प्रवृत्त्यभावेनादेशद्वयलाभो न स्यात्। एवं च भाष्येण विरोध इति दिक् । [उभौ साभ्यासस्य] ।

उपसर्गादनोत्पर । भाष्ये–उभयथा चेति । तन्त्रेण सम्बद्धयाऽङ्गीकारे इत्यर्थ । प्रक्रमे दोष इत्यत्र 'प्रक्रम इत्यस्यार्थमाह–ग्रन्थेति। क्रमपाठ इति। संहितदोद्वयोरपि तुल्यकालमभ्यासार्थं पाठ क्रमपाठ इत्युच्यते। अत्र व्याख्याने क्रमे इत्येव सिद्धे प्रशब्दो व्यर्थोऽत पक्षान्तरमाह–अथवेति। ओकारार्थ इति। ओकारे उकारस्य ओकारशब्देनोच्यत इत्यर्थं । मूलेऽन्यतरग्रहणमनुपलक्षणं बोध्यम् । अत्र पाठान्तराश्रयणे बीजमाह–

---

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ 'अत्रापि निषेध प्रा ।

कृत्यचः । ८।४।२९ ॥

॥ * ॥ कृत्यस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ कृत्यस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । निर्विण्णोऽहमनेन वासेन ॥ [कृत्यचः]॥

णेर्विभाषा । ८।४।३० ॥

॥ * णेर्विभाषायां साधनव्यवाये उपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ णेर्विभाषायां साधनव्यवाये उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । प्राप्यमाणं प्राप्यमानम् ॥*॥ तद्विधानात्सिद्धम् ॥*॥ [तद्विधानात्सिद्धम्] । विहितविशेषणं णिग्रहणं 'ण्यन्ताद्यो विहित' इति ॥*॥ अड्विकाराद्वा ॥ * ॥ अथ वाऽड्व्यवाय इति वर्तते ॥

इजादेः सनुमः ।८।४।३२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न 'कृत्यचः' इत्येव सिद्धम् ? ॥ * ॥ नियमार्थोऽयमारम्भः ॥*॥[नियमार्थोऽयमारम्भः]। इजादेरेव च सनुम्कान्नान्य[3]स्मात्सनुम्का दिति । क्व मा भूत् ? ॥ प्रमङ्गनं परिमङ्गनम् ॥*॥ सनुमो णत्वेऽनचारणाऽ-

प्र.] कृत्यचः । निर्विण्णस्येति । अचः परः कृत्स्थो नकारो न भवतीति वचनम् । तत्र परस्य णत्वं, पूर्वस्य ष्टुत्वम् । [कृत्यचः]।

णेर्वि । णेरिति पञ्चमीनिर्देशादनन्तर एव कृति णत्वं स्यादिति णेरिति वार्त्तिकारम्भः । साधनव्यवाय इति । साधनाऽभिधायिनि सार्वधातुके विधानाद्विकरणः 'साधन'शब्देनोच्यते । विकरण साधनाभिधायीति केषाञ्चिन्मतेन वा । तद्विधानादिति । सूत्रेषु यथेष्टं वाक्यशेषाध्याहाराण्ण्यन्ताद्यो विहित इति स्याश्रीयत । अड्विकाराद्वेति । 'ण्यन्तात्परो यः कृ'दित्येतमप्याश्रीयमाणे न दोषो, ण्यन्तस्य कृता चाड्व्यवायेऽपि णत्वाभ्यनुज्ञानात् । [णेर्विभाषा]।

इजादेः । सनुमो णत्व इति । नियमे प्राप्तनाय , सिद्धस्य पुनरुपादानादनु-

उ.] सुस्थार्थेति । पाठान्तरेति । उभयथाचार्येण शिष्येभ्यः सूत्रं पाठितमिति भावः । यद्वा पाठान्तरशब्देन व्याख्यानम् । [उपसर्गादनोत्परः]।

णेर्विभाषा । साधनाभिधायिनीति । निमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचाराद्गौणोऽयं व्यपदेश इत्यर्थः । विकरण इति । अत्र पक्षे साधनशब्देन साधनाभिधया उच्यते । तस्मादिति परिभाषायां सत्यां कथं विहितविशेषणलाभोऽत आह-सूत्रेष्विति । विहित पदाध्याहारसामर्थ्याच्चास्या अत्राऽप्रवृत्तिरिति भावः । परिभाषाप्रवृत्त्यभिप्रायेण पक्षान्तर मित्याह-ण्यन्तात्पर इति । [णेर्विभाषा]।

१ इदं इति भवेत् । २ इदं भाष्यप्रयत्ने । ३ इदं वार्त्तिकम् ।

प्रसिद्धिर्विधेयभावात् ॥ * ॥ सनुमो णत्वेऽवधारणस्यो[1]ऽशास्ति ॥ किं कारणम् ?॥ 'विधेयभावात्' ॥ कैमर्थ्यान्नियमो भवति ? ॥ विधेयं नास्तीति कृत्वा ॥ इह चाऽस्ति विधेयम् ॥ किम् ? ॥ ण्यन्ताद्विभाषा प्राप्ता तत्र नित्यं णत्वं विधेयम् ॥ तत्राऽपूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्विति, अपूर्वो विधिर्भविष्यति न नियम ॥ * ॥ सिद्धं तु प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणात्'। प्रतिषेधाधिकारे सनुम्ग्रहणं कर्त्तव्यं 'न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपि सनुमा'मिति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति—प्रेङ्खणा[2]यम् । प्रेङ्खणम् ॥ * ॥ कृत्स्थस्य च णत्वे इजादे सनुमो ग्रहणम् ॥ * ॥ कृत्स्थस्य च णत्वे इजादे सनुमो ग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्त—सनुमो णत्वेऽवधारणोऽप्रसिद्धिर्विधेयभावा[3]'दिति ॥ नैष दोष । 'हल' इति वर्त्तते ॥ क प्रकृतम् ? ॥ 'हलश्चेजुपधा'दिति ॥ तद्वै तत्रादि विशेषणमन्तविशेषणेन चेहार्थः ॥ कथ पुनर्ज्ञायते—'तत्रादिविशेषण'मिति ?॥ 'इजुपधा'दित्युच्यते तत्र नाऽर्थोऽन्तविशेषणेन ॥ तत्रादिविशेषणं सदिहाऽन्तविशेषणं भविष्यति ॥ कथम् ? ॥ 'इजादे'रित्युच्यते तत्र नाऽर्थ आदिविशेषणेन ॥ अथ वा 'इजादे सनुम' इत्यत्र 'णिविभाषे'त्येतदनुवर्त्तिष्यते॥

न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् ।८।४।३४।

॥ * ॥ भादिषु पूग्रहणम् ॥ * ॥ भादिषु पूञ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् ।

प्र]वाददोषश्च। विधौ तु न प्राप्तबाधो नाप्यनुवाददोष इति विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायानिति भाव । सिद्ध त्विति । तेन 'प्रमङ्गन'मित्यादौ णत्वं न भवति । तत 'इजादे सनुम' इति योगो विध्यर्थ सम्पद्यते । तत्र नाऽर्थोऽन्तविशेषणेनेति । इजुपधस्य हलन्तत्वाऽव्यभिचारात्सामर्थ्यात्तत्रादिविशेषणं हल्ग्रहणम् । तत्र नार्थ इति । इजादेर्हलादित्वाऽसम्भवादन्तविशेषणं हल्ग्रहणं सम्पद्यत इति 'हल-तादिजादे सनुमो यो विहित कृत्तत्स्थस्ये'त्येवं विज्ञायमाने ण्यन्ताद्विध्यर्थोऽयं योगो न भवतीति नियमाय सम्पद्यते । [इजादे सनुम] ।

उ.] इजादे सनुम । नियमाद्विधेर्ज्यायस्त्वे बीजमाह—नियम इति । विध्यर्थं इति । भवत्र सनुमो निषेधेनाऽप्राप्तेरिति भाव । [इजादे सनुम] ।

---

१ 'अप्रसिद्धि' पा० । २ 'प्रेङ्खण 'प्रेङ्खणीय' पा० । ३ 'विधेयाऽभावात्' पा० ।

इह माभूत्—प्रपवण सोमस्येति ॥ * ॥ ण्यन्तस्य चोपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ ण्यन्तस्य चोपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ किं पुन एव ? ॥ 'ने'त्याह ॥ * ॥ अविशेषेण ॥ * ॥ प्रभापन परिभापनम् ॥

पात्पदान्तात् ।८।४।३५।

॥ * ॥ पात्पदादिपरवचनम् ॥ * ॥ पात्पदादिपरग्रहणं कर्त्तव्यम् । इहैव यथा स्यात्-निष्पान सुष्पानम् । इह मा भूत्-सुसर्पिष्केण[2] सयंजुष्केण[3] ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नैवं विज्ञायते-'पदस्यान्त पदान्त, पदान्ता'दिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ पदे अन्त पदान्त, पदान्तादिति ।

नशेः षान्तस्य ।८।४।३६।

॥ * ॥ नशेरश ॥ * ॥ नशेरश इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-प्रनङ्क्ष्यति । परिनङ्क्ष्यति ॥ तत्तर्हि वक्तव्य ? ॥ न वक्तव्यम् । इह पुनर्नशे ष इत्येतावता सिद्ध, सोऽयमेव सिद्धे सति यदन्तग्रहणं करोति तस्यैतत्प्रयोजन षान्तभूतपूर्वस्यापि यथा स्यात् ॥ [नशेः षान्तस्य] ॥

पदव्यवायेऽपि ।८।४।३८।

प्र] न भा । ण्यन्तस्य चेति । ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वान्निषेधो न प्राप्नोतीति वचनम् ।

पात्प । पात्पदादीति । 'पदादौ परतो य षकारस्तस्मात्परस्य पदस्य यो नकारस्तस्य णत्व न भवती'त्यर्थ । पदेऽन्त इति । पात्पदा'दित्येव षकारेण पदस्य विशेषणात्'पान्तात्पदा'दिति लब्धेऽप्यन्तग्रहणात्सप्तमीसमास आश्रीयते ॥

नशे षान्त । प्रनङ्क्ष्यतीति । नशे षत्वे 'षढो क सी'ति कत्वे कृते रूपं । 'मस्जिनशोर्झली'ति नुमागम । न च षत्वात्पूर्वमेव प्रवर्तते, पूर्वत्राऽसिद्धमिति वचनात् । षान्तेति । अन्तग्रहणसामर्थ्याद्यश्च सम्प्रति षान्तो यश्च भूतपूर्वस्तस्य सर्वस्य णत्वनिषेध । [षात्पदान्तात्] ॥

उ] न भाभू । धात्वन्तरत्वादिति । प्रभावमान'मित्यादि सिद्धये 'भादिभ्य' इति विहितविशेषणमिति भाव । [नभाभूपू] ।

षात्पदा । सप्तमीसमास इति । 'पदे' इत्येव तु नोक्त, विधेयविशेषणत्वशङ्कापादकत्वात् । अत्र पक्षे 'निष्पान'मित्यादौ सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव समासोऽङ्गीकार्य । पदग्रहण वा तद्योग्यपरम् । [षात्पदान्तात्] ।

१ भाष्यमिदमित्यन्ये । २ 'समार्पि' । ३ 'अयजुष्क'ण' पा० । ४ 'पुन'रिति क्वचिन्न ।

॥ * ॥ पदव्यवायेऽतद्धिते ॥ * ॥ पदव्यवायेऽतद्धित इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्—आर्द्रगोमयेण शुष्कगोमयेण ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नैष विग्रहः—पदेन व्यवायः पदव्यवायः, पदव्यवाये इति ॥ कथं तर्हि ? ॥ पदं व्यवायः पदव्यवायः, पदव्यवाय इति ॥ [पदव्यवायेऽपि] ॥

क्षुभ्नादिषु च ।८।४।३९।

॥ * ॥ [1]अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु ॥ * ॥ [[3]अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु] द्रष्टव्यः ॥ [क्षुभ्नादिषु च] ॥

स्तोः श्चुना श्चुः ।८।४।४०।

किमर्थं तृतीयानिर्देशः क्रियते न षष्ठ्येवोच्येत ? ॥ आनन्तर्यमात्रे श्चुत्वं यथा स्यात्—यज्ञः राज्ञः याच्ञा ॥ अथ सङ्ख्यातानुदेशः कस्मान्न भवति ? ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'सङ्ख्यातानुदेशो ने'ति यदयं शात्प्रतिषेधं शास्ति ॥

ष्टुना ष्टुः ।८।४।४१।

किमर्थं तृतीयानिर्देशः क्रियते न षष्ठ्येवोच्येत ? ॥ आनन्तर्यमात्रे

क्षुभ्नादिषु । अविहितेति । 'न भाभूपूकमिगमि' इत्यादयस्तु योगा अस्यैव प्रपञ्चार्थाः ।

ड] पदव्यवायेऽपि । भाष्ये—अतद्धित इति । व्यवधायकपदस्य तद्धितभिन्नपरत्वं चेदित्यर्थः । पदव्यवाय इति । सविशेषणत्वेऽपि सौत्रत्वाद्वृत्तिरिति भावः । तस्य तु न विशेषणम्, आर्द्रगोमयेणेत्युदाहरणासङ्गतेः । पदं व्यवाय इति । अत एव रम्यवाणेत्यादौ प्रातिपदिकान्ते ति णत्वं भवत्येव । वार्तिकमतेऽपि एकवाक्यतया णत्वाश्रयातिरिक्त-तद्धितभिन्ने परत्न पदेन व्यवाये नत्यर्थान्न दोषः । न चोत्तरपदत्वं चापदादिविधाविति निषेधादुदाहरणादौ लभ्यम् । अपदादिविधाविति पर्युदासेन पदान्तविधावेव निषेधप्रवृत्तेः, प्रत्यासत्त्योत्तरपदस्य कार्यित्व एव तत्प्रवृत्तेश्च, अन्यथा नामस्थाने यचि भमिति प्रत्याख्यानप्रकारोऽपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया पदान्तविधिविषय एवेति भावः ।

क्षुभ्नादि । अविहितेति । अविहितो लक्षणेन णत्वप्रतिषेधो यस्येत्यर्थः । भिन्नपदपाठ णत्वप्रतिषेधशब्दनाऽनुच्यमानो तदानुच्यते। अविहितलक्षण' इत्यस्याऽकृतशास्त्र इत्यर्थः ।

स्तोः श्चु । आनन्तर्यमात्रे इति । पूर्वस्मिन् परस्मिंश्चेत्यर्थः । अत्र स्थयोग इत्यध्याहियते । तेन चित्रमित्यादौ न दोषः । अत एव ।चनतूलमारिषु 'ष्टतरादिभ्यः' इत्यादि निर्देशा सङ्गच्छते । [स्तोः श्चुना श्चुः] ॥

---

१ लुप्तम् । २ सुगणत्व । इदं भाष्यमेव न वार्तिकमित्यन्ये ।
३ इद क्वचिदपि न । ४ नेदेति ।

ष्टुत्व यथास्यात्–पेष्टा रेढौ ॥ अथ सङ्ख्यातानुदेश कस्मान्न भवति ? ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'नेह सङ्ख्यातानुदेशो भवती'ति, यदय 'तो:षी'ति प्रतिषेध शास्ति ॥ [ष्टुना ष्टु] ॥

न पदान्ताट्टोरनाम् ।८।४।४२।

अनामिति किमर्थम् ? ॥ षण्णा भवति काश्यपः ॥ अत्यल्पमिदमुच्यते– 'अना'मिति ॥ * ॥ अनाम्नवतिनगरीणामिति वक्तव्यम् ॥ * ॥ षण्णाम् । षण्णवति. । षण्णगर्य[3] ॥ [न पदान्ताट्टोरनाम्] ।

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।८।४।४५।

॥*॥ यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषाया नित्यवचनम् ॥*॥ यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषाया नित्यमिति च वक्तव्यम् । वाङ्मयम् । स्वङ्मयमिति ॥

अनचि च । ८।४।४७।

॥*॥ द्विर्वचने यणो मय ॥*॥ द्विर्वचने यणो मय इति वक्तव्यम् ॥ किमुदाहरणम् ? ॥ यदि यण इति पञ्चमी मय इति षष्ठी उल्का वल्मीकमित्युदाहरणम् ॥ अथ मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठी दध्य्यत्र मध्व्वत्रेत्युदाहरणम्? ॥*॥ शर खय ॥*॥ शर खय इति वक्तव्यम् ॥ किमुदाहरणम् ? ॥ यदि 'शर' इति पञ्चमी 'खय' इति षष्ठी 'स्थ्थाली स्थ्थाने'त्युदाहरणम् । अथ 'खय' इति पञ्चमी 'शर' इति षष्ठी, वरस[र] क्ष्षीरम् अप्स्सरा इत्युदाहरणम् । ॥*॥ अवसाने च ॥*॥ अवसाने च द्वे भवत इति वक्तव्यम् । वाक्क् । वाक् । त्वक्क् त्वक् । स्रुक्क् स्रुक् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ नाय प्रसज्यप्रतिषेध –'अचि ने'ति ॥ किं तर्हि ? ॥ पर्युदासोऽय यदन्यदच' इति ॥

प्र] अनचि च । नायं प्रसज्यप्रतिषेध इति । पाठोऽय लेखकप्रमादाद्भ्रष्ट ,– ' पर्युदासे हल्सदृशस्य वर्णान्तरस्य निमित्तत्वेनोपादानादवसाने द्विर्वचनस्याऽ

उ] अनचि च । भाष्ये–क्ष्षीरमिति । अव्युत्पत्तिपक्षे इदं । व्युत्पत्तिपक्षे घस कोऽन्यन्दये अल्लोपे पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचने इति चर्त्वे खय परत्व बोध्यम् । एतेन 'द्वित्वे परसवर्णत्वमिद वक्तव्य'मिति वचनसामर्थ्यादस्य वर्णद्वित्वप्रवृत्ते , प्रवृत्तौ वा द्विर्वचनस्यासिद्धत्व निषधकमेतदित्यपास्तम् । मानाभावाच्च । तस्माद्रयैव तत्प्रपञ्च इति बोध्यम् । 'यरोऽचीति तु सौत्रस्यैव निषेध । तत्त्व ध्वनयन्नाह–वाक् इति । अन्यथा चर्त्वस्यासिद्धत्वद्रूस्यैव

१ 'रेष्टा' । २ 'किम् पा० । ३ षण्णगर्ौ ।

नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ।८।४।४८।

॥*॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्येति तत्परे च ॥*॥ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्ये-त्यत्र 'तत्परे चे'ति वक्तव्यम्। पुत्रपुत्रादिनि ॥*॥ वा हतजग्धपरे च ॥*॥ वा हतजग्धपरे इति वक्तव्यम्। पुत्रहती। पुत्त्रहती। पुत्रजग्धी। पुत्त्रजग्धी। ॥*॥ चयो द्वितीया शरि पौष्करसादे ॥*॥ चयो द्वितीया भवन्ति शरि परतः पौष्करसादेराचार्यस्य मतेन। वथ्सः। क्षीरम्[3]। अफ्सरा। [नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य]॥

प्र.] प्रसङ्गात्। तस्मात् "नाय पर्युदासो यश्च्यवच इति॥ किं तर्हि—प्रसज्यप्रति-षेधोऽयमिति"त्यत्र पाठ। अत्र प्रसज्यप्रतिषेधे विधिरनुमीयते। अच उत्तरस्य यरो नून द्विर्वचनं सर्वत्राऽस्ति यतोऽयं प्रतिषिध्यते। एवं चाऽनैमित्तिकं द्विर्वचन मवमानेऽपि भवति। वैयर्थ्यादाच वा भवति। [अनचि च]॥

नादिन्या। वा हतजग्धपर इति। हतं जग्धं च तत्परं चेति विशेषणसमासो, राजदन्तादित्वाच्च परनिपात। पुत्रहतीति। बहुव्रीहि। 'अस्वाङ्ग पूर्वपदाद्वे'ति वा ङीप्। [नादिन्याक्रोशे]॥

उ.] द्वित्वऽसत्त्व व्यवधान इति चेत् पूर्वत्र यस्यैव श्रवण स्यात्, न च तस्यापि 'खरि चे'ति चर्त्वं, व्यवधान स्वस्यासिद्धत्वेन ऽनन्तर्याऽभावात्। प्रकरणे 'प्रयत्नविहीनमिति' पक्षस्त्वभ्युदय इति स्पष्टमेव 'अचनाम्रेऽपी'ति सूत्रे वैदते। न चाऽसिद्धत्वाभावेऽपि व्यवधान मिति चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात्कारे त्र स धे कृतो बद्धिरिति तत्त्वं उत्तरार्धेव चर्त्वाभावे श्रव-णं दुर्वारम्। अस्मादेव मान्दीवादस्या पूर्वत्रासिद्धमिति यस्य द्वित्वे चर्त्वस्याऽसिद्धत्व न, इत्थं न इन्निमित्तत्वायत्तत्वा द्वित्वाश्रयस्य कार्ये कर्तव्ये द्वित्वादिरिस्यासिद्धत्व मित्यपर दोष इत्याहु। इत्यर्थं पाठ इति। पूर्वपाठेऽपि 'न वक्तव्यो'ऽनन्यस्य 'सूत्रेण सिद्धेरिति दृष। तदुक्तमिति भारमवाप्नोति योऽनर्थज्ञत्वम्। अवशतपरस्येति। चकारे वा विध्यर्थ इति दोध्यम्। द्वित्वाभावविशिष्टस्यापि भाष्ये उदाहरणादाह—वैकल्पिकत्वाच्चेति। सर्वत्र शाकल्यस्येति वा विकल्प इति बोध्यम्। [अनचि च]।

नादिन्या। नत्परे इति, षष्ठ्यर्थे सप्तमी। पुत्रशब्दपरे पुत्रशब्दे विद्यमानस्य तर इति वार्यं। सूत्रे आदिनीति पुत्रस्यर्थकमित्याशयेनोदाहरति—पुत्रपुत्रादिनीति। अत्रो दस्य कर्मत्व प्रसिद्धत्वाच्च। अत एव पूर्वत्रत्वचर्यांश्च हतजग्धयोरपि क्रियमेव। तदाह—पुत्रहतीति। अस्वाङ्गेति। तत्र 'जातेः' रित्यस्य सम्बन्धादिद चिन्त्यम्। पुत्रशब्दस्याऽजातित्वात्। तरनदोषादिष्वसौ पठ्यतामित्याहु। वथ्सा अफ्सरा इति। नवपाठे

1 'दिना' पा०। 2 'वथ्सर' पा०। 3 इद क्वचित्।

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ।८।४।६१।

॥ * ॥ उदः पूर्वत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ उदः पूर्वत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् ॥ अग्ने दूरमुत्कन्दः ॥ ॥*॥ रोगे च ॥*॥ रोगे चेति वक्तव्यम् । उत्कन्दको रोगः ॥

शश्छोऽटि ।८।४।६३।

॥*॥ छत्वममि [तच्छ्लोकेन तच्छ्मश्रुणेति प्रयोजनम्]॥ ॥ छत्वममीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ तच्छ्लोकेन तच्छ्मश्रुणेति ॥

[अभ्यासे चर्च ।८।४।५४।

प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति । चिचीषति । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशश्च भवन्ति । जिजनिषति । बुबुधे । ददौ ॥ [अभ्यासेचर्च] ॥]

झरो झरि सवर्णे ।८।४।६५।

सवर्णग्रहणं किमर्थम् ॥ * ॥ झरो झरि सवर्णग्रहणं समसङ्ख्यप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥ झरो झरि सवर्णग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ?] ॥ 'समसङ्ख्यप्रतिषेधार्थम्' ॥ सङ्ख्यातानुदेशो मा भूदिति ॥ किं च स्यात् ? ॥ इह न स्यात्–शिण्ढि पिण्ढि ॥ [झरो झरि]

अ अ इति ।८।४।६८।

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥ अकारोऽयमक्षरसमाम्नाये विवृत उपदिष्टस्तस्य

प्र] झरो झरि सवर्णे । शिण्ढीति । डकारस्य टकारे परतो लोपः । यथासङ्ख्याश्रयेणे तु न स्यात् । सवर्णग्रहणात्तु–यथासङ्ख्याऽभावः । नहि यथासङ्ख्ये सत्यप्यसवर्णो झरस्ति यद्व्यावृत्त्यर्थं सवर्णग्रहणं स्यात् । [झरो झरि]

अ अ । किमर्थमिति । अकारस्याऽकारवचने प्रयोजनाऽभावात्प्रश्नः । अका

उ] वदे स, अन्येऽप्यूर्वत्सरसि उभयत्रापि चर्त्वेन चर्थिनि चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात्कथमेतदुदाहरणमिति वाच्यम् । पाणिनिमतसिद्धाऽभ्युपगन्तिपक्षाभिप्रायेण सत्त्वात् ।

उद स्था । उत्कन्दक इति । न च सस्थान्तरतम्यात्थकारे स्यस्याऽसिद्धत्वाद्दुर्लभं, भाष्येऽभ्यासे चर्चेत्यस्य परत्र पाठेन चर्त्वस्यैव परत्वेन त प्रत्यस्याऽसिद्धत्वाभावादित्याहु । पूर्वोक्त. पाठस्तु चिन्त्य एव । [उद स्थास्तम्भो]

अभ्यासे चर्च । अन्तरतमपरिभाषालभ्यार्थमन्वाचष्टे–प्रकृतिचरामिति ॥

झरो झरि सवर्णे । डकारस्य ढकार इति । ष्टुत्वजश्त्वादीनां पूर्वत्वादिति भावः ।

१ इद क्वचित्र । २ 'उत्कन्द' पा० । ३ 'प्रयो'

संवृततायाः प्रत्यापत्तिः क्रियते ॥ किं पुनः कारणं विवृत उपदिश्यते ? ॥

॥*॥ आदेशार्थं सवर्णार्थमकारो विवृतः स्मृतः ।

आकारस्य तथा ह्रस्वस्तदर्थं पाणिनेरयम् ॥*॥१॥

आदेशार्थं तावत्–वृक्षाभ्याम् । देवदत्ता३ । आन्तर्यतो विवृतस्य विवृतः दीर्घप्लुतौ यथा स्याताम् । सवर्णार्थं च–अकारः सवर्णग्रहणेनाऽऽकारमपि यथा गृह्णीयात् । आकारस्य तथा ह्रस्वः । तथा [च] अतिखट्वः अतिमाल इत्यत्र आकारस्य ह्रस्व उच्यमानो विवृतः प्राप्नोति, संवृतः स्यादित्येवमर्थां प्रत्यापत्तिः ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति ॥*॥ अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घप्रतिषेधः ॥ * ॥ अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ खट्वा माला ॥ नैष दोषः ॥ यथैव प्रकृतितः सवर्णग्रहणमेवमादेशतोऽपि भवितव्यं, तत्रान्तर्यतो ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति ॥

अ]षोयमिति । सवर्णार्थमिह शास्त्रे विवृतदोषयुक्तोऽकार उपदिष्टस्तस्य प्रयोगे संवृतस्यैवोच्चारणार्थमिदं प्रत्यापत्तिवचनम् । अभग्नमात्रानुग्रहणं सकलशास्त्रोपलक्षणम् । किं पुनरिति । कस्मात्पुनः कारणादित्यर्थः । 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शन'मिति प्रथमा । श्लोकोपन्यासाय प्रश्नः । प्रयोजनं तु 'अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थ' । तस्य विवृतपठनादन्यत्रापि विवृतोपदेशः सवर्णग्रहणार्थ इति वार्तिककृता पूर्वमेव प्रतिपादितम् । आदेशार्थमिति । अत्रापि प्रयोजनं विवृतोपदेशस्योक्तम् ,–वृक्षाभ्यामिति । यद्यपीदं प्रयोजनमनन्तरवार्तिकभाष्यकृता प्रत्याख्यातं 'नैव लोके न च वेदे दीर्घप्लुतौ संवृतौ स्तः किं तर्हि विवृतौ' यौ स्तस्तौ भविष्यत'इति, तथापि प्रयोजनान्तरसद्भावादिदं प्रत्याख्यानादर्वाक् न कृतं, पूर्वमेव वा प्रत्याख्यानात् । आकारस्येति । इदमपि प्रत्याख्यातं प्रयोजनं–'नैव लोके न च वेदेऽकारोऽस्ति'विवृत'इति । दीर्घप्रतिषेध इति । दीर्घस्योरश्रवणा

उ] अ अ । सवर्णार्थमिति । सवर्णग्रहणार्थमित्यर्थः । तस्य प्रयोगे इति । शास्त्रे विवृतोपदेशात्प्रयोगेऽपि तथैव प्रयत्नाऽऽत्तस्तद्विवृत्त्यर्थमित्यर्थः । प्रत्यापत्तीति । संवृत एव कार्यार्थं विवृतत्वारोपाद्दोषमात्रनिरासेन तथा व्यवहार इति भावः । उपलक्षणमिति । सम्पूर्णशास्त्रदृष्ट्याऽस्याऽसिद्धत्वादिति भावः । ननु विवृतोपदेशप्रयोजनस्य अष्टमाध्यायोक्तत्वात् पुनः प्रश्नो व्यर्थोऽत आह—श्लोकेति । श्लोकवार्तिकव्याख्यानायेत्यर्थः । प्रयोजनान्तरकथनाच्च न पौनरुक्त्यमित्याह—अत्रापीति । प्रयोजनान्तरेति । सवर्णग्रहणार्थत्वरूपेत्यर्थः । इदमपीति । एवञ्च सवर्णार्थैव प्रत्यापत्तिरिति भावः । प्रतिष

॥*॥ आदेशस्य चानण्त्वात्र सवर्णग्रहणम् ॥*॥ आदेशस्य चाऽनण्त्वात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति ॥ केषाम् ? ॥ उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् । ॥*॥ सिद्धं तु तपरनिर्देशात् ॥ * ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'तपरनिर्देशात्' । तपरनिर्देशः कर्तव्यः–'अद्' इति ॥

अपर आह–॥*॥ अकार[स्य]प्रत्यापत्तौ दीर्घप्रतिषेधः ॥ * ॥ अकारस्य प्रत्यापत्तौ दीर्घस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । खट्वा माला ॥ नैष दोषः ॥ दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ इदं तर्हि–वृक्षाभ्यां प्लक्षाभ्याम् ॥ अत्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ इदं तर्हि–अपि काकः श्येनायते ॥ ननु चाऽत्रापि दीर्घवचनसामर्थ्यादेव [तत्] न भविष्यति ॥ अस्त्यन्यद्दीर्घवचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ दधीयति मधूयति ॥ [* ॥ आदेशस्य चानण्त्वात्सवर्णाग्रहणम् ॥ *]॥ आदेशस्य चाऽनण्त्वात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति ॥ केषाम् ? ॥ उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकानाम् ॥ * ॥ सिद्धं तु तपरनिद-

प्र] र्थत्वात्प्लुतस्याऽपि प्रतिषेधो वक्तव्यः। क्वचित्तु 'दीर्घप्लुतप्रतिषेध'इति पाठः । इह स्थान्यकारो विवृतोऽण्त्वात्सवर्णानां ग्राहक इति दीर्घप्लुतयोरपि स्थाने संवृतोऽकारः प्राप्नोतीति प्रतिषेध उच्यते । आदेशस्येति । संवृताऽकारोऽणन्भवतीति सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति । भाव्यमानत्वाच्च । उदात्तेति । ततश्च यद्गुणयुक्तः संवृत उच्चारितस्तद्गुण एव त्रयाणामपि ह्रस्वदीर्घप्लुतानां प्राप्नोतीत्यनिष्टप्रसङ्ग, इष्टं च न सिध्यतीति, सर्वगुणस्य मात्रिकस्य प्रत्यापत्तेरिष्टत्वा[र]त् । सिद्धं त्विति । 'अद्'इति सूत्रं कर्तव्यम् । तत्र तः परो यस्मादिति पूर्वोऽकारस्तपरः । तात्परस्तपर इत्येव द्वितीयस्तपरः । एवन्त्विति । यतस्त-

उ] परस्य वक्तव्यतामुपपादयन्ति–इह स्थान्यकार इति । 'अ अ' इति सूत्रे इत्यर्थः । वार्तिके हेतुकथनमनुपलभ्यमानमित्याह–भाव्यमानत्वाच्चेति । इष्टं चेति । उदात्तादिगुणयुक्तह्रस्वस्थाने तद्गुणकस्यैव प्रत्यापत्तिरिष्टा, सा च सवर्णग्रहणाऽभावे न सिध्यतीत्यर्थः । अत्र सिद्धन्त्विति प्रथमवार्तिके 'अद् अ' इति, उत्तरत्र तपरत्वरहितः पाठः । 'अपर आहे'ति पक्षे उभयत्रापि तपरनिर्देश इति भेदः । तदनयन्व्याचष्टे–अद् इति सूत्रमिति । तः पर इति । तपरसूत्रे तत्रेणार्थद्वयाश्रयणादिति भावः । भिन्नकालाविति । नियमफलव्विपर्ययं च तत्सूत्र। तदनयत्याह–आदेशस्तु तत्कालानिति । 'अपर आहे'त्यन्याचष्टे–केचिदिति । षण्मात्रिका इति । एकश्रुतिनिर्देशेन सहोदात्तानु

१ इतोऽग्रे–अत्रैव चैष दोषः–आदेशस्य चानण्त्वात्सवर्णानां ग्रहणं न प्राप्नोति पा० ।
२ तत्कालान् ।

शात् ॥ ~ ॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ तपरनिर्देशात्' । तपरनिर्देश कर्तव्य । 'अद्'दिति ॥ * ॥ एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरानुनासिक्यभिन्नाना भगवत पाणिने सिद्धम् ॥*॥ एकशेषनिर्देशाद्वा स्वरभिन्नाना भगवत पाणिनेराचार्यस्य सिद्धम् । 'एकशेषनिर्देशोऽयम्'—अ अ[3] अ इति ॥

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलि[मुनि]विरचिते व्याकरणमहाभाष्येऽष्टमस्याऽध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ चतुर्थ पादोऽष्टमोऽध्यायश्च समाप्त ।

प्र]वरस्तत स्या यकारो भिन्नकालौ दीर्घप्लुतौ न ग्रहीष्यति । आदेशस्तु तत्कालान्गुणान्तरयुक्तान्ग्रहीष्यति । केचिददिति द्वावपि तपरौ पठितव्याविल्याहु । एकशेषनिर्देशाद्वेति । षण्मात्रिका अकारा स्थानिनो निर्दिश्यन्ते । एवमादेशा अपि षडेव । ततश्चैकशेष , तत्र षण्णा स्थानिना निर्देशसामर्थ्याद्भिन्नकालौ दीर्घप्लुतौ स्थानिभिर्न गृह्येते । तत्र यथासङ्ख्य षण्णा विवृताना स्थाने षडादेशा सवृता भवन्तीति सिद्धमिष्टम् ॥

मुक्त्वा शास्त्राणि विद्वद्भ्योयथाप्रज्ञ यथाऽऽगमम् । भाष्यदीप व्यधत्तेम कैय्यटो जैय्यटात्मज ॥१ ।

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपेऽष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादोऽध्यायश्च समाप्त ।

उ]दात्तस्वरितानुनासिकाऽननुनासिका षडित्यर्थ । यद्वा उदात्तादित्रयमनुनासिकत्वतद भावाभ्या द्विधनि षट् । सामर्थ्यादिति । अन्यथैकशेषाश्रयणमनर्थक स्यादिति भाव । स्थानिभिरिति । आदन्तैस्त्वनण्त्वादेव न गृह्येतेति भाव । सिद्धमिष्टमिति । अनेन व्याकरणाध्ययनप्रयोजनाभ्या सकलपुरुषार्थसिद्धि दर्शयति । अन्ते मङ्गलाचरण च कृत भवति । एव सूत्रकारेणाऽपि विष्णुवाचकाऽकारस्य द्विरुच्चारणाद्विष्णुस्मरणरूप मङ्गलमाचरितम् । किं च 'अकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना नानारूपा भवती'ति श्रुतेरकारस्य सर्वशब्दप्रकृतित्वात्, 'अ इति ब्रह्मे'ति शब्दब्रह्मरूपत्वश्रवणाच्च महामङ्गलार्थता । वार्त्तिककृताऽपि 'भगवत पाणिने सिद्ध'मिति सिद्धशब्दोच्चारणेन कृत मङ्गल । भगवता पतञ्जलिनाऽपि 'एकशेषनिर्देशोऽयम अ' इत्यन्ते वदता कृत मङ्गलम् । एवञ्च तदध्यायिना प्रवक्तॄणा च सकलपुमर्थसिद्धिदर्शिता । यथोक्तम्—'इदमाद्य पदस्थान सिद्धिसोपानपर्वणाम् । इय सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धति'रितिसर्वेष्टसिद्धि ॥

भाष्यान्वे सप्रदीपस्य भगव कृपया मया । यथामति कृता व्याख्या प्रीयता भगवास्तया ॥१॥
गङ्गा शिवश्च शपश्च रक्षन्त्वेना तु सर्वश । सता हृदयपद्मेषु प्रसिद्धि प्राप्य तु च ॥ २ ॥

इति श्री शिवभट्टसुतसतीगर्भजकालोपनामकनागोजीभट्टकृतेमहाभाष्यप्रदीपोद्द्योतेऽष्टमाध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ पादोऽध्यायश्च समाप्त ।

---

१ इद क्वचित्र । २ पाणिनेराचार्यस्य । ३ 'अ–अ इति पाठान्तरम् ।